

ZBORNİK
BEOGRADSKÉ OTVORENE ŠKOLE

RADOVI STUDENATA
GENERACIJA 2002/2003

COLLECTION OF ESSAYS
OF THE BELGRADE OPEN SCHOOL

STUDENTS' ESSAYS
GENERATION 2002/2003

Izdavač

Beogradska otvorena škola
Beograd, Masarikova 5, Palata Beograd, XVI sprat
Tel: (011) 30 65 800, 30 61 372
Faks: (011) 36 13 112
Elektronska pošta: bos@bos.org.yu
<http://www.bos.org.yu>

Za izdavača

Vesna Đukić

Urednik

Vladimir Pavićević

Stručni odbor

Prof. Dr Mirjana Vasović (predsednica), Fakultet političkih nauka u Beogradu
Dr Refik Šećibović, Ekonomski fakultet u Beogradu
Mr Galjina Ognjanov, Ekonomski fakultet u Beogradu
Mr Slobodan Marković, Beogradska otvorena škola
Mr Jovan Protić, Beogradska otvorena škola
Mr Vladimir Pavićević, Beogradska otvorena škola
Marinko Vučinić, Beogradska otvorena škola

Lektor i korektor

Miroslav Maksimović

Tehnički urednik

Aleksandar Kostadinović

Slog i prelom

Beogradska otvorena škola

Štampa

DOSIJE

Tiraž

100

ISBN 86-83411-22-2

Ocene iznesene u radovima predstavljaju lični stav autora i ne izražavaju mišljenja Beogradske otvorene škole niti Stručnog odbora Zbornika.

**ZBORNİK
BEOGRADSKE OTVORENE ŠKOLE**

RADOVI STUDENATA
GENERACIJA 2002/2003

**COLLECTION OF ESSAYS
OF THE BELGRADE OPEN SCHOOL**

STUDENTS' ESSAYS
GENERATION 2002/2003

Beograd
Belgrade
2004

SADRŽAJ • CONTENTS

Predgovor	11
Foreword	12

FILOZOFIJA • PHILOSOPHY

<i>Marija Janković</i>	
Strela vremena i antropički pristup u kosmologiji Time's Arrow and Anthropic Approach to Cosmology	15
<i>Marija Milošević</i>	
Hegelova filozofija religije – kritički osvrt Hegel's Philosophy of Religion, a Critical Review	25
<i>Milica Trifunović</i>	
Značaj Kantove ideje saveza naroda za savremene međunarodne odnose Kant's Idea of a Peaceful Federation of States and Contemporary Political Practice	32

ISTORIJA • HISTORY

<i>Svetislav Kostić</i>	
The New Europe – Lessons Learnt from Roman Empire Nova Evropa – pouke izvučene iz primera Rimskog carstva	47
<i>Tatjana Čosović</i>	
Nacionalni rad Mihajla Pupina u Americi 1908–1919. The National Work of Mihajlo Pupin in America 1908–1919	55

<i>Vladimir Dulović • Vladimir Dulovic</i>	
Nazivi beogradskih trgova i ulica kao ogledalo ideologija vladajućih sistema (1848–1903)	
Names Of Belgrade Streets & Squares As a Reflection Of Ruling Ideologies (1848–2003)	63

PSIHOLOGIJA • PSYCHOLOGY

<i>Milina Petrović</i>	
Zasnovanost Turijelove kritike Kolbergove teorije moralnog razvoja Turiel's Critique of Kohlberg's Theory of Moral Development: The Issue of Adequacy	87

ANTROPOLOGIJA • ANTHROPOLOGY

<i>Iva Nenić • Iva Nenic</i>	
Čija muzika, kakva tela: (fatalna) paradigma turbo-folka u svetlu žanrovskih transformacija Whose Music, Which Bodies: (Fatal) Paradigm of Turbo-folk in the Light of Recent Genre's Change	99

<i>Zlata Terzić • Zlata Terzic</i>	
Simbolička jezička funkcija i „nasilje“ nad jezikom Symbolic Language Function and “Violence” in Language	115

<i>Jelena Smiljanić</i>	
Stakleni plafon i šta sa njim Glass-ceiling Phenomenon	127

<i>Svetlana Cvetičanin</i>	
Ratna propaganda i mediji War Propaganda and Media	135

KULTURA • CULTURE

<i>Jelena Mladenović</i>	
How Sweet is Swiss Chocolate? Koliko je slatka (švajcarska) čokolada?	147

OBRAZOVANJE • EDUCATION

<i>Ljubica Naumović</i> Games in Foreign Language Learning Igre u učenju stranih jezika	161
---	-----

KNJIŽEVNOST • LITERATURE

<i>Rastko Radoičić • Rastko Radoicic</i> Bolest kao roman – Odnos tematske građe i kompozicije u romanu Besnilo Borislava Pekića Desease as a Novel	175
--	-----

<i>Milica Milošević</i> America in the Works of Some Slavic Writers of the Twentieth Century Amerika u delima pojedinih slovenskih pisaca dvadesetog veka	187
---	-----

DRUŠTVENA TEORIJA • SOCIAL THEORY

<i>Marija Stojanović • Marija Stojanovic</i> Moć kao izvor organizacione kulture Power as a Source of Organizational Culture	197
--	-----

<i>Milan Sekuloski</i> Uticaj interpersonalnih odnosa na borbeni moral brodskih kolektiva Battle Code in Warship Environment	207
--	-----

<i>Marko Savković</i> Ekonomska nerazvijenost i etničke tenzije: slučaj Sandžaka Economic Underdevelopment and Ethnic Tensions: the Case of Sanjak	223
--	-----

POLITIKOLOGIJA • POLITICAL SCIENCES

<i>Dušan Mihajilović • Dusan Mihajilovic</i> Uloga političkih partija u Evropskom parlamentu The Role of the Political Parties in the European Parliament	237
---	-----

<i>Tamara Popić</i>	
UN i problemi u njihovom funkcionisanju kao paradigma savremene međunarodne prakse	
Obstacles in the Functioning of the UN in Contemporary International Practice	253

EKONOMIJA • ECONOMY

<i>Draško Stijović • Drasko Stijovic</i>	
Analiza finansijskih kriza u zemljama u razvoju	
Financial Crises in Developing Countries	267
<i>Aleksandar Zarić</i>	
Ugovor o finansijskom lizingu	
The Law on Financial Leasing	277
<i>Ivan Raković</i>	
Problemi u razvoju elektronske trgovine u SCG i mogućnosti za njihovo prevazilaženje	
Development of E-commerce in Serbia and Montenegro	291
<i>Bogdan Simatović</i>	
Obveznice stare štednje na finansijskom tržištu Srbije	
The Foreign Currency Frozen Savings Bonds in the Serbian Financial System	299
<i>Bojan Topalović</i>	
The Hungarian Pension System Reform	
Reforma penzionog sistema u Mađarskoj	313
<i>Branko Drčelić</i>	
The Securities and the Budget Deficit	
Hartije od vrednosti i budžetski deficit	325
<i>Tamara Antić</i>	
Perspectives of Investment Funds in Serbia	
Perspektive investicionih fondova u Srbiji	339

MENADŽMENT • MANAGEMENT

Jelena Marković

UNDP as a Learning Organization UNDP kao „Organizacija koja uči“	349
---	-----

Mirjana Stožinić

Computer-Assisted Telephone Interviewing: a General Introduction Telefonsko ispitivanje kontrolisano od strane kompjutera: opšti prikaz	357
--	-----

ČOVEKOVA SREDINA • ENVIRONMENT

Ana Petrović

Analognost bioloških i industrijskih ekosistema (kao osnova daljeg privrednog razvoja) The Analogy of Biological and Industrial Ecosystems (as Base for Further Economic Development)	369
--	-----

ZDRAVSTVO • HEALTH

Nebojša Jocković • Nebojsa Jockovic

Pacijent/građanin u sistemu primarne zdravstvene zaštite: lekar i farmaceut na istom zadatku Patient/Citizen in the Primary Health Care System: Physician and Pharmacist on the Same Mission	383
---	-----

Jelena Vojinović

Farmaceut i njegova misija u društvu Pharmacist and His Mission in Society	395
---	-----

Biografije Biographies	423
---------------------------------	-----

Pokrovitelji Beogradske otvorene škole Supporters of the Belgrade Open School	443
--	-----

PREDGOVOR

Jedna od osnovnih odlika delovanja Beogradske otvorene škole je uvođenje novih oblika nastave, savremenih tema kao i inovativnih metoda i načina rada. Tutorski rad je svakako jedna od najznačajnijih inovacija u dosadašnjem razvoju BOŠ-a. On je u proteklom periodu omogućio studentima da na kvalitetan način i to u neposrednom radu sa tutorima obrađuju temu koju su odabrali. Ovaj način rada i obrađivanja određenog teorijskog pitanja takođe je studentima pružio istinsku i jedinstvenu priliku da se okušaju u naučnom radu, tako što će svoju temu obrađivati po svim pravilima i uzusima naučnog istraživanja. Rezultat sprovođenja tutorskog rada u Beogradskoj otvorenoj školi su Zbornici tutorskih radova koji su bili izuzetna mogućnost da većina studenata objavi svoje prve naučne radove. U Zbornicima je sadržana i svojevrsna hronologija Škole jer je njihov sadržaj istinsko svedočanstvo o vremenu u kome živimo i našoj ukupnoj duhovnoj situaciji. Analiza sadržaja Zbornika koji su do sada objavljeni jasno će pokazati koje su političke, naučne i društvene prokupacije bile dominantne u dosadašnjem razvoju BOŠ-a.

U Zborniku tutorskih radova koji sada objavljujemo prisutna je veoma ohrabrujuća tendencija, da se studentski radovi više ne bave dnevno - političkim temama, ili fenomenima svakodnevne politike već je istraživačka pažnja bila pre svega upravljena na različite teorijske probleme iz oblasti prava, ekonomije, istorije svakodnevnog života, etnomuzikologije, filozofije, sociologije religije, psihologije. Novi Zbornik tutorskih radova jasno pokazuje da se polako i mukotrpno oslobađamo od usuda svakodnevne politike i konačno okrećemo fundamentalnim društvenim, filozofskim i ekonomskim pitanjima. O tome najbolje i najpreglednije govore upravo naslovi tema koje su obrađivane u ovom Zborniku.

“Ne gubi se nijedna ljudska misao ni napor duha”, kaže mudri Ivo Andrić. Objavljivanje studentskih tutorskih radova upravo sledi ovu Andrićeovu misao i predstavlja prvi pravi međaš u njihovom budućem uspešnom naučnom radu.

Marinko Vučinić

FOREWORD

One of the main characteristics of BOS is introduction of new forms of instruction, modern topics as well as innovative methods and techniques. Tutorial work has been one of the most important innovations in the development of School.

Tutorial work has enabled students to engage in high-quality individual work with tutors on the topic they selected themselves. This teaching method and approach to a chosen theoretical issue also gave students a unique opportunity to engage in scientific work following all guidelines of scientific research. The result of tutorial work in Belgrade Open School is Collection of Essays which gives an exceptional opportunity to students to publish, for majority of them, their first research papers. Collection of Essays also represents a school chronology because its content is a true testimony about time and spiritual world we live in. An analysis of the content of the published Collection of Essays will mark predominant political, scientific, and social interests in the development of School.

Students' essays in this Collection show a promising tendency to move from every-day political topics to diverse theoretical issues in law, economics, history of everyday life, ethnomusicology, philosophy, sociology, religion, and psychology. This new Collection of Essays clearly shows that we are slowly and laboriously leaving everyday politics behind and finally turning towards crucial social, philosophical and economic issues.

"Neither single human thought nor spiritual effort is ever lost" says wise Ivo Andric. Publishing of students' essays supports this Andric's saying and marks a true beginning of students' future successful scientific work.

Marinko Vucinic

FILOZOFIJA

PHILOSOPHY

Marija Janković
Tutor: prof. dr Svetozar Sindželić
Filozofski fakultet u Beogradu

STRELA VREMENA I ANTROPIČKI PRISTUP U KOSMOLOGIJI

Filozofsko pitanje *Šta je vreme?* svodi se na mrežu različitih pitanja. Neka od njih su nezavisna jedna od drugih, dok određeni stav u odnosu na neke probleme implicira gledište o drugima. Problem smera vremenskog kontinuuma je jedan od onih problema koji stoji u kompleksnim vezama ne samo u odnosu na različita filozofska stanovišta, već je u pravom smislu interdisciplinaran. Njegova potpuna diskusija morala bi da uzme u obzir rezultate moderne fizike, kosmologije, antropologije, nauke o jeziku. Cilj ovog rada biće skromniji: da ispita šta filozofska analiza može da doprinese njegovom rešavanju. Argumentisaće se u prilog tezi da, ako se ovaj problem shvati u određenom užem smislu (tj. ako se postavlja nezavisno od pitanja o vremenskom toku, ontološkom statusu vremenskih ekstaza), odgovor na njega zavisi od potpuno empirijskih razloga, tako da se pravi filozofski doprinos svodi na njegovu tačnu formulaciju i uviđanje pravih implikacija svakog od mogućih empirijskih rešenja.

Savremena traganja za empirijskom osnovom temporalnog smera se uglavnom svode na dva pokušaja: pokušaj redukcije vremenskog smera na smer povećanja entropije, i na smer širenja kosmosa (još jedna od glavnih prirodnih asimetrija, smer širenja talasa, neće biti uzeta u obzir). U vezi sa ovim, pokušaćemo da utvrdimo smisao redukcije u odnosu na koji bi se ovakve teorije mogle smatrati plauzibilnim. Takođe, biće razmotren metodološki status glavnih odgovora na ova pitanja.

Naime, razmotrićemo odnos između onoga što se smatra problemom strele vremena i antropičkog principa u kosmologiji. Da li ovakva slika strele vremena može da se usaglasi sa činjenicom našeg postojanja u ovom svemiru? Problem je prilično interesantan jer se termodinamička strela vremena uvek smatrala prilično nespornom, ali izgleda da je nije lako uskladiti sa činjenicom našeg postojanja. Prema tome, treba da vidimo šta je strela vremena, a što se tiče najšire odredbe antropičkog principa u kosmologiji – ona bi bila da svaka kosmološka teorija mora da objasni i naše postojanje u svemiru.¹

¹ Antropički princip u kosmologiji traži postavljanje pitanja: *Šta o svemiru možemo zaključiti iz postojanja čoveka?* On se grana u dve forme. Slaba forma glasi da svako objašnjenje vasiona kao celine mora biti u skladu sa postojanjem čoveka. Jaka forma kaže da je vasiona baš takva kakva jeste da bi čovek postojao. Ovde ćemo govoriti o slaboj formi. Što se jake forme tiče izgleda da je ona teško moguća bez pojma tvorca.

I

Potrebno je napraviti nekoliko pretpostavki da bi se problem usmerenja vremena javio u svom najoštrijem obliku. Pre svega, argumenti dati u prilog empirijskoj prirodi problema, verovatno neće biti primenljivi na apsolutistički shvaćeno² vreme. Međutim, dok u kontekstu ove rasprave pitanje ontološkog statusa vremenskih *instanci* nije od značaja, predložena empirijska rešenja će implicirati jednu drugačiju verziju relativizma po kojoj se vremenske *relacije* svode na relacije koje nisu *prima facie* temporalnog karaktera.

S druge strane, jedno od rešenja problema vremenskog smera se javlja kao implikacija stanovišta o toku vremena. Pitanje toka se, na ovaj ili onaj način, svodi na pitanje o realnosti vremenskih ekstaza – prošlosti, sadašnjosti, budućnosti. Za one koji veruju u njihovu realnost, smer vremena je prosto smer od prošlosti ka budućnosti (*the direction of the moving now*). Za one koji poriču postojanje ovakve razlike, ukinuta je mogućnost objašnjavanja očiglednih disanalogija između prostora i vremena (primer je upravo naš problem postojanja intrinzičnog smera vremena) u terminima vremenskog toka. Upravo je i aktualnost problema vremenskog smera povezana sa aktualnošću ovakvih filozofskih teorija (tzv. atemporalnih teorija vremena). Dakle, temporalno gledište implicira očigledno rešenje problema smera, dok se atemporalno slaže sa obe mogućnosti, i postojanjem i nepostojanjem intrinzičnog smera. Pošto se za temporalnu teoriju problem smera ne javlja kao nezavisan problem, slaba agnostička pretpostavka u pogledu vremenskog toka biće korisna. Argumenti koji će biti izneti neće podrazumevati istinitost temporalnog viđenja, ali će biti kompatibilni sa bilo kojim stanovištem o ovom problemu.

II

Problem vremenskog smera je najlakše formulirati kao pitanje svojstva relacije koja povezuje različite vremenske trenutke (ili događaje u vremenu). U onome što sledi termin *usmerena relacija uređenja*³ će se koristiti za bilo koju dvočlanu antisimetričnu, tranzitivnu relaciju. Iskaz da vreme ima smer se onda interpretira kao iskaz da je, u uređivanju događaja u vremenu (ili vremenskih instanci), prikladno upotrebiti usmerenu temporalnu relaciju uređenja. (Činjenica je da mi, prilikom određivanja redosleda stvari u vremenu, upotrebljavamo

2 Spor između apsolutizma i relativizma najlakše se predstavlja pitanjem *Da li bi bilo prostora i vremena da nema sveta?*, na koje apsolutisti odgovaraju pozitivno a relativisti negativno. Preciznije, ovaj problem se postavlja kao problem mogućnosti svođenja vremenskih instanci (trenutaka) na neke druge entitete, a u jačoj verziji kao problem svodljivosti vremenskih relacija na neke druge, npr. kauzalnu. Jasno je da ovako shvaćen relativizam implicira jedno rešenje problema vremenskog smera, ali ovaj eminentno filozofski pristup je u literaturi dosta kritikovan i neće ovde biti razmatran.

3 Vidi: W. Newton-Smith, *The Structure of Time*, Routledge and Kegan Paul, London, Boston, Henley, 1980, str. 202.

ovakvu relaciju, jer termini “pre”, “posle”, “ranije”, “kasnije” označavaju upravo ovakve relacije. Ono što nas zanima je status takve upotrebe tj. da li je smer vremena objektivn.)

Postoje dva smisla u kojima se može reći da vreme ima objektivni smer. Smer vremena može biti objektivn u smislu da je to nužno svojstvo vremena ili događaja. Ako je ovo istina, neće biti moguće koherentno zamisliti mogući svet u kome nije prikladno da se upotrebi usmerena relaciju uređenja (ili, bez upotrebe semantike mogućih svetova neće biti moguće dati koherentan opis sveta koji izostavlja činjenicu da je vremenski orijentisan). Dalje, može biti objektivn u smislu da je to kontingentno svojstvo vremena, svojstvo koje može biti izvedeno iz temporalne asimetrije određenih osnovnih prirodnih zakona. Smer će biti objektivn u smislu da karakteriše aktualni svet, ali će biti logički moguće da vreme ima drugi smer od aktualnog ili da nema smer.⁴ Postoji treći, nezavisni smisao u kome se može tvrditi da vreme ima ne-objektivni smer. Vreme ima smer, u ovom smislu, ukoliko je on fiksiran putem neke konvencije, tj. određena fizička svojstva se koriste stipulativno da definišu smer vremena.⁵

Značenje ovih distinkcija, a samim tim i karakter svojstava koja bi potvrđivala anizotropiju vremena se lako uviđa na nekoliko primera. Mi možemo upotrebiti usmerenu relaciju uređenja da bismo uredili tačke jedne linije *bez obaveze* da je smatramo anizotropnom, kao što to možemo učiniti i sa topološki otvorenim vremenskim kontinuumom bez pretpostavke da postoje svojstva (pokazaće se da su ona izražena postojanjem ireverzibilnih procesa) koja ovaj kontinuum čine anizotropnim. Dok god su stanja sveta uređena nekom relacijom koja bi imala formalne karakteristike relacije “između” postojaće dva smera koja su numerički (mada ne i kvalitativno) različita. Kada kažemo da euklidska linija, iako serijalno uređena, nema smer, to znači da nema strukturalne razlike između dva smera, levog i desnog, između relacije i njene inverzije. U slučaju linearnog kontinuum realnih brojeva je drugačije. Brojevi su uređeni relacijom “manji od”, koja je asimetrična i tranzitivna kao i relacija “levo od” ali je i strukturalno različita od njene inverzije “veći od”. Drugim rečima, uređenje tačaka linije s obzirom na relaciju “levo od” je eksintrično jer zahteva referenciju na spoljašnjeg posmatrača i njegovu specifičnu perspektivu.⁶ (Uređenje s obzirom na relaciju “između” je intrinzično pravoj liniji jer ne zahteva suštinsko pozivanje na spoljašnjeg posmatrača.) Reći da je ovakvo uređenje tačaka prave linije

4 Treba praviti razliku između tvrdnje da vreme ima smer i da ima određeni smer. Prva teza je slabija i pobija je tvrdnja da vreme nema smer, dok drugu, jaču tezu pobija kako i teza da vreme nema smer, tako i teza da ima smer drugačiji od onog koji aktualno ima.

5 Ovakva konvencija ne mora da bude arbitrarna ili subjektivna. Ona može biti uspostavljena na osnovu fizičkih fenomena koji konstituišu naš doživljaj temporalne asimetrije, pa ne moraju varirati od osobe do osobe.

6 Bar za uspostavljanje asimetrične dijadične relacije “levo od” između arbitrarno izabranih tačaka referencije U i V. Treba napomenuti da, iz određene spoljne perspektive, nije arbitrarno da li je jedna tačka levo od druge ili obratno.

konvencionalno je drugi način da se kaže da je eksintrično u gore navedenom smislu.

Jedan kontinuum ćemo smatrati *usmerenim u jakom smislu* ako postoji intrinzična (strukturalna) razlika između njegova dva smera.⁷ Vreme je izotropno bi značilo da su njegova (ipak) dva smera na neki način ista. Tradicionalno, ovaj zahtev se izražava zahtevom za kvalitativnom nasuprot numeričkoj identičnosti. Ovo je samo drugi način da se kaže da ne treba da imaju sva zajednička svojstva,⁸ već samo ona koja se smatraju intrinzičnim, ili tradicionalno esencijalnim svojstvima. Distinkcija između esencijalnih i akcidentalnih (ili relacionih) svojstava je predmet duge i komplikovane filozofske kontroverze, čiji detalji nisu važni za našu trenutnu svrhu. Dovoljno je da distinkcija postoji i da imamo neki kriterijum kako da je primenimo na konkretne slučajeve, posebno na pitanje koja svojstva temporalnog smera su intrinzična a koja relaciona. Sledeća razmatranja mogu biti od pomoći.

III

Možemo koherentno zamisliti mogući svet čiji stanovnici ne bi mogli da primenjuju relacije pre i posle za temporalno uređivanje događaja.⁹ Međutim, iz njihove nemogućnosti da naprave tu distinkciju ne sledi da ona ne postoji. (Može se zamisliti mogući svet čiji stanovnici nisu u stanju da razlikuju boje a koji ipak sadrži obojene objekte.) Kada razmotrimo šta treba dodati gornjoj slici da bi konstituisala sliku sveta u kojoj vreme nema smer, biće jasna uloga empirijske teorije. Svet koji sadrži obojene predmete čije se boje ne mogu percipirati je svet koji zadovoljava istinitosne uslove protivčinjeničkog iskaza „Da smo mi prisutni, mi bismo bili u stanju da razlikujemo boje“. Ovi istinitonosni uslovi su eksplicitirani pozivnjem na opšte naučne teorije o bojama, koje objašnjavaju zašto vidimo boje, pozivanjem na svojstva svetlosti, atomsku strukturu objekata, prirodna svojstva našeg vizualnog aparata itd. Ako opišemo svet koji sadrži svetlost i objekte sa odgovarajućom mikro-strukturom, opisujemo svet za koji je gornji protivčinjenički iskaz istinit (bez obzira kakav je vizualni aparat njegovih

7 A. Grünbaum (Philosophical Problems of Space and Time, Reidel, Dordrecht, Boston, 1973, str. 215) ispravno primećuje da svaka dvočlana, asimetrična relacija uspostavlja razliku između dva smera, ali ne mora postojati i strukturalna razlika između njih (slučaj linije). Nas će zanimati da li postoji temporalni smer u onom jačem smislu, jer se slabija teza o konvencionalnosti smera može braniti tek ako se ne može dokazati postojanje intrinzičnog usmerenja.

8 Npr. dva elektrona smatramo identičnim iako zauzimaju različite prostorne položaje i imaju numerički različite konstituente.

9 W. Newton-Smith, op. cit., str. 207–208, opisuje mogući svet čiji stanovnici imaju podjednako razvijene sposobnosti memorije i morije (neke vrste sećanja unapred, prekognicije čije bi impresije imale isti kvalitet kao impresije memorije). Naravno, za ovakav argument je potrebno pokazati povezanost sećanja sa našim doživljajem vremenskog smera, ali za trenutne svrhe je dovoljno napomenuti da analogan opis mogućeg sveta može biti dat zamenom memorije bilo čim što smatramo da konstituše naš doživljaj vremenskog smera.

stanovnika). Dakle, kada mislimo o mogućem svetu na koji se određeni predikati mogu primeniti iako to ne mogu da učine stanovnici tog sveta, suštinski je imati naučnu teoriju koja određuje ispravnu primenu takvog predikata. Fenomenalna svojstva¹⁰ koja primenjujemo na svet na osnovu našeg iskustva, i za koja imamo fizičku teoriju, zvaćemo svojstvima za koja smo otkrili *fizičke korelate*.¹¹ Ako smo za određeno svojstvo ili relaciju otkrili fizički korelat onda iz deskripcije objekta koja je data u terminima fizičkog korelata (“prirodnog” rečnika), i iz fizičke teorije koja povezuje svojstvo ili relaciju sa fizičkim korelatom, možemo izvesti da objekat ima svojstvo ili relaciju u pitanju. Na taj način, ako imamo fizičku teoriju koja objašnjava naše uređenje događaja u vremenu putem usmerene relacije “pre” i “posle”, imaćemo i odgovarajući kriterijum za razlikovanje intrinzičnih od relacionih svojstava vremenskog toka.

Glavni kandidati za fizičke korelate relacija pre i kasnije su smer smanjenja i povećanja entropije, kao i smer skupljanja ili širenja kosmosa (kandidat za takozvanu glavnu strelu na koju se svode sve ostale).

Postoje, međutim, dva smisla redukcije jednog fenomenalnog svojstva ili relacije na njen fizički korelat koje treba uzeti u obzir. Korisna će biti analogija sa prostorom (ma koliko analogije prostor – vreme umeju da budu zavodljive i, u nekim slučajevima, prosto pogrešne), ovoga puta sa prostornom orijentacijom gore – dole. Mi imamo pre-filozofski i pre-naučni pojam distinkcije između gornjeg i donjeg smera u prostoru (tj. možemo komunicirati smisleno koristeći ove pojmove, naučiti druge da ih koriste putem ostenzije koja se oslanja na posmatranje ponašanja objekata i sl.), ali kada otkrijemo gravitaciju, dolazimo do saznanja da lokalni smer gradijenta gravitacionog polja izdvaja u bilo kojoj tački smer “na dole”. Teorija gravitacije daje nam potpuno i koherentno objašnjenje svih fenomena koje smo povezivali sa pojmom “dole”, i to povezivali u jakom smislu da smo ih koristili da fiksiramo referenciju (možda i smisao) termina “dole”. Fizički korelat za relacije pre i posle koji očekujemo od empirijske teorije mogao bi da bude ovakve vrste, pa je važno na pravi način opisati vezu između “dole” i “lokalnog gradijenta gravitacionog polja”. Izgleda da je u ovakvom slučaju ispravno reći da je relacija dole identična sa relacijom između tačaka gravitacionog polja od kojih je jedna dublje u gravitacionom potencijalu nego druga.¹² Kada se izrazi na ovakav način, redukcija relacija gore – dole na gravitacionu vezu pokazuje blisku analogiju sa identifikacijama prirodnih vrsta koje su mnogo poznatiji način teoretske redukcije (poznati primeri: voda je H₂O, svetlost je identična sa elektromagnetnim talasima), pri čemu predstavlja identi-

10 Fenomenalna svojstva ili relacije su one koje primenjujemo na objekte na osnovu našeg iskustva. “Biti crven” je takvo svojstvo, jer znači imati određen izgled u odgovarajućim uslovima.

11 Vidi: W. Newton-Smith, op. cit. str. 209.

12 Za razliku od ranije pomenute relacije levo – desno koja se, barem na neki intuitivno prihvatljiv način, ne svodi na neku relaciju koja nije primarno orijentacione vrste, bez obzira na postojanje ili nepostojanje fizičkih zakona koji bi bili asimetrični u odnosu na ovu relaciju.

fikaciju relacija (svojstava) pre nego supstancija. Ukoliko prihvatimo povezivanje značenja i referencije karakteristično za noviju semantiku, interpretacija ove identifikacije bi bila sledeća: “dole” znači isti što i “lokalni smer gravitacionog gradijenta”, mada, uprkos značenjskoj vezi, ovo predstavlja empirijsko otkriće sa naše strane.¹³ Treba naglasiti da ovo nije redukcija epistemičkog tipa kao ona koja se podrazumeva kada se kaže da se npr. materijalni objekti redukuju na iskaze o čulnim datama, tj. naša tvrdnja nije zasnovana na prioritetu epistemičkog pristupa. Ukoliko imamo na umu ovakvu, teoretsku identifikaciju, ništa što se tiče neposrednog iskustva ranijih i kasnijih događaja, niti bilo kakvo pozivanje na našu mogućnost da zamislimo moguće svetove u kojima će događaji biti temporalno uređeni a da nisu povezani putem fizičkih korelata koje empirijska teorija predlaže neće pobiti tvrdnju da je ranije – kasnije relacija povezana sa npr. entropijom niti da, u nekom smislu, “ranije” znači “stoji u nekoj relaciji koja se može karakterisati putem entropije”.

IV

Na početku smo naglasili da bi trebalo, da bismo izbegli izjašnjavanje o sporu relativista i apsolutista, problem strele shvatiti kao problem događaja u vremenu, pre nego samog vremena. U skladu sa gornjom formulacijom, treba odrediti koja specifična svojstva fizičkog sveta, ako uopšte ima takvih, potvrđuju anizotropiju vremena u smislu da strukturalno razlikuju različite smerove “ranije” i “kasnije” na vremenskoj osi. Sa jednog aspekta problem je trivijalan jer je očigledno da postoje mnogi procesi koji su asimetrični u odnosu na vreme, tj. koji se događaju samo na jedan način sa rastućim vremenom. Tako se uvek događa da se vruća kafa i hladno mleko mešaju, dok se obrnut proces nikad ne događa. Ono što je u vezi sa ovim pravi problem fizičke teorije je to što je i obrnuti proces (razdvajanje mleka i kafe) jednako konzistentan sa zakonima mehanike. Ovo je činjenica koja čini problem strele vremena toliko zagonetnim.

Dakle, glavni problem fizičke teorije u vezi sa problemom strele je kako objasniti prirodne asimetrije u svetlu potpune simetrije fizičkih zakona (koja je u njihovoj formulaciji izražena invarijantnošću u odnosu na promenu t sa $-t$) koji ih opisuju.¹⁴ Istorijski, tačka na kojoj za fiziku problem strele postaje zanimljiv (gde se uopšte vidi kao problem) je Bolzmanov (Boltzmann) pokušaj formulacije drugog zakona fenomenološke termodinamike za slučaj gasova u terminima zakona mehanike koji opisuju kretanje njegovih konstituenata. Razvoj termodinamike u ranom 19. veku je dao jedinstveni teorijski okvir u kome su se mnogi (ako ne i svi) ireverzibilni procesi mogli eventualno videti kao instance iste

¹³ Ovakvo tumačenje, naravno, zahteva uvođenje nužnih a posteriori iskaza u našu konceptualnu shemu.

¹⁴ Jedini za sada poznati vremenski asimetričan fizički zakon je zakon o raspadu kaona na pione (potrebno je trilion puta više vremena da pioni stvore kaon nego za obrnuti proces). A. Grunbaum, op. cit. str. 245–248, gradi ubedljiv slučaj protiv uticaja asimetrija na mikro-nivou na strelu vremena.

opšte tendencije – univerzalne tendencije prirode ka rasipanju mehaničke energije, tj. univerzalne tendencije entropije da se povećava. Zakon o povećanju entropije (drugi zakon termodinamike) je na početku viđen kao univerzalni naučni princip, princip koji ne dopušta izuzetke, i dok god je bilo tako problem strele vremena se mogao smatrati rešenim (strukturna razlika između dva smera je dovoljno objašnjena činjenicom da samo u jednom smeru entropija ima tendenciju da raste).¹⁵

Sa pokušajem izvođenja težnje gasova ka stanju ravnoteže iz osnovnijih zakona koji opisuju kretanje njegovih molekula, došlo se do uviđanja da je zakon o povećanju entropije statističkog karaktera. U ovoj redukciji, osnovna ideja bila je da je dato makroskopsko stanje gasa opisano u terminima brzina i položaja molekula koji su njegovi sastavni delovi. Jedno makro-stanje gasa je tako realizovano na više načina – za svaku deskripciju gasa putem njegovih makroskopskih stanja, biće puno različitih mikro-stanja (puno različitih distribucija brzina i položaja molekula), koja sačinjavaju makro-stanje u pitanju. Stanja koja su blizu ravnoteže se mogu realizovati na mnogo više načina nego stanja koja odgovaraju velikom stepenu uređenosti sistema.¹⁶ Pod pretpostavkom da su sva moguća mikro-stanja jednako verovatna, dobija se statistička formulacija drugog zakona termodinamike po kojoj, ako zatvoreni sistem nije u stanju ravnoteže,¹⁷ vrlo je *verovatno* da će on takvom stanju težiti. Klasična mehanika, iz koje je ovaj zakon izveden, potpuno je simetrična u odnosu na smer vremena. Otkud onda asimetrija u rezultatu?

Odgovor, koji je i sam Boltzman uvideo i potpuno shvatio njegove konsekvence, je da asimetrije u ovoj formulaciji *nema*. Formulacija zakona o povećanju entropije govori o najverovatnijem rezultatu makroskopskog stanja koje je početna tačka posmatranja. Ali, argument u smeru budućnosti se jednako može primeniti i na prošla stanja sistema, statistički argumenti prosto ne pokazuju nikakvu preferenciju vremenskog smera. Onoliko koliko imamo razloga da očekujemo povećanje entropije u smeru budućnosti, imamo razloga da očekujemo da je entropija bila veća i u prošlosti (u odnosu na dato početno stanje).¹⁸

Prava zagonetka statističkog tretmana entropije nije zašto ona raste u budućnosti

15 Konflikt asimetrije termodinamike sa simetrijom Njutnove mehanike nije odmah primećen, jer se u vreme pre razvoja kinetičke teorije gasova još uvek moglo braniti gledište da termodinamika opisuje autonomnu oblast fenomena, koju nije potrebno redukovati na mehaniku.

16 Ovo je analogno činjenici da, ako bacimo novčić 1000 puta, ima mnogo više načina da se dobije 500 nego samo 5 glava.

17 Tj. u stanju je niske entropije.

18 U skladu sa ovim zapažanjima, može se dati drugačija formulacija drugog zakona – “postoji velika verovatnoća da je trenutak $t = t_0$, u kome arbitramo započinjemo posmatranje sistema, minimum entropije kao funkcije vremena” (L. D. Landau, E. M. Lifshitz, *Statistical Physics*, Pergamon Press Ltd., Bristol, 1958, str. 30). Ova formulacija, očigledno, nije identična sa ranijom formulacijom zakona o povećanju entropije već, da bismo nju izveli, moramo uvesti pojam posmatrača koji veštački “preparira” sistem u određenom trenutku tako da pitanje njegovog porekla nestaje. Jasno je da je ovakva veza fizičkih zakona i atributa posmatrača nepoželjna.

(jer je to nužna posledica prirodnih zakona), već zašto nije visoka i u prošlosti, i ovu konstataciju možemo označiti kao glavni rezultat sadašnjih razmatranja.

Rezultat razmatranja entropije je naglašen zato što predstavlja tačku u kojoj se devetnaestovekovno razmatranje entropije i moderna razmatranja kosmologije susreću na istom problemu. Nije onda ni čudno što su fizičari predložili odgovore koji sa metodološke tačke imaju sličnu vrednost. Kada pokušamo da zakon o povećanju entropije primenimo na kosmos kao celinu, posmatran kao jedan zatvoreni sistem, njegovo ponašanje u smeru budućnosti (širenje, tendencija ka povećanju entropije) je u skladu sa očekivanjima. Ono što je zagonetno je prošlost, tj. zašto je entropija u prošlosti bila tako niska.¹⁹ Čini se da se Bolzmanov problem svodi na problem objašnjenja početnih uslova ranog svemira. Pokušavajući da ga reši, Bolzman je dao rani primer onoga što je danas poznato kao antropički argument u kosmologiji. Smatrao je da je plauzibilno pretpostaviti da sam život zavisi od uslova niske entropije, i to na takav način da se inteligencija ne bi mogla razviti u regionima svemira koji nisu u ovom stanju. Prema statističkim zakonima, uslovi niske entropije, ma kako malo verovatni, ipak su mogući. Nije iznenađujuće što se nalazimo u ovako neverovatnom delu svemira, jer u nekom drugom ne bismo mogli postojati.²⁰ Kosmološki analogon ovom argumentu je sledeći: širenje svemira (koje predstavlja tzv. "glavnu" strelu na koju se svode sve ostale) je u skladu sa očekivanjima fizičke teorije koja opisuje ovaj proces (opšta teorija relativnosti), ali samo ako se pretpostavi početni raspored materije (stanje posle tzv. Big Banga) koji je, prema istim ovim zakonima, vrlo malo verovatan.²¹ Antropičko načelo, u ovom kontekstu, nalaže da mogući opisi kosmosa moraju da sadrže inteligentan život, uopšteno da je kosmos onakav kakav je zato što mi postojimo (ma kako to malo bilo verovatno). Antropička hipoteza je, i prema samom S. Hokingu (Hawking), najpoznatijem modernom eksponentu ovakvog načina razmišljanja "dijametralno suprotna snu o potpuno predvidljivoj, objedinjenoj teoriji u kojoj su zakoni prirode potpuni i u kojoj je svet takav kakav jeste zato što ne može biti drugačiji".²²

19 Ovo se može iskazati i u terminima neslaganja teorije sa opservacijom. Prema teoriji, univerzum (bar njegov veliki deo) bi trebalo da bude u stanju ravnoteže. Svakodnevno iskustvo nam, međutim, pokazuje da deo univerzuma u kojem smo mi nema ništa zajedničko sa sistemom koji je u stanju ravnoteže, a astronomska posmatranja to pokazuju i za čitav opaženi svemir.

20 Suprotno Prajsu (H. Price, *Time's Arrow and Archimedes' Point*, Oxford University Press, New York, 1996, str. 35), ne treba smatrati da u ovom Bolzmanovom argumentu imamo implikaciju da smer vremena nije objektivna. Mada ne mora da važi za svemir kao celinu, u našem delu, prema ovoj sugestiji ima svoj fizički korelat.

21 Štaviše, Penrouz je izračunao da je verovatnoća rasporeda koji bi doveo do kosmosa kakvim ga opažamo izražena brojem koji iza jedinice ima 1230 nula. (R. Penrose, *The Emperors New Mind*, Oxford University Press, 1989, citirano prema H. Price, op. cit. str. 83.) Broj koji je između 1/1050 i 1/1070 smatra se matematičkom granicom mogućnosti. Svi događaji ili stanja stvari čija je verovatnoća manja od navedenog intervala ne mogu se smatrati slučajnim. Izgleda da ova Penrouzova pretpostavka uvodi, kao jedino moguće objašnjenje, najjaču verziju antropičkog argumenta, a samim tim i ideju tvorca.

22 S. Hoking, *Kosmos u orahovoj ljusci*, Beograd, 2002, str. 86.

Uprkos ovoj početnoj intuitivnoj neprijatnosti, može li se antropičko načelo braniti, kao jedan od mogućih načina objašnjenja fizičkih procesa koji potvrđuju anizotropiju vremena? Prvo, svakako treba da odgovori na nekoliko vrlo jakih prigovora. Pre svega, čini se da ovaj princip ne predstavlja odgovor koji smo tražili. Izgleda da počiva na nekom krugu po kome na pitanje zašto je svemir onakav kakav je sada odgovara pozivajući se na njegove početne uslove, dok na pitanje o početnim uslovima odgovara pozivajući se na sadašnje stanje. ***Antropički princip može se učiniti plauzibilnim jedino pretpostavkom da je naš univerzum jedan mali deo mnogo šire celine, koja je, čini se, jedina koja može da da objašnjenje onako male verovatnoće početnih uslova, pretpostavkom za koju se ne može očekivati neka skora verifikacija.*** Druga teškoća je da mogu postojati mnogo manje skupi načini (u terminima verovatnoće) da se dođe do dovoljno niske entropije koja bi podržala život. Penrouz tvrdi da je opaženi univerzum mnogo manje verovatan nego što je potrebno da bi podržao inteligentan život. Npr. statistička formulacija zakona o povećanju entropije implicira da, u bilo kojem stanju da počnemo da posmatarmmo sistem, ne treba da očekujemo više reda u bilo kom smeru. S obzirom na slaganje sa ovim zakonom, mnogo je plauzibilnije pretpostaviti da je entropija upravo na najnižem nivou sada, nego da je bila još niža u prošlosti. Naravno, ovo bi imalo nesrećnu implikaciju da je čitavo naše istorijsko svedočanstvo pogrešno.

Da zaključimo, antropička strategija nam daje jedno moguće rešenje problema početnih uslova, ali rešenje koje je u ljudskim terminima mnogo manje dobrodošlo nego ono koje bi impliciralo da se svemir može objasniti kao prirodna posledica fizičkih zakona (pre nego neverovatan izuzetak).

Treba napomenuti da antropički argument nije jedino moguće rešenje. R. Penrouz nudi drugo: još uvek nismo otkrili prave *asimetrične* zakone koji objašnjavaju prirodu, treba da nastavimo da tražimo osnovne asimetrične zakone da bismo objasnili strelu vremena.

Antropički argument ne može se ocenjivati sam za sebe, već je premisa jednog šireg zaključka i njegova plauzibilnost će u potpunosti zavisiti od prave asistencije ostalih premisa.²³ Ukoliko bi vasiona bila beskonačna, kako se nekad mislilo, i uprkos drugog zakona termodinamike, odnosno njegove statističke zamene, moguće je zamisliti krajnje neverovatnu pojavu života i inteligencije, jer je i vasiona krajnje velika. Ali u okvirima većine savremenih modela, koji ne mogu da računaju na pretpostavku beskonačnosti vasiona, razvitak života ostaje krajnje neverovatan. U ovom svetlu, naše postojanje komplikuje termodinamičku strelu vremena i strela vremena i antropički princip izgledaju u neskladu. Budući da su i jedno i drugo u kosmologiji prilično nesporni principi, razlog za ovaj nesklad treba tražiti u sadašnjim modelima svemira koji su

23 U mnogo slučajeva se ne smatra kontroverznim, npr. ne smatramo da je čudno što živimo na površini planete iako su ovakve regije vrlo retke u svemiru kao celini.

podržani empirijskom evidencijom. I zaista, ovaj nesklad je moguće ukloniti uvođenjem nekih drugih modela, ali oni su *ad hoc* i nisu podržani nikakvom evidencijom.

Literatura

1. H. Price, *Time's Arrow and Archimedes' Point*, Oxford University Press, New York, 1996.
2. A. Grunbaum, *Philosophical Problems of Space and Time*, Reidel, Dordrecht, Boston, 1973.
3. P. Horwich, *Assymetries in Time*, The MIT Press, London, 1987.
4. W. Newton Smith, *The Structure of Time*, Ruotlege and Kegan Paul, London, Boston, Henley, 1980.
5. *The Philosophy of Time*, ed. R. Le Poidevin, M. MacBeath, Oxford University Press, New York, 1993.
6. S. Hawking, *Kosmos u orahovoj ljusci*, Beograd, 2002.
7. L. D. Landau, E. M. Lifshitz, *Statistical Physics*, Pergamon Press Ltd., Bristol, 1958.

Marija Jankovic

Time's Arrow and Anthropic Approach to Cosmology

Summary

The question “What gives time its arrow?” is yet to be claimed by a single academic discipline. Despite some notable advances, both in science and philosophy, it has long resisted attempts of solution from both camps. In this paper some of the distinctions relevant for the proper understanding of the philosophical side of the problem are introduced, such as the one between the question of the arrow of time and that of the time’s flow, the epistemological and theoretical reduction. It is claimed that, while much remains to be done on the “physical” side in the way of providing a single, coherent physical account of the source of the asymmetry, the true philosophical effort lies in explicating the assumptions under which the proposed scientific reductions are plausible. The other main goal is to try to point out some of the main difficulties surrounding the so-called “anthropic hypothesis”, which is presented as the main strategy used by the contemporary scientists in accounting for the low probability of our universe.

Key words: philosophy, cosmology, the second law of thermodynamics, anthropic principle.

Marija Milošević
Tutor: prof. dr Đuro Šušnjić
Beogradska otvorena škola

HEGELOVA FILOZOFIJA RELIGIJE – – KRITIČKI OSVRT

Uvod

"Religija je jedno s ljubavlju. Voljeni nam nije suprotstavljen, on je jedno s našim bićem; mi u njemu vidimo samo nas, a on onda ipak opet nije mi – čudo koje nismo u stanju da shvatimo."¹

Kada govorimo o Hegelovom učenju, bilo da se radi o njegovoj filozofiji religije, bilo o umetnosti ili o logici, moramo imati na umu jedno: Hegel je bio mislilac sistema i svaki pokušaj da razumemo bilo koje od ovih učenja van tog sistema, mogao bi se smatrati krajnje neodgovornim. Upravo ovaj sistem, završen i zaokružen, i jeste ono po čemu je Hegel jedan od najznačajnijih filozofa svih vremena. To je takođe i razlog zašto ne možemo kritikovati jedan deo sistema, a da ne kritikujemo i neki drugi.

Ono što ću pokušati da u ovom radu prikazem, jeste jedan deo tog sistema, filozofija religije, ali iz aspekta čitavog sistema, odnosno preko onoga što smatram ključnim za shvatanje ovog problema, a to je put samorazvoja duha. Takođe ću pokušati da ukažem na ključne termine koji se javljaju na različitim stepenima tog razvoja, kao i na pravce u kojima se može kretati kritika Hegelovog učenja.

Nije mi namera da izlažem filozofiju religije kroz prepričavanje Hegelovih dela, stoga ću podelu religije objasniti samo onoliko koliko smatram da je neophodno za moje osnovne namere.

Samorazvitak Duha

Istorija božijeg sadržaja je istorija čovečanstva. Bog je, kod Hegela, metaforičko ime za celinu sveg bivstvovanja. Duh je ljudski duh, on je konkretan, stvarni čovek, shvaćen u celokupnoj svojoj svesnoj stvaralačkoj delatnosti, koja je opšta istorija i država. Konkretni čovek nosi u sebi sve konstitutivne elemente ljudskog bitka, pa kada Hegel govori o religiji, on govori o religiji kao o

¹ G. W. F. Hegel, Rani spisi, str. 185.

samo jednoj, jer svaka pojedinačna religija sadrži sve bitne elemente koji se nalaze i u svim drugim religijama.

Ali šta je suština ljudskog bitka? Za Hegela ne postoji ljudska priroda, u smislu nečega što je čoveku dato kao nepromenljivo, jednom za svagda. Ako bismo čoveka posmatrali kao prirodno biće, onda bi on bio prosto – životinja. Čovek je ono što čini, on se stvara kroz delovanje, i to delovanje kojim se ostvaruje ljudskost, kroz njega se menja priroda, ali i sam čovek. Čovek je negatorsko delanje koje, menjajući dani bitak, samo sebe menja. U nekom prirodnom stanju, on bi bio svest i ne bi se suštinski razlikovao od drugih bića, ali čovek nije samo to, on je samosvest.

Da bi bilo samosvesti treba da postoji transcendencija sopstva – prirodnog ja u odnosu na sopstvo kao dani bitak. Čovek, (svest), ja, shvata da postoji nešto što nije ja, on ga obuhvata (misaono), on radi na njemu – menja ga, i tim radom on sebe objektivira preko tog drugog – objekta, da bi se vratio opet sebi, ali promenjen.

Ovaj proces se može posmatrati i kroz odnos gospodar – rob. Sada ćemo pokazati kako to izgleda iz ove perspektive. Najelementarniji oblik svesti o bitku jeste pasivna kontemplacija, čulna izvesnost. Na ovom stupnju čovek biva apsorbovan predmetom, zaboravlja sebe, na ovom stepenu on ne može ostati, jer ovo nije put do samosvesti, do cilja. U ovoj situaciji javlja se novi momenat – kada nastupa žudnja. "Nagon [je] određivanje putem Ne-Ja – čulna sposobnost žudnje, materija htijenja, koju umom treba staviti u životinjsku sposobnost žudnje."² Ona je aktivan princip i uvek se javlja kao *moja* žudnja. Ona apsorbovanog čoveka vraća sebi, čoveka koji uviđa da postoji i on sam koji nije stvar, jer sada mu se stvar pojavljuje kao predmet. Žudnja je želja da se promeni, ukine druga stvar u samom bitku, u njenoj nezavisnosti. Žudeti za ne-bitkom znači ostvarivati svoju samostalnost, svoju slobodu. Ono na šta žudnja mora biti upravljena, da bi bila antropogena, jeste druga žudnja, jedno drugo ja. Kada čovek žudi za drugom stvari, on to čini da bi od drugog iznudio priznanje svog prava na stvar (da od drugog dobije priznanje da je on vlasnik te stvari), a time on iznuduje priznanje svoje superiornosti. Pošto čovek živi u društvu, znači da postoji mnoštvo ovih žudnji za priznanjem, pa se njihovo delovanje određuje kao borba na život i smrt. Onaj ko je spreman da rizikuje svoj život i pobjedi postaje gospodar pobeđenoga. Međutim, nije gospodar taj koji dovršava ovaj proces (istoriju) dolazeći do zadovoljenja. On se pojavljuje samo da bi proizveo roba, koji ga ukida kao gospodara, ukidajući time i samog sebe kao roba. Jer šta znači gospodaru da bude priznat od roba?! On mora biti priznat od sebi jednakog (rob to nije, samim tim što je rob), i zato on nikada ne stiže do zadovoljenja. Da bi čovek bio zadovoljen, potrebno je da prestane biti rob, a da bi to mogao, potrebno je da je on bio rob. Sa druge strane, rob koji radi za gospodara potiskuje svoje instinkte radi jedne ideje, a to je

² G. W. F. Hegel, *Rani spisi*, str. 74.

ideja *slobode*. Zato što nije stvarno slobodan, rob ima apstraktnu ideju slobode (a pošto je apstraktna, ona je prava ideja). Rob je taj koji *radi* i svojim radom stvara istoriju, a pokušavajući da pomiri ideal slobode sa činjenicom ropstva (ne shvatajući da pomirenje bez borbe nije moguće), on stvara ideologije:

1. stoicizam,
2. skepticizam,
3. hrišćanstvo.

Hrišćanstvo

Rob sada ne negira kontradiktorni karakter svoje egzistencije, on ga pokušava opravdati govoreći da je on nužan. On zamišlja drugi svet u kome sloboda postoji, i u kome neće biti razlike gospodar – rob, jer će svi biti jednaki. Svojom verom u Boga, apsolutnog gospodara, pred kojim su svi ljudi jednaki, u ropstvu, rob se oslobodio svoje zavisnosti od ljudskog gospodara. Ali, on je rob samog sebe, jer kao što ćemo kasnije videti, on se smatra robom Boga koga je sam izmislio. "Što se tiče jednakosti među prvim hrišćanima, kad je rob postajao brat svoga gospodara, ... kad je osjećaj svoje sopstvene nedostojnosti bio prvi zakon hrišćanina – ova je teorija zadržana u cijelom njezinom obimu, ali se pametno dodaje da je to tako u očima neba i zato se u ovom zemaljskom životu tome ne pridaje nikakva pažnja..."³

Hrišćanstvo se rađa iz robove teskobe pred nemogućnošću da podnese nužan uslov egzistencije čoveka – smrt. A hrišćanska svest je nesrećna svest. Hrišćanin hoće da se objektivira, da ostvari svoj ideal, koji mu se pokazuje kao nedostatak, međutim, ostvariti individualnost – sintezu pojedinačnog i opšteg (ideal) nemoguće je na ovom svetu, ona je moguća samo u onostranosti, nakon smrti.

Čovek, koji živi u svetu, dolazi nesvesno do samosvesti, verujući da je svestan nekog izvansvetovnog i nadljudskog Duhovnog bića. Ustvari, sve teologije koje je u istoriji čovek zamislio zajedno sačinjavaju Duh koji dolazi do samosvesti, verujući da je svestan ne sebe, već nečeg drugog. Ovaj Duh se suprotstavlja stvarnom svetu, odnosno Duhu koji je u ovom svetu – a to je čovek, i ne prepoznaje se u njemu.

Religija se javlja iz ovog dualizma, iz raskoraka između ideala i stvarnosti. "...Ne može da postoji dvostruki um i dvojak duh, jedan božanski Duh i jedan ljudski, koji bi naprosto bili različiti. Ljudski um, svest o svojoj suštini, jeste um uopšte, ono božansko u čoveku. A Duh, ukoliko je Božiji Duh, nije neki duh s one strane zvezda, s one strane sveta, nego Bog je sadašnji, svagdašnji i kao Duh postoji u svim duhovima. Bog je živi Bog, dejstven i delatan. ... Jer on

³ G. W. F. Hegel, *Rani spisi*, str. 93.

(čovjek),* um, sam je ta stvar, Duh, božanski Duh."⁴ Hrišćanin kao jedino rešenje vidi povlačenje u individualizam, u samoću. Upravo to Hegel osuđuje, jer čovek zadovoljenje može postići jedino u okviru države (zajednice). A revolucionarna borba je način na koji se to čini. Zato što je odustao od borbe, čovek je postao rob, sada on u nju mora da stupi.

Da bi se transcendencija ukinula, Duh treba da se shvati ne kao božanski, već kao ljudski. Čovek treba da shvati da je on stvorio Boga (tako što je sebi stvorio ideju Boga koja liči ideji koju stvara o sebi samom). Čovek daje Bogu ljudski lik. Antropomorfizacija dostiže vrhunac u ideji Isusa Hrista. Kada čovek shvati da sve što je rekao o Isusu, jeste u stvari rekao o sebi, razumeće da je njegova stvarnost njegovo svesno delo. Ta savršena samosvest je areligiozna, ateistička – čovek zna da je svestan sebe, a ne Boga.

Hegel je oštro kritikovao hrišćansko shvatanje čoveka, odnosno ideala, ne shvatajući šta je loše u tome da se afirmiše čovek, ljudskost? Zašto smo prihvatili da sve sopstvene vrline projektujemo na neko biće koje nije prirodno? Zar nismo imali dovoljno vrljih ljudi, da bismo morali sada izmišljati još jednog, pita se Hegel u *Ranim spisima*, a malo dalje u istom delu napisao: "Vjerovanje u božansko je moguće samo ako je u samom onom koji vjeruje božansko, koji sebe samog, svoju sopstvenu prirodu nalazi u onom u što on vjeruje, iako ono nije svjesno da je ovo nađeno njegova sopstvena priroda. Jer, u svakom čovjeku samom je svjetlo i život, on je svojina svjetla i njega svjetlo ne osvjetljava kao neko tamno tijelo koje samo nosi neki tuđi sjaj, već njegova sopstvena ognjena materija se pali i sama je svoj plamen."⁵

Čitav ovaj proces samorazvitka Duha završava se revolucijom, koja ostvaruje religiju u svetu ukidajući je kao religiju, a religija koja je ukinuta kao religija ili kao teologija svojom realizacijom u svetu jeste *apsolutna nauka* (istina – objava stvarnosti), ideal se ostvaruje u Napoleonu, a nebesko carstvo u državi (nemačkoj državi Hegelovog doba).

Apsolutno

Apsolutno treba misliti kao proces nastajanja i razvitka svega. Ono je rezultat, ono nije dato, ono je tek ono što će postati. Proces kojim se ono razvija jeste dijalektika – razvoj kroz suprotnosti (uključuje i istorizam kao odliku Hegelovog gledanja na svet). Sama konkretna stvarnost je dijalektička. Šta je to što se razvija u svetu? Ideja, razvija se kroz tri momenta:

1. ideja logički egzistira po sebi,
2. ideja se otuđuje i postaje priroda (ideja izvan sebe),

4 G. W. F. Hegel, *Predavanja o filozofiji religije* I, str. 32. (*prim. M.M.).

5 G. W. F. Hegel, *Rani spisi*, str. 289.

3. ideja se vraća samoj sebi – kroz čovekov duh
(postaje svesna same sebe kao ideja po sebi i za sebe).

U osnovi svega je idejno – duhovno. Idejom na prvom stupnju samorazvitka bavi se logika, na drugom filozofija prirode, a na trećem filozofija duha. Hegel će reći: "Filozofija posmatra, dakle, Apsolut najpre kao logičku ideju, ideju kako ona postoji u mišljenju, kako njen sam sadržaj jesu misaone odredbe. Potom, pokazuje Apsolut u njegovoj delatnosti, u njegovim proizvođenjima. A to je put Apsoluta da postane za sebe samog, da postane Duh. Na taj način, Bog je ishod filozofije, o kojem se zna da nije samo rezultat, nego ono što večno sebe stvara, ono što je prethodeće. Jednostranost rezultata ukida se u samom ishodu."⁶

Religija, podela

1. *Javna* (narodna) religija – svrha joj je da ispuni maštu i srce slikama, da deluje na fantaziju, da im udahne duh. Njoj i političkim prilikama pripada zadatak da obrazuju duh naroda. Njeni elementi su: pojmovi, najvažniji obredi i ceremonije. Može se shvatiti objektivno (njena učenja moraju biti zasnovana na opštem umu, što znači da su jednostavna i čovečna) i subjektivno. "Pod objektivnom religijom podrazumijevam cijeli sistem povezanosti naših dužnosti i želja sa idejom Boga i besmrtnosti duše – treba navesti i teologiju, ako se ova ne bavi samo spoznajom postojanja i osobinama Boga, već to čini u vezi s ljudima i s potrebama njihovog uma. ... Ukoliko ove teorije ne egzistiraju samo u knjigama, već se poimaju pojmovi o ljudima, ako se osjeća ljubav prema dužnostima i poštovanje prema moralnim zakonima (ukoliko ih ideja pojačava) utoliko je ta religija subjektivna."⁷

2. *Privatna religija* – spada u domen pojedinca, njegovog porodičnog moralnog odgoja, u skadu sa njegovim karakterom, i ne može prerasti u javnu.

Zadatak države je da objektivnu religiju učini subjektivnom, ali narodna religija se nikako ne sme silom nametati. Postavlja se pitanje: da li i kako se religija menja, istorijski gledano? Da li je duh naroda na određenim stupnjevima sopstvenog razvoja sam shvatao da ta učenja ne zadovoljavaju više njegove potrebe, pa ih je prevazilazio, ili je vlast bila ta koja je određivala kako i kada će se religija menjati? Hegel smatra da je narod bio inicijator promena, ali tek nakon što bi vekovima trpeo ono što mu je bilo nametnuto. U svakom slučaju, istorija je proces, ona se stvara kroz i delom čoveka.

Bog u nama prelazi u drugo – u predstavu. Tu je mogućnost istorijskog sagledavanja religije. Mi imamo odnos prema Bogu, jedan aspekt tog odnosa

⁶ G. W. F. Hegel, *Predavanja o filozofiji religije* I, str. 27.

⁷ G. W. F. Hegel, *Rani spisi*, str. 51.

pokazuje se u kultu, u vidu predanosti Bogu, to je saznavanje Boga u zajednici. Drugi aspekt jeste onaj u kojem se Bog opredmećuje, sadržina postaje predmet. Ovo prvo jeste unutrašnje dolaženje do Hrista, posle kojeg sledi izgrađivanje istorijske religije.

Pravci kritike

Jedna od bitnih karakteristika idealističkih filozofija jeste ta što one uvek polaze od apstraktnog (apsolutnog), da bi došle do onog konkretnog. Pitanje, koje se neizostavno ovde postavlja, jeste: koliko zbog toga trpe či-njenice, koliko je sve samo misaona konstrukcija jednog genijalnog uma?

Činjenica je da je Hegel na samom početku pretpostavio ono što će doći (sebi) tek na kraju, u tom cilju je i čitavu istoriju posmatrao, ili se tako čini, kao proces koji prosto mora da se poklopi sa njegovim učenjem, ali da li je i koliko uspeo u ovome? Koliko istorija zaista prati duh u njegovim samoproizvođenjima, ili se ona možda ne odvija samo po zakonima uma? Koliko stoji Hegelovo tvrđenje da postoji samo jedan narod koji dolazi do saznanja suštine religije (odnosno filozofije), i to baš germanski narod, kao i to da je ta religija, koja je sada apsolutna nauka, baš njegova (Hegelova) nauka, o oličenju ideala u Napoleonu, da i ne govorimo.

Hegelovo učenje priznalo je određenje stvarnosti pojmu sa konkretnim, realnim karakteristikama i sadržajem, ali za osnovu prirodne stvarnosti kao i naše misli ona uzima logički pojam. Sastav pojmova je okosnica sveta, ideja je ono što je realno, ovo je srž učenja koje se zove panlogizam, međutim, logika misli nije logika događaja, dijalektička konstrukcija se ne poklapa sa činjenicama.

Ne treba zaboraviti da je Hegel čoveka smatrao racionalnim bićem, to je ključna pretpostavka čitavog njegovog učenja, i iz tog aspekta on je učinio sve da čoveka kao takvog afirmiše, u tom smislu će i kritikovati hrišćanstvo, međutim, da li je čovek svodiv samo na racio (ne sporim da je to ono ključno što nas čini drugačijim od svih ostalih bića i da je to naša priroda), da li zaista izvan onog pojmovnog ne postoji ništa drugo?

Zaključak

Religija je apsolutni duh bez svesti o svojoj apsolutnosti. Ona je moment samorazvitka ideje. Sadržaj religije i filozofije je isti, razlika je samo u načinu na koji se nama one prikazuju: prva u vidu predstave, druga na nivou mišljenja. I u filozofiji i u religiji, duhu je stalo do bavljenja samim sobom. Ali, ako je sadržaj i umetnosti i religije i filozofije isti (božansko), a svaki od ova tri oblika mišljenja se ukida na svom vrhuncu, da li onda ukidamo božansko? Po Hegelu naravno ne, ali kako je ovo moguće?

Istinito je ono što je celo, potpuno, istinit je sistem, van njega ništa nema smisla. Istorija je duh koji se pojavljuje (Hegel će reći da duh koji se ne pojavljuje ne postoji). Velika je zasluga Hegela što ukida razliku koja je vekovima postojala između religije i filozofije. On ne ukida prvu na račun druge, što se može od filozofa očekivati, već se one stapaju, postaju jedno u apsolutnoj nauci. Drugačije nije ni moguće, sa aspekta sistema, jer duh je samo jedan – apsolutni duh.

Literatura

1. Hegel, G. W. F., *Rani spisi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.
2. Hegel, G. W. F., *Predavanja o filozofiji religije I*, EIDOS, Vrnjačka Banja, 1995.
3. Hegel, G. W. F., *Fenomenologija duha*, BIGZ, 1974.
4. Kojève, A., *Kako čitati Hegela*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1964.
5. Bloch, E., *Subjekt objekt*, Naprijed, Zagreb, 1959.
6. Fojerbah, L., *Predavanja o suštini religije*, Kultura, Beograd, 1955.
7. Bošnjak, B., *Filozofija i kršćanstvo*, Stvarnost, Zagreb, 1987.
8. Šušnjić, Đ., *Religija I i II*, Čigoja štampa, Beograd.

Marija Milosevic

Hegel's Philosophy of Religion, a Critical Review

Summary

In this essay the author has tried to present one part of Hegel's philosophical system-philosophy of religion, by following the development of the human mind through the consciousness, self-consciousness and the absolute knowledge, then through human institutions and human history as the embodiment or objectification of that spirit. Hegel presupposed that the whole of human history is a process through which mankind has been making spritual and moral progress and advancing to self knowledge. The author has tried to explain this process through the lordship and bondage (some men accept the law and become free, while others remain slaves, in Christianity every men is a slave by his own will, with one difference: there is only one master-God himself). At the final stage of this process, modern world, man has come to appreciate that all men, as minds, are free in essence.

Key words: philosophy of religion, dialectics, mind, consciousness, self-consciousness, appearance, objective spirit, spirit in self-estrangemet, spirit certain of itself, Absolut.

Milica Trifunović

Tutor: prof. dr Danilo N. Basta

Pravni fakultet u Beogradu

ZNAČAJ KANTOVE IDEJE SAVEZA NARODA ZA SAVREMENE MEĐUNARODNE ODNOSI

Evropa XVIII veka prolazi kroz buran period. Stalna ratovanja i sukobi velikih sila, preraspodela teritorija i mirovni ugovori koji ne dovode do rešenja, već "u sebi nose klicu narednog sukoba", podstiču, s jedne strane, intelektualnu elitu da se pozabavi mogućnostima drugačijeg uređenja svetskog poretka, a s druge strane, narod da oružjem ustane protiv dekadentnog monarhizma. Opšte nezadovoljstvo kulminiralo je Francuskom revolucijom, ali tu se nije i završilo. Protiv Francuske republike monarhističke sile Evrope započinju koalicione ratove. Ubrzo, pak, Pruska, jedan od koalicioničkih partnera, zadovoljna teritorijom koja joj je pripala posle podele Poljske, izlazi iz koalicionog rata, potpisavši sa Francuskom 1795. mir u Bazelu.

Iste godine, podstaknut potpisivanjem pomenutog mirovnog sporazuma, kenigsberški profesor, Imanuel Kant, piše, u formi mirovnog ugovora, svoj spis Večni mir. Svestan činjenice da mir u Bazelu po svojim idejama nije blizak pacifističkim idealima kojima je sam naklonjen, Kant ovim svojim spisom pozdravlja kakvu-takvu politiku mira, otvoreno se stavljajući na stranu republike, ukazujući na smernice za ostvarenje kosmopolitskog društva. Monarhizmom zadojena tadašnja Evropa nije na pravi način cenila programski karakter Kantovog dela. Štaviše, tek iz perspektive čoveka dvadeset prvog veka, kome su bliži pojmovi tolerancije, ujedinjenja i globalnog tržišta, jasno je koliko je Kant misaono bio dalekovid. Ovim radom želimo prvenstveno da naglasimo važnost Kantove ideje saveza naroda, te ćemo stoga ispitati filozofsku misaonu nit koja je doprinela da se u Kantovom radu i delu formira ideja jednog mirovnog saveza, da bismo zatim ispitivali održivost ove ideje u političkoj praksi dvesta godina posle Kanta.

Kantovi prethodnici

Početak XVIII veka, okončan je rat za špansko nasleđe, sklapanjem mira u Utrehtu 1713. Jedan od ugovarača tog mira, opat od Sent Pjera, nezadovoljan konačnom verzijom dokumenta, piše svoj *Projekat večnog mira*.¹ Ovim

¹ *Projekat* je obimno trotomno delo, naslov originala je: abbé Charles Irenée Castel de Saint Pierre *Project pour rendre la paix perpétuelle*, izvod iz ovog dela raden je po tekstu Günter Patzig-a "Kants Schrift 'Zum ewigen Frieden'" u zborniku: *Zum ewigen Frieden-Grundlagen, Aktualität und Aussichten einer Idee von Immanuel Kant*, Suhrkamp, Frankfurt a/M, 1996.

projektom, evropskim vođama predočena je mogućnost dolaska do trajnog mira u pet koraka:

1. Dvadesetčetiri hrišćanske zemlje Evrope treba da se udruže u večni savez mira kome bi se možda mogle priključiti i muslimanske zemlje. Odluke saveza treba da se donose putem Senata koji bi imao svoje stalno sedište u Utrehtu.
2. Ubuduće ne bi trebalo da bude nikakvog mešanja u unutrašnje poslove pojedinih država članica, sem kada su u pitanju kršenja pravila saveza.
3. Stajaće vojske treba da budu *ograničene* na najviše šest hiljada vojnika po državi.
4. Povećanje teritorije, bilo da se ono vrši osvajanjem, nasleđivanjem, poklanjanjem ili dobrovoljnim pripajanjem, treba u Evropi da bude zabranjeno.
5. Sve sukobe treba da rešava Sudsko veće, na čije odluke se ne mogu stavljati nikakvi prigovori.

Osnovne ideje Kantovih preliminarnih članova nalaze svoj oslonac u Projektu večnog mira: nepovredivost suverenita države (Sent Pjerov 2. korak, Kantov 5. preliminarni član), problem postojanja stajaćih vojski (Sent Pjerov 3. korak, Kantov 3. član), neopravdanost aspiracija na teritorijalno proširenje (Sent Pjerov 4. korak, Kantov 2. član). Ideja stvaranja saveza naroda, kao osnov Kantovog *Večnog mira*, data je kod Sent Pjera u 1. koraku. Razlika između dvojice mislilaca ipak je velika. Sent Pjer, naime, zagovara postojanje vrhovne zakonodavne vlasti sa sedištem u Utrehtu, kao i neprikosnovene sudske vlasti, dok je Kant imperativno čak i protiv blagog konfederaliteta. Vrhovna vlast nad savezom, po Kantu, ne sme postojati. Na ovom mestu nam se veliki mislilac čini nedоследnim jer on prihvata ideju društvenog ugovora, uočava neophodnost da se ljudi ujedine u državu, pod jednom vrhovnom vlašću, a zatim upoređuje države pre ulaska u savez naroda sa ljudima u prirodnom stanju. Logičan sled te analogije bilo bi formiranje vrhovne vlasti nad savezom. Njegovo odbijanje da na čelo saveza naroda postavi jedno nadnacionalno telo nalazi svoj prauzor u švajcarskom misliocu Emrihu de Fatelu.²

Ljude je priroda, smatra Fatel, obdarila razumom zahvaljujući kome oni, za razliku od životinja, mogu sami da se brinu za svoje usavršavanje i napredak (vrlo sličnu postavku nalazimo i kod Kanta). Ipak, svoje sposobnosti čovek ne može u potpunosti da razvije sam, već jedino uz pomoć drugih (Kant će reći: "Kao jedinom umom obdarenom stvorenju na zemlji one prirodne sposobnosti

² Emer de Vattel napisao je 1758. *Pravo naroda. Principi prirodnog zakona*. Delo je tokom XVIII veka korišćeno, kao Kodeks građanskog prava, na većini evropskih dvorova.

koje su usmerene na upotrebu njegovog uma mogu se potpuno razviti samo u vrsti a ne u individui"³). Iz prirodne potrebe da se ostvare, tvrdi Fatel, ljudi formiraju državu. Kant o tom pitanju zastupa oštiji stav i negde je na liniji između Hobsove doktrine "homo homini lupus" i Fatelove međuljudske pomoći u ostvarenju: "Čovek je naklonjen podruštvljavanju jer se on u takvom stanju oseća više čovekom...ali u njemu postoji i sklonost ka usamljivanju...on želi sve da usmeri prema svom shvatanju i stoga odasvud očekuje otpor...što čini da gonjen častoljubljem, lakomošću i vlastoljubivošću obezbedi sebi položaj među bližnjima za koje ne mari ali bez kojih ne može."⁴

Državu i Fatel i Kant vide kao moralnu osobu. Udruživanje država u savez država Fatel objašnjava prirodnom težnjom «moralnih osoba» da ostvare savršen svetski poredak (u šta je uključena i težnja ka opštesvetskom miru), te je pravo koje uređuje međudržavne odnose zasnovano na prirodnom pravu. Svakoj državi zagaranovani su suverenitet i slobodan razvoj bez obzira na veličinu teritorije. Pravo na rat, pri tom, predstavlja prirodan način za države da osiguraju svoje prirodno pravo.⁵ Interesantna je Fatelova žučna retorika protiv nadnacionalne vlade. Svaka država, tvrdi Fatel, sebe najbolje zna i svaka sama može da odredi svoj put daljeg usavršavanja. Ako bi se dozvolilo mešanje jedne države u poslove druge, došlo bi do rasplamsavanja fanatizma i teritorijalnih aspiracija, čime bi se uništila mogućnost svetskog mira, a razvoj država bi bio zaustavljen.

Kantov argument protiv nadnacionalne vlade, iako liči na sofizam,⁶ u stvari počiva na Fatelovoj ideji države kao moralno-pravnog suverenog subjekta koji na svetskoj pozornici brani interese pojedinca-državljanina. Zemlja je velika, ljudi je mnogo i oni su isuviše po "veri i jeziku" različiti da bi pojedinačno mogli da obezbede prosperitet za svakoga i mir za sve. Tome cilju se mogu približiti jedino udruživanjem onih koji su od "zajedničke roditeljske loze",⁷ te daljim komuniciranjem na nivou nacionalnih bića. "Komunikacija" je kod Kanta na svim nivoima uređena pravom: državno-građanskim, međunarodnim i svetskim. Kantovi prethodnici nemaju takvu shematizaciju i dolazak do večnog mira olako shvataju, te zato ostaju samo "vajni tešitelji".⁸

3 I. Kant: "Ideja opšte istorije usmerene ka ostvarenju svetskog građanskog poretka", u zborniku: I. Kant Um i sloboda – spisi iz filozofije istorije, prava i države, Velika edicija ideja, Beograd 1974. str. 36.

4 Isto, str. 32.

5 Kant se sa ovim nikako ne bi složio, za njega je rat bespravno stanje – predpravni stadijum.

6 I. Kant, Večni mir, Gutenbergova galaksija, Beograd, 1995, str. 45.

7 I. Kant, Metafizika morala, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci–Novi Sad, 1993, str. 144.

8 I. Kant, Večni mir, Beograd, 1995, str. 46.

Savez naroda i kosmopolitsko pravo kod Kanta

Put do večnog mira⁹ Kant gradi pomoću šest preliminarnih članova i tri definitivna člana (uz dotatak tajnog člana). Preliminarni članovi čine nužne predušlove koje treba u praksi ostvariti da bi se uopšte stvorilo pogodno "tlo" za međudržavni mir. Ovi članovi su koncipirani u formi zabrane i predstavljaju kritiku politike vlastodržaca Kantovog vremena, vremena kada mirovni ugovori nisu značili stvarnu garanciju mira, kada su državljani tretirani kao puko sredstvo koje se "po miloj volji upotrebljava i troši" i kada su u ratu primenjivane "nečasne ratne lukavštine". Intervencija velikih sila u poslove malih bila je tada svakodnevna pojava. Svega toga valja se, po Kantu, okaniti, ali "kaniti se neprijateljstva još ne znači dati garanciju za mir".¹⁰ Mir čine mogućim tek tri definitivna člana. Njihova postupna izgradnja odgovara izgradnji javno pravnog sistema u drugom delu *Nauke o pravu*.¹¹

Prvi definitivni član bavi se ustavnim uređenjem države. Imajući u vidu sopstveno objašnjenje prvobitnog ugovora, Kant smatra da je jedino uvođenjem republikanskog ustava moguće u državi obezbediti slobodu, jednakost i samostalnost svakog člana društva. Republikanskim ustavom zakonodavna vlast je odvojena od izvršne, zakonodavstvo je povereno predstavničkom telu narodnih zastupnika, dok je izvršna vlast u rukama jednog čoveka (jedan vladar je najjednostavnije a stoga i najbolje rešenje).¹² Kant zaključuje da po svojoj prirodi "republika mora biti sklona večnom miru".¹³

Drugi definitivni član upozna je nas sa idejom saveza naroda – ključem za okončanje ne samo jednog rata već svih ratova zauvek. Države treba da se udružuju u savez mira (*foedus pacificum*), oslanjajući se na međunarodno pravo kojim se garantuju sloboda, ravnopravnost i jednakost svakoj državi članici. Sloboda, pri tom, ne podrazumeva pravo da se ratom potražuju "dugovanja", a ravnopravnost i jednakost svih država ukazuju na nemogućnost postojanja svetske republike, već samo slabog federalizma. Zašto?

9 Hans Michael Baumgartner primetio je da u naslovu originala Kantovog dela o miru, koji glasi: *Zum ewigen Frieden*, stoji predlog *zum* a ne *vom*, što jasno ukazuje da Kant večni mir shvata kao ideal kome se možemo približavati ali ne i dosegnuti ga.

Hans Michael Baumgartner "Dreimal «Ewiger Friede", u zborniku: *Frieden durch Recht*, Frankfurt a/M: Suhrkamp, 1996.

10 I. Kant, *Večni mir*; Gutenbergova galaksija, Beograd, 1995, str.37.

11 Reč je o državnom, međunarodnom i kosmopolitskom pravu u: I. Kant, *Metafizika morala*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci–Novi Sad, 1993, str. 113–157; o obliku državnog uređenja – državnom pravu, govori prvi definitivni član; odnos između država u Savezu naroda uređuje međunarodno pravo i drugi definitivni član; treći definitivni član odnosi se na kosmopolitsko pravo i izriče uslov za formiranje svetskog građanskog stanja (*weltbürgerlicher Zustand*).

12 I. Kant, *Metafizika morala*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci–Novi Sad, 1993, str. 144.

13 I. Kant, *Večni mir*; Gutenbergova Galaksija, Beograd, 1995, str. 48.

Kao prvo, nijedna država ne može imati prevlast nad drugom jer bi to značilo povredu državnog suvereniteta, te nijedna određena država ne može predsedavati savezom. Zatim, svetska republika pokrivala bi ogromnu teritoriju i pri tom imala jednu centralnu vlast. Kant smatra: "... Čim je obim vlasti veći, dejstvo zakona postaje slabije i bezdušni despotizam, pošto je iskorenio klice dobra, zapada naposljetku u anarhiju".¹⁴ Savez naroda treba da bude permanentni kongres država. Tim državama bi, u njihovim međusobnim odnosima, posredstvom međunarodnog prava bile zabranjene one radnje čije bi maksime, ako bi se učinile opštim pravilom, stanje mira učinile nemogućim.

Treći definitivni član govori o potrebi opšteg hospitaliteta. Ako bi se uvažili do sada navedeni prvi i drugi član, dobila bi se mirna opšta zajednica svih naroda koja pak još uvek ne bi bila prijateljska, tj. ne bi bila kosmopolitska. Biti građanin sveta, znači biti slobodan da putuješ s jedne na drugu stranu Zemljine kugle i da svugde budeš primljen, ne kao gost, već kao dobrodošao prijatelj. Svi imaju jednako pravo na Zemljinu površinu i tim prirodnim zakonom se treba rukovoditi.¹⁵

Zašto Kant smatra da bi svetski poredak, oličen u savezu naroda, u praksi bio održiv, čak i poželjan?

1. Republikanski ustav je jedini koji odgovara u potpunosti čovekovoј prirodi, njime je omogućeno valjano moralno vaspitanje naroda. Ako bi u državi došlo do sukoba, republikanski ustav bi prisilio neprijateljska raspoloženja na pokornost zakonu i uspostavio mir. Jedino se republikanskim ustavom postiže takvo stanje. Narodi takvih država neće ratovati unutar sebe i među sobom.
2. Narodima sveta će, pre ili kasnije, zavladati trgovački duh. Postojanje saveza bi znatno olakšalo trgovinu. "Novac je najpouzdanija sila",¹⁶ a on se, po Kantovom mišljenju, ne može gomilati u stanju rata. Rat prouzrokuje sve veće troškove: "zbog stalnog povećanja stajaće vojske (sa stalnim platama), koja se održava na nogama i pod disciplinom, uvek snabdevena bezbrojnim ratnim instrumentima; međutim, cena svih potreština će rasti, ali se niko ne može nadati jednom proporcionalno sve većem priraštaju njima odgovarajućih metala; takođe, takav mir neće dugo trajati, da bi za to vreme ušteta dostigla izdatke za sledeći rat, pri čemu je pronalazak državnog duga, doduše, duhovito pomoćno sredstvo, ali ono samo sebe najzad uništava...".¹⁷ "Kosmopolitizam" ide na ruku" svetskoј privredi.

14 I. Kant, *Večni mir*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 1995, str.68.

15 Ovaj član proistekao je direktno iz Kantove zgroženosti kolonijalnim pustošenjima.

16 Isto, str. 68.

17 I. Kant, "O uobičajnoj izreci: to bi u teoriji moglo biti ispravno, ali ne vredi za praksu" u zborniku: I. Kant, *Um i sloboda – spisi iz filozofije istorije, prava i države*, Velika edicija ideja, Beograd, 1974, str. 119.

3. U republikanskom uređenju, o pitanjima rata i mira ne odlučuje samo vladar već i narod, tj. njegovi predstavnici. Narod se u tom slučaju nikada neće opredeliti za sopstveno ispaštanje, već će gledati kako da sebi poboljša život. Filozofi koji će javno iznositi svoj sud¹⁸ treba da budu neka vrsta modelatora javnog mnjenja. Odlikujući se, pre svega, moralnošću, oni nikada neće zagovarati rat. Javno mnjenje će uvek biti protiv iscrpljujućih ratnih sukoba.

Problemi Kantove koncepcije kosmopolitskog društva

Kant nam daje svoju verziju realistične utopije,¹⁹ smatrajući da se pravilnim usmerenjem ljudi i država, pomoću republikanskog ustava i saveza naroda, može doći do večnog mira. Šta je to što bi savremenom čitaocu moglo zasmetati u Kantovoj ideji saveza naroda?

Prvo pada u oči nedovoljno razrađena definicija republike na kojoj počiva kosmopolitski poredak. Republika je svakako antonim diktaturi i totalitarnom režimu. Kant jeste zagovarao podelu vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, ali nije jasno odredio način funkcionisanja pojedinih organa. On pominje predstavnički sistem, ali detalje izostavlja. Štaviše, Kant tvrdi da bi u nekom prelaznom periodu, dok se kod građana u potpunosti ne formira svest o potrebi aktivnog učestvovanja u zakonodavstvu, bio moguć čak i republikanski ustav sa despotskom vlašću!²⁰

Kant je kategorički protiv promene režima revolucijom, te stoga nije sasvim jasno kako bi (ili pak zašto bi) despot radio na političkom osvešćenju i afirmisanju svojih podanika. Tamo, pak, gde vlast nije diktatorska, na samom čelu države, smatra Kant, treba da bude jedna osoba. Zakonodavstvo u republici u osnovi ostaje prirodno-pravnog karaktera, bez ikakve dimenzije prisile. Ukoliko njegov kosmopolitski sistem treba da ima realnu validnost, onda bi stub tog sistema, republikanski uređena država, trebalo da ima čvršće temelje.

Sama održivost saveza je takođe problematična. Kant je smatrao da je želja za svetskim mirom dovoljan razlog za dobrovoljno učlanjenje u savez. Nikakva prisila ne sme da postoji, suverenitet države ne sme da bude narušen. Kosmopolitsko pravo zasnovano je na opštem hospitalitetu – krajnje plemenitoj ideji. Zemlja je jedna i najmudrije bi bilo da se svi nekako uklope u zajednički život.

18 Poštovanje mišljenja filozofa predstavlja tajni član Večnog mira.

19 "Realistična utopija" je izraz kojim Džon Rols karakteriše svoju ideju prava naroda, "Politička filozofija je realistično utopijska kada proširuje ono što se obično smatra granicama ostvarive političke mogućnosti i pri tom nas miri sa našim političkim i društvenim položajem". Dž. Rols: Pravo naroda sa "Još jednom o ideji javnog uma", Alexandria Press, Beograd, 2003, str. 23.

20 I. Kant, Večni mir, Gutenbergova galaksija, Beograd, 1995, str. 80.

Kant je svestan da takav savez može lako da se raspadne,²¹ a ipak ne čini ništa da institucionalizuje kosmopolitsko pravo. Institucionalizacija se vrši kroz tesnu povezanost vlada članica, što je moguće jedino ako u "igru" uđe i mogućnost primene sankcija protiv neposlušnog člana saveza. Zajedničke institucije bi trebalo da uređuju međudržavne odnose, imajući stalno na umu sliku celog saveza i očuvanje mira.

Povelja Ujedinjenih nacija personifikuje ovu ideju: članovi 2. i 4. zabranjuju upotrebu nasilja i osvajачkih ratova, a članovi 2. i 7. zabranjuju mešanje jedne države u unutrašnje poslove druge, ali poglavlje VII odobrava Savetu bezbednosti da preduzme odgovarajuće mere, čak i vojne akcije, kada se oceni da je mir ugrožen. Na samom normativnom planu održivost ovakve postavke čini se mogućom, ali problem je što u praksi UN ne raspolažu svojim vojnim snagama, već se one nalaze u rukama država članica, iz čega sledi da zemlje sa većim vojnim arsenalom, tj. finansijski moćnije²² zemlje, drže monopol nad upotrebom sile. Pravo veta učinilo je da su se decenijama supersile međusobno blokirale. Posle raspada Sovjetskog Saveza, ravnoteža je poremećena i Savet bezbednosti je krajnje selektivno primenjivao svoju funkciju arbitra (npr. rat u Zalivu). Dešavalo se čak i da stav Saveta pri donošenju odluke o intervenciji nije uziman u obzir (npr. vojna intervencija u Iraku, NATO intervencija u SR Jugoslaviji). Humanitarne intervencije su, takođe, često selektivne i pokazuju se kao promašaji (Somalija, Ruanda).²³ Možda je Kantova dalekovidost sezala toliko daleko da je predvidela mogućnost zloupotrebe kaznenih mera, te je Kant namerno svoj savez ostavio bez takve jurisdikcije.

Kantov argument da države sa republikanskim ustavima ređe stupaju u rat biva relativizovan samom političkom praksom posle Kanta. Naime, bacimo li pogled na istoriju, od 1800. do danas, zaključićemo da republike ništa manje ne ratuju od autoritarnih režima,²⁴ ali da interesnu sferu njihovih ratovanja predstavljaju nedemokratska uređenja. Republike tj. društva koja mi danas nazivamo ustavnim demokratijama, zaista ređe ratuju među sobom, ali zato vode brojne ratove protiv terorizma i za "demokratizaciju" drugih. Kant ovakvo "misionarstvo" zasigurno ne bi smatrao adekvatnim opravdanjem za rat.

Argument kojim se tvrdi da trgovački duh ide na ruku svetskom miru može se u praksi kritikovati na sledeći način: razvoj kapitalizma dovodi do diferenciranja socijalnih klasa, samim tim i tenzija, unutrašnju politiku počinju da razdiru klasni sukobi, a spoljašnju imperijalističke težnje. Ipak, posle Drugog svetskog rata situacija počinje da se menja. Tržišta se otvaraju i počinju da se

21 Isto, str. 50 "...to se na mesto pozitivne ideje jedne svetske republike može postaviti (nećemo li da nam sve propadne) kao negativni surogat samo jedan protivratni, sve širi savez, koji će zaustaviti bujicu protivpravnih, neprijateljskih sklonosti; no opasnost da one ne provale postojaće trajno...".

22 Najveći finansijer UN su SAD.

23 J. Habermas, *Postnacionalna konstelacija*, Otkrovenje, Beograd, 2002, str. 167.

24 Dž. Rols, *Pravo naroda sa "Još jednom o ideji javnog uma"*, Alexandria Press, Beograd, 2003, str. 72.

prepliću. U igru ulaze multinacionalne kompanije, koje u ekonomskim pitanjima brišu granicu između spoljašnje i unutrašnje politike. Privredna globalizacija doprinosi miru ali istovremeno potire neprikosnoveni suverenitet države da sama odlučuje o svom finansijskom tržištu. J. Habermas²⁵ zaključuje da su, danas, države pre smeštene unutar tržišta, nego što su nacionalne ekonomije smeštene u državne granice.

Kant još navodi odobravanje javnog mnjenja kao garant za mir. Danas, prva asocijacija koju vezujemo uz sintagmu javno mnjenje jeste manipulacija. Savremeni intelektualac pre je sklon da se drži one Ibsenove krilatice iz drame *Brand*: "Većina nikada nije u pravu", nego da se prikloni mišljenju masa. Doduše, modelatori modernog javnog mnjenja nisu visoko moralni filozofi, već mediji kojima su strani principi poslovne etike.

Savez naroda danas

Pokušaćemo da ispitamo aktuelnost Kantovih ideja u svetlu dva, danas postojeća, saveza naroda: Ujedinjenih nacija i Evropske unije.

Evropska unija²⁶ nastala je kao Evropska zajednica za uglj i čelik, koja je prvenstveno trebalo da poslovnim vezama zbliži večite rivale Nemačku i Francusku i time obezbedi mir na Starom kontinentu. Postepeno, počelo je povezivanje evropskih zemalja i na drugim poljima (atomska energija, bezbednost, finansije) da bi se na kraju oformila ideja celovite Unije. Zemlje članice Evropske unije moraju biti parlamentarne demokratije. Međudržavni poslovi unutar Unije su uređeni posebnim setom ugovora. Unijom rukovode nadnacionalne institucije kojima države članice delegiraju deo svog suvereniteta. Unija bi trebalo da teži potpunoj integraciji i stvaranju evropskog građanina jedinstvene Evropske republike. Na teorijskom planu, Evropska unija nije savez koji se poklapa sa Kantovom idejom saveza naroda. Kantova ideja hospitaliteta mogla bi se u praksi interpretirati kao ukidanje viznog režima, lako dobijanje radnih dozvola i usaglašavanje školstva (što se u EU i dešava), ali se ne bi mogla dovesti u istu ravan sa idejom slabljenja državnog suvereniteta zarad nadnacionalnih institucija.

Međutim, koliko u praksi Unije nadnacionalna tela zaista imaju primat nad nacionalnim? Međudržavni ugovori se strogo primenjuju samo u sferi privrede. Tačno je da monetarna unija, s jedne strane, olakšava trgovinu unutar saveza, a da s druge strane onemogućava da svaka država vodi zasebnu monetarnu politiku, ali je isto tako činjenica da je svaka država slobodna da vodi zasebnu spoljnu politiku.⁵⁸ Metode prisile za promenu kursa državne politike gotovo

²⁵ www.europa.eu.int – zvanična web-stranica Evropske unije. Polazna stranica koja omogućava pristup evropskim institucijama i oblastima politike kao i zvaničnim informacijama i dokumentima EU.

²⁶ Napad SAD na Irak podelio je spoljnopolitičke stavove evropskih zemalja na dva tabora: Nemačka i Francuska bile su protiv napada, dok su Velika Britanija i Španija podržale SAD.

da i ne postoje. Odluke o konkretnoj primeni sudskih rešenja Evropskog suda pravde zadržavaju sudovi zemalja članica, dok državljanstvo Unije dopunjava (nikako ne zamenjuje) nacionalno.²⁷ Evropska unija je još uvek daleko od idealnog jedinstva i za sada ostaje samo permanentni kongres država.

Ujedinjene nacije²⁸ su za pola veka postojanja obezbedile gotovo univerzalno – svetsko članstvo. Osnovna ideja saveza je da obezbedi mir (1. član Povelje UN). Članstvo u UN nije uslovljeno usaglašavanjem razvojnog standarda članica, te je ovo slabiji tip saveza od Evropske unije. Institucije i ovde postoje. Najvažnije su Generalna skupština i Savet bezbednosti, koje pak nemaju stvarnu zakonodavnu moć. Sudstvo u praksi nije efikasno.²⁹ Generalna skupština može da savetuje, a od pojedinih zemalja zavisi da li će ratifikovati ponuđene rezolucije. Generalna skupština bavi se i pitanjima ljudskih prava, solidarnosti, privrednog razvoja zemalja itd., smatrajući da su to problemi koji leže u osnovi razloga za svaki rat. Otklonimo li njih, sprečićemo i sam sukob. Ono što je do sada rečeno moglo bi se shvatiti kao moderna interpretacija Kantovih ideja. Međutim, kažnjavanje tzv. "akta agresije" nepomirljivo je sa Kantovim pacifizmom. Najveći problem UN predstavlja relativizacija značenja "akta agresije", što dovodi do pojave dvostrukih standarda pri izricanju kaznenih mera.

I Evropska unija i Ujedinjene nacije zasnovane su na koncepciji prava i obaveza univerzalnih za države članice, sa idejom da opstanak čovečanstva zavisi od svetskog mira, usled čega međunarodne ugovore i povelje treba poštovati. Jasno je da pri ovakvoj koncepciji suverenitet države mora biti, donekle, ograničen i usklađen sa obavezama koje država ima prema svetskom društvu – ideja koja nije bliska Kantu, a koju zastupa liberalna teorija u međunarodnim odnosima. Umereni liberalizam, koji uvažava suverenost države ali ga istovremeno i ograničava, zastupa Džon Rols u svom delu *Pravo naroda*.

Kantovi nastavljači: Džon Rols

Rols navodi tri činioca potrebna za uspostavljanje svetskog mira: demokratiju, kao uređenje koje karakteriše sve države – članice saveza naroda, zatim međudržavne poslovne veze i, na kraju, članstvo država saveza u međunarodnim i regionalnim organizacijama.³⁰ Rols je, kao i Kant, protiv svetske vlade, ali se zalaže za mnogostruku međudržavnu povezanost kroz razne institucije.

Savez naroda kod Rolsa počiva na pravu naroda koje se uspostavlja u drugoj sesiji ugovorne situacije. Učesnici druge sesije su predstavnici naroda (ne,

27 Utvrđeno članom 17 Ugovora o Evropskoj zajednici.

28 www.un.org – zvanična web-stranica Ujedinjenih nacija.

29 Sudski organ UN, ICJ (International Court of Justice), može da procesuiru slučajeve samo ako obe strane koje su u sporu pristanu da pred sudom rešavaju nesuglasice.

30 Dž. Rols, *Pravo naroda* sa "*Još jednom o ideji javnog uma*", Alexandria Press, Beograd, 2003, str. 72.

kao što su to bile u prvoj sesiji, obične individue), čime Rols pravi ustupak realističnoj teoriji međunarodnih odnosa, videvši suverene narode, a ne pojedince, kao aktere na međunarodnoj sceni. Povezanost pojedinaca u narod objašnjava slično Kantu: povezuje ih osećaj zajedničke pripadnosti koji proizilazi iz zajedničkog jezika i zajedničkog istorijskog pamćenja, ali, treba primetiti da Rols sve vreme govori o narodu. Narod se razlikuje od države po tome što su mu uskraćena dva suverena državna prava: pravo na rat (sem u samoodbrani) i pravo na neograničenu unutrašnju autonomiju (ni Kantove države nemaju pravo na rat, ali imaju unutrašnju autonomiju). Učestvovanje u drugoj sesiji Rols dozvoljava i neliberalnim narodima koji su "pristojna društva" (slično Kantovom dopuštenju da savezu pristupe i republike tek u izgradnji). "Pristojna društva" svojim građanima obezbeđuju npr. telesni integritet, blagostanje i vladavinu prava, u smislu poštovanja zakona tih društava. Takva društva ne moraju da poštuju sva ljudska prava, ali ne smeju da vode agresivnu ekspanzionističku politiku.

Sve predstavnike naroda Rols stavlja iza "vela neznanja", tj. u situaciju u kojoj oni nemaju podatke o veličini i ekonomskoj situaciji svojih zemalja. Rols smatra da će u takvoj situaciji svi izabrati liberalne principe globalne pravde, jer je svima u interesu da se postignu bezbednost i nezavisnost u međunarodnim odnosima, da uspešno funkcioniše trgovina i da vlada mir. Mirovni ugovori podrazumevaju dopuštenost rata jedino u samoodbrani, zakone protiv intervencionizma i pomaganje u slučaju velikih humanitarnih katastrofa. Od ovih odredbi izuzeti su tzv. "nepristojni narodi" (Kant bi rekao: narodi koji vređaju svojim bezakonitim uređenjem) i protiv njih su dozvoljene intervencije. Intervencije su, naime, dozvoljene i protiv suverenih država koje svojim delovanjem narušavaju zakon naroda, koji je uspostavljen institucijom "saveza naroda" radi zaštite svetskog mira.

Problem ovakve koncepcije jeste mogućnost zloupotrebe liberalnih standarda. SAD je najbolji primer. Ona, s jedne strane, proklamuje liberalne standarde, dok, s druge, u svojim odlukama i akcijama ne poštuje odluke međunarodnih institucija.

Rolsov umereni liberalizam se u mnogo čemu oslanja na Kanta, ali je primereniji današnjoj slici svetskog poretka. Međutim, kao ni preovlađujuća međunarodna praksa tako ni Rolsova teorija ne ostaje bez kritike.

Zaključak

Kantove ideje iz njegovog spisa *Večni mir* mogu nam se činiti prevaziđenim, možemo ih kritikovati, ali nikako ne smemo zaboraviti da će oko pitanja koja on pokreće lomiti koplja sve sledeće generacije političkih teoretičara. To su pitanja ustavnosti, uloge novca, trgovine i uticaja javnog mnjenja u politici. Ideja da savez naroda predstavlja put do večnog mira živa je i danas i inspiriše

stvaranje saveza poput UN i EU. Večni mir još uvek je daleko, ali moguće je da mu se postepeno primičemo. Rols nam poručuje da "ne smemo dozvoliti da nam velika zla prošlosti i sadašnjosti unište nadu u budućnost našeg društva kao društva koje pripada liberalnim i pristojnim narodima celog sveta. U protivnom, nepravda, zlo i demonsko ponašanje drugih uništiće i nas i potvrditi njihovu pobeđu. Umesto toga, moramo podsticati i jačati nadu u razvoj razložne i upotrebljive koncepcije političkog prava i pravde koja se primenjuje na odnose među narodima. Da bismo to postigli moramo ići Kantovim putem...".³¹ Putokazi Kantovog puta govore nam da će "postepeno biti sve manje nasilja od strane moćnika, sve više poslušnosti u odnosu na zakone. Rodiće se možda više dobročinstava, a manje svađa u parnicama, više pouzdanja da će se data reč održati, itd., delom iz častoljublja, delom iz dobro shvaćene prednosti koju pruža politička zajednica, pa će se sve to proširiti i na međusobne spoljašnje odnose naroda sve do stvaranja opštesvetskog građanskog društva...".³²

Literatura

1. Imanuel Kant, *Večni mir*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 1995.
2. Imanuel Kant, *Metafizika morala*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci–Novi Sad, 1993.
3. Imanuel Kant, *Um i sloboda – spisi iz filozofije istorije, prava i države*, Velika edicija ideja, Beograd, 1974.
4. Zbornik radova, *Zum ewigen Frieden- Grundlagen, Aktualitat und Aussichten einer Idee von Immanuel Kant*, Suhrkamp, Frankfurt a/M, 1996.
5. Zbornik radova, *Frieden durch Recht*, Suhrkamp, Frankfurt a/M, 1996.
6. Zbornik radova, *Protiv proizvoljnosti: Kantova metafizička načela nauke o pravu posle dva veka*, priredili Danilo N. Basta i Peter Volf, Gete institut i Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 1997.
7. Milorad Stupar, "Suverenost i tipovi kosmopolitizma", u zborniku: *Filozofija i društvo XXI*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2002.
8. Jirgen Habermas, *Postnacionalna konstelacija*, Otkrovenje, Beograd, 2002.
9. Džon Rols, *Pravo naroda sa "Još jednom o ideji javnog uma"*, Alexandria Press, Beograd, 2003.

31 Dž. Rols: *Pravo naroda sa "Još jednom o ideji javnog uma"*, Alexandria Press, Beograd, 2003, str. 36.
32 I. Kant, "Spor među fakultetima", u zborniku: *I. Kant, Um i sloboda – spisi iz filozofije istorije, prava i države*, Velika edicija ideja, Beograd, 1974, str. 190.

Milica Trifunovic

**Kant's Idea of a Peaceful Federation of States
and Contemporary Political Practice**

Summary

Kant's idea of a peaceful federation of states has its origin in the pacifist thought of Abbé de Saint Pierre and Emer de Vattel. However Kant's concept of perpetual peace, delineated through six preliminary and three definite articles, has by far exceeded all of its predecessors. According to him, political philosophy must build the theory of the republic into a theory of the international order of right, and the conception of the reformist improvement of right must be enriched with the dimension of a world- historical politics of peace. Kant took political philosophy beyond the borders of states and saw its foremost object in a just order of world peace. Although, historical events that evolved after Kant did shown some weak points in his argumentation, his ideas still paved the way for the contemporary political practice (embodied in the state alliances such are United Nations and European Union) as well as for the modern political thinkers (like John Rawls). Perpetual peace, the transformation of all states into constitutionally peace-loving republics is "of course an unrealisable idea". Neither Kant nor contemporary thinkers expect that a stable world federation that can always ward off war can ever be attained. Nevertheless, perpetual peace is necessary guiding idea for politics.

Key words: perpetual, peace, Federation, republic

ISTORIJA

HISTORY

Svetislav V. Kostic
Tutor: dr Stuart Graham
Belgrade Open School

THE NEW EUROPE - LESSONS LEARNT FROM THE ROMAN EMPIRE

What is to become of Europe? The integration process, begun after the end of World War II (WWII) in 1951 by the creation of the European Coal and Steel Community (Treaty of Paris), has evolved to unprecedented levels. The European Union as we know it today is neither a state, nor a multinational organization. This is a critical moment for the peoples of the Old Continent. Will they stay true to the nation state as the basic political entity or will they take the next step forward and establish a European State? If they take the latter path they will have to conquer an enormous number of obstacles. For 1600 years (since the fall of the West Roman Empire) Europe has been a continent torn apart by wars and divided as no other on this planet. To unite the peoples who have until only 60 years ago drawn swords against each other, and whose traditions and national heritages are built on these antagonisms seems like an idle dream.

But this diversity has not been Europe's first choice. *The medieval dream of universal empire collapsed and a host of states of more or less equal strength arose from the ashes of that ancient aspiration.*¹ This medieval dream which was alive almost until modern times has its foundations in the heritage shared by all Europeans - Rome. Feudalism and its centrifugal forces prevented a creation of a new Empire, and the offspring of this imperial legacy - the Holy Roman Empire was destined to fail from its birth. In the modern times two nations held the key to Europe's fortunes - France and Germany. And it is from these two states that the first attempts to unite the divided continent came. But Napoleon, the Kaiser and Hitler (Napoleonic Wars, World War I (WWI), and WWII) wanted to accomplish this task under their own national flags even though they tried to disguise their desire by ideological masks. This grave error led to their fall. For the people of Europe to be *united* under a foreign standard meant only one thing - occupation. And this they were determined to fight. After the carnage of World War II it was obvious that the unity of Europe can be established only by peaceful means and that no European nation has the strength to do this unilaterally.

This is not the only reason why Europe is trying to integrate. And again this is connected with its Roman heritage. The threat from the outside has been

¹ Kissinger, Henry; *Diplomacy* (1994), A Touchstone Book, Simon&Schuster, p. 20.

always the strongest binding element. Empires are built to protect as much as to conquer. The threat from the barbarian hordes united the many races in the Roman Empire to stand together and this is one of the reasons why the Roman idea survived. The Roman limes on the Rhine and the Danube, in Armenia and on the Euphrates was not only a fortification line, it was also a psychological boundary between the civilized world and the barbarians, defining the collective image of the peoples living on the two sides of the wall.

When Europeans looked at their world in the XIX century they saw themselves unopposed, they were the rulers of the planet. Since the XV century their energy and strength led them to unknown distances. By the beginning of the XIX there was no one left to stand up to their might. Therefore there was no need for unity. Alas, soon they would be faced with a different reality. A European child - America grew to become a mighty giant, while the Russian bear growled ever loud. Compared to these colossuses the nation states of Europe (even the strongest ones) lost their edge. On the eve of WWI we see the first examples that Europeans realized that they were losing their superior position. *In the Collapse of the Old World, "Seestern"* (Ferdinand Grautoff) had declared prophetically: *The union of the European peoples alone can win back for them the undisputed political power and the dominion of the seas that they have lost. Today the political gravity is in Washington, St. Petersburg and Tokyo. Karl Bleibtreu's Offensive Invasion against England concludes: Only a peacefully united Europe can maintain itself against the growing strength of other races and against the economic domination of America. Unite! Unite! Unite!*²

After WWII Europe was completely disillusioned. The USSR and USA ruled the globe while the others only joined one of the two camps. Unable to defend itself, economically destroyed, with the moral burden of the Holocaust and the atrocities of the conflict, Europe turned to itself. As the bloodstained XX century came to a close and as we entered the third millennium the world changed again. There is only one world superpower, while the new nations forgotten for many years are rising to their historical strength.

*The European Union of the XX century seemed a sort of Holy Roman Empire reborn - like its predecessor scarcely holy, hardly Roman, and not much of an empire. Rather, it was communitarian in spirit, Gothic in structure, and elected no emperor. But for all its messy diversity, it kept moving forward.*³ In the XXI century this is no longer enough and the European engine must change to continue its advance, and to take on the challenges that lie ahead it must become more Roman. This means that it must create a system and a common identity which will hold the various nations together through good times as well as the

² Ferguson Niall, *The Pity of War*, Penguin Books, 1998, p. 173.

³ Calleo, David P., *Rethinking Europe's future 2001*, A Century Foundation Book, Princeton university press, p.8.

bad times. The vision which held the Roman Empire together for 400 years is the only example in history which Europe can look up to. When nations embark on an untracked path in their journey into the unknown future they must look for guidance and solutions in history. However distant the past looks to us in this modern age, it still holds answers to many acute problems of today and tomorrow. Today, many tend to compare the USA with the Roman Empire, but Europe has more reasons to turn to this ideal. This is the only example of a united Europe (the lands beyond the Rhine Elbe and the Danube were unknown and come on the historical stage only after the Great Migrations which began in the 4th century AD).⁴

The Roman Empire has many similarities with modern Europe. First it was multinational, multireligious, multiracial, and most important of all it was a multilingual state. The various tribes and groups had a history of hatred, wars, persecutions, just like Europeans have today. The economical and cultural differences between different parts of the Empire were great (just like in Europe today). The eastern part of the Empire was in every way superior to the western part. The language of the East was Greek (koine), not Latin. After the first century A.D. the Roman Empire turned into a state whose rulers and defenders were descendants of those peoples whom those very same Romans subjected. What made so many different peoples (who hated and despised each other) fight and die for this Empire for the next 350 years (or even 1350 years if we count Byzantium as a descendant of Rome)? The answer to this question lies in what Theodor Mommsen, one of the greatest of all XIX century historians of Rome wrote of the Roman Empire: *Seldom has the government of the world been conducted for so long a term in an orderly sequence...In its sphere, which those who belonged to it were not far wrong in regarding as the world, it fostered the peace and prosperity of the many nations united under its sway longer and more completely than any other leading power has ever done. It is in the agricultural towns of Africa, in the homes of vine-dressers on the Moselle, in the flourishing townships of the Lycian mountains, and on the margin of the Syrian desert that the work of the imperial period is to be sought and to be found... If an angel of the Lord were to strike a balance whether the domain ruled by Severus Alexander were governed with the greater intelligence and the greater humanity at the time or at the present day, whether civilization and national prosperity generally have since that time advanced or retrograded, it is very doubtful whether the decision would prove in favor of the present.*⁵

The security and stability provided by the Empire united the various peoples living within its borders. If the European states decide to strengthen their

⁴ Tacitus, *Germaniae*.

⁵ Wells, Colin, *The Roman Empire* (1992), Second Edition, Harvard University Press, p.1.

union and create a continental government they must create and uphold a common interest which will bind the different nations of Europe together.

Three key Roman institutions could be compared with the present situation: the legal system, economy and security. These are the three pillars that upheld the Roman Empire, but could also be the solution for Europe's future problems. The ability to attach all particular groups (via their representatives) of the Empire to the government managed to share the burden of guarding the state. At first the Senate (so important that the flags of Roman legions bore the inscription SPQR- *Senatus Populusque Romanus* - The Senate and the Roman People) was enriched by members of the most important families from the provinces, than those who led the Roman legions into battle came from those groups. In the second century the emperors were no longer of Roman (or Italic) stock. Yet these very people stuck with the Empire to the very end, they would sacrifice everything for the Imperial Ideal. They would never forget where they came from, but regardless of their origin they would all be Romans (Quirit). To be Roman in the age of the Empire meant to be a Roman citizen. The rights and the pride attributed to citizenship are well described in the travels of St. Paul. The Philippi episode is instructive. St. Paul and his companion Silas are mobbed, and the magistrates order them to be flogged. This is what happens next:

But when they tied him up for the lash, Paul said to the centurion who was standing there "Can you legally flog a man who is a Roman citizen, and moreover has not been found guilty?" When the centurion heard this, he went and reported it to the commandant. "What do you mean to do?" he said. "This man is a Roman citizen." The commandant came to Paul. "Tell me, are you a Roman citizen?" he asked. "Yes", said he. The commandant rejoined, "It cost me a large sum to acquire this citizenship." Paul said "But it was mine by birth." Then those who about to examine him withdrew hastily, and the commandant himself was alarmed when he realized that Paul was a Roman citizen and that he had put him in irons. (Acts 22)

Roman citizens were subjects of the Roman law - the most sophisticated legal system the world knew until modern times. If the EU (or what comes after it) can create such an attitude towards common European citizenship this will be a great leap to the single European identity (or even patriotism). Already the nations of Central and South-Eastern Europe long to join the EU and attribute much to membership. Maybe the nations already in the EU need to be thought to be proud of what they have. It was not very different in the case of Rome. It took the former barbarians to teach the old Romans the value of what they already had.

The European Economic Community (EEC) was founded in 1957 to help bring lasting peace, stability and increased prosperity to the peoples of continental Europe. But the EEC treaty foresaw little for the "people". It certainly

did not provide for European citizenship.⁶

Nevertheless, two strong forces were paving the way for a common European citizenship. The first was the European Court of Justice (ECJ) which enabled the creation of a European civil society, by conceding in the famous Van Gend en Loos case and subsequent jurisprudence that nationals of the Member States could derive rights protected by national courts directly from the Treaty of Rome,⁷ and further strengthened this vision in further rulings and upholding the doctrine of supremacy of Community law. The second one was the very concept of the internal market, which does not accept divisions and numerous borders which hamper trade. A united market needs a common legal system combined with unified citizenship. These two created the *market citizen* which was the turning point in the evolution towards the citizen of Europe.

Realizing the fact that human rights and individual freedoms were not thoroughly addressed, Community institutions enacted several declarations of principle, including the 1977 Joint Declaration on Human Rights and the 1989 Social Charter. The ECJ which was the pioneer in this field, made it clear that fundamental rights were protected in the Community legal order as general principles of law, and that the content of these rights was inspired by principles common to the constitutional traditions of the Member States and by treaties for the protection of human rights.⁸

The Maastricht treaty brought great changes. In relation to citizenship one thing should be closely examined. The second and third pillars, governing respectively Common Foreign and Security Policy (CFSP) and Justice and Home Affairs (JHA), are subject to intergovernmental cooperation and therefore outside the supranational context of the Community. By contrast, the fact that the European citizenship is placed inside that context can be taken as a clear sign that citizens' rights and concerns are to be taken seriously indeed.⁹ Alas, the rapid integration of Europe brought back the old prejudices and this slowed the process down. Perhaps this is why The Treaty of Amsterdam does not contribute much to the issue of a common citizenship.

European citizenship today lacks those attributes that make up the national citizenship to which we have been accustomed since the French Revolution. What needs to be brought into the concept is the principle of direct taxation combined with a more democratic system of decision making in the EU (no

6 Neuwahl, Nanette A. "The place of the citizen in the European construction", in: Philip Lynch, Nanette Neuwahl and G. Wyn Rees (eds) *Reforming the European Union - from Maastricht to Amsterdam*, Pearson Education Limited 2000, Chapter 10, p. 183.

7 Ibid., p. 184.

8 Neuwahl, Nanette A., "The Treaty of European Union: A Step Forward in the Protection of Human Rights?", in: N. Neuwahl and A. Rosas (eds.), *The European Union and Human Rights*, The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1995, pp.1-22.

9 Ibid.6, p.187.

taxation without representation). Individual rights and social justice should be enhanced and placed strictly under the jurisdiction of the European institutions. The European Court of Justice should be put in the position which the Supreme Court has in USA. Although many within the Union would be against this last proposal, it could be argued that justice is universal and that the practice of the ECJ so far shows it to be the most fair and impartial institution of the EU and also the most successful one. Therefore, to be against this concept is in fact an attempt to preserve the power of the national governments, and not to protect the interests of its citizens. Europe suffers from a democratic deficit and its colorful population does not see itself as being closely linked to it. If the European Union takes on the task of protecting human rights, individual freedom and social justice on the continent as a whole it will place itself as a protector of the *small people*, a protector that is distant, but whose hand reaches far. Aedictus Antoniana of 212 A.D. gave the right of citizenship to all peoples of the Roman Empire (except those called *peregrini deditici*), and confirmed what was already a reality. In the case of the European Union, common citizenship must not be just a confirmation but a step towards enhancing European Identity and closer ties between the individual and the Union.

The economy is a crucial factor in forging the common European identity. Today we are facing the emergence of huge trading blocks with which European countries can compete only as a united economic force. The Economic and Monetary Union (EMU) greatly raised the stakes in the European game. With a common currency, Europe's nation states committed themselves to a common fate as never before. The logic of EMU points Europe toward becoming an extremely powerful economic bloc. If it can fulfill that logic and bring itself to act as a coherent international force, no one else, other than the United States, will match its influence for a long time.¹⁰

Once again, similarities with the Roman Empire can be traced, where during the reign of the Antonines the markets were abundantly supplied with goods from every part of the Empire. The rapid development of trade was helped by peace which was imposed by the Empire and the communications infrastructure.¹¹ *Diversas ...gentes ita commercio miscuit, ut quod gentium esset usquam, it apud omnes natum esse videretur* - trade bonded different nations so strongly that it looked as if what was being produced in one place was born everywhere. A common market, a continent with no borders within it, together with a stable government and a sophisticated legal system is fertile ground for prosperity.

When a Byzantine (and Byzantine was a descendant of Rome) trader tried to persuade the king of Ceylon that the Emperor of Romans was a more

10 Calleo, David P., *Rethinking Europe's Future 2001*, A Century Foundation Book, Princeton University Press, p. 205.

11 Maskin N. A., *Istorija starog Rima*, IDP Naučna knjiga, 1997, Beograd, pg. 417.

powerful ruler than the king of Persia he produced the golden coin (nomizma) as the strongest argument.¹² The strength of the Roman economy made its people proud. The Roman golden coin (nomizma) was an internationally recognized currency for more than a thousand years. The Euro, an economically logical thing, did not have enough democratic support anywhere. Trained professionals (just like in the days of the Roman Empire) pushed thorough an idea which would never pass the pools, or - despite the people, for the good of the people. If the idea succeeds it will be one of the strongest binding factors in the building of the common European identity. The Nations of the Euro, just like the denarus and the nomizma were objects of such pride for the Romans.

Europe and Europeans must adapt to the new order of things in the world. However attached we may be to our little hatreds, our real or imagined differences, identity built through conflict, we must strive to build a united continent both politically and psychologically. If Europe does not take this road to the future, it will not have one. Today we are witnessing that all Continents (except Africa) are uniting. Europe will have to face continental alliances on the global geopolitical playground. Alone even the largest of European nations will not be able to compete with these giants. Together, the nations of the Old Continent stand a good chance. Also, faced with a growing number of issues which are completely new, such as the problems of global warming, food and clean water shortages, pollution, Europe must take the leading role in protecting the planet's future. It must take on this burden because it seems to be the most conscious of these open wounds of the planet. Only a united European voice will be heard and listened to.

As we have seen the Roman ideal (scrapped of its politically incorrect aspects) can be the foundation on which Europe can build its new house. This ideal is rooted deep in the subconsciousness of all Europeans and it only needs to be reawakened. Anything but a united continent will be easy pray for the great power predators. True and substantial progress in all fields (as the European Space Agency and its projects show) can be accomplished only through a joint effort of all Europeans. Rome is the only example where this dream was an actual reality. To achieve this all we need is a good plan, common sense and little help from the gods. And the gods favor the brave.

¹² *Vizantija (Byzantium)*, Philip Sherrard and The Editors of Time-life Books, Time Inc. US 1966, 1970: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srbije, 1972, pg. 118.

Bibliography

1. Calleo, David P., *Rethinking Europe's future* (2001), A Century Foundation Book, Princeton university press.
2. Ferguson Niall, *The Pity of War* (1998), Penguin Books.
3. Kissinger, Henry, *Diplomacy* (1994), A Touchstone Book, Simon&Schuster.
4. Maskin, N. A., *Istorija starog Rima* (1997), IDP Naučna knjiga, Beograd.
5. Nanette Neuwahl and A. Rosas (eds.), *The European Union and Human Rights*, The Hague (1995), Martinus Nijhoff Publishers.
6. Philip Lynch, Nanette Neuwahl and G. Wyn Rees, *Reforming the European Union – from Maastricht to Amsterdam* (2000), Pearson Education Limited.
7. *Vizantija (Byzantium)*, Philip Sherrard and the Editors of Time-life Books, Time Inc. US 1966, 1970); Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srbije, 1972.
8. Wells Colin, *The Roman Empire* (1992), Second Edition, Harvard University Press.

Svetislav V. Kostić

Nova Evropa – pouke izvučene iz primera Rimskog carstva*Rezime*

Veća integracija Evrope i stvaranje nove nadnacionalne evropske države izgleda sve izvesnije. U istoriji nemamo drugih primera uspešnog i dugotrajnog ujedinjenja kontinenta osim u slučaju Rimskog carstva. Sličnosti između Evropske unije i Rimskog carstva su velike, bez obzira na istorijsku provaliju koja ih razdvaja. Koje pouke možemo izvući iz rimskog iskustva? Stvaranje zajedničkog evropskog identiteta, evropsko pravo državljanstva, zajednička moneta, ekonomska i odbrambena politika su ključne oblasti gde dolazi u obzir primena rešenja koja je Rim upotrebio u izgradnji najdugovečnijeg carstva na svetu.

Ključne reči: Rimsko carstvo, Evropska unija, identitet, integracija, državljanstvo, ekonomija.

Tatjana Ćosović

Tutor: prof. dr Dragoljub r. Živojinović

Filozofski fakultet u Beogradu

NACIONALNI RAD MIHAJLA PUPINA U AMERICI 1908–1919.

Srpska emigracija u SAD i Pupinov rad u vreme Balkanskih ratova

Iseljavanje srpskog i drugog južnoslovenskog stanovništva u Sjedinjene Američke Države postaje naročito izrazito u poslednjim decenijama XIX i početkom XX veka. Veliki talas emigranata biće donekle zaustavljen izbijanjem Prvog i Drugog balkanskog rata i Prvog svetskog rata.

Srpsko rasejanje u Americi bilo je sačinjeno mahom od neobrazovanih i slabo kvalifikovanih radnika, zaposlenih u rudnicima, lukama, na železnicama, gradilištima. Uslovi rada su bili teški, često nepodnošljivi. Nošeni neutaživom željom za boljim životom, ti ljudi su, kao ribari, lučki radnici, čistači ulica ostvarivali varljivi američki san, postepeno se utapajući u ogromno, monogostruko telo američke nacije. Prema američkim zvaničnim podacima, do 1920. u SAD se uselilo oko 55.000 Srba.

Mihajlo Idvorski Pupin (1858–1935) bio je jedan od retkih intelektualaca među srpskim življem u Americi pred Prvi svetski rat. Pupin je svojim nacionalno-političkim radom i pregalaštvom zadužio srpski nacion kako u dijaspori tako i u matici. Njegova uloga i uticaj bili su od velike važnosti za oblikovanje ciljeva srpskih iseljeničkih kolonija, jačanje nacionalne svesti, odnose srpske etničke zajednice sa zajednicama drugih južnoslovenskih naroda u SAD i odnose sa Kraljevinom Srbijom i Kraljevinom Crnom Gorom u periodu od 1908. Afirmisani naučnik iz oblasti fizike, elektrotehnike, telefonije, telegrafije i radiotehnike, pronalazač, profesor Kolumbija univerziteta, dobitnik Pulicerove nagrade za najbolju autobiografiju, Mihajlo Pupin ulazi u javni život SAD 1908, na vest o austrougarskoj aneksiji Bosne i Hercegovine. Aneksija BiH, kojom se jasno udaralo na srpske nacionalne interese, izazvala je burnu reakciju među američkim Srbima. Antagonizam između Srbije i Austro-Ugarske je tim činom postao intenzivniji. Pupin počinje da se oglašava u američkoj javnosti objavljujući članke u "Njujork Tajmsu" (*New York Times*), "Amerikanskom Srbobranu", njujorškom "Independentu" (*The Independent*), držeći govore na brojnim zborovima, dajući intervjuje, informišući američko javno mnjenje o prilikama u Srbiji.

Na inicijativu članova Saveza "Srbobran", Pupin saziva 1909. svesrpski sabor u Klivlendu, s ciljem ujedinjavanja svih srpskih društava i čvršćeg povezivanja srpske etničke zajednice. U SAD je tada postojalo nekoliko srpskih organizacija (Srpski pravoslavni savez "Srbobran" u Pitsburgu, "Prvi dobrotvorni savez" u Čikagu, "Prvi srpsko-crnogorski savez" u Bjutu i "Srpski narodni fond" u San Francisku), a saborom u Klivlendu osniva se Savez sjedinjenih Srba "Sloga". Mihajlo Pupin biva izabran za predsednika novog društva. Srpska vlada ga 1911. imenuje za počasnog generalnog konzula u Americi. Dužnosti će biti razrešen 1920, ali će zadržati zvanje počasnog generalnog konzula.

Sa izbijanjem Prvog balkanskog rata, 1912, Pupinov nacionalni rad postaje izrazitiji i kompleksniji. U Amsterdamu u Njujorku, pred preko pet stotina ljudi, Pupin iznosi svoje stanovište o ratu, smatrajući da se uzroci njegovog izbijanja ne mogu tražiti samo u turskoj tiraniji, već i u diplomatiji velikih sila koje su povredile odredbe Berlinskog ugovora iz 1878. Cilj rata nije teritorijalno širenje nego čuvanje srpskih teritorija i vraćanje zemlje makedonskim Srbima. "Srpski narod mora biti ujedinjen u borbi za taj sveti cilj. To je borba balkanskih naroda ne samo protiv Turske već i protiv produženja neprekidne, podmukle evropske diplomatije. To je borba hrišćana protiv muslimana, civilizacije protiv varvarstva, pravde protiv tiranije, podmuklosti i nasilja",¹ napisao je Pupin, apelujući da se prikupi novac za borbe, izbeglice, bolnice. Zatim nalaže da se izdaje dnevni list "Srpski dnevnik" i da se deli besplatno, a američke Srbe i Crnogorce ohrabruje da dobrovoljno pođu u rat. Više od 7000 crnogorskih dobrovoljaca je otišlo u Balkanske ratove.

Redovno se oglašavajući u američkoj štampi, Pupin obaveštava javnost i o geografskom položaju balkanskih zemalja, dobroj klimi, plodnoj zemlji, poreklu Srba i njihovim bliskim odnosima sa Rusima, Svetom Savi, Kosovskoj bici, turskom danku u krvi. Pupin smatra da je bilo kakvo posredovanje u ovom ratu suvišno, jer se rat vodi za vraćanje osnovnih ljudskih prava balkanskim narodima, koja su garantovana Berlinskim ugovorom, ali i pogažena austrougarskom aneksijom BiH. U polemici sa proturski orijentisanim profesorom Kolumbija univerziteta Ričardom Gojtjelom, koji je tvrdio da je Prvi balkanski rat osvajačke prirode, Pupin je istakao da se turski feudalni militarizam ne može suzbiti arbitražom u međunarodnom sudu pravde u Hagu, već jedino vojnom intervencijom. Bez sloma Turske nema nade za porobljene hrišćane.

Austrougarski interesi i politika su tokom Balkanskih ratova bili usmereni na područje Balkana. Dvojna monarhija je imala za cilj izlazak na Egejsko more i stvaranje austrofilске Albanije, čime bi se sprečilo jačanje Srbije. Ako se Turska ne bi očuvala, trebalo je iskoristiti Arbanase na zapadu, a Bugare na istoku. Kako je postojala opasnost da se ova sila umeša u Balkanski rat, javno

¹ *New York Times*, 21. oktobar 1912; prema: *Mihajlo Pupin, Nacionalno politički rad*, priredio Dragoljub R. Živojinović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1998, str. 17.

mnjenje u Srbiji je bilo uznemireno. Pupin u Americi govori o pretnji koju Austro-Ugarska predstavlja. Ukoliko se Austrija umeša u rat, smatra Pupin, balkanski narodi će biti spremni da se sudare sa njom. Pupin apeluje na američki narod da shvati da je pravda na strani balkanskih saveznika.

Na mirovnim pregovorima u Londonu, Austro-Ugarska je tražila garancije da će Srbija sa njom živeti u miru, da se Srbija odrekne poseda u Albaniji i osiguranje trgovačkih interesa Monarhije u Solunu. Po svaku cenu je pokušavala da spreči izlazak Kraljevine Srbije na Jadransko more i trudila se da je privredno veže za sebe. Pupin smatra da je ovakvo ponašanje nedopustivo i da predstavlja otvoreno gaženje neotuđivih prava balkanskih država.

Kao veliki pobornik ideje o stvaranju zajedničke južnoslovenske države, on piše brojne članke o zajedničkom poreklu Južnih Slovena, jugoslovenskom pokretu i austrijskoj antinacionalnoj propagandi čiji je cilj bio gušenje jugoslovenskog pokreta koji je "sličan Garibaldijevom pokretu za ujedinjenje Italijana, Bizmarkovom za ujedinjenje Nemaca".² Ideja o južnoslovenskom zajedništvu se začela u Dubrovačkoj republici u XVI veku. Ivan Gundulić u epu *Osman* peva o minuloj slavi država Južnih Slovena, pesme Dalmatinca Andrije Kačića Miošića veličaju jedinstvo ovih naroda. Napoleonovi ratovi su doveli do sloma Dubrovačke republike. Sa padom Napoleona, Dubrovnik postaje deo Austro-Ugarske, tako da njegov duhovni uticaj na Južne Slovene počinje da jenjava. Dva događaja Pupin smatra veoma značajnim za istoriju Južnih Slovena: ustanak iz 1804. i izdanje narodnih pesama i balada koje postaju poznate u zapadnoj Evropi. Bečkim književnim dogovorom iz 1853, Vuk Karadžić i Ljudevit Gaj su pomogli jačanju južnoslovenskog pokreta i uticali su da Srbi i Hrvati prihvate isti književni jezik. Austrija je svojom politikom pokušavala da potisne Ilirski pokret iz Hrvatske, ali je on već imao duboke korene. Nakon atentata na kneza Mihaila 1868, počinje period austrijskog uticaja. Austrija unosi razdor među narode Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Dalmacije i uzrokuje rat između Srbije i Bugarske. Kralj Petar donosi Ustav 1903. godine, a sklapanjem carinskog saveza sa Bugarskom, Srbija se oslobodila austrougarskog privrednog uticaja. Srbiji je omogućen izlaz na Crno more, te su tako osujećene namere Austro-Ugarske da zatvori granice za izvoz srpskih proizvoda. Međutim, Austrija će 1905–1907. zatvoriti svoju granicu srpskoj trgovini, slomiće pripremani srpsko-bugarski carinski savez i stvoriće uverenje da Srbija deluje protiv bugarskih interesa u Makedoniji. Aneksijom BiH, Veleizdajničkim procesom u Zagrebu, tj. suđenjem grupi od 53 ugledna Srbina u Hrvatskoj optužena za širenje antiaustrijske propagande, a oslobođena nakon dve godine u nedostatku dokaza, Austro-Ugarska potvrđuje da je njena diplomatija usmerena protiv nacionalnih interesa balkanskih naroda.

² *New York Times*, 21. oktobar 1912; prema: *Mihajlo Pupin, Nacionalno politički rad*, priredio Dragoljub R. Živojinović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1998, str. 26.

Pupin će ući u polemiku sa službenikom Dvojne monarhije, Aleksandrom Kontom. Konta je tvrdio da su ruski car i pravoslavna crkva pretnja zapadnoj civilizaciji. Pupin oštro istupa protiv Kontinih stavova, naglašavajući da su takvi argumenti izgovor za austrougarska neprijateljstva prema Srbiji i da ih obrazovani svet ne može prihvatiti. Na Kontine opaske da su Srbi u BiH pod austrougarskom upravom obrazovaniji i napredniji od Srba u Srbiji, Pupin odgovara da Austro-Ugarska nije uspjela da raskine sa feudalizmom u BiH i da je broj južnoslovenskih iseljenika iz BiH, Dalmacije i Hrvatske u Americi najveći.

Ovakva i slična zapažanja i istorijske podatke Pupin je iznosio u američkoj štampi, zalažući se za nacionalnu stvar iskreno i patriotski. Svojim izjavama, člancima i intervjuima ukazivao je na neophodnost slamanja moćne Monarhije i potrebu za jugoslovenskim ujedinjenjem.

Prvi svetski rat

"Ubistvo [nadvojvode] nije nikako stvorilo novu situaciju, ono je samo bilo povod da se odluka razvije sad sa velikom brzinom",³ izjavio je Vladimir Gizl, austrougarski poslanik u Beogradu. "Srbiju je trebalo napasti ne da se kazni za ubistvo nego da se spreči postanak odvojenih samostalnih narodnih država koje bi sebi privukle susedna područja Austro-Ugarske i tim izazvale raspad monarhije",⁴ rekao je baron Konrad, šef austrougarskog Generalštaba.

Na dan atentata na austrougarskog prestolonaslednika Franca Ferdinanda, pred sakupljenim Srbima, Crnogorcima, Hrvatima i drugim južnoslovenskim narodima u iseljenju, u Univerzitetskom klubu u Njujorku, Pupin drži pažljivo osmišljen govor u kome osuđuje represivnu austrijsku politiku, smatrajući je glavnim krivcem za atentat. Pupin navodi dva događaja koja su, kako smatra, nagovestili tragediju. Prvi je štrajk učenika u BiH, a drugi, važniji, jesu vojni manevri austrijskih trupa na granici sa Srbijom. Narod je u njima video provokaciju i najavu mogućeg rata između Srbije i Austro-Ugarske. Tragedijom nije iznenađen i smatra da je bila neizbežna. Mržnja prema Srbima je bila sistematična i trajna. Cilj Dunavske monarhije je zaposedanje luka na Jadranu i privredna prevlast nad trgovinom na Jadranskom i Egejskom moru. Na zahtev Austrije, navodi Pupin, Srbija se odrekla Albanije, a crnogorska vojska napustila Skadar. Srbija nije znala za pripremani atentat. Ukoliko se Srbija proglasi odgovornom, svetsko javno mnjenje će početi da je posmatra u negativnom svetlu. Postojanje svesrpske propagande ne poriče, ali njene korene ne nalazi u Beogradu, već u Beču.

³ *Berliner Monatshefte*, XI, 1933, 457; prema: Ćorović, Vladimir, *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*, Biblioteka grada Beograda, 1992, str. 672.

⁴ *Aus meiner Dienstzeit*, IV, 31; isto, str. 672.

Kako je Austro-Ugarskoj bila neophodna pravna osnova za objavljivanje rata, Srbiji je 23. jula uručen ultimatum. Budući da su neke od tačaka ultimatumu ugrožavale suverenost zemlje, Kraljevina Srbija ga odbija, a 28. jula 1914. Austro-Ugarska objavljuje rat Srbiji.

Po objavi rata, u intervjuu američkim novinarima, Pupin odlučno istupa sa stavom da je atentat na nadvojvodu pružio priliku Austriji i Nemačkoj da uđu u rat koji su obe želele. Luka na Egejskom moru je podjednako značajna za Nemačku kao i Austriju. Obe zemlje teže da ostvare svoje ciljeve i realizuju politiku sadržanu u geslu "Drang nach osten". Pupin iznosi uverenje da se na rat moglo računati, a od Engleske očekuje da osudi okupaciju Srbije i spreči evropski rat.

Sa Pupinovim izjavama nije se slagao austrougarski ambasador u SAD, Konstantin Dumba. Tvrdio je da je Kraljevina Srbija odgovorna za atentat jer se u njoj razvijao svesrpski pokret, da su Južni Sloveni izmislili priču o nemačkom "prodorom na istok" i da austrougarski interes za izlazak na Egej ne postoji. Pupin je argumentovano odgovorio na Dumbine napade naglašavajući da se srpska propaganda razvila među austrougarskim Srbima kojima nije bio potreban podsticaj sa strane. Takav pokret se širio zbog austrougarske tiranije i surovog odnosa prema Srbima graničarima koji su se 1690. uselili u carstvo i dobili političke, privredne i verske privilegije od tadašnjeg cara Leopolda I. Dobivši povlastice, Srbi su pristali da brane austrijsku granicu od Turaka. Usluge ovih ljudi carstvo je zaboravilo i politikom represije gušilo je njihova osnovna ljudska prava.

Kad god bi imao priliku, Pupin je koristio svoj ugled da izrazi stavove i viđenja političke situacije u Evropi. "Pupin je uspevao znatno bolje i efektivnije nego zvanična srpska diplomatija da politiku Austrougarske prikaže američkoj javnosti u najtamnijim bojama."⁵

Na Slovenskom skupu u Njujorku, avgusta 1914, još jednom žestoko osuđuje Austriju, podsećajući slovenske narode na zločin koji se sprovodi na donjem Dunavu. Austriju naziva kriminalcem i "modernim Belzebubom"⁶ koji predstavlja pretnju po evropski mir. Ultimatum smatra sramnim i dodaje da ceo svet indignirano sluša agresivni jezik austrijske diplomatije.

Pupin izveštava crnogorskog ministra spoljnih poslova Petra Plamenca da je izdejstvovao da engleski brodovi prevezu crnogorske dobrovoljce u zaraćenu domovinu. Obaveštava ga da Amerikanci podržavaju saveznike, a da austrougarske i nemačke apologete u Americi izazivaju smeh i podozrenje. Amerikanci su ubeđeni da će savezničko oružje pobediti.

⁵ Živojinović, R. Dragoljub, *Mihajlo Pupin, Nacionalno politički rad*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1998, pogovor, str. 220.

⁶ *New York Times*, 2. avgust 1914, prema: *Mihajlo Pupin, Nacionalno politički rad*, priredio Dragoljub R. Živojinović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1998, str. 65.

Pupin organizuje prikupljanje novca za Crveni krst i predlaže da se grupa od 25 studenata sa Kolumbija univerziteta uputi u Srbiju i pomogne ranjenima i izbeglima.

Na saboru u Pitsburgu, oktobra 1916, okupili su se predstavnici Srba, Hrvata i Slovenaca i osnovali jedinstveno političko rukovodeće telo svih južnoslovenskih iseljenika. Na zboru je odlučeno da se obrazuje zajednička država ova tri naroda na čelu sa dinastijom Karađorević. Zbor jugoslovenskog narodnog veća je predsedniku Vilsonu uputio peticiju da 28. jun proglasi za "Srpski dan".

Krfska deklaracija, doneta 1917, predviđala je stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Pupin u načelu odobrava odredbe ove deklaracije, ali se ne slaže sa predlozima prema kojima bi ustavotvorna narodna skupština rešavala pitanje o monarhiji i republici. Smatra da se jugoslovensko pitanje neće rešiti stvaranjem jedne nove države, već proširenjem Kraljevine Srbije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca u kojoj bi sva tri naroda bila verski i politički ravnopravna. Neophodno je poštovati istorijske tradicije prilikom formiranja južnoslovenske države, tvrdi Pupin, tj. potrebno je uzeti u obzir da je monarhističko uređenje neodvojiv deo tih tradicija. Srpski narod bi se protivio da stupi u državu na čijem čelu nije dinastija Karađorđevića, jer su uz ovu dinastiju Srbi proživeli najslavnije trenutke svoje prošlosti. U savezničkom interesu je da se stvaranjem takve države osujete nemačke pretenzije na Balkan. Saveznici će igrati presudnu ulogu prilikom stvaranja nove države. Pupinova uverenost u ispravnost južnoslovenske ideje najbolje se vidi u sledećim rečima: "Vrlo nas je mali broj Jugoslovena koji u Jugoslaviji vidimo jedan živ i krepak pojam, koji je ostvarljiv i koji se mora ostvariti, i da dok god se ne ostvari uvek će postojati opasnost da će nas Jugoslovena jednoga dana nestati."⁷

U ime Srpskog saveza "Sloga", Pupin upućuje peticiju američkom predsedniku u kojoj ga moli da uputi moralnu podršku srpskoj vladi i ohrabri Srbe i sve Jugoslovene, da pokaže da je Amerika saveznik i austrougarskih Jugoslovena, da južnoslovenske narode uveri u njihovu buduću slobodu i da američka vlada pomogne po pitanju jugoslovenskih zahteva u mirovnom sporazumu.

Pupin na Mirovnoj konferenciji

Predsednik delegacije Kraljevine SHS u Parizu, Nikola Pašić, poziva Mihajla Pupina da prisustvuje mirovnoj konferenciji, želeći da im pomogne svojim poznanstvima i vezama sa Amerikancima.

Po dolasku u Versaj, Pupin izlaže zahteve jugoslovenskih naroda američkoj delegaciji. Zajedno sa članovima delagacije, izrađuje plan države Srba,

⁷ *Srpski narodni kalendar Srbije 1919* (Beograd 1919), isto, str. 104.

Hrvata i Slovenaca oko severnih i zapadnih granica. Devetnaestog aprila 1919, delegaciji SAD šalje memorandum u kome iznosi uverenje u pravičnost Vilsonovih 14 tačaka. U desetoj tački bila je izražena želja za autonomnim razvitkom austrougarskih naroda, a u jedanaestoj je stajalo da treba uspostaviti Srbiju i Crnu Goru i Srbiji dati izlaz na more. Pupin obrazlaže da je ovih 14 tačaka "političko vjeruju" i "temelj za budući život, slobodu i sreću"⁸ evropskih naroda. Naglašava da Italija, suprotno tome, a na osnovu Londonskog pakta iz 1915, traži Rijeku i teritorije u Istri i Kranjskoj. Italijanske težnje predstavljaju opasnost po novostvorenu jugoslovensku državu. Ukoliko Amerika ne pomogne mladoj državi, ističe Pupin, narodi te države će misliti da ih je napustio njihov veliki prijatelj. Ispunjenje italijanskih zahteva može dovesti i do rata između Italije i Jugoslovena. Tri dana nakon slanja memoranduma, SAD su se odrekle podrške tajnom Londonskom ugovoru.

Ne štedeći sebe, s emocijom i iskreno, Pupin se bori za granice Vojvodine, za Bled, Korušku. Tokom pregovora sa Rumunijom o teritoriji Banata, lično istupa u korist srpskih interesa i očuvanja oblasti na kojima je njegovo rodno mesto Idvor. Biće proglašen za počasnog građanina Velikog Bečkereka, današnjeg Zrenjanina. Pošto je posredovao u korist Slovenije, po pitanju bledske kotline, dobiće i priznanje počasnog građanina Bleda.

Obavivši svoj deo posla na mirovnoj konferenciji, Pupin se okreće agitovanju za ratnu odštetu koju je Srbija trebalo da dobije. Greškom saveznika, Srbija nije dobila onakva prava na odštetu kakva su data Francuskoj i Belgiji. Amerikanci poručuju da je pomoć moguća jedino iz privatnih sredstava i obećavaju da će od američkih banaka tražiti otvaranje kredita za obnovu Srbije.

Ovim je Pupinovo posredovanje u Parizu bilo okončano. On se vraća u Njujork, odakle će nastaviti da finansijski pomaže zemljake i investira u rodni Idvor. Osniva "Fond Mihajla Pupina" za pomoć narodima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

*

"Po nacionalnosti sam Srbin, a po obrazovanju Amerikanac",⁹ rekao je Pupin jednom prilikom. Smisao i sadržaj ovih reči doista je i potvrđivao čitavog svog života. Stekao je najviše obrazovanje na univerzitetima Evrope i Amerike, svrstao se u rang najvećih naučnika sveta, dobio prestižna priznanja i počasti.

Opet, svoj narod nije zaboravljao, s plemenitošću i požrtvovanjem ga je voleo, a materijalno i duhovno mu je pomagao. Aktivnim stavom je zagovarao i negovao ideju srpstva i jugoslovenstva. I rečju i delom se borio za dobrobit svoje nacije, očuvanje nacionalnog identiteta i ugled svoje zemlje u svetu.

⁸ *Fond Delegacije ...* 56. Arhiv Jugoslavije, isto, str. 129.

⁹ *New York Times*, 4. novembar 1912, isto, str. 18.

Literatura

1. *Život i delo Mihajla Idivorskog Pupina*, zbornik radova sa naučnog skupa, Novi Sad, 1985.
2. *Mihajlo Pupin, Nacionalno politički rad*, priredio Dragoljub R. Živojinović; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1998.
3. Čorović, Vladimir, *Istorija Srba*, III; Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1989.
4. Čorović, Vladimir, *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*; Biblioteka grada Beograda, Beograd, 1992.

Tatjana Cosovic

The National Work of Mihajlo Pupin in America 1908–1919

Summary

Mihajlo Pupin (1858–1935) was one of rare Serbian intellectuals in America on the eve of The First World War. Beside being an eminent scientist and inventor, a respected professor at Columbia University, and the winner of the Pulitzer prize for the best autobiography, he was also Serbian Consul General in the USA 1911–1920. His national work was of paramount importance for South-Slav immigrants, and the forming of their national consciousness. He closely worked on informing the public opinion of America of the situation in the Balkans, and condemned the disreputable politics of the Austro-Hungarian Empire. He held public speeches, gave numerous interviews, wrote articles for the American press, sent petitions to President Wilson, organized financial help for war-stricken people in Serbia and Montenegro. His contribution at the Paris Peace Conference in 1919. was also significant and consequential.

Key words: the Balkan wars, World War I, the Austro-Hungarian Empire, the Paris Peace Conference.

Владимир Дуловић
Тутор: *гр Предраг Ј. Марковић*
Институт за савремену историју, Београд

Награда за укупно најбољи
рад објављен у Зборнику
туторских радова

НАЗИВИ БЕОГРАДСКИХ УЛИЦА И ТРГОВА КАО ОГЛЕДАЛО ИДЕОЛОГИЈА ВЛАДАЈУЋИХ СИСТЕМА (1848-2003)

Овај рад ће покушати да из особеног угла сагледа идеолошке обрасце који су формирали свест људи на овим просторима, посебно Београђана, црпећи податке и ишчитавајући их из једног битног детаља урбаног постојања - имена улица и тргова.

У приступу теми, суочили смо се са неколико важних проблема. Најзнатнији је био јасно уочљив недостатак домаћих радова који би се бавили овом облашћу. Свега неколико аутора прихватило се истраживања у овој међудисциплинарној области, те иако су нам њихова сазнања била од велике користи, она су давала тек покоју упоришну тачку у структурирању целине. Са друге стране, резултати страних аутора могли су да буду само посредно, и са доста опреза, пренети на наше тло.

Насијанак тргова и улица и насијанак њихових имена

Грађењем кућа или зграда једних близу других, а затим и једних до других, долази до формирања људских насебина збијеног типа. Груписањем здања око неког слободног простора настаје трг,¹ а дуж прилаза том тргу - улица. Још лепше објашњење појма улице нуди нам етимологија, па је, тако, улица простор где су грађевине постављене да једне другима гледају у лица, тј. у прочеља. Иако ни тргови ни улице нису ексклузивна особеност градских простора, јер их налазимо и у селима збијеног типа, они су свакако најважнија од свих одлика града. Јер, за разлику од села, чији становници проводе своје дане у раду на пољима ван својих улица, градска насеља врве од живота, од људи чија је егзистенција везана за мрежу урбаног ткива. А за све што постоји око њега човек има име, те ако у насељу постоји више од једне улице, онда оне морају имати и различита имена. Та имена настајала су спонтано и одраз су праве старине једног града. Европска урбана традиција, осим у Италији и сасвим ретким примерима ван ње, где се развијала на античким основама,

¹ Р. Криер, *Градски простор у теорији и пракси*, Београд, 1999, стр. 3.

потиче из "класичних" столећа средњег века (XI-XIV), када су положени темељи или изграђена језгра већине данашњих градских заједница Старог континента. Улице и тргови свих тих градова, али и оних што су настали претежно спонтаним деловањем и у каснијим столећима, имају имена која потичу од очигледних и најупадљивијих особина тих градских простора. То су најчешће положај (Горња, Доња, Висока*), топографске или хидрографске особине (Стрма, Прека, Савска, Барска), неко природно или физичко знамење (Зеленог дрвета, Два јаблана, Камена), правац простирања ка неком познатом одредишту, како капији тако и суседном насељу (Сава-капијска, Видинска), преовлађујуће занимање њених становника, груписаних, у оквиру цеховске организације рада, у заједничким улицама (Ковачка, Рибарска, али и Министарска), етничко порекло њених житеља (Јеврејска, Цинцарска), најважније здање у њој - најчешће црква али одмах за њом и крчма (Преображенска, Школска, Три кључа), нека знаменита личност која живи у њој или на чијем је имању улица просечена (Линденмајерова, Макензијева). Тргови су најчешће добијали имена по роби која се на њима продавала (Житни, Сточни) или по најважнијој институцији (Позоришни, Магистратски).²

Други, једнако важан разлог за именовање улица било је омогућавање лакшег сналажења становницима града а посебно допљацима. Ово је основна потреба нарасле урбане заједнице у којој придобило чиновништво и нови досељеници увек представљају знатан сегмент популације. Као што ћемо видети, и Београд и Земун добили су своја прва званична имена улица из ове потребе.

Имена тргова и улица у Београду до 1848.

Иако је кроз већи део средњег века био значајно насеље, није нам детаљније познат урбани развој тадашњег Београда. Када се, коначно, у XIII веку нашао даље од главних бојишта, могао је да се слободно развија без већих потреса. Већ крајем тог столећа то је најважнији град у држави краља Драгутина, па га он узима за своју резиденцију. Највећи успон средњовековни Београд доживљава након што је 1404. дошао у руке деспота Стефана, јер је он одлучио да од њега направи своју престоницу и најтврђу тачку отпора Турцима. Ипак, због малог броја података, слабо су нам позната имена урбаних топонима Београда. Засигурно је да су се они формирали спонтано и тиме у складу са горепомнутим примерима европског развоја. Полазну тачку за такве тврдње нуде нам имена

* Сви називи су из Београда или Земуна.

² B. Najhold, Zemunske ulice, Zemun ; *History of Street Names and Street Naming in North America* .

³ D. Đurić-Zamolo, Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867, str. 182-183.

Поповог и Рибљег трга, која се помињу у прво време турске владавине градом.³ Турци су преузели постојећу урбану структуру али су и одмах почели да је преиначују у складу са својим схватањима, претварајући Београд у варош оријенталног изгледа. Главни елементи оријенталних градова су јавни и трговачки простори са свим најважнијим грађевинама - чаршије, које су се пружале право и међу собом секле под правим угловима, и, са друге стране, стамбени делови са уским, кривудавим улицама прилагођеним терену и потребама становништва - сокаци.⁴ Позната су нам имена главних београдских чаршија - Доња или Дуга, Горња чаршија,⁵ Мали пазар, Покривена чаршија, док су околни сокаци углавном остали безимени јер их је било и превише и нису представљали логичке целине. Крајеви града у које се убрајало више сокака називани су махалама, њих су чиниле куће груписане око локалне џамије. Махале су називане према именима джамија, које су поново најчешће носиле имена својих ктитора (Хаџи-Мустафе Скопљака, Бајезид башина итд.).

Цео тај Београд, са средњовековном тврђавом, сплетом чаршија и сокака, нестао је у жестоким борбама око града 1688, а затим и 1717, када је двапут допао аустријској власти. Након Пожаревачког мира, 1717, Аустрија је за себе обезбедила чврсту позицију јужно од Саве и Дунава. За упоришну тачку како одбране тако и управе северне Србије одабран је Београд, који је убрзано претваран у најјачу тврђаву на Дунаву, али и град са доминирајућим немачким становништвом. На рушевинама старе тврђаве подигнута је барокна, чији су основни обриси сачувани и до данас, а на згаришту насеља постављене су основе уличне мреже каква у великој мери постоји и данас.⁶ Мада је власт Хабзбуршке монархије трајала кратко (до 1739), радило се темељито и са великим плановима, па ни каснији турски покушај да у потпуности затру сваки траг претходне власти није успео. План града постао је много прорачунатији и прегледнији, пре свега због ортогоналне схеме улица чије трасе прати и велики део данашњих улица у језгру града. И поново нам нису детаљније познате намере аустријских власти, које су сигурно планирале да њихове ново-трасиране улице добију и нова немачка имена, складна великом барокном граду. Остала су нам случајно сачувана само нека имена, као *Die lange Gasse* (Дуга улица, данашња Душанова), *Platea piscatoria* (Рибарска улица) и *Siebenbuergergasse* (Седмоградска улица, тј, Ердељска⁷). И овде, све три улице носе своја органска имена.

4 Исто, стр. 186-187.

5 Исто, слика 97.

6 Упореди планове града у Историји Београда И (које је израдио Ж. Шкаламера), први "Београд пред крај 17. века (1688)" на стр. 392. и други "Београд у другој половини 18. века (1740-1789)" на стр. 664.

7 Историја Београда I, 530.

Први списак улица доноси нам тзв. Брушов план из 1789,⁸ који је забележио стање одмах по трећој аустријској окупацији Београда. На њему су уписана имена три трга и 37 улица. Сва су спонтано настала и у потпуности одговарају подели коју смо раније навели. Очигледно је да су била одомаћена међу становништвом, јер су ови називи улица остали живи и још дуго касније и основа су на којој су спроведена доцнија преименовања.

Ускоро су уследиле велике промене. Деветнаести век српски народ је отпочео преузимањем борбе против Турака у сопствене руке. Након успеха Другог српског устанка, кнез Милош је наставио са прагматичном политиком постепеног поткопавања турске власти, све до врхунца који је та политика доживела доношењем султановог хатишерифа из 1833. Пошто је по новим Портиним условима постало јасно да Србија неће добити Београд, кнез Милош је одлучио да започне стварање "Нове вароши"⁹ ван градског шанца.¹⁰ Ово је обавио исељавањем српских занатлија из града и стварањем нових урбаних центара, који су ускоро почели да се спајају у нови, српски Београд, ван зидина и ван турске контроле. И нове чаршије које су тако настајале добијале су имена по занатима који су се у њима обављали: Абадџијска, Фишедџијска. Кнез Милош, практична духа и без икаквог формалног образовања, вероватно није желео да малој и још увек несигурној Србији ствара додатне проблеме дајући овим новим улицама имена која би посебно оцртавала искључиво српски карактер новог Београда. Оне су ионако добиле спонтана и прикладна имена која су их "рекламирала" код становништва.

Година 1848. прекретница је у историјату имена београдских улица. Тада се први пут јавља инструментализација назива градских простора.

Имена улица и тргова као осмишљени систем симбола

Прекрштавање улица, градова и држава сразмерно је новија појава која је у вези са већом улогом ојачале државе и настојањима ње саме, тј. њених владајућих структура, да се ток историје упути у жељеном правцу, да се одреди шта је у њој вредно памћења.¹¹ Тако су имена градских простора почела да служе као симболи који стоје уместо политичких доктрина, идеологија, ентитета или покрета једног друштва.¹²

8 D. Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš (...)*, слика 89; према том предлошку урађена је и карта на стр. 664. у Историји Београда I.

9 V. Macura, *Razvoj čaršije i gradskog centra u Srbiji u Srbiji 19. i prve polovine 20. veka* (doktorska disertacija), Beograd 1979, str. 38.

10 Исто, стр. 48.

11 М. Данојлић, *Мука са речима*, Београд 1977.

Симболички простор града тиме постаје конкретизација историје или идеологије (или више њих).¹³ Тим путем друштво покушава да пренесе и будућим генерацијама одабране културне и историјске вредности.¹⁴ Оне могу бити у складу са жељама и схватањима друштва које ће се њима служити али могу у доброј мери да представљају и наметање.¹⁵ Из свега овога може се закључити да нам изучавање промена имена улица и тргова може додатно осветлити водеће државне идеологије прошлости као и политичке инструментализације и идеологизације које су наметане тој прошлости.¹⁶

Измишљање имена градских простора настало је вероватно у апсолутистичким монархијама. Главни и најпрестижнији простори њихових градова били су они у близини резиденција владара, те су испрва спонтано били називани Краљев трг, Краљичина улица, и сл.¹⁷ Касније су и многе друге улице почеле да добијају слична имена која су годила њиховој снобовској популацији. Али свакако најважнији процес код појаве датих имена је убрзани раст градова. Унутрашњи развој и ширење урбаних средина довело је до просецања и одређивања праваца нових улица брзином која је била превелика да би природна имена стигла да се обзнане.¹⁸ Ефикасна и свеобухватна администрација није желела да јој рад буде успорен или препуштен случају, па је почела да надзире и контролисано изграђује своју средину.¹⁹

Именовања и преименовања београдских тргова и улица

1848. Прва иницијатива за именовање улица у Београду потекла је од Управе вароши Београда. Она је четрдесетих година деветнаестог века имала сталан проблем налажења лица којима су упућена службена акта из разлога што варошки сокаци немају имена а куће своје бројеве.²⁰ Када је то саопштено Попечитељству унутрашњих дела, оно је именovalo комисију која је предложила да се, поред осталог, "главним сокацима наименованија сокака одределе".²¹ Поднесени списак са предложеним

12 D. Rihtman-Augustin, *Ulice toga grada* (antropologija domaћeg terena), Beograd 2000, str. 38.

13 Исто, стр. 33.

14 М. Тимоотијевић, *Називи улица Чачка 1893-1992. Један век изграђивања колективног идентитета*, Годишњак за друштвену историју, књ. VII (2-3), Београд 2002, стр. 221.

15 *Remembrance of Empire* (...).

16 D. Rihtman-Augustin, *Ulice toga grada* (...), стр. 39; М. Тимоотијевић, *Називи улица Чачка* (...), стр. 221.

17 *Remembrance of Empire* (...).

18 М. Данојлић, *Мука са речима*; М. Тимоотијевић, *Називи улица Чачка* (...), 221.

19 М. Данојлић, *Мука са речима*.

20 Б. Перуничкић, *Београдско насеље и његово именовање улица у њему*, ГГБ XIV (1967), стр. 116.

21 Исто, стр. 117; Ж. П. Јовановић, *Из старој Београда*, Београд 1994, стр. 121.

именима сокака обухватио је 30 главних улица. Од тако датих предлога, деветнаест је спадало у групу органских назива, од којих су многи исти као на 60 година старијем Брушовом плану. Осталих 11 сокака добило је називе по значајним личностима из Првог и Другог српског устанка²² које су у то време већ биле покојне. Сам Карађорђе добио је једну од важнијих улица у граду (Војводина, што ће рећи Вождова улица) која се пружа правцем данашњих улица Кнеза Михаила и Чика-Љубином. Занимљиво је да су међу личностима чија су имена понеле београдске улице и чак тројица (не рачунајући Карађорђа) за чију смрт је крив кнез Милош. То је прави одраз политичке климе тога времена: на власти је Карађорђев син, кнез Александар, док је Милош још увек жив и представља најизвеснију претњу кнежевој власти. Власт слави првенствено јунаке из Првог устанка а посебну пажњу посвећује жртвама Милошеве владе. Од виђенијих личности које су добиле улице само Доситеј није био борац.²³

Непозната је коначна судбина овог предлога. Како у следећим преименовањима не налазимо ова имена, вероватно је да табле са именима улица нису ни постављене, те да нова имена, осим оних већ устаљених, нису никада ни заживела. Као добрим делом карађорђевићевска, нису свакако могла да преживе ни повратак кнеза Милоша 1858.

1864. На иницијативу кнеза Михаила, Министарство грађевина се обратило Управи вароши са жељом да се дају имена постојећим улицама. У том послу Управа се имала водити именима предела и историјском традицијом.²⁴ Ово је важан податак који нам сведочи по први пут о изворима из којих се црпу симболички предлози. У овом случају, то је систем који је и касније остао омиљен код нас и којим једна група тргова и улица одређује националну територију а друга националну историју.²⁵ У комисију за посао именовања постављени су Атанасије Николић, као председник, артиљеријски капетан Арсеније Поповић, инжењер Церман и, од стране општине, Јанко Шафарик.²⁶ Атанасије Николић био је човек од пера²⁷ и поверљива личност Кнеза, др Јанко Шафарик један од

22 Б. Перуничкић, *Београдско насеље* (...), стр. 117. (опис праваца сокака и њихова нова имена).

23 Нејасно је по коме је име добила Живковићева улица. Постоје два Стевана Живковића о којима би могло бити речи: први (умро после 1835) је био трговац, помагач устаника, а затим и војвода, а други писар, секретар Правитељствујућег совјета и преводилац са француског (умро 1831). Ако је реч о овом другом, онда на тадашњим улицама имамо два човека културе; види: Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба*, Београд 1979, стр. 164-7, *Мала Просветина енциклопедија*, Живковић, Стеван.

24 Б. Перуничкић, *Београдско насеље* (...), стр. 119.

25 D. Rihtman-Augustin, *Ulice toga grada*, стр. 39.

26 Ж. П. Јовановић, *Из старог Београда*, стр. 122; Б. Перуничкић, *Београдско насеље* (...), стр. 119.

27 Николић (1803-1882) је био без књижевног или историјског образовања, али је писао романтичарске комаде попут *Краљевић Марко* и *Арапин* или *Драгушин краљ српски*; види: М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, стр.431-435.

највeћих учењака тог времена,²⁸ бивши професор историје на Лицеју а тада библиотекар и чувар музеја, док су остала двојица непознате личности које су у комисији из техничких или административних разлога. У списку "имена којима су крштене улице вароши Београда" налази се 173 имена, од чега су 8 "пијаце" тј. тргови.²⁹ Детаљнија анализа свих датих имена захтевала би више простора но што га ми овде имамо, али је очигледно да готово сва спадају у једну од шест група: органска (од којих је већина већ постојећих), географски појмови из Кнежевине (у највећој мери по биткама из Првог и Другог устанка), географски појмови ван тадашње Србије (готово сви из тзв. Старе Србије и тек покоји из Босне и сл.), средњовековне личности (тада историјске још нису биле разграничене од легендарних), личности из оба устанка, династичка имена и два имена по двема најпознатијим жртвама сукоба из 1862. - Сими Терджоману и Ивку Официру, како им се зову улице. Поред већ уобичајене комеморације нововековног српског ослобођења, по први пут се види намера да се нова српска држава повеже и са историјском традицијом. Како међу улицама има мало појмова из Босне, на чијем ослобађању је кнез Михаило највише радио, може се закључити да су се чланови комисије понајвише водили неком од тада доступних историја Срба које су се углавном бавиле Немањинима и Косовским бојем, те стога и Македонијом и Косовом. Иако је династија Обреновића снажно заступљена, па су ту и Милош, и Јован, и Јеврем и Љубица (али не и Михаило!), има и много јунака Првог устанка на челу са самим Карађорђем. Занимљиво је и да од осам тргова пет имају имена светаца, иако се само на једном налазила црква посвећена том свецу.

Чини се да ни овај предлог, који је по први пут обухватио све улице Београда,³⁰ није спроведен довољно темељно да се нова имена и устале.

1872. Из записника са седнице Општинског одбора јануара 1872. сазнајемо да је именована комисија која ће коначно наименовати улице и нумерисати куће. Она је то и урадила у марту исте године. Списак новоименованих улица није нигде објављен, али за разлику од претходна два пута посао је доведен до краја, па су сада та имена почела да се користе и помињу у штампи.³¹ Именовање је обухватило свих 176 улица и врло је важно јер је прво које је у потпуности спроведено у живот (у великој мери захваљујући текућем регулисању улица унутар Шанца након

28 Шафарик (1812-1876) је био члан Друштва србске словесности, професор историје на Лицеју, док је 1864. био библиотекар и чувар Народног музеја; види: исто, стр. 845-847.

29 Б. Перуничкић, *Београдско насеље* (...), целокупан списак је на странама 119-123.

30 Исто, стр. 123.

31 Ж. П. Јовановић, *Из старој Београда*, стр. 122 - 23.

одласка Турака), те се у свим наредним преименовањима комисије позивају на раније називе улица а не на опис њиховог простирања као до тада. Репертоар имена готово је исти као из 1864, али су их овога пута понеле друге улице. Најважнија промена је распоред имена. Главне саобраћајнице, најугледнијег изгледа, добили су владари династије Обреновића: кнез Милош - Топчидерски пут (улица од тада није мењала име), кнез Михаило - новопросечену улицу кроз турска имања која и данас носи његово име, и тадашњи кнез (али још увек под намесницима) Милан - Крагујевачки пут (данас Краља Милана).

1888. Маја те године изабрана је комисија за крштење улица у саставу: Јован Бошковић, Панта Срећковић, Андра Николић и Коста Д. Главинић,³² филолог-пуриста, историчар романтичарске провенијенције, радикал, и на крају један инжењер. Имали су велике намере, те су, поред осталог, донели и одлуку да нова имена групишу тако да се у једном делу града налазе улице са именима личности, у другом река, затим планина, области.³³ Међутим, сва ова звучна имена нису донела велике промене, посебно не тематско груписање, јер би то значило преиначавање великог броја већ постојећих имена. Те године углавном је обављено доименовање - називе су добиле новопросечене улице на Дорћолу, улице из рејона који је прикључен Београду 1886.³⁴ (Енглезовац, Грантовац, Савинац, Чубура), као и неке мање улице које су раније изостављене. Има доста неоригиналних решења са бројевима. Мањи број улица је преименован из нејасних разлога (нпр. Македонска у Прилепску), а неке и да прославе нове великане, попут Вука Карацића.³⁵ Неке од идеја ове комисије употребљене су у наредном преименовању.

1896. Непознато је зашто су општинске власти биле незадовољне претходним преименовањима, али је ново, обављено крајем 1895. а објављено почетком 1896,³⁶ по броју промена било једно од највећих које је Београд видео. Највећи део тих промена била су преименовања, углавном непотребна. Велики број назива је само премештен са једног места на друго без неког јасно видљивог плана (нпр. Малајничка је из данашње Ускочке улице премештена на Савинац, а Босанска из данашње Травничке у Гаврила Принципа).³⁷ Значајна промена је била у још јачем промовисању династије Обреновић и њених традиција. Тако је око дворског комплекса створен сплет назива: *Таковска* се секла са *Краља*

32 Исто, стр. 123.

33 Исто, стр. 123.

34 Б. Максимовић, *Идеје и стварности урбанизма Београда*, Београд, 1983, стр. 34.

35 *Реџистар и хронологија назива београдских улица*, у: Д. М. Радојевић, Београд и његове улице, Београд, 1966.

36 Ж. П. Јовановић, *Из старој Београда*, стр. 133.

37 *Реџистар и хронологија назива београдских улица*.

Александра а настављала у *Кнеза Милоша*, која се секла са *Господар-Јевремовом*, *Добрињском*, *Краља Милана* и *Краљице Најталије*.* Такође, Позоришни трг преименован је у Кнежев споменик, а Велики трг у Краљев. Заједно са Улицом кнеза Михаила, ово су биле уједно и централне градске саобраћајнице у којима се налазио највећи број најважнијих институција и кућа угледних људи.³⁸

Почетак XX века донео је смену династија али се ова, вероватно захваљујући толерантном и неосветољубивом ставу краља Петра, није одразила и на градску топономастику. До Првог светског рата називе је променило свега неколико улица, и то са видном намером да се њиховим преименовањем не иде ни у најмањи реваншизам. Сам краљ добио је 1904.³⁹ улицу која и данас носи његово име и којом је ишла прва деоница његове крунидбене церемоније. Карађорђевим именом крштена је 1906. године улица⁴⁰ која је нагло добијала на важности а која и данас носи то име. Његова личност била је запостављена још од 1872, што значи да он све до тада није ни имао никакву улицу. Осим што су Теразије постале Престолонаследников трг 1903. (а можда ни то, јер је преименовање могло да се догоди пре Мајског преврата, те би било израз жеље краља Александра за наследником) ниједан други члан династије није добио улицу.

Занимљив је зачетак југословенског пројекта у градској топономастици, забележен на једној немачкој карти која нема убележену годину издавања али се може оквирно датирати између 1909. и 1913.⁴¹ На њему су упоредне улице које се ређају на југоисток од Београдске означене именима Загребачка, Љубљанска, Софијска и Прашка. Ту су и још два занимљива детаља. У продужетку Банатске улице пројектована је улица којој је дат назив Видовданска, што нам сведочи о признавању новооживљеног видовданског култа и на улицама главног града Краљевине Србије. Одмах уз ову улицу, планирана је и улица Краља Твртка, првог средњовековног босанског владара на улицама Београда.

1915. Када се аустроугарска окупациона власт утврдила у Београду, одлучила је да се разрачуна са свим називима који подсећају на било шта српско што би могло имати икакву идеолошку конотацију. Непознати су обим и критеријуми овог преименовања, али судећи по ономе што се дешавало по другим градовима Србије⁴² вероватно је да је већина улица понела нова имена. Позната су нам само три примера:

* Курзивом су обележене оне које су наведено име добиле 1896.

38 Тако и у Чачку; види: М. Тимотијевић, *Називи улица Чачка (...)*, стр. 224.

39 *Ревистар (...)*.

40 Исто.

41 Оријентациони план града Београда (недатиран), издање Географ. *Anstalt von Wagner & Debes Leipzig*.

42 М. Тимотијевић, *Називи улица Чачка (...)*, 226-27.

Скадарска је постала Ружина, Крунска - Посланичка,⁴³ а Коларчева - Коловратова (ова последња очигледно асоцијативним путем!).

1920-1930. Омрзнута окупациона управа и њена преименовања нису трајала дуго. Након 1918, ослобођени али и исцрпљени Београд нашао се у новој и великој држави, чија је престоница постао. Како се за десет година након ослобођења број становника града више но удвостручио,⁴⁴ нагло је растао и број нових улица, па и целих насеља, али, као што је изостало и систематично урбанистичко планирање, није се пазило ни на организовање система уличних имена. Из овог периода позната нам је и процедура добијања нових званичних имена: предлоге нових имена давао је Суд града Београда те их је слао на усвајање Општинском одбору, који их је углавном усвајао без велике дискусије или поговора.⁴⁵ Међутим, неке улице (веороватно оне ван рејона Општине) крпшавала је и полиција по неком свом систему и без консултација са градским властима, што су ове покушавале да спрече непризнавањем таквих именована.⁴⁶

Нова имена дељена су из године у годину, углавном дотада неименованим улицама и без много преименовања. И на плану симболичког ишчитавања имена влада готово доследан конзервативизам, који можемо повезати са настављањем предратне радикалске управе у Општини и у годинама 1923-26. Преовлађују топоними из српских крајева, али за разлику од стања пре рата, сада их има подједнако из Србије колико и оних изван ње (Тамишка, Бањалучка). Македонија излази из домена народних песама и постаје географски појам па, према томе, нова имена из македонских крајева одражавају ситуацију на терену (Преспанска, Дебарска, Дојранска). Иако релативно мало, појављују се и имена из хрватских и словеначких крајева (Загребачка, Љубљанска, Крижевачка, Корушка), али је једна од најважнијих улица центра, Ресавска, постала, 1922, Зрињског и Франкопана. Осим географских појмова, ту су још и четничке војводе (Војводе Вука, Војводе Петка), политичари Радикалне странке (Банковићева), али и извештајни број културних посленика, попут глумаца и композитора (Биничкога, Мокрањчева).⁴⁷ Посебно су занимљиви називи попут Улице уједињења, Видовданске (свакако и по уставу из 1921), Југословенске, Ветерничке, Добропољске (све из 1925) или Албанске (1926) - они промовишу велике догађаје, појмове и места из савремене историје које треба памтити и обележавати. Због несистематичног рада, приметно је и доста понављања у периферијским улицама.

43 Маринко Пауновић, *Београд кроз векове*, Београд, 1971, стр. 979.

44 *Историја Београда III*, стр. 144-146.

45 Београдске општинске новине од 6. и од 13. фебруара 1928.

46 БОН, 1. јануар 1928.

47 *Реџисџар (...)*.

1928. Први покушај велике ревизије и уређења градске "архитектуру" пада у 1928. годину, када је именовано и преименовано више улица неголи у целом послератном периоду. Почетком године, Професорска колонија се јавила са захтевом да се њене улице крсте "именима људи који су заслужни по научним радовима својим".⁴⁸ Нешто касније спомиње се и предлог Суда у коме се посредно говори о разлозима зашто треба мењати имена неких улица. Тако би улице требало да добију "имена наших људи, који су се одликовали било као државници било као војсковође".⁴⁹ Занимљиво је да се овде ради о важнијим и угледнијим улицама из центра града чија већ стара имена нису могла никоме сметати. Очигледна је намера постављања имена важних људи у одговарајућу околину, али у недостатку нових достојних улица страдала су имена из претходних времена. У истом броју тражи се и да се поводом смрти Јована Цвијића једна улица у Професорској колонији назове његовим именом.⁵⁰ Нешто каснији пример (1. децембар 1929) говори нам о одлуци Суда општине града Београда да преименује Трговачку улицу у Улицу Николе Спасића "у знак захвалности великом добротвору".⁵¹ Из свега овога видимо да је настављено са применом система који је коришћен и у претходних пола века: није важно да улица има име, већ да угледне личности имају улице складне своје тренутном угледу.

1930. Југословенски назори Демократске странке (освојила власт у београдској општини још 1926),⁵² спојени са убиством посланика ХСС-а у Скупштини лета 1928, и шестојануарска диктатура, уследила почетком 1929, створили су нову климу која је захтевала развијање југословенске идеје и (само)идентификацију Београда као престонице свих Југословена. У складу са новом ситуацијом, крајем 1928. комисија непознатог састава припремила је предлоге са будућим називима.⁵³ Овај план није заживео наредне 1929. године већ је уз неке мање измене примљен и спроведен у дело тек 1930. Промена је било много и биле су видне. По први пут се у већем броју појављују личности из хрватске и словеначке културе, као и нарасли број тамошњих топонима: Качаничка постаје Вразова, Јастребачка - Томазеова, Драшковићева - Прерадовићева, Јагодинска - Цанкарева, Краљице Марије - Прешернова... Улицу је добио чак и сам Еуген Кватерник.⁵⁴ Пошто је јасно да претходни називи нису брисани из градске топонимије већ само премештани на друга места, може се

48 БОН, 1. јануар 1928.

49 БОН, 6. фебруар 1928.

50 Исто.

51 М. Софронијевић, *Даровали су своје отечеству*, Београд, 1995.

52 *Историја Београда III*, стр. 147-149.

53 Стари и нови називи улица, Општина града Београда - инв. бр. 478, Т.У. 12147/1928. год.

54 *Реџистар (...)*.

закључити да су тадањи именодавци само хтели допринети симболичном прешпитању различитих имена "троименог народа" у дотада чврсто српском корпусу назива улица престонице. Ипак, и већина нових назива била је везана за српску историју и географију. Симптоматично је да је генерал Петар Живковић, председник Министарског савета у доба најкруће диктатуре, добио улицу још 1929, а Стјепан Радић тек 1935, на новом валу покушаја споразума српске и хрватске опозиције.

Значајну групу имена чинила су и она којима се изражавала захвалност на помоћи државама савезницама у Великом рату али истовремено и потврђивала чврстину савезништва у Малој Антанти. Упадљиво највиднија су имена која позивају на савезништво са Француском, као прворазредним заштитником Југославије: Поенкареова улица је већ из 1920, а затим је 1930. уследио читав подугачки низ именовања (који се подудара и са откривањем споменика захвалности Француској на Калемегдану и изградњом велелепне француске амбасаде): Бријанова, Жоржа Клемансоа, Француска,⁵⁵ Париска... Од других пријатељских држава присутне су и Енглеска и Америчка улица као и Вилсонов трг (1920) испред железничке станице. Од осталих савезника, трага су оставили само Чеси, предводници пансловенског покрета, уједињени са браћом Словацима: по њиховим великанима именоване су Масарикова и Тиршова улица (пролази поред зграде Соколске матице!), али је трага оставила и њихова стара заједничка држава Великоморавска.⁵⁶

Више простора коначно су добили и хероји нове државе попут адмирала Вуковића (првог адмирала и прве жртве југословенске флоте), адмирала Гепрата (добротвора српских рањеника и болесника у Бизерти) или Александра Глишића (хероја Кумановске битке). Занимљива су и два преименовања која можемо поставити у домен политичке провокације и доказивања изазивачке снаге државе - Сушачка улица је постала Ријечка а улицу је добио и Александар Стамболијски, помирљиви бугарски политичар који је заговарао пријатељске односе са Југославијом и Србима и кога су стога политички противници 1923. убили.⁵⁷ Улицу по своме имену добио је, 1930, и последњи руски цар Никола II, што би истовремено могао бити и знак подршке руским избеглицама и одавање поште владару за чијег се наследника краљ Александар радо издавао, али и јасна порука комунистима. Још јаснију поруку слало је име Маршала Пилсудског (такође из 1930), обновитеља пољске државе, диктатора и вође у рату са

⁵⁵ Постојала је Француска улица још од 1925. али на Сенјаку; 1930. је доспела у центар града.

⁵⁶ *Реџисџар* (...).

⁵⁷ Душан Павловић, *Знамениите личности на улицама Београда*, Београд, 1998. (књига је плод аматера-компилятора, али је кратка и колико-толико прегледна - прим. аутора); В. Ћоровић, *Историја Југославије*, Београд 1933, стр. 602.

СССР-ом.⁵⁸ Међутим, сам раднички покрет није био без присуства у београдској топонимији између два рата. Улице су имале заслужне социјалдемократе попут Косте Јовановића (од 1935) или Душана Поповића (од 1940).

Увећани број улица омогућио је и мање познатим владарима из старе српске историје да се са својим именима појаве у градској топонимији, па су се тако градске власти одлучиле за личности кнеза Вишеслава, жупана Властимира, краља Остоје, кнеза Мутимира, краља Владимира, краља Бодина, жупана Часлава... Како су ово све личности непознате епским песмама, могли бисмо закључити и да је критичка школа у српској историографији коначно однела победу и на улицама Београда.

У остатку деценије коју је Београд провео у Краљевини Југославији несталне политичке прилике и међународно превирање као да су обесхрабрили именованце и убили инвентивност у њима. Настављено је са давањем имена улица по старим и неупадљивим принципима који нам не нуде много шта за анализу.

1943. Априлски рат срушио је Југославију а затим је њена територија раздвојена немачким савезницима. Статус Београда је дуго био нејасан и у њему је, као и у остатку Србије, владало нејасно и конфузно стање: Београд је виђен и као тврђава Рајха на Дунаву која треба да буде очишћена од Срба и као глава осакаћеног српског народа. Овакво провизорно стање, подупрто проблемима свакодневнице, вероватно је главни разлог због кога је властима требало скоро две године да се позабаве кореним променом градске архитектуре.⁵⁹ Али када је до тога коначно дошло, програм је био сасвим јасан и у складу са тадањим потребама.

Прво, из назива улица одстрањени су сви они који су гурали Србе у сукобе са "новим европским поретком", пре свих они везани за Енглезе. Друго, није се могло више допустити да јеврејски називи нарушавају успостављену расну чистоту Београда. Треће, требало је уклонити сва сећања на "несрећну југословенску заблуду која је скупо коштала српски народ", како се тада говорило. Наместо ове три категорије, устоличена су имена која су промовисала "култ националне свести" и са њим култ сељака као "праизвора" животне снаге српског народа и његове "биолошке и социјалне основе".⁶⁰ Сељаци су представљени путем историјских и ликовних из популарне традиције: они оличавају њихову једноставност и изворност која у неким моментима делује и смешно у свом контрасту са улицама великог града. Тако су улице обележене именима Виле Загоркиње

58 Дон М. Робертс, *Европа 1880-1945*, стр. 480.

59 Једна од улица названа је и именом Мике Аласа (Михаила Петровића). Како је овај умро 8. јуна те године, изводимо закључак да је преименовање спроведено тек након тога; *Живот и дело српских научника* (уредник академик Милоје Сарић), Београд, 1997, стр. 329.

60 Branko Petranović, *Beograd u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd, 1992, стр. 428, 464.

(наместо Розалије Мортон), Старца Милије (уместо Постојинске), Вука Мандушића (уместо краља Крешимира), Чобанице Маре (уместо Гледстона) или Малог Радојице (уместо Вибрића), а ту је и Гусларска (уместо Карнецијеве). Много више имена замењено је географским називима из српских крајева: Корупка је постала Моравска, Америчка - Праховска а Прерадовићева - Овчарска. Изузетак чини новоименована Унска улица на Вождовцу која нам осликава жељу за солидарношћу са српским народом Крајине упркос немачком протекторату над НДХ.

Занимљиво је да су од старих савезника Француза настрадали само Клемансо (тада Светогорска), Адмирал Пико (Косовских божура) и генерал Прино (Српске виле). Од значајних личности из непосредне прошлости, преименовани су и Вилсонов у Српски трг, Улица генерала Петра Живковића у Ариљску, Стјепана Радића постала је Венчачка а Мештровић је замењен неимаром народног градитељства Хаци Николом Живковићем. Јеврејска улица добила је непријатно неутралан назив Дорћолска, Израилјева је названа по управо тада преминулом Мики Аласу, Мојсијева по глумцу Добрици Милутиновићу, а Улица браће Амар преименована је у Милорада Сељанчице.⁶¹

1946. Прво преиначење имена једне улице у новоослобођеном Београду означило је како ће се оно вршити и надаље. Наиме, пре но што ће се приступити било каквом системском мењању затекнуте, у много чему окупаторске номенклатуре, промењено је име главне београдске артерије, улице Краља Милана у Маршала Тита, очигледно са намером да се исказе ко је нови владар.⁶² Најпрече је било променити оно што су покушали да наметну окупатор и његови сарадници. Већина назива из 1943. нестала је, замењена унеколико претходним именима а негде и новима. Из прве групе враћен је Стјепан Радић, а са њим и Супило, поимани више са становишта републиканства и жртава "великосрпске хегемоније" него са становишта легализације тада још увек активне ХСС. Друга група имена је за нас од веће занимљивости јер нам говори и о раскиду са претходним буржоаско-монархистичким поимањем југословенства. Тако добијамо неколико низова имена, међу којима је симптоматична улица која је до 1943. носила име Гледстонова, па је затим три године била Чобанице Раде, а сада постаје Пушкинова - манифестација русофилства, које је у српској средини кореспондирало са љубављу према великом Совјетском Савезу и било њен надоместак. Мноштво других улица понело је имена совјетских географских појмова (Орелска, Прутска,

61 *Реџистар (...)*

62 Ово прво преименовање види са на карти која не носи годину издања али свакако потиче из времена пре 1946. Карта је дата у књизи *Београдска операција (учесници говоре)*, Београд, 1985, стр. 110.

Мурманска), што је ненаметљиво уводило Русе/Совјете као највеће пријатеље и савезнике ДФЈ, која је већ усвојила друштвено - економски систем совјетског типа. Петроградска улица је, разумљиво, постала Лењинградска, док је елитна Крунска улица постала Московска. У великој мери нестају имена са ројалистичким или црквеним призвуком, посебно она из новијих времена. Нови датуми које треба прослављати обележени су већ тада - 7. јул, 29. новембар, 27. март. Централни градски трг постаје Трг Републике. ЈНА и Црвена Армија добијају два велика булевара којима се прилази граду са југа и са истока, а генерал Жданов Ресавску улицу, у којој су се налазиле бројне институције војске. Нестаје Матије Бана и Пашића. Занимљиво је да је баш 1946. поново оживљен култ Гаврила Принципа, који сада стоји уместо Босанске улице. Јавља се и једно неполитичко, па притом још и енглеско име - Голсвортијева, по писцу реалистичких романа са јаком социјалном бојом. Од писаца ту је још и Нушић. Као што видимо, нису сви нови називи били из репертоара победника и њихове партије. Након што је велики комичар Чарли Чаплин поздравио "нови свет" Југославије, Вензелосова улица понела је 1946. његово име.⁶³ Бријанова улица постала је Драгослава Јовановића. Значајна политичка изјава је и преименовање Гробљанске у Рузвелтову улицу и враћање Палилулској улици њеног предокупацијског имена Џорџа Вашингтона. У новим називима такође је видна и једнакост у заступљености Срба и других народа Југославије, чиме је Београд представљен као град свих "народа и народности".

Резолуција Информбироа је донела раскид присних односа са СССР-ом а на пољу именованја улица значила је поништавање већине "руских" назива који су донети само коју годину раније. Улице су углавном преименоване 1951. и одражавају већу окренутост себи и тековинама своје антифашистичке борбе (нпр. Московска постаје Пролетерских бригада), но већина улица је задржала своја имена.

Након касних четрдесетих и раних педесетих година, у Београду није више било масовнијих преименовања улица. Заменило их је постепено преиначавање по прокламованим принципима братства и јединства, самоуправног система, интернационалног комунизма и вођства у покрету несврстаних. Именовања и преименовања су тако вршена и 1954, 1958, 1961. (на Новом Београду), 1962/3. и 1965.⁶⁴ Обавезно су обележаване смрти партијских руководиоца који су по хитном поступку били придруживани пантеону ликова са табли београдских улица. Тако, идеолог "југословенског пута у комунизам" Борис Кидрич добија улицу 1953.

63 В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981.

64 *Редуктор (...)*; до 1965. и допире ова књига Д. М. Радојевића, издата наредне године.

а председник Извршног већа НР Србије Слободан Пенезић-Крцун 1965.⁶⁵ Међу географским именима истичу се она која су носила асоцијације на НОБ (Козара, Рудо).

На Новом Београду, граду унутар града, дигнутом ни из чега, могло се приступити и потпуном обликовању у складу са идејама режима, без неугодног комбиновања и обзирања на старије називе. Новобеоградска *tabula rasa* носиће, као и новоименоване улице у другим деловима града, прво имена истакнутих револуционара, те разних крајева Југославије. Ако погледамо низ упоредних улица које се секу са две саобраћано и институционално најважније саобраћајнице (Булевар Лењина, данас Булевар Михаила Пупина, и Други булевар, тј. Аутопут, данас Булевар Арсенија Чернојевића), добијамо следећи низ имена датих током седамдесетих година: Милентија Поповића, Пролетерске солидарности, Шпанских бораца, Хо Ши Минова, Омладинских бригада, Народних хероја. Све ове улице пресеца и Булевар АВНОЈ-а. Уочљиви су апстрактни и тешко разумљиви али појмови са јаким идеолошким набојем који сви имају мобилишућу снагу (пролетери, борци, омладинци, бригаде, хероји) и који су играли важну улогу у речнику како руководства СКЈ, тако и државне бирократије. Упоредо са овим називима, али и нешто касније, јављају се имена која одражавају схватање међународне улоге СФРЈ међу земљама комунистичког лагера, али и међу несврстаним земљама на чије лидерство је држава претендовала. Самостална политика према курсу земаља иза "Гвоздене завесе" још једном се исказује када је 1963. важну и велику улицу добио Джон Кенеди, убијени амерички председник. Међутим, већ његова улица сече се са онима које су понеле имена истакнутих личности комунистичке интернационале - Кларе Цеткин и Антониа Грамшија. Највише имена из групе несврстаних имамо у блоковима, где су главне улице Нехруова и Гандијева а ту су и Улица др Агостина Нета и Шеталиште Лазаро Карденаса. Главна саобраћајница у овом делу града слави надмоћност комунистичког система кроз ненаметљиво име симпатичног хероја совјетске астронаутике Јурија Гагарина.

Деведесете. Са отварањем врата плурализму и вишестраначком парламентарном систему, нису се збиле значајније промене у београдској топонимији. Како су наследници претходног система били бивши комунисти а тадашњи социјалисти који су своју подршку добрим делом добијали од подржавалаца једнопартијског диктата, није се чинило пробитачним да се нова власт дистанцира од таквих традиција. Са уличних табли нестали су само руководиоци несрпског порекла, на челу са Титом. Како је први стигао на београдске улице, први је са њих и отишао. Ипак, маршала није заменио краљ Милан, по коме се улица звала

65 М. Тимотијевић, *Називи улица Чачка (...)*, стр. 238-9; *Реџистар (...)*.

до 1945, већ је усвојен неутралан али и збуњујући назив Српских владара. Тиме је јасно предочен и политички програм новог/старог социјалистичко-националистичког режима: прагматични континуитет са старим поретком, латентна нетрпељивост према другим народима из бивше домовине, али не и националистички поредак на унутрашњем плану.

Али ако није дошло до мењања старих назива, ново време се огледало у називима нових улица и насеља. Дobar пример даје Бежанијска коса која је, на семантичком плану, заборављена у систем улица дотадашњег ексклузивно политичног и комунистичког Новог Београда. У овом новом насељу преовлађују имена личности из културе али и вредносно необојени називи по именима држава, посебно оних које су се тада пријатељски држале (Грчка, Норвешка), истакнутих српских/југословенских спортиста или великих светских истраживача (Колумбова, Магеланова). Ипак, и овде се налазе улице, попут Партизанске авијације или Димитрија Георгијевића Старика (човека који је примио Тита у комунистичку партију), које говоре о врло постепеном одумирању идеја према којима ће улице добити своје називе.

1997. Након победе на локалним изборима 1996, опозиција је преузела власт и у главном граду. Један од циљева нове власти било је и враћање старих имена улицама, посебно онима у централној градској зони, још прецизније општинама Стари Град и Врачар, где је подршка опозицији била и највећа. Притом се наступало без много расправе и размишљања, крајње некритично према традицијама старим 50 година. Нови именовани ослањали су се у потпуности на стање пре доласка комунизма, док су алтернативна решења или повратак још старијим словјевима назива примењени само у два случаја. Нагласак је стављен на повратак монархијских назива, па је од 17 нових назива пет у директној вези са српским владарима. Друга значајна категорија, заступљена са укупно четири имена, су манастири.⁶⁶ Иако су ова имена убрзо почела да хватају корена међу грађанством, у свим званичним документима и након 1997. налазила су се стара имена, јер преименовање, из чисте страначке пизме, није признавала републичка власт и њен МУП.

2003. (уместо закључка). Већ дуже време чују се најаве и о најновијим преиначавањима назива улица. Тако је недавно Комисија за називе тргова и улица изашла са списком предлога који би ускоро требало да усвоје одборници Скупштине града. Списак садржи имена 26 улица у општинама Стари Град и Врачар, које ће вероватно понети нове називе.⁶⁷

66 Списак са старим и новим називима улица налази се на веб сајту београдске владе - <http://www.beograd.co.yu/srpski/zivot/mojgrad/ulice/index.htm>

67 Објављен у *Политици* од 7. априла 2003. ("Предлози коначно на столу").

Осим две до сада неименоване улице на Врачару, остале тренутно углавном носе имена везана за нашу комунистичку прошлост (чак 22!), али су се из непознатог разлога на удару нашли и Змај-Јова и Малајничка битка из Првог српског устанка. Уместо ових старих назива, појавиће се седам писаца и три научника, четири крунисане главе и три странца, а четири назива везана су за цркву.

Иако је један од главних принципа рада комисије био повратак старих, предкомунистичких назива улицама, ово ће се у ствари десити само са 9 (тј. 8)⁶⁸ улица! Остали називи су продукт домишљања Комисије, и то прилично лош. Још увек смо далеко од сагледавања правих урбаних вредности и традиција ако ни једној од девет улица које су имале и своје органске називе није враћено такво име. Ту се крије семе нове идеологизације која се сада само заснива на потки да је оправдано непромишљено мењати имена повезана са комунистима у било ком виду.

Са друге стране, само недељу дана након убиства премијера Србије, јавили су се и предлози Скупштине општине Земун и ДХСС-а да се именом покојног др Зорана Ђинђића назову Кеј ослобођења (боље знан под именом Земунски кеј) то јест Студентски трг и Улица 29. новембра.⁶⁹ Сматрам да је далеко бољи и подробнији одговор од мене на овакве улизичке предлоге дао цењени колумниста часописа *Време* Теофил Панчић,⁷⁰ док ћу се лично само ограничити на струковне коментаре стања тренутне архитектуре Београда и њених перспектива у светлу две претходне иницијативе.

У последњих 150 година злосрећни Београд видео је барем двадесетак већих преименовања његових улица, од којих је неколико било врло темељито. Већ са 1872. годином, усвојено је начело да су имена улица репрезенти националне историје, географије и културе. Следећи овај принцип до крајности, различите владе и режими претворили су ускоро улице града у попршита идеологија које, искључиве у својој есенцији, пре или касније ступају у обрачун са себи несвојственим именима и преко њих са људима и идејама које стоје иза њих. Како су наше идеологије и до сада биле само популизми под велом демократије онда је у причу унет и елемент нестручног и често личног става о значају имена неких улица. Ако заиста тражимо излаз из овог врзиног кола именовања и преименовања, која постају одлика диктатуре и терора сваке нове власти, време је да једном за свагда уведемо пажљиво промишљене и универзалне принципе којима ћемо коначно увести ред при (пре)именовању улица. Само кон-

68 Маршала Бирјузова неће понети име Космајска које је носила од 1872. до 1965, већ Стара Космајска; исто.

69 "Шеталиште поред Дунава - кеј др Ђинђића" и "Студентски трг и 29. новембра по Ђинђићевом имену", *Политика*, 20. март 2003.

70 "Filozof bez sokaka", *Vreme*, 22. мај 2003.

стантном, принципијелном и у основи неангажованом политиком, улице и њихова имена биће скинути са листе политичких попришта на којима ће грађани Београда увек губити. Један од важних принципа је и неоступање од природних назива улица које треба не само делити новим улицама у складу са назорима људи из непосредног окружења тих улица већ их треба и вратити где год је то могуће и улицама које носе мање или више старе називе. Такође, треба се уздржавати од брисања имена мање заслужних личности и преименовања тих улица по ликовима који се тренутно чине много важнијим. У Београду има више но довољно безимених улица а свакако и превише идеологије у називима истих, док би наше тежње требало усмерити управо ка супротном.

Списак коришћених примарних и секундарних извора

1. Стари и нови називи улица, Општина града Београда - инв. бр. 478, Т.У. 12147/1928. год.
2. Оријентациони план града Београда (недатиран, између 1909. и 1915), издање *Geograph. Anstalt von Wagner & Debes, Leipzig*.
3. *Београдске олимпијске новине*, 1. I 1928, 6. II 1928. и 13. II 1928.
4. "Предлози коначно на столу", *Политика*, 7. април 2003.

Списак важније коришћене литературе

1. *Историја Београда I* (уредник: академик Васа Чубриловић), Београд, 1974.
2. "Регистар и хронологија назива београдских улица" у: Данило М. Радојевић, *Београд и његове улице*, Београд, 1966.
3. "History of Street Names and Street Naming in America" (<http://www.potifos.com/streetname.html>)
4. Maoz Azaryahu, "The Power of Commemorative Street Names", *Society & Space*, June 96, Vol. 14, Issue 3
5. Милован Данојлић, *Мука са речима*, Београд, 1997. (<http://www.borut.com/library/texts/danojlic/prekrst.htm>)
6. Дивна Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд, 1977.
7. Живорад П. Јовановић, *Из старог Београда*, Београд, 1994.
8. Владимир Мацура, "Развој чаршије и градског центра у Србији 19. и прве половине 20. века" (докторска дисертација), Београд, 1979.
9. Милан Ђ. Милићевић, *Старе слике српске престонице*, Београд 2000.

10. Branko Najhold, "Zemunske ulice", Zemun ("Trag") (без датума издавања).
11. Бранко Перуничих, "Београдско насеље и његово именоване улица у њему", Годишњак града Београда, књ. XIV, Београд, 1967.
12. Graham Peters, "Remembrance of Empire in the Nomenclature of Belfast Streets"
(<http://www.qub.ac.uk/english/imperial/ireland/belfast-nomenclature.htm>)
13. Дуња Рихтман-Аугуштин, *Улице мога града* (антропологија домаћег терена), Београд, 2000.
14. Милош Тимотијевић, "Називи улица Чачка 1893-1992", Годишњак за друштвену историју, књ. VII (2-3), Београд, 2000, стр. 221-250.
15. Жељко Шкаламера, "Београд 1884. године према оријентационим плановима вароши", Годишњак града Београда, књ. XXXI, Београд, 1984.
16. Karl E. Šorske, *Fin-de-siecle u Beču*, Београд, 1998.
17. Dr Yvonne Whelan & Prof. Brian Graham, "Commemorating Conflict; Landscape, Memory and Narratives of Identity in Northern Ireland"
(<http://www.arts.ulster.ac.uk/academy/resproj.htm>)

Vladimir Dulovic

Names Of Belgrade Streets & Squares As a Reflection Of Ruling Ideologies (1848-2003)

Summary

The existence of more than one street/square required names to differentiate them. The initial naming went spontaneously and reflected some observed characteristic specific for that street/square.

The rise of the state and its powers along with the growth of nationalistic sentiments demanded the mobilization of all the available forces. Street names were ideal for the purpose and today form one of the best examples for observing the "concretization" of histories and ideologies.

Belgrade presents us with a characteristic example of a city without a long urban tradition and moreover exposed to frequent changes of various mutually opposed systems that resulted in numerous layers of street/square names. Obrenovich against Karadjordjevic, Yugoslav vs. Serbian, monarchist versus

communist, are just some of the ideological conflicts considered in this paper embracing the period from the first administrative naming in 1848 up to the present time. Unfortunately, there seems to be no perceptible end to these confrontations in which the main victims are the citizens of Belgrade and the fragile traditions of our town.

Key words: street names, renaming, ideological systems, semantics, Belgrade.

PSIHOLOGIJA

PSYCHOLOGY

Milina Petrović

Tutor: *prof. dr Jovan Mirić*

Filozofski fakultet u Beogradu

ZASNOVANOST TURIELOVE KRITIKE KOLBERGOVE TEORIJE MORALNOG RAZVOJA

Tri najznačajnija pristupa u proučavanju moralnog razvoja u psihologiji su onaj koji proističe iz psihoanalitičke teorije, zatim onaj koji proističe iz teorije socijalnog učenja i kognitivno-razvojni pristup (Miočinović, 1996). Svaki od ovih pristupa na specifičan način određuje sadržaj, tok, kao i činioce i mehanizme ovog razvoja. U osnovi, razlike koje postoje među njima mogu se svesti na nekoliko dimenzija: aktivnost spram receptivnosti osobe koja se razvija, kao i racionalnost spram iracionalnosti procesa samog razvoja. I dok se u prva dva pristupa akcenat stavlja na internalizaciju i socijalno učenje, dotle su aktivnost pojedinca i isticanje kognitivnih aspekata moralnog razvoja suštinske odrednice kognitivno-razvojnog pristupa. Kognitivno-razvojni pristup počiva na pretpostavci da opažanje i razumevanje realnosti, pa i socijalne, zavisi od nivoa kognitivnog razvoja pojedinca. Taj se razvoj odvija kroz nepromenljivi niz stupnjeva što imaju specifičnu strukturu od koje zavisi mogućnost i način na koji pojedinac sudu o događajima sa kojima se susreće.

U fokusu interesovanja u ovom radu upravo su dve, kako mnogi autori smatraju, vodeće teorije kognitivno-razvojnog pristupa: Kolbergova i Turielova. Ove dve teorije biće prikazane tako da se pokaže koje su to fundamentalne postavke na kojima počivaju, a potom će biti istaknuto koje novine u shvatanju moralnog razvoja donosi Turiel u odnosu na Kolbergovo poimanje ovog procesa, kao i koje su to glavne tačke na koje bi se moglo osloniti jedno promišljanje o zasnovanosti kritika koje Turiel upućuje Kolbergu.

Kolbergova teorija moralnog razvoja je konstruktivistička – subjekti konstruišu svoja saznanja o svetu kroz aktivno transformisanje realnosti. Prikazujući ovu teoriju, poći ću od osnovnih pretpostavki o prirodi i toku ovog procesa, čija je fundamentalna odlika stupnjevitost:

1. razvoj se odvija kroz niz stupnjeva čije su definišuće karakteristike kvalitativno različite strukture kao specifične organizacije kognitivnih procesa;
2. postoji lanac strukturalnih promena koji je nepromenljivog redosleda, a varijacije postoje samo u tempu kojim se te promene odvijaju i mogu biti uslovljene socio-kulturnim činiocima;

3. način na koji subjekt shvata i obrazlaže neku pojavu ne odražava njegovo specifično znanje, već zavisi od postojeće strukturne organizacije mišljenja;
4. stupnjevi su hijerarhijski organizovani – viši stupnjevi počivaju na strukturama koje predstavljaju reintegracije i reorganizacije struktura iz prethodnih stupnjeva (Colby & Kohlberg, 1987).

Kolberg govori o tri nivoa u moralnom razvoju: pretkonvencionalnom, konvencionalnom i postkonvencionalnom. U okviru svakog nivoa postoje po dva stupnja. Dakle, postoji šest stupnjeva moralnog razvoja.

I Pretkonvencionalni stupanj

1. Stupanj heteronomne moralnosti

Za ovaj stupanj karakteristično je delanje kako bi se izbegla kazna i nanošenje fizičke štete ljudima i objektima. Na ovom stupnju uočava se prisustvo moralnog realizma – pravila se reifikuju, odnosno doživljavaju kao apsolutna i nepromenljiva, a autoritet je neprikosnoven. Kao primer suđenja na ovom stupnju može se navesti situacija kada dete kaže da mlađeg brata ili sestru ne treba tući zato što će onda roditelji vikati i grditi.

2. Individualizam, instrumentalnost i razmena

Pravila se poštuju samo kada je to u skladu sa vlastitim interesima i potrebama, ali osoba takođe uviđa da svako ima neke interese koje želi da ostvari. Potrebno je konformirati se socijalnim normama, kako bi se dobila nagrada. Kao primer se može navesti sledeći iskaz: “Kad odeš u crkvu, treba da čutiš da bi ti roditelji posle toga dali lizalicu”.

II Konvencionalni stupanj

3. Uzajamna očekivanja i konformiranje u interpersonalnim odnosima

Suđenje na ovom stupnju razvoja vođeno je potrebom za socijalnim odobravanjem, i često počiva na tzv. Zlatnom pravilu. Na primer: “Treba dobro da učiš da bi mama i tata bili ponosni na tebe”.

4. Socijalni sistem i savest

Ovaj stupanj karakteriše potčinjavanje autoritetu kako bi se izbeglo

osećanje krivice, kao i ispunjavanje dužnosti oko kojih postoji socijalni konsenzus. Tako, na primer, osoba kaže: “Ne smeš da kradeš zato što je zakon takav”, ili: “Ne bih mogla da udarim nekoga zato što bi me zbog toga grizla savest”.

III Postkonvencionalni stupanj

5. Društveni ugovor ili korist i individualna prava

Suđenje se zasniva na insistiranju da budu poštovana lična prava i slobode svakog čoveka. Društvena pravila se shvataju kao relativna, ali se smatra da ih treba poštovati budući da su deo društvenog ugovora. Iako su pravila relativna, postoje neke vrednosti (ljudski život, sloboda) koje se moraju poštovati nezavisno od toga šta misli većina. Kao primer može da posluži sledeći iskaz: “Kada je u pitanju spašavanje ljudskog života treba prekršiti zakon”.

6. Univerzalni etički principi

Moralno suđenje se u potpunosti zasniva na ličnim etičkim principima. To su univerzalni principi pravde: ravnopravnost i poštovanje ljudskog dostojanstva. Ukoliko su zakoni takvi da krše ove principe, pojedinac i dalje oseća dužnost da se ponaša u skladu sa ovim univerzalnim principima. Ovom stupnju odgovaralo bi uverenje da je ljudski život svetinja jer predstavlja univerzalnu ljudsku vrednost koja je značajna za pojedinca.

Kolberg smatra da u okviru razvoja mišljenja postoje odvojeni domeni (logičko-matematičko mišljenje, moralno suđenje, sagledavanje drugih perspektiva, itd.), i razvoj u okviru njih odvija se kroz razvoj različitih struktura. Ipak, ove oblasti razvoja nisu međusobno nezavisne. Tako moralni razvoj zavisi od razvojnih dostignuća u logičko-matematičkom mišljenju i od razvoja sheme sagledavanja drugih perspektiva. Dakle, moralni razvoj predstavlja jedinstven proces, tokom kojeg postoje jedinstvene, kvalitativno različite strukture, ali je povezan sa razvojem u drugim domenima mišljenja. U njegovoj biti je ravan socio-moralne perspektive kao pozicija sa koje pojedinac formuliše moralne sudove. Te ravni zapravo određuju stupnjeve moralnog razvoja, kako ih definiše Kolberg. Mada u kasnijoj fazi rada Kolberg sve više ostavlja po strani pitanje heteronomije, odnosno autonomije u moralnom razvoju, suština razvojnog kretanja mogla bi se ipak predstaviti kao put od heteronomije ka autonomiji (iako to nisu odvojeni razvojni stupnjevi, već idealni tipovi).

Eliot Turiel, sa druge strane, smatra da stupnjevi moralnog razvoja jesu određeni strukturama, ali te strukture nisu jedinstvene, homogene. Postoji nekoliko domena socijalnog saznanja, ali je Turiel, baveći se moralnim razvojem, pri-

marno zainteresovan za pitanje kako i kada deca prave razliku između domena morala i konvencija, i pokušava da pokaže da razvoj unutar njih teče drugačije. Razvoj u ova dva domena nije, dakle, jedinstveni proces, već počiva na različitim strukturama. Pridržavajući se kriterijuma koje predlaže Gevirt, on navodi četiri odlike po kojima se razlikuju domen morala i konvencija. Moralna načela su:

1. obavezna,
2. univerzalno primenljiva,
3. bezlična i
4. nezavisna od toga da li u društvu postoji konsenzus o uvažavanju moralnih načela (Turiel, 1983).

Moralne norme doživljavaju se, dakle, kao nešto nepromenljivo, budući da ne počivaju na socijalnom konsenzusu, već na intrinzičkoj vrednosti, onoj koja je inherentna socijalnim odnosima, a ne zavisi od karakteristika društvene organizacije. Doživljaj i sud o nekom događaju ne zavisi od postojanja normi, već od faktora koji su deo samog događaja (npr. od opažanja posledica po žrtvu). Dakle, moralne norme nisu relativne i ne zavise od društvenog konteksta, već od poimanja ljudskih prava i pravde, ljudske dobrobiti.

Nasuprot domenu morala, konvencije su arbitrarne i promenljive, a njihova primena i promena zavisi od postojanja saglasnosti u društvu. To su one društvene norme koje regulišu interakciju članova jednog društva (način obraćanja, pozdravljanja, odevanja) i njihov osnovni smisao je društveno-organizacioni. Turiel smatra da veoma rano u razvoju postoji distinkcija između ova dva domena, tako da su deca uzrasta od 3 do 5 godina u stanju da različito reaguju na kršenje moralnih i konvencionalnih normi. Ako sada ponovo pogledamo odlike preko kojih se definiše domen morala, možemo zaključiti da Turiel tvrdi da su deca već na ovim najmlađim uzrastima u stanju da sude o događajima tako da načela kojima se vode budu obavezna, univerzalna, bezlična i nezavisna od društvenog konsenzusa. Ovo je upravo bazični nivo neslaganja koji postoji između Kolberga i Turiela, budući da Kolberg tvrdi da su deca u stanju da ovakve sudove daju znatno kasnije. Ako bi se za Kolbergovu teoriju moglo reći da razvoj opisuje kao put od heteronomije ka autonomiji, kod Turiela je to sasvim drugačije: moralna autonomija u suštini postoji već na veoma ranim uzrastima, razvoj počinje autonomijom.

Potkrepljujući svoje tvrdnje, Turiel navodi niz situacija u kojima deca pokazuju da umeju da razlikuju dva navedena domena: na moralne prekršaje deca reaguju tvrdeći da se tako nešto ne bi smelo činiti čak ni kada ne bi bilo pravila, a konvencionalni prekršaji bi bili u redu kada pravilo ne bi postojalo. Niz istraživanja koja je sproveo zajedno sa svojim saradnicima, dala su Turielu osnova da tvrdi kako je Kolberg pogrešio. Naime, kod konvencionalnih prekršaja ne

postoji pokoravanje neprikosnovenom autoritetu o kome je govorio Kolberg, nema moralnog realizma, već su deca u stanju da veoma rano shvate relativnost pravila, te njihovu zavisnost od socijalnog konsenzusa.

Svako ko želi da se bavi promišljanjem o smislenosti Turielove kritike, ali i o njenoj opravdanosti, mora već na samom početku da postavi sebi pitanje o razlikama koje postoje u njegovom i Kolbergovom pristupu proučavanju moralnog razvoja. Da li, iako govoreći pojmovno o istom, ova dva autora govore o psihološki istom? Da bi se moglo odgovoriti na ovo pitanje, neophodno je prvo uporediti metodološki postupak kojim se pomenuti autori služe u istraživačkom procesu, budući da osporavanje ma koje teorijske interpretacije mora počivati na nalazima koji su dobijeni primenom ujednačenog metodološkog postupka.

Tokom svog dugogodišnjeg rada u ovoj oblasti, Kolberg je sa saradnicima razradio i standardizovao danas najpoznatiji instrument za ispitivanje moralnog razvoja. Instrument sačinjavaju fiktivne priče kojih ima ukupno devet (tri paralelene forme po tri priče). Posle čitanja priče, ispitaniku se postavlja nekoliko standardnih pitanja, čiji broj varira. Pitanja se postavljaju kako bi se utvrdilo da li, i kakav moralni sud ispitanik daje, kao i kakvo je obrazloženje tog suda. Neophodno je da ispitanik da preskriptivistički sud – treba, ili ne treba nešto uraditi. Obrazloženje koje ispitanik daje mora biti takvo da sadrži jedinice koje Kolberg naziva norme i elementi. Norma je moralna vrednost na koju se subjekt poziva prilikom opravdavanja svog suda (život, svojina, istina). Elementi predstavljaju različite načine na koje se značaj norme može razumeti. Kolberg navodi primer za dilemu »Hajnc«. Tako ispitanik može tvrditi da iz ljubavi prema svojoj ženi Hajnc treba da ukrade lek (norma afilijacije), jer je to njegova dužnost kao supruga (element dužnosti), ili iz zahvalnosti prema njoj (element recipročnosti).

Pogledajmo sada koji postupak koristi Turiel. Turiel nije imao pretenzije da kreira i standardizuje novi instrument za ispitivanje moralnog razvoja. On koristi nekoliko opisa moralnih (laganje, krađa, udaranje drugog deteta), i jednak broj konvencionalnih prestupa (obraćanje učitelju ličnim imenom, jedenje na času ili prstima). Nakon predstavljanja situacije detetu, od njega se traži da odgovori na nekoliko pitanja. Osnovni smisao ovih pitanja je da se utvrdi da li dete različito reaguje na moralne i konvencionalne prekršaje, odnosno da li smatra da su pravila koja su prekršena univerzalna, apsolutna, ili arbitrarna i relativna.

Ako detaljnije pogledamo sadržaj priča koje su prezentovane ispitanicima, uočićemo značajne razlike. Kolberg svoje ispitanike stavlja pred dilemu u kojoj treba da se odluče između dve vrednosti (npr. između spašavanja života i poštovanja zakona), dok Turiel koristi kratke, jednostavne priče u kojima glavni junak krši neko pravilo, a zatim se od ispitanika traži da kaže da li je njegov pos-

tupak ispravan, i da li njegova ispravnost zavisi od postojanja norme. Dileme, u Kolbergovom smislu, nema. Kolbergove priče, dakle, zahtevaju od ispitanika da se odluči da li će prekršiti moralno, ili konvencionalno načelo (a ne da li ih razlikuje). Ali, to nije sve. Kvalitet argumentacije koju ispitanik daje zauzima ključno mesto. Kada dete da odgovor da Hajnc treba da ukrade lek da bi spasao ženu zato što ne može da živi sam, ne može se tvrditi da dete daje primat moralnim načelima, već je odgovor motivisan Hajncovom ličnom dobrobiti. Iz Turielovih istraživanja mi ne možemo da dođemo do zaključka da se deca na najranijim uzrastima opredeljuju za kršenje konvencija, i to kada su moguće posledice po aktera ozbiljne (odlazak u zatvor), već samo kako deca sude pojedinačno o konvencionalnim i moralnim prekršajima.

Već na prvi pogled postaje jasno da ova dva autora pred ispitanike postavljaju zahteve različite složenosti. Dok Kolberg insistira na ekspliciranju opravdavanja moralnog načela, Turiel želi da utvrdi da li veoma mala deca uviđaju da pri kršenju moralnih normi nije bitno da li je to dozvoljeno ili ne, odnosno da li postoji socijalni konsenzus. Dakle, deca u Kolbergovim istraživanjima moraju da budu u stanju da ekspliciraju preskriptivistički moralni sud u složenoj situaciji, i da ga obrazlože pozivajući se na norme i elemente. On ne spori da su deca veoma rano u stanju da uoče postojanje razlike između konvencija i morala, već tvrdi da nisu u stanju da moralna načela ekspliciraju i opravdaju na način koji bi odgovarao onome što podrazumeva autonomna moralnost. Nema autonomnog moralnog suđenja na početku moralnog razvoja. Pitanje kriterijuma autonomnosti suđenja centralno je za čitav problem sagledavanja opravdanosti, odnosno teorijske i empirijske zasnovanosti Turielovog osporavanja Kolbergove teorije. Autonomija, kako je Kolberg definiše, podrazumeva: *nezavisnost od suda autoriteta* (pravila, zakoni), *uzajamno poštovanje* (ponašanje pojedinca prema drugima onako kako bi se moglo prihvatiti da se neko ponaša prema njemu), *recipročnost* (sagledavanje i koordinacija perspektiva različitih aktera), *konstruktivizam* (pravila su stvorili ljudi, ona su promenljiva i zavise od konteksta), *hijerarhiju* (postoji hijerarhija vrednosti u kojoj su moralne vrednosti iznad pragmatičkih i estetskih nazora pojedinca), *intrinzičnost* (tretiranje ljudi kao ciljeva, a ne kao sredstava), *preskriptivnost* (moralna dužnost nije uslovljena spoljašnjim faktorima – poštovanjem autoriteta, već unutrašnjim – savešću), *univerzalnost* (moralni sudovi važe za sve, i u svim istim, ili relativno sličnim situacijama), *izbor* (bira se opcija koja se vidi kao pravedna). Može li se tvrditi da deca koju ispituje Turiel daju autonomne sudove? Pogledajmo jedan tipičan primer iz razgovora sa jednim petogodišnjim dečakom:

Dejvid: (Ovo je priča o školi »Park«. U toj školi deci je dozvoljeno da tuku i guraju jedni druge ukoliko to požele. U redu je ako se tuku i guraju. Misliš li da je u redu što je u školi »Park« deci

dozvoljeno da se tuku i guraju ukoliko to žele?) Ne, nije u redu. (Zašto nije?) Zato što je to isto kako kad činiš da drugi ljudi budu nesrećni. Tako možeš da ih povrediš. To povređuje druge ljude, povređivanje nije dobro. (Mark ide u školu »Park«. Danas je on u školi želeo da se ljuđa, ali su sve ljuđaške bile zauzete. Zbog toga je on odlučio da udari jedno od dece i da mu uzme ljuđušku. Da li je u redu što je Mark to uradio?) Ne. Zato što povređuje nekoga drugog. (Turiel, 1984)

Iako se na prvi pogled može učiniti da se ovakav odgovor deteta uklapa u navedene standarde, to ne smemo odlučno tvrditi, budući da to nije provereno specifičnim pitanjima. Dakle, na pitanje da li u ovom slučaju možemo sa sigurnošću tvrditi da dete daje sud koji je nezavisan od autoriteta, odgovor mora biti odrećan. Kako je, po svoj prilici, osnovni kriterijum kojim se Turiel vodi u razlikovanju autonomnih i heteronomnih sudova nezavisnost od suda autoriteta, navešću samo jednu nedoumicu sa kojom se čitalac može suoćiti: ko je autoritet za ovo dete? Roditelji i vaspitaći koji su ga verovatno učili da nije u redu udarati druge, ili se dete zaista uspeva izmestiti u jedan hipotetićki kontekst u kome školska pravila dozvoljavaju takvo ponašanje? Već na osnovu ovoga čini se da se može dovesti u pitanje zasnovanost Turielovog zakljućka. Još jedan momenat dovodi u pitanje opravdanost njegovih tvrdnji da se radi o autonomnom suđenju. Kolberg je, kako je već ranije rećeno, heteronomno i autonomno suđenje definisao kao idealne tipove. Neki od ispitanika u njegovim istraživanjima u svojim sudovima imali su elemente autonomije iako je njihovo suđenje u celini ocenjeno kao heteronomno. Skup pitanja koja je Turiel postavljao ne mogu nas uveriti da se zaista radi o autonomnom suđenju koje zadovoljava sve navedene kriterijume. Ako je to autonomija, onda ta reć za Turiela ima neko drugo znaćenje.

Kognitivna pretpostavka autonomnog moralnog suđenja, onako kako ga definiše Kolberg, jeste postojanje formalnih operacija. Sprovedena istraživanja su to i potvrdila: ispostavilo se da dostizanje odrećenog moralnog razvojnog stupnja zahteva dostizanje odrećenog stupnja kognitivnog razvoja, pri ćemu su pokušaji indukovanja moralnog razvoja bili uspešni samo ukoliko je postojao taj pretpostavljeni nivo kognitivnog razvoja. Turielovi kriterijumi oćigledno nisu tako strogi, što nas još jednom uverava u to da iza pojma autonomije kod ova dva autora ne stoje identićni kriterijumi.

Iako bi već ovo bilo dovoljno da tvrdimo da Turiel nije imao pravo, odnosno da nema dovoljno metodološki valjanih elemenata da opovrgne Kolbergove interpretacije, možemo oćići i korak dalje. Pogledajmo sada teme koje su pokrivene prićama koje ova dva autora koriste u proućavanju moralnog razvoja. Pored ranije navedenih razlika u stepenu složenosti, uoćava se da su Turielove priće prilagoćene uzrastu dece koja su ispitivana (ćinjenica je da je u svoja

istraživanja Turiel uključivao znatno mlađu decu nego Kolberg). Akteri su deca, a situacije su tipične i svakodnevne. Neka od istraživanja koja je sam Turiel sproveo sa svojim saradnicima, pokazala su da na sudove dece utiče stepen u kome je tema, odnosno prekršaj, blizak iskustvu dece. Iz ovoga jasno sledi da su razlike u rezultatima koje dobijaju Kolberg i Turiel jednim delom uzrokovane i time što je sadržaj Kolbergovih priča znatno manje blizak deci – kako sam Kolberg kaže, teme su birane tako da budu filozofske, a neke su čak i preuzimane iz srednjovekovnih spisa.

Kako bih potkrepila značaj ovog pitanja, navešću kritiku koju je na račun Turielovog rada izneo Gabenič (prema Mirić, 2001). Kroz ovu kritiku može se dalje specifikovati pitanje bliskosti sadržaja. Gabenič je pokušao da pokaže da deca nisu realno u stanju da shvate da su sva konvencionalna pravila pitanje socijalnog konsenzusa. Ovo uviđanje zavisi od stepena prozirnosti pravila. Postoji više faktora koji utiču na prozirnost, među kojima su: širina, univerzalnost primene (da li se pravilo odnosi samo na jednu grupu, npr. decu, ili na sve), bliskost normi (prozirnije su one sa kojima deca imaju iskustva), apstraktnost pravila (konkretnija su prozirnija). Činjenica da deca veoma rano shvataju da su pravila odevanja promenljiva još uvek ne znači da u poimanju konvencija nema realizma. Konvencionalni prekršaji korišćeni u Turielovim istraživanjima imaju veoma visok stepen prozirnosti. Gabenič pominje da su istraživanja u kojima se radilo o manje prozirnim normama dala drugačije rezultate. Ispostavlja se, naime, da količina iskustva sa određenim situacijama utiče na suđenje dece o moralnim i konvencionalnim prekršajima u znatno većem stepenu od samog domena socijalnog saznanja koji je angažovan. Ovi nalazi ne idu do kraja u prilog Kolbergu, ali još manje idu u prilog Turielu.

Pokušajmo sada u zaključku da sumiramo ono što je do sada rečeno, i da damo završnu ocenu o zasnovanosti i mestu Turielove kritike.

Turielov rad zaista je pomogao da se postave neka važna pitanja, među kojima je svakako najvažnije ono da li se može govoriti o tome da postoje različiti domen socijalnog saznanja u okviru kojih razvoj počiva na strukturama koje su s jedne strane međusobno nezavisne, a sa druge strane nezavisne od razvoja logičko-matematičkog mišljenja i sagledavanja različitih perspektiva. Njegov pokušaj fundamentalnog osporavanja Kolbergove teorije moralnog razvoja, kako se ipak ispostavlja, ne može se smatrati valjanim, pre svega zbog toga što je zasnovan na krupnim razlikama u postupku koji su koristila ova dva autora. Prva takva razlika je to što u Kolbergovim pričama postoji moralni konflikt, dok ga kod Turiela nema. Drugu razliku uočavamo u nivou složenosti odgovora koja se zahteva: dok Kolberg insistira na ekspliciranju i obrazloženju preskriptivističkog moralnog suda, Turiel je zadovoljan odgovorima znatno nižeg kvaliteta. Analiza Turielovih nalaza uistinu je pokazala da deca već veoma rano razlikuju domen morala, od domena konvencija. Međutim, Kolberg nikada

nije ni tvrdio suprotno. Ono što pak analiza ovih nalaza nije pokazala jeste to da postoji autonomno moralno suđenje na najranijim uzrastima. Postoji značajna razlika u tome kako je kod Turiela shvaćen pojam moralne autonomije, budući da kriterijumi za autonomno suđenje nisu zadovoljeni. I u ovom slučaju se, kao već nebrojeno mnogo puta, pokazuje da korišćenje samo prividno istih pojmova vodi do nesporazuma: kako ćemo se razumeti kad ne govorimo o istom? Po svoj prilici tvrdnje o postojanju nezavisnih struktura koje određuju različite domene socijalnog saznanja moraće da sačekaju na svoju verifikaciju bar još izvesno vreme. Jer, kako sam Kolberg kaže: »... Pokazati da su dva domena psihološki različita nije isto što i pokazati da su nezavisna«. Rezultati Turielovih istraživanja mogu se uklapati u okvir koji su ispitivanju moralnog razvoja dali Pijaže i Kolberg, pri čemu predstavljaju doprinos upotpunjavanju slike o moralnom razvoju u najranijim uzrastima.

Literatura

1. Colby & Kohlberg, L. (1987): *The Measurement of Moral Judgement, Volume I: Theoretical Foundations and Research Validation*, Cambridge University Press.
2. Langford, P. E. (1992): *Depth of Processing During Moral Judgement Interviews*, Genetic, Social & General Psychology Monographs, August, Vol. 1, Issue 3.
3. Miočinović, Lj. (1996): "Inteligencija i moralni razvoj", Zbornik instituta za pedagoška istraživanja, Beograd.
4. Mirić, J. (2001): *Razvoj moralnog mišljenja*, Kalekom, Beograd.
5. Rique, J. & Camino, C. (1997): "Consistency and Inconsistency in Adolescent's Moral Reasoning", *International Journal of Behavioral Development*, 21 (4).
6. Thoma, S. J. (2002): "An Overview of the Minnesota Approach to Research in Moral Development", *Journal of Moral Education*, Vol. 31, No 3.
7. Turiel, E. (1983): *The Development of Social Knowledge*, Cambridge University Press.
8. Wonderly, D. M. & Kupfersmid, J. H. (1978): "A Test of the Cognitive-Developmental Disequilibrium Hypothesis in Moral Development", *Journal of Psychology*, 100.

Milina Petrovic

**Turiel's Critique of Kohlberg's Theory of Moral Development:
The Issue of Adequacy**

Summary

The present work is aimed at exploring the differences between Kohlberg and Turiel's theory of moral development, and discussing whether there are enough elements to say that Turiel's critiques are valid. It is stated that this dispute is actually more a question of misunderstanding, since their methodological and conceptual apparatus is different. There are two main methodological differences: a) while moral conflict is the main subject of the stories used for studying moral development by Kohlberg, Turiel's stories are far more simple, since including just a single moral or conventional transgression; b) the level of complexity of reasoning that is requested is higher in Kohlberg's studies. Conceptual difference, which is actually crucial, lies in the way those two authors understand moral autonomy.

Key words: domains of social knowledge, moral conflict, moral realism, moral autonomy, Kohlberg, Turiel.

ANTROPOLOGIJA

ANTHROPOLOGY

Ива Ненић
Тutor: *gp Мишко Шуваковић*
Факултет музичких уметности у Београду

Прва награда за рад
објављен у Зборнику
тutorских радова

Чија музика, каква тела: (фатална) парадигма турбо-фолка у светлу жанровских трансформација

Полиџика њурбо-фолка

1. Поља инџерџетације

Досадашња истраживања и теоријске поставке турбо-фолка различито су се односиле према природи овог феномена популарне музичке културе. Већина интерпретација дели становиште како је у питању медијски доминантна локална поткултура, као и музички жанр који је у великој мери (ако не и у целости) креиран националном идеологијом политички усмераваних културних индустрија. Поред тога, теоријски дискурс о турбо-фолку издваја његову припадност групи појава глобалне популарне културе, чије се поједине особине преузимају и уписују у локално поље жанра. Тиме се конституише његова у основи амбивалентна природа: турбо-фолк је усмерен ка локалном пошто симболички заступа актуелне друштвене фикције, али и истовремено прави отклон ка светској сцени поп-културе путем употребе њених препознатљивих механизма.

Разматрање устројства ове амбивалентне релације кључно је за успостављење феноменологије турбо-фолка. Ипак, многи аутори то свесно заобилазе, и радије се опредељују за пројектовање читаве мреже негативних одредница на сам феномен. Тада се о овом музичком жанру констатује како репрезентује "сумњиве вредности", заступа "кич-естетику", представља продукт "техеранизације Србије" и, другим речима, својим постојањем отеловљује и промовише културни и морални пад српског национа.

Постојећа размимоилажења у феноменологији турбо-фолка продукт су неколико основних усмерења која аутори најчешће заузимају. Те интерпретативне позиције начелно се могу сврстати у три групе. У прву њу убројати све анализе и тумачења чији су елементи засновани на паровима вредносно противстављених чланова, попут *урбано - рурално, уметничко - кич, медијско - изворно*. Један део оваквих интерпретација турбо-фолка експлицитно даје аксиолошки исказ: рез дихотомије поставља границу између културно пожељног и нежељеног. Турбо-фолк се посматра као

продукт неуспеле урбанизације сеоског становништва које је емигрирало у градове, или пак симптом поданичког односа српске културе према оријенталном Господару, чије се присуство, оличено у мелизму и (теоријском) бауку интервала прекомерне секунде, изнова и изнова перпетуира. Такође, турбо-фолк је рурални и ратни продукт српског национализма који је, уз помоћ кампање медија, у потпуности потиснуо космополитску урбану културу рокенрола.¹

Оваква, и слична тумачења која се срећу у оквиру интерпретативне схеме засноване на дихотомији често одричу самосталност/вредност/оригиналност турбо-фолку тиме што његову генезу постављају као процес опирања вредносно пожељним елементима културе (и етаблираних поткултура). У тој борби, турбо-фолк напослетку побеђује услед свог присуства у медијима и неограничено промовише "ниске" и "примитивне" вредности.

Друга група интерпретација турбо-фолка заснива се на доминантној тези како је владајућа структура Милошевићевог режима активно учествовала у продукцији и популаризацији овог културног феномена. Утицај власти на политику турбо-фолка степенује се од идеје о активном прожимању идеологије и продукције у контексту ратне атмосфере,² до становишта како је турбо-фолк сублимат пројекта режима, који га је користио у циљу постизања опште моралне и интелектуалне деградације, ширења националистичких ставова и пропагирања десне идеологије.

Трећу (и по обиму најмању) групу одређења турбо-фолка карактерише својеврсна "мека" феноменологија. Насупрот негативним усмерењима у тумачењу (турбо-фолк *није* део урбане/уметничке/и самим тим вредне музичке културе), овде се култура турбо-фолка одређује низом афирмативних и инклузивних категорија: као феномен, *он његов представља* део глобалне популарне културе, *укључује* у себе елементе различитих музичких праваца и *посеђује* континуитет у односу на локалну музичку сцену (где се веза најчешће успоставља са тзв. *новокомјоновоном музиком*).

2. Анализа музичког дискурса и дискурса о музици турбо-фолка

У пракси се све три групе интерпретативних схема могу преклапати, у зависности од тога да ли се ауторка/аутор интересује за настанак и опис феномена у контексту теорије популарне културе, социолошке кри-

1 Miša Đurković, "Ideologizacija turbo-folka", Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i medija, br. 102, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 2002, 23.

2 О овом трансферу сведоче експлицитно ратно оријентисане песме појединих турбо-фолк певача, али и нагли процват песама са љубавном тематиком, чија је функција била "скретање пажње" са актуелних друштвених проблема.

тике, вредновања естетичких, етичких и других аспеката турбо-фолка, или приказивања његових сценских, визуелних и музичких карактеристика. Интерпретације се разликују и по томе да ли претендују да дају свеобухватан опис и тумачење феномена, или се пак жели да осветли одређена проблемска компонента (нпр. иконографија турбо-фолка, продукција специфичне групе текстова са ратном тематиком, анализа статуса турбо-фолк звезде). У већини интерпретација, међутим, музички аспект турбо-фолка остаје недовољно (или уопште није) расветљен, а о њему се говори у уопштеним и нејасним синтагмама као што је "оријентални карактер/призвук/елементи", "завијајући глас", или се формулишу искази попут "техника назалног певања која песмама додаје оријенталну боју", "претерана употреба вибрата", "арапски ритмови", итд.³

Комплексност анализиране парадигме турбо-фолка условљена је, пре свега, чињеницом да је у питању поткултура која поседује одређене идеолошке константе и сопствене механизме продукције значења, али и својеврстан поливалентан жанр, у којем се на специфичан начин преплићу и прожимају елементи визуелног, музичког и сценског. Питање жанровског одређења постаје сложеније када се фокус тумачења постави на раван историјског развоја: да ли турбо-фолк поседује континуитет у односу на "претходне" музичке културе, каква је природа те везе, и да ли промене које су се десиле у периоду од настанка жанра до данас дозвољавају да се уопште говори о некаквој јакој/конзистентној парадигми турбо-фолка. Део проблема такође лежи у (свесном или несвесном) теоријском заобилажењу музичких карактеристика,⁴ што представља опасност узевши у обзир чињеницу да је музички аспект, уз потпуну сагласност о вишедимензионалности појаве, права *differentia specifica* турбо-фолка.

Досадашња истраживања турбо-фолка махом су долазила из подручја социологије, антропологије и студија популарне културе. Са друге стране, етномузикологија као "наука о музици у култури"⁵ нажалост није успела да пружи обухватнију репрезентацију овог феномена. Опис и

3 Оваква одређења су најчешће нетачна, јер се не заснивају на чињеничном познавању "других" музика чије се наводне карактеристике приписују турбо-фолку. Преузети музички фрагменти или целине се уопште веома ретко атрибуирају одређеној страниј традицији, жанру или конкретном аутору, већ се узимају као саморазумљивост и датост. Описивање музичких карактеристика турбо-фолка стога подлеже или неоснованом субјективизму (пример је "завијајући глас") или параноидном измишљању културно Другог. Другост се види као "турцизам", "Оријент", "арапски ритам", при чему се ништа не зна о турској, арапској или некој другој "оријенталној музици", њиховим евентуалним потподелама и актуелним друштвеним праксама.

4 Ако се и говори о самом музичком аспект, решења остају на равни жанровске класификације - да се турбо-фолк може/не може сврстати у глобалну популарну музику, да јесте/није део тзв. народне музике, да услед своје инклузивне природе спада у (већ сам по себи проблематичан) жанр world music-a, итд.

5 Alan P. Merriam, *The Anthropology of Music*, Northwestern University Press, Illinois, 1964, 6.

тумачење од стране етномузиколога захтевали би не само фундирање кључних теоријских концепата о посебној природи садејства музичке и културне матрице турбо-фолка, већ и бављење специфичним проблемима, као што је, нпр. питање постојања поджанрова у оквиру овог жанра.

Полазим од следећих премиса: турбо-фолк је жанр српске популарне музичке културе настао у контексту раног постсоцијализма, чије карактеристике не могу бити захваћене свођењем на једну доминантну парадигму (индукованост идеолошком матрицом, копирање и рециклирање музичких стилова Турске и Грчке), већ се морају посматрати као резултат интересекција различитих музичкокултурних дискурса на синхронијској и дијахронијској оси. Рој Шукер (Roy Shuker), у својој поставци појма жанра у популарној музици, каже да многи (музички) примери јасно демонстрирају да се границе жанрова морају третирали као високо флуидне.⁶ Управо је то клизно место многих интерпретација: покушај да се музички, а потом и сви други аспекти турбо-фолка сведу на један (ексклузиван) модел и третирање присуства елемената других музичких култура, модела понашања и идеологија као насилан и неуспео покушај фузије.⁷

Наредни проблем код жанровског одређења турбо-фолка јесте појмовна неодређеност која се крије иза термина *популарна музика*, *поп музика*, *народна музика* - а реч је о категоријама кроз које се турбо-фолк најчешће сагледава. С тим у вези треба напоменути да ни сама кованица *турбо-фолк* није "усамљена": у литератури и пракси срећу се називи *нео-фолк*, *фолк-поп*, *технофолк*, или се о турбо-фолку уопштено говори као о "народној музици" или "народњацима". Композитност једног дела поменутих назива указује на то да постоји свест о високом степену флуидности у границама самог жанра, где се истовремено препознају елементи *странних* стилова и музика, али и језгро које све (више или мање хетерогене) елементе окупуља. Питање које би етномузикологија могла да постави тиче се управо природе тог обједињења у корпус: који је то скуп дистинктивних карактеристика кроз чију специфичну повезаност или устројство турбо-фолк постоји?⁸

Да би се на то одговорило, потребно је одредити релацију турбо-фолка према поменутих дискурсима популарне, поп и народне музике. Стандардне употребе ових термина разликују се у литератури, мада пос-

6 Roy Shuker, *Key Concepts in Popular Music*, Routledge, NY, 1998, 146.

7 Са честим ставом како сврха употребе ових елемената "странних" турбо фолку јесте - пуко замазивање очију и стварање симулакрума неке срећније, ружичасте реалности која служи као копрена за прекривање постојећег друштвеног стања. Ова функција је обележила један (чак, већи) део трајања жанра, али не сме бити преточена у његов раисон д'етре. Јер, да је тако, турбо-фолк би губитком свог конститутивног друштвенополитичког оквира и сам престао да постоји, што се није десило.

тоји начелна сагласност око тога шта раздваја одреднице фолк, поп и popular music. Тако, Хеч и Милворд (Hatch & Millward) сматрају како је елемент правог одређења популарне музике њено постојање у виду *попно̄ запис*, док поп-музику спецификује начин њеног преношења (аудитивно, путем извођења уживо, радијских и телевизијских емисија). Затим, поп-музика води порекло од "народних традиција САД, и стога индиректно од претходећих афричких и европских традиција".⁹ У светлу ове дефиниције, турбо-фолк спада у поп музику, пошто задовољава критеријум преноса, те такође поседује континуитет у односу на тзв. новокомпоновану музику (чије се порекло, опет, изводи из традиционалне). Са друге стране, Шукер (Shuker) дефинише поп као музички правац супротстављен року, и продукцију намењену превасходно популацији младих. У контексту ове поставке, турбо-фолк је ближи популарној музици јер су њене карактеристике, између осталих, "начин дистрибуције (најчешће масовно), како је сачувана и дистрибуирана (снимљени звук пре него усмена трансмисија или музичка нотација); постојање њене сопствене музичке теорије и естетике и релативна анонимност њених аутора."¹⁰

Уколико је турбо-фолк жанр популарне музике, тада је важно одредити које га музичке карактеристике одређују. Свакако, немогуће је заобићи свеprisутну и емфатичну тезу о присуству (превласти) оријенталног звука. Представа о "оријенталном звуку" заправо је производ страха и фантазије о Другом (који, у случају српске културе, обитава у лику оријенталног Господара). Ово присуство се, према неким тумачењима, превасходно огледа у преузимању мелодија и аранжмана "туђих" песама, као и у начину певања који карактерише употреба мелизама и вибрата. Поједини аутори различито лоцирају порекло језгра и секвенце преузетих музика: говори се о "преузимању оријенталних и шпанских мотива", као и "мотива латиноамеричке музике, француске шансоне, америчког блуза и кантрија" (Милојевић),¹¹ или се, пак, каже како је певање "скоро сасвим у традицији новокомпоноване музике"а ритам "позајмљен из техно музике и хип-хоп-а" (Лонгиновић).¹² Најчешћи састав инструментаријума

8 Наравно, за давање одговора на ово питање било би потребно спровести исцрпно истраживање турбо-фолка, које би иницијално требало да обухвати музичко издаваштво, извођачку праксу, испитивање укуса и ставова конзумента, између осталог. То нису претензије овог рада, али ћу ипак покушати да пружим генералне смернице дуж којих би анализирање и промишљање турбо-фолка могло да се креће.

9 David Hatch and Stephen Millward, *From blues to rock: An analytical history of pop music*, Manchester University Press, Manchester and New York, 1987, 1-2.

10 Op. cit. 4, 225-228.

11 Jasmina Milojević, "Od narodne muzike do turbo folka (1)", <http://www.politika.co.yu/feqton/turbo01.htm>

12 Tomislav Longinović, "Blood and song at the end of Yugoslavia", Music and the racial imagination, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2000, 640.

- клавијатура, бубњеви, електричне гитаре - такође сведочи о прожимању утицаја и постојању референци на музичке жанрове потекле са Запада, као што су поп и рок. Говорећи о овом мешању, Лонгиновић изводи следећи закључак: "Најсумњивија чињеница у вези са турбо-фолком је лакоћа са којом (он) апсорбује и стапа културне елементе који би требало да буду узајамно искључиви".¹³

Потреба да се цитираним/рециклираним музичким сегментима припише неко "дато" културно језгро које уједно искључује "стране" музичке елементе¹⁴ заправо је есенцијалистички став: тим поводом се заборава да постоје и друге музике које се користе принципом фузије и жанровског крос-овера, док питање мере естетичности тако насталог споја треба препустити истраживањима закономерности стила и испитивању рецепције и укуса публике.

Теорије преузимања имају још једну ману: оне конституисање турбо-фолка посматрају као симплификован процес, кроз који се елементи једне музике (вокалне мелодије пореклом са Оријента, "егзотична музика") вештачки прикалемљују онима потеклим са Запада (одређени звучни узорци хип-хоп, реп, поп, рок и техно музике). Питање континуитета у односу на претходне музике бивше Југославије тиме се оставља у другом плану. Још је више проблематична теза о стилској припадности вокалне технике, која се негде одређује као типично оријентална,¹⁵ а другде везује са стилем певања новокомпоноване музике. Према су одређене песме пореклом из Турске/Грчке преузете и обрађене од стране певачица и певача турбо-фолка, то није разлог да се цео корпус музике сведе на стране утицаје. Тиме би, наравно, одрицање припадности постало кудикамо лакше (тј. тада би ова музика могла да се без зазора припише прљавим и заосталим Другима), али не и научно оправдано.¹⁶ Речју, оба страна утицаја - "источни", оличен у мелизму, и "западни", репрезентован кроз техничку премоћ савремених електронских инструмената - могу да буду изведена из музичких наслеђа (и трајања) која су претходила појави

13 Tomislav Longinović, "Blood and song at the end of Yugoslavia", Music and the racial imagination, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2000, 640.

14 Или са њима егзистира у неестетском садејству.

15 Посебно у случају прераде/употребе цитата неке популарне песме, када је однос мелодија "копије" и "оригинала" скоро, или у потпуности, идентичан.

16 Чињеница да су одређене "вањске" карактеристике новокомпоноване музике и, потом, турбо-фолка одавно део српске културе често се превиђа. Д. Големовић каже поводом тога следеће: "У многим песмама јављају се елементи музике других народа, нарочито они оријенталног типа: мелизми, коришћење прекомерне секунде и др., што разни културни радници карактеришу као њен велики недостатак. Основа овога мишљења чини се да почива на неспоразуму или једноставно речено - недовољном познавању проблематике овога певања које је, што поменути људи заборавају или не знају, потекло из варошког традиционалног певања коме ниједан од поменутих елемената није био стран." Димитрије О. Големовић, "Да ли је новокомпонована музика заиста народна?", *Етномузиколошки огледи*, Библиотека XX век, Београд, 1997, 180.

турбо-фолка. Турбо-фолк се на скали жанрова српске популарне музике управо и издваја тиме што почетком деведесетих спаја елементе тзв. урбаног звука са наслеђем новокомпонованог певања које је припадало руралној култури. Преузимања и употребе цитата из других музичких култура утичу на промене у жанру и несумњиво продукују његову вишезначност. Но, то није разлог (или оправдање) да се о турбо-фолку мисли као о "уметнутом, страном узорку" који квари чисто, невино тело српске (популарне) музике, јер он, упркос свом базичном парадоксу припадности локалном и глобалном, јесте продукт српске популарне музичке културе.

3. Српски МТВ сјектџакл: турбо-фолк, ревивал њајријархајџа и њозиција жене

Сцена популарне музике доживела је своју прву значајну трансформацију захваљујући великим променама у социјалној сфери српског друштва на почетку деведесетих. До тада су правци поп и рок музике били у већој мери друштвено пожељни, док је новокомпонованој музици припадао другостепени статус. Званична културна политика је новокомпоновану музику сматрала за кич производ, чије је пледирање за националне и локалне вредности схватано као регресивно и непожељно. Насупрот томе, остали жанрови популарне музике, чије порекло није имало локалне примесе, поседовали су бољу позицију на вредносној скали обзиром на њихове ваннационалистичке садржаје и већи степен текстуалне и музичке софистицираности из перспективе урбане културе.

Распадом СФРЈ, измештен је велик део до тада присутног садржаја популарне музике на српској сцени. То је био први предуслов за настанак турбо-фолка, потпомогнут медијском политиком издавачких кућа и општом културном климом поновног откривања "српског идентитета" која је као један од императива имала изналажење српске музике. Српској традиционалној сеоској и градској музици та позиција није припала, јер је она кроз читаво трајање бивше Југославије постепено бивала потискивана путем експанзије других музичких жанрова, да би на крају била препуштена архивирању од стране етномузиколога или извођачким активностима културноуметничких друштава. Са друге стране, извесне тенденције да се новокомпонована музика осавремени, помеша са другим жанровима и приближи захтевима урбаног укуса, јавиле су се већ у осамдесетим годинама двадесетог века. Појаве попут Лепе Брене су припремиле иницијалну платформу за настанак турбо-фолка.

Улога Милошевићевог режима и његове културне политике у процесу конституисања турбо-фолка као медијски доминантног музичког

жанра је неоспорна. Међутим, тим полазним становиштем се не обухватају све трансформације које је турбо-фолк као жанр и поткултура прошао, као ни актуелни услови његове продукције и рецепције. Тезе попут Кроњине, која гласи да је турбо-фолк настао симбиозом поткултуре новокомпонованих и поткултуре ратничког шика (sic), уклопљених у званичну медијску индустрију забаве тадашњег режима,¹⁷ важе за сам почетак деведесетих, док се данашња медијска продукција тешко може уклопити у ове оквире. Такође, владајућа структура Милошевићевог периода није индуковала формирање жанра турбо-фолка, већ је препознала његов тржишни потенцијал и сходно томе, инвестирала у њега. Пропагирање ратничког духа и националистичких идеја и ставова овде није основна продуктивна матрица: од већег је значаја тенденција идеолошке пријемчивости, тежња ка инкорпорирању елемената других музичких култура и однос према глобалној сцени популарне музике.¹⁸

Одговор који је турбо-фолк пружио актуелним друштвеним захтевима упути је сагледати кроз однос према патријархалним вредностима које су са успехом ревитализоване у раном постсоцијалистичком периоду. Ратне песме су, стога, само део рефлексije коју је турбо-фолк у свом почетку обилато пружио нарастајућим патријархалним тенденцијама. Тиме је у поље жанра пројектована друштвено пожељна слика родних улога, за чије је тумачење неопходно размотрити место жене у турбо-фолку. Извођач карактеристичан за турбо-фолк је управо *пјевачица*, која по угледу на звезде популарне културе Запада преузима моделе музичко-сценског представљања, облачења и понашања у јавности. Паралела са МТВ културом је сасвим умесна: преузет је велики део иконографије наступа (гламурозна појава, скупа гардероба и накит, изблажана коса, наглашена пминка, еротизовани покрети у плесу), као и структура видео-спота. Ова фигура жене се конструише на самом почетку турбо-фолк ере, испрва дата у виду својеврсног "фолклоризованог" идеала,¹⁹ да би, кроз апсорбовање вредности

18 Да није тако, турбо-фолк би и данас снажно заступао промоцију и устоличење националних вредности. Треба раздвојити случајеве када је идеолошко језгро музике у потпуности засновано на јасно профилисаним националистичким ставовима (као у случају четничких песама и обимне продукције гусларских песама, која прати и коментарише актуелне политичке догађаје), од оних где доминантна музичка култура у *једном свом делу* и тренутку историје преузима и пресликава друштвено пожељне моделе.

19 Ова страна жанра је последица његове иницијалне повезаности са пољем новокомпоноване музике. Данас су те две гране прилично раздвојене - наиме, јасно се може оделити рецентна продукција песама намењених "руралној" публици, од оних које пледирају на укус урбане публике, са различитим тежњама у средишту.

"ратничке" поткултуре, био заснован модел у којем је успешна певачица статусни симбол "новог српског мушкарца" (ратника, криминалца, бизнисмена, политичара), његов атрибут моћи. Део продукције турбо-фолка се тада може посматрати као друштвена фикција коју су медији искористили за изградњу "паралелне" стварности, користећи и формирајући идентитет српског моћног мушкарца и његове пратиље певачице/манекенке.²⁰

У конституисању поткултуре турбо-фолка, представа о жени игра једну од кључних улога, где је конструкција женског тела и гласа прешла пут од поменутих модела, установљених у раном постсоцијалистичком периоду, до данашње фигуре устројене у виду немогућег тела/објекта - који пренаглашеним потцртавањем друштвено пожељних конституената представе о жени заправо имплицира пукотине у патријархалном устројству. Оно што је у турбо-фолку преживело крах доминације "ратничке културе" у медијима и званичном говору друштва, тај заостатак који упркос расанку са идеологијом режима деведесетих и даље опстаје, успео је, дакле, да надрасте своје првобитно идеолошко језгро. Начин представљања жене, потом тежња као инкорпорирању елемената других музичких стилова као и присуство спектакла у споту и сценском наступу приближавају такав турбо-фолк глобалној популарној музичкој сцени, чинећи га њеним актером. Актуелни услови турбо-фолк жанра скоро су у потпуности усмерени на конструисање слике *жене звезде* по узору на сличне појаве светске сцене: ова развојна линија усмерена ка популарној женској култури постојала је чак и у време када је турбо-фолк настајао и бивао прожет патријархалним и националистичким говором, и не сме бити изузета из тумачења феномена (или пак сведена на поставку о жени као објекту).

Бавићу се процесом конституисања фигуре звезде турбо-фолка у периоду позног постсоцијализма и транзиције, као и консеквентним изменама у телу жанра, које су прошириле његов адаптивни и инклузивни потенцијал, прилагодивши га актуелним друштвенополитичким и културним трендовима. Овде је неопходно направити паралелу између динамичког процеса формирања фигуре звезде и развоја на нивоу музичког, визуелног и сценског, обзиром на њихову међузависност али и повезаност

20 Треба имати у виду да сви случајеви, чак и у "првом таласу" турбо-фолка, не потпадају под описани модел. Тим поводом је интересантно запажање Б. Димитријевића, који каже следеће: "С друге стране, текст једног од првих и највећих хитова класичног турбо-фолка, дует Цеце и Мире Шкорић "Не рачунај на мене", говори о одупирању патријархалним стегама, о могућој емотивној независности и економској самосталности младих жена, па тако обавља управо еманципаторску улогу." Да ли текст, музика и спот ту заиста заступају "еманципаторску тенденцију" питање је око којег се може спорити, али овај случај ипак представља помак од стереотипног репрезентовања у границама патријархалне парадигме.

Branislav Dimitrijević, "Globalni turbo-folk", Nin, <http://www.nin.co.yu/2002-06/20/23770.html>

са истовременим процесима на глобалној женској поп сцени. Ово ће се разматрати кроз призму амбивалентне позиције турбо-фолк звезде, настале у сусрету категорије фаталитета (изграђене по узору на представу фемме фатале у масовној филмској и музичкој продукцији) са "наслеђеним" патријархалним представама о жени као објекту из периода настанка турбо фолка.

Тело фаталне жене: сусрет са турбо-фолком

Да би се актуелност продукције турбо-фолка захватила и уопште подвргла једном валидном процесу тумачења, потребно је разматрати перспективу која, премда присутна у постојећим интерпретацијама, у њима не заузима одговарајуће место. Ова интерпретативна позиција коју заступама не искључује остале, већ управо својим генеративним језгром које данас регулише продукцију и начине деловања турбо-фолка, *а што је фигура жене звезде и femme fatale*, доводи у везу дискурсе постојећих интерпретација. Свесно, дакле, бирам перспективу синхронијског приступа, путем којег се претходна генеративна поља у историји турбо-фолка (поткултура новокомпоноване музике, свеза са званичном идеологијом деведесетих) не искључују, али и посматрају као временски условљене и променљиве категорије. Поставка турбо-фолка као жанра у којем се продукује и симулира фигура жене као тела, погледа и гласа биће употребљена као основни интерпретативни кључ.

Да ли је турбо-фолк "женска култура"? Одговор гласи - и да и не. Да, пошто се жене укључују у механизме ове културе пре свега у својству њених доминантних интерпретатора и конзументата. Не - јер се жена ту делом приказује као идеалан објекат, "реалнији од реалног", а заправо симулира друштвено нормирану представу жене као симптома потиснуте жеље (која, опет, по својој бити није женска).

Ако постојање у виду *женског* одредимо као друштвени конструкт и дискурзивну праксу у оквиру патријархалног друштвеног поретка, тиме се јединственост женског идентитета (или Жене) расипа у низ мањих, неуниверзалних идентитетских јединица. Мери Ен Доуен (Mary Ann Doane) нуди једно занимљиво читање комплексности индивидуалних идентитета, користећи се метафором маске.²¹ Патријархално конструисана Женскост би се могла посматрати као извесна форма *маскирања*, са различитим просторним и временским варијацијама и особеностима. *Фатална жена* у том контексту представља топос у култури XIX и XX века, који је са процесом глобализације и експанзијом поп-културе ушао у инвентар свакодневних слика и постао својеврсна информацијска роба за

21 Mary Ann Doane, *Femmes Fatales*, Routledge, NY and London, 1991.

уживање. Заједно са принципом фаталитета, у топику представа о жени улази и представљање фигуре *жене звезде* или *диве*.²²

Жена је, као парадоксални субјект, и укључена и искључена из симболичког контекста уживања који нуде овако конструисани модели женскости. Фатална жена се, пре свега, формира као слика симболичког поља, његова планарна формација без дубине, настала "понирањем у површинске просторе уживања".²³ Ово знаковно тело или маска коју *femme fatale* нуди, у свом првобитном облику има дубоко урезану родну дихотомију и нуди се једном специјалном типу погледа (воајерском, мушком). Одређене теорије филмске слике расправљају овај парадокс присуства жене као слике, и њеног одсуства као посматрајућег субјекта, немогућности да начини захват у мрежу симболичког управо из перспективе конструисања чина гледања: ситуирање женског погледа према слици/фантазми жене је онемогућено самим устројством те слике, њеним унутарњим механизмима женског одсуства кроз *присујности женског*.

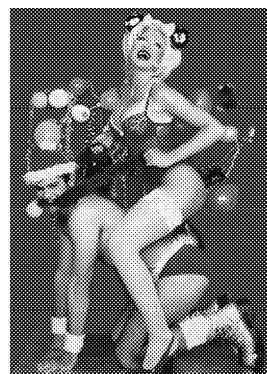
Фатална жена је као објекат конструисана у уметности деветнаестог века. Испрва место књижевности (Бодлер, Готје), као и сликарства (Данте Габриел Росети), модел фаталне жене профилише се путем експанзије фотографије и филма. Кроз праксу ова два медија, и у спреси са модернизацијом, урбанитетом и новим технологијама продукције и репродукције, фатална жена постаје опште место популарне културе. Постоји читава дијахронијска лепеза могућих читања фигуре: гламурозне холивудске звезде, италијанске *диве*, пин-ап девојке, разголићене лепотице раног сф-а, певачице популарне музике - само су неки од постојећих варијетета. Оно што, ипак, спаја све представе јесте сам концепт фаталности, у којем Жена поседује тајну (тј. *она сама* је тајна) са фаталним консеквенцама по оног ко је решава. Женско тело, као симбол употребљаван у уметности још од ренесансе, стиче нову семантику *смртоносног*, јер се женска сексуалност види као несазнатљива, друга и туђа. "Женско је другде, увек је било другде: у томе је тајна његове моћи", каже Бодријар, разматрајући амбивалентност женског. Са фигуром фаталне жене се, дакле, ступа у ситуацију инвазивне женствености, симболичког механизма који се у дискурсу популарне културе данас инвестира у форми капитала: гласа, слике и покрета.

У локалној турбо-фолк изведби концепта фаталне жене и диве важно је уочити неколико ствари. Пре свега, турбо-фолк поткултура користи фигуру фаталне жене као средство укључивања у глобални

22 Наравно, ова два концепта могу и не морају функционисати заједно. Предмет нашег интересовања овде су ситуације у којима они коезистирају, те пружају различите друштвеноисторијске формације за "исписивање" женског идентитета у одређеној култури.

23 Žan Bодријар, *Друго од истога (habilitacija)*, поглавље "Zавођење или површински понори", Lapis, Beograd, 1994.

дискурс популарних музичких култура. Појава и имиџ МТВ звезде/холивудске глумице основна је матрица у формирању локалних слика и мрежа значења: ипак, овај однос се не сме сводити на пуко преузимање и понављање обрасца. У контексту историје турбо-фолка, жена-звезда је мењала статус од првобитног транспарентног заступања ревивал-а патријархата, до данашњег иницирања имиџа полисексуалне звезде и пледирања на популарну урбану културу младих кроз особен спој заостатака локалног и актуелних елемената глобалних музичких жанрова. Као парадигму потоњег случаја, узео појаву турбо-фолк (поп-фолк) певачице Јелене Карлеуше.

Са променом статуса сцене турбо-фолка, дошло је до реструктурирања односа локалних и глобалних елемената унутар жанра. ЈК је симптом такве ситуације, тенденције помака ка глобалној поп-култури. О томе сведочи и њен нови албум, на којем се појављују (и претходно најављују у јавности) утицаји и примесе поп, рок и хип-хоп музике. У популистичким медијима, кованица *фолк* или *турбо-фолк певачица* све чешће бива замењена одредницом *поп-фолк*. Најављује се да ће нови менаџер ЈК бити "Џорџ Левендис, маркетиншки маг који успешно води каријере Витни Хјустон, Сантане, Пинк и других светских звезда". Овакви, и слични помаци фокуса ка светској популарној култури не одражавају само укључивање у тренд, иако се може говорити о извесним назнакама моде. Промене симптоматски разоткривају важнији процес који се одвија унутар језгра (*core*) жанра, померање акцента на један од елемената многочлане парадигме турбо-фолка. Та доминанта у постајању управо је амбивалентна конструкција женског постојања и женског гласа. Она је, истовремено, последња у низу трансформација представа о жени у популарној култури која се може издвојити из низа слика које конституишу фигуру ЈК. Претходне слике, са почетка њене каријере у раним деведесетим, кокетирале су са новокомпонованом музиком и тада установљеним обрасцима турбо-фолка. Музичке карактеристике, особине текста и сам стил певања припадале су карактеристичном и препознатљивом обрасцу о којем је већ раније било речи. Сама појава, фигура заводнице, такође је спадала у тада актуелан патријархални модел женског тела, које се представљало кроз наглашену еротичност и истицање пожељних атрибута жене у форми слике и спота.

Промена о којој говорим захватила је сва три плана на којима се симулација установљује - идеолошку матрицу, аудитивни и визуелни

план. Кроз ове различите нивое симулације фигуре диве ЈК, процесира се изазов хиперактуелизоване модерности и приказују промене у оквиру патријархалне парадигме. Сама модерност, или тежња ка глобализацији, остварена је кроз инкорпорирање особина других музичких жанрова популарне музике који су данас актуелни. Ово је значајно место у контекстуализацији промене која се збила унутар турбо-фолка, тип фузије који настаје на размеђи локалног и глобалног. У време када се турбо-фолк формирао, спојени су елементи националног и локалног (тзв. фолк културе) са урбаним карактеристикама поп, рок и техно музике. Та два плана доживљавана су као опречни на основу своја два различита значењска контекста.

Настали жанр турбо-фолка је, стога, посматран као галиматијас, неуспешност видљивих шавова. Отуда потичу и замерке неких теоретичара, који наглашавају лош и неуспео спој у звуку турбо-фолка: грешка која се прави јесте да се неретко гротескна припојеност звучних и визуелних слојева тумачи превасходно кроз одсуство естетичности њиховог споја. Ту је, ипак, реч о иницијалној некомпатибилности "идеологија" урбаног и фолк/руралног модуса, чије су границе суочаване баш кроз праксу турбо-фолк жанра. Резови између, оличени у паровима односа "оријентални глас - западна хармонија", "локални амбијент - структура МТВ спота", или у односу модела фолк певачице и МТВ звезде, постепено су превладавани кроз жанровске трансформације. Напоследку, скорашње жанровске промене које илуструјем кроз анализу модела ЈК, оперишу другачијим типом материјала и прошлости. Обрасци који се фузионишу нису више "фолк и урбано", јер је турбо-фолк у међувремену постао урбани музички жанр. Сада се таква, претходно фузионисана и урбанизована музичко-културна матрица, изнова прекрива слојевима глобалног. Цео процес се може посматрати као нека врста поновног и подвострученог "инфицирања" глобалним карактеристикама поп-културе.

Симетрично, сличан помак се дешава и у симулацији тела заводнице - првобитна патријархална икона фаталне жене која је, уједно, атрибут моћног српског мушкарца, успешна супруга и мајка (Светлана Цеца Ражнатовић) смењује се фигуром ЈК, постмодерне *femme fatale* чија пренаглашена сексуалност пробија границе патријархалног поретка. У потоњем случају, предимензионираност женског тела и гласа дохватна је не само мушком, већ и другим погледима, кроз своју приступачну форму екрана пројектовања жеље.²⁴

24 Ваља имати на уму како је ЈК проглашена за једну од геј-икона у дискурсу српске популарне културе.

Све наведене промене очитују се у плану музичког и визуелног устројства симулације. У песми Лове са новог Карлеушиног албума, глас (који у другим песмама и даље по стилу певања евоцира турбо-фолк) изговара текст на енглеском: реконфигурација система остварује се кроз помак ка глобалном поп-модусу. У тексту нема примеса локалних значења, већ се употребљава универзална и "празна" љубавна топка: I need your love to keep me safe at night/You're my heart's desire, my delight/Love, I'm in love. Акордска структура инструменталне пратње, посебно у рефрену, одговара схеми тоналних односа актуелних у новијим песмама поп-жанра, певање није мелизматично, рефрен нуди уобичајену поп употребу бацк вокала.

Ова промена контекста још је изразитија у песми насловљеној *Само за твоје очи*. Сам наслов упућује на војерски поглед, али не у интимном окружењу, већ измештен, мултиплициран путем значења која твори текст²⁵ и сиже спота.

Почетак нуди цитат који зазива традиционално кроз звук народне свирале. Но, овај ток одмах потом бива прекинут (чак, преломљен) да би уступио место електронском ритму и потпуно новом звучном окружењу. Глас је квантификован, сведен на најмању могућу меру, са мелодијом која најпре асоцира грчку музику. Такав глас је уједно и нека врста станке у звучном току, уместо његов примарни агент.²⁶ Присуство прекомерне секунде, тзв. "оријенталног елемента", скоро да се сасвим утапа у децентрирано поље звука и служи као једна од ретких реминисценција на жанр у традиционалном смислу.

Мелизматичних егзибиција нема: одсуство гласа, његов својеврсни ехо, потцртава отвореност према глобалном пољу означитеља. Коначно појављивање гласа (ступање Жене на позорницу) дато је у форми кратких исказа, мелодијске структуре од три тона (g - fes - es) која се излаже скоро агресивно, али и даље у виду фрагмента. Текст суделује на сличан начин у творењу значења - то су полустихови прекинути паузом, недоречени искази љубавне тематике.

Спот приказује ЖК као девојку из будућности која на мотоциклу стиже у дискотеку са намером да освоји мункарца. Она и успева у томе, упркос његовом противљењу, и напоследку га са собом одводи у будућност. Овакав "сиже" асоцира фигуре попут Ларе Крофт, спојеве еротичне представе жене са снагом и агресивношћу, кроз чије се устројство симулира ситуација инвазивне женствености, смртоносног фаталитета. Позиција фигуре ЖК је амбивалентна - субјект (девојка на мотору која

25 Хиљаду људи/У моје груди/ Вечерас гледа/А ја још играм/За твоје очи

Мокра до коже/И сви се ложе/Триста степени/А ја још играм/За твоје очи.

26 Док је у првобитном турбо-фолку карактеристична управо *центрираност* на глас.

отима младића) је истовремено у функцији објекта кроз експлицитно приказану сексуалност, глас који је репрезентовао жену кроз оријентални звук сада је час невидљив - нека врста присенка, час инвазиван. Амбиваленција је потенцијално универзално место пројекције: испод ратнице провирује Барбика, маска и даље живи, нахрањена новим симболичким контекстом.

Литература

1. Apinjanezi, Ričard, Kris, Garet: *Postmoderna za početnike*, Hinaki, Beograd, 2002.
2. Butler, Džudit: *Tela koja nešto znače (o diskurzivnim granicama "pola")*, Samizdat B92, Beograd, 1991.
3. Bart, Rolan: *Zadovoljstvo u tekstu*, Gradina, Niš, 1975.
4. Bodrijar, Žan: *O zavođenju*, Oktoih, Podgorica, 2001.
5. Bodrijar, Žan: *Drugo od istoga*, Beograd, 1994.
6. Dimitrijević, Branislav: "Ovo je savremena umetnost: turbo folk kao radikalni performans", *Prelom broj 2/3*, Centar za savremenu umetnost, Beograd, 2002.
7. Doane, Mary Ann: *Femmes Fatales*, Routledge, New York, 1991.
8. Dragičević-Šešić, Milena: *Neofolk kultura: publika i njene zvezde*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1994.
9. Golemović, Dimitrije O.: "Da li je novokomponovana narodna muzika zaista narodna?", *Etnomuzikološki ogledi*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1997, 175–184.
10. Gordi, Erik: *Kultura vlasti u Srbiji*, Samizdat B92, Beograd, 2001.
11. Žižek, Slavoj: *Metastaze uživanja*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1996.
12. *Kultura*, časopis za teoriju i sociologiju kulture i medija br.102, tema broja: "Medijska kultura devedesetih: politika spektakla", Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 2002.
13. Longinović, Tomislav: "Music Wars: Blood and Song at the End of Yugoslavia", *Music and the racial imagination*, ed. by Ronald Radano and Philip V. Bohlman, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2000, 622–643.
14. Merriam, Alan P.: *The anthropology of music*, Northwestern University Press, Illinois, 1964.
15. Hatch, David, Millward, Stephen: *From blues to rock: An analytical history of pop music*, Manchester University Press, Manchester and New York, 1987.

16. Harraway, Donna, *Simians, Cyborgs, and Women*, The Reinvention of Nature, Routledge, New York, 1991.
17. Čolović, Ivan: *Divlja književnost*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2000.
18. Shuker, Roy: *Key Concepts in Popular Music*, Routledge, NY, 1998.
19. Whiteley, Sheila: *Women and popular music: sexuality, identity and subjectivity*, Routledge, London & New York, 2000.

Iva Nenic

**Whose Music, Which Bodies:
(Fatal) Paradigm of Turbo-folk in the Light of Recent Genre's Change**

Summary

The paper examines contemporary discourse of Serbian musical genre and subculture known as *turbo - folk*. This social and musical phenomenon is frequently labeled as a representative of 'kitsch' aesthetics and aggressive nationalistic values. Many interpretations of turbo - folk that display this point of view, consider it first and foremost as a mélange product of Milosevic's regime cultural politics and the revival of patriarchy in Serbia that took place in the nineties. However, this approach is unilateral, since it doesn't consider other important aspects of *turbo - folk* - its status of *popular music*, potential to fuse different cultures of sound and the transfiguration of the femme fatale figure that is produced within the genre. Analysis of contemporary turbo - folk discourse, both cultural (contextual) and musical (textual), discussed here, tries to reach beyond the mere critique and to establish less dogmatic reading of the genre. The change in historical background, "new" cultural setting that took place after the downfall of Milosevic's regime, altered the paradigm of turbo - folk. Proclaiming of national pride and the glorification of patriarchal gender roles characteristic for the beginning of the nineties, were replaced by more 'urban' sounds and polysexual representation of female Star. The latter is traced through the figure of singer Jelena Karleusa, whose newly developed musical style and image of MTV star are seen as indication of the genre's modification.

Key words: turbo-folk, popular music, fusion, femme fatale, oriental sound.

Злаїїа Терзић

Турор: іпроф. др Зорка Каїїић

Дефектолошки факултет у Београду

СИМБОЛИЧКА ЈЕЗИЧКА ФУНКЦИЈА И "НАСИЉЕ" НАД ЈЕЗИКОМ

Присїїуї іроблему

Једно од значења лексеме насиље, како је наведено у Речнику српскохрватског књижевног језика (Ш, 620), је *іосїїуїак, инїїервенција која се іїроїїиви іїрїїориди или духу нечеїїа*. Цитирана нијанса значења је део предмета нашег истраживања појава које се дешавају у језику.

Пошто је већина људи на овом простору у непосредној прошлости (и у садашњости) била сведок наглашавања многих дистинктивних и манифестативних обележја етноса, и пошто су често људи били у ситуацији да њихов сопствени начин језичког изражавања буде подвргаван националној кодификацији, од објекта, којег је требало привести етносу, неки су постали истраживачи феномена симболичке језичке функције - **феномена који постоји паралелно са постојањем језика, што значи са постојањем очовеченог човека, али феномена који у одређеним условима може својим појачаним дејством водити и рапчовечењу човека.**

Језик служи за споразумевање и успостављање комуникације са другим људима у посредном и непосредном окружењу. И зато његова прва и најважнија функција јесте комуникацијска. Осим ње, постоји још низ за човека значајних функција. Оне се углавном изводе из комуникацијске и допуњују је. Треба поменути когнитивну функцију, затим културну, естетску, магијску, метајезичку...

Симболичка функција језика

Симболичка језичка функција, која је предмет нашег истраживања, је функција језика као симбола и обележја етноса. "Једна од главних функција језика је изражавање личног идентитета, сигнализација о томе ко смо и где припадамо" (Кристал, 1996: 13). Једна од најважнијих људских потреба је потреба за идентитетом. Поред личног, који је свакако најважнији, веома битан за развој личности је и социјални идентитет. Он се ствара преко осећања припадности некој групи, у овом случају етничкој. Човек припада групи ако с њом дели исту културну баштину, исту религију, а припадност групи је нарочито изражена заједничким

језиком, јер без међусобне језичке комуникације нема ни групе.

Симболичка језичка функција је дистинктивног и манифестативног карактера. Дистинктивног, јер групу издваја и наглашава њену особеност, а манифестативног јер показује припадност нацији и вери. За ову функцију језика се везује највише емоција, поготово у одређеним друштвеним и историјским околностима, када се и у држави и у језику јавља национализам. Језик (неретко и писмо) тада може постати објект националистичке манипулације по принципу "један народ - један језик", тј. сви се служе истим језиком (или истом варијантом једног језика). Национализам, дакле, потенцира симболичку функцију језика као искључиву, јер и језик убраја у своје симболе (као што су отаджбина, химна, застава). За буђење језичког национализма и појачаног дејства симболичке језичке функције потребни су специфични друштвени услови. Појачано дејство симболичке језичке функције је у разним временима и на разним просторима могло водити у два смера. Могло је подстицати обједињавање "малих" народа који су, онда, заједничком снагом радили на сопственом културном и цивилизацијском напретку. Пример за подстицај уједињавања је простор Јужних Словена у 19. веку. Нажалост, исти простор је у 20. веку пример појачаног дејства симболичке језичке функције које делује разједињавајуће и ретроградно у културном и цивилизацијском смислу.

Српскохрватски/хрватскосрпски језик - насџанак и "несџанак"

Након револуционарних дешавања у Европи 1848. године, и у Србији и у Хрватској долази до буђења националних осећања. Прво "локалних", тј. српских и хрватских, а затим и ширег осећања југословенства као заједнице јужнословенских народа. Креће политичка борба за уједињење. Један од важних аспеката те борбе је и борба за језик и језичко јединство. За стварање заједничког књижевног језика залажу се на хрватској страни Илирци, а на српској страни Вук Стефановић Караџић и млада српска интелигенција која је била окупљена око Вука. И једни и други долазе до закључка да за ортоепску структурну основицу језика треба узети штокавско наречје ијекавског типа, којим се говорило у околини Дубровника. Сложили су се да језик мора бити базиран на једном наречју, не на комбинацији неколико или свих. Сматрали су да се једино у том наречју може остварити јединство свих јужнословенских језика. Разлози за то су били многи. Пре свега, овим наречјем је говорио велики број Јужних Словена, **на њему је писана стара дубровачка књижевност и испеване су народне песме**, што чини значајну културну баштину оба народа.

Договор о стварању заједничког књижевног језика Срба и Хрвата потписан је у Бечу 16. марта 1850. године. Договор су потписали познати српски и хрватски интелектуалци: Иван Кукуљевић, Иван Мажуранић, Димитрије Деметар, Вук Стефановић Караџић, Винко Пацел, Фрањо Миклошич, Стјепан Пејаковић и Ђура Даничић (Симић, Остојић, 1996: 97-104). Језик је добио **необавезујуће** име: српски или хрватски (па су тако Срби свој језик називали српским, а Хрвати хрватским). Новосадским договором 1954. године, језик добија двоваријантно **обавезујуће** име српскохрватски/ хрватскосрпски.

С обзиром на културни и историјски тренутак настајања и кодификовања заједничког књижевног језика, структура источнохерцеговачког дијалекта у оквиру штокавског наречја заиста постаје основа до тада невиђеног процвата писане речи и код Срба и код Хрвата. Дакле, у другој половини 19. века, а нарочито у 20. веку настаје, огромна по обухвату и непроцењива по вредности и духовним донетима, културна баштина оба народа писана на заједничком стандардном језику.

Деведесетих година 20. века распада се држава коју су створиле, између осталог, и тежње српских и хрватских интелектуалаца потписника Бечког договора. На говорном подручју српскохрватског језика настале су три државе, и од једног језика настала су три - српски, хрватски и босански.

"Ствараоци" нових језика су се нашли пред проблемом - језик/ци су само званично променили називе, у бити је то и даље језик исте структуре са две варијанте: источном (екавском) и западном (ијекавском). Када би било који од народа, који су се нашли у самосталним државама, учинио велики заокрет у кодификовању свог званичног језика, угрозио би сопствену културну баштину, било по томе што би она по инерцији припала другом народу (пример покушаја кодификовања екавштине у Републици Српској), било по томе што би писану културну баштину учинио недоступном новим нараштајима. **Наведени темељни национални разлози не дозвољавају системске промене стандардних новонасталих националних језика.** Потреба за диференцирањем задовољава се површинским захватима типа интензивног језичког "инжењеринга".

Истраживање

Предмет нашег истраживања је управо поменуто површинско диференцирање језика, тј. појава **тражења, налажења и кодификације** језичких елемената према којима се разликују српски, хрватски и босански језик, а нарочито присилно (дакле, неваријантно или дијалекатско), често апсурдно проглашавање разлика. Истраживали смо језичке нивое у

којима говорници траже разлике по сваку цену. Такође смо покушали да утврдимо типове кодификатора. Занимала нас је и разлика у јачини кодификаторских ставова у спонтаном говору и писаном изражавању.

Наш циљ није био да кодификујемо разлике, него да покушамо, макар делимично, да истражимо утицај симболичке језичке функције у тренутку када је њено појачано дејство прешло зенит и налази се на силазној путањи.

Прикупљање података започето је у спонтаним комуникативним ситуацијама. У тим ситуацијама је кратко бележен дискурс, као и изјаве и ставови "кодификатора". Паралелно су праћене телевизијске емисије и дневна штампа из центара са хрватског, босанског и српског говорног подручја.

После прикупљања грађе наведеним поступком, на основу најтипичнијих примера хиперкодификације, дизајниран је анкетни упитник, па је у пролеће 2003. године, на територији Београда, спроведена анкета на одабраном узорку изворних говорника српског језика. У упитнику су тражене реакције на најтипичније примере. Питања су обухватила примере "кодификације" фонетског, морфолошког, синтаксичког и лексичког језичког нивоа. Упитник се састоји из два дела. У првом делу су била четири питања са посебним упутством, а у другом седам са, такође, посебним упутством (модификован упитник без опширног упутства испитаницима и без понављања реченица дајемо у овом раду).

Упитник

1. а) Још од давнина маслинова гранчица симболише мир.
 - б).....симболизира.....
 - в).....симболизује.....
 - најчешће.....
 - понекад.....
 - никад.....
 - Зашто?.....

2. а) Говорили су за Ољу да се стално интимизовала са послугом.
 - б).....интимисала.....
 - в).....интимизирала.....
 - најчешће.....
 - понекад.....
 - никад.....
 - Зашто?.....

3. а) Полицијац нам је сигнаписао да се зауставимо.
б).....сигнализирао.....
в).....сигнализовао.....
најчешће.....
понекад.....
никад.....
Зашто?.....
4. а) У животу не треба никога идеализирати јер нико није савршен.
б).....идеализовати.....
в).....идеалисати.....
најчешће.....
понекад.....
никад.....
Зашто?.....
5. а) Моји пријатељи се рекреишу сваке недеље.
б)..... се рекреирају.....
Употребрио/ла бих.....
Зашто?.....
6. а) Сувише често телефонира.
б)..... телефонише.
Употребрио/ла бих.....
Зашто?.....
7. а) Гласна музика не прија моме уву.
б) уху.
Употребрио/ла бих.....
Зашто?.....
8. а) Станко поче долазити свакодневно.
б)..... да долази.....
Употребрио/ла бих.....
Зашто?.....
9. а) Купила сам литру млека.
б)..... литар.....
Употребрио/ла бих.....
Зашто?.....
-

10. а) Ти стално анализујеш сваки мој корак.
 б)..... анализираш.....
 Употребио/ла бих.....
 Зашто?.....
11. а) Данас немам ни три минута слободног времена.
 б).....минуте.....
 Употребио/ла бих.....
 Зашто?.....

Узорак је сачињавало 30 испитаника који су подељени у три узрасне групе: 15 до 35, 35 до 55, преко 55 година. Приликом одређивања узрасних група, водило се рачуна о догађајима са појачаним дејством симболичке језичке функције. Тако смо пошли од чињенице да су, с обзиром на време настанка популизма на овим просторима, и садашњи тридесетпетогодишњаци (и сви млађи од њих) одрастали са појачаним дејством симболичке језичке функције, да су особе које данас имају између 35 и 55 година одрастале у времену када је симболичка функција била у мирном нивоу, а да су особе преко 55 година током свог одрастања прошле кроз период појачаног дејства симболичке језичке функције. Поред узраста, узорак је био подељен у три групе према степену образовања (основно, средње, високо).

Резултати истраживања

У оквиру нашег истраживања дошли смо до три типа чињеница које се односе на појачано дејство симболичке функције језика.

1. На основу праћења одређеног броја телевизијских емисија (НРТ 1, ВН телевизија и РТС 1) и на основу прегледања дневне штампе ("Већерњи лист", "Дневни аваз" и "Политика"), установили смо да се у употреби три стандардна језика (хрватски, босански, српски) манифестује доследност у истицању варијантних (и дијалекатских) разлика на свим нивоима језичке структуре. Тако се на фонетском нивоу истиче ијекавски/екавски изговор, употреба/неупотреба гласа *х*, недоследна/доследна дистинкција африкатских парова *ћ-ч* и *ћ-џ*, на морфолошком нивоу се доследно истиче различита употреба творбених и обличких суфикса, као и употреба/неупотреба инфинитива, а нарочито долази до изражаја **избор варијантних синонима** у оквиру лексичког нивоа.

2. Поред наведених општепознатих варијантних разлика, уочили смо да су друштвене прилике (и неприлике) утицале на један вид "насиља"

над језиком који је могуће констатовати и у званичној употреби стандарда у сва три наведена центра. Овај вид "насиља" се огледа у изразитој тежњи за појачавањем дистинкције међу говорницима различитих етничких корпуса.

Поменута појава видљива је у **појачаном пуризму** који се манифестује у употреби архаичних лексема словенског порекла, стварању неологизама и у употреби калкова уместо интернационализама. Тако смо у анализи емисија на НРТ и у анализи лексике у "Večernjem listu" забележили следеће примере, који илуструју појачани пуризам: *promidžbeni program, nastamba, putovnica, pučanstvo, izvješće, dužnosnik, djelatnik, čimbenik, glede, postrojba, glasnogovornik, sukladno, skrb, priopćenje, prosvjed, nazočan, dragovoqac, nogostup, pročelnik, ozračje, oporba, pristaše, obvezatno, izradba, jezikoslovac, sudionik, očevid, travnjak (stadion), uzvrat (revanš)*...

Поред пуристичких поступака, у овом времену симболичка језичка функција, у региону штокавског наречја, доводи и до специфичне појаве **увођења колоквијалне лексике** у званични стандард. Ову појаву смо уочили приликом анализе емисија на ВН телевизији и приликом анализе текстова у "Dnevnom avazu". Појава се огледа у замени словенске лексике позајмљеницама оријенталног порекла (што је видљиво и у називу анализираних новина). Специфичност појаве огледа се у томе што се не уводе и не стварају нове, него се већ постојеће лексеме из колоквијалне употребе, односно из жаргона одређених група и комуникативних ситуација разговорног функционалног стила уводе у званичну стандардну употребу. Тако се у званичној употреби јављају лексеме типа: *avaz, selam, maksuz, zijan, belaj, sećija, ićindija, sabah, akšam, hefta, bezbeli...*, значи потенцира се лексика оријенталног порекла која није била широко распрострањена, и није била саставни део бившег стандарда.

Поред наведене лексичке појаве уочљива је, као дистинкција, и хиперфреквентност гласа х. Констатовали смо да се у поменутом језичком центру и у говорном и у писаном изразу негује доследна употреба гласа х, свуда где му је по етимологији место, а јавља се и у секундарној употреби. Тако ће се, дакле, у званичној употреби, јавити речи у фонетској форми: *lahko, mehko, kahva...*

У истом језичком центру може се констатовати још једна тенденција. Ефекат дистинкције од источних суседа постиже се прихватањем и промовисањем карактеристика језичког стандарда западних суседа (тако смо у "Dnevnom avazu" нашли у једном тексту "независно", а у другом тексту "неовисно" и више примера сличнога типа).

Појачано дејство симболичке језичке функције узроковало је и тенденцију да се у емисијама РТС-а и у "Политици" негује **изразито вари-**

јантна дистинкција. Тако се у припремљеним читаним емисијама (и у објављеним текстовима у "Политици") уочава одабир лексике која припада само екавској српској варијанти, док се лексика која припада западној варијанти српског језичког система избегава и проглашава хрватском. Такође се уочава избегавање употребе инфинитива, а потенцира се презент са везником *га* као једино прихватљив за српску варијанту (и у овом случају се језичко средство које припада и српском језику проглашава хрватским). Уочљиво је и потенцирање само једног суфикса из дублетних варијанти типа: *гечју/гечији, професорка/професорица...*, као и избегавање употребе гласа (графеме) *х* у примерима типа: *ухо, муха, кухар* и слично, јер се ове фонетске форме проглашавају хрватским. Ова **хиперкодификација** води потискивању свих елемената из ијекавске варијанте српског језика.

3. Наше истраживање спонтаних конверзационих ситуација нарочито је показало дејство симболичке функције на два типа хиперкодификације.

Први тип је проглашавање хрватским елементом сваке појаве која долази из западне варијанте српског језика (лексика, суфикси, инфинитив, дублетна варијанта рода код неких именица, дублетне варијанте са гласом *х...*). Овој нетолерантној кодификацији у спонтаним ситуацијама највише прибегавају особе које нису професионалци у области нормирања језика. Нетолерантни типови кодификације односили су се на језик, а саговорницима је добронамерно скретана пажња да то што говоре није српски. Међу професионалцима, који теже дистинкцији, било је много мање оваквих тврдњи.

Табела 1 - Одговори испитаника према узрасту

ПИТАЊЕ	ОДГОВОР	ГОДИНЕ			Укупно
		15-35	35-55	изнад 55	
		%	%	%	%
1.	најчешће А	30	40	30	33.33
	најчешће Б	0	10	10	6.67
	најчешће В	70	50	60	60
	понекад А	50	30	40	40
	понекад Б	20	20	30	23.33
	понекад В	30	50	30	36.67
	никад А	20	30	30	26.67
	никад Б	80	70	60	70
	никад В	0	0	10	3.33
	најчешће А	10	10	50	23.33
	најчешће Б	0	0	10	3.33
	најчешће В	90	90	40	73.33
	понекад А	70	70	20	53.33

2.	понекад Б	30	30	60	40
	понекад В	0	0	20	6.67
	никад А	20	20	30	23.33
	никад Б	70	70	30	56.67
	никад В	10	10	40	20
	најчешће А	20	0	20	13.33
	најчешће Б	80	80	50	70
	најчешће В	0	20	30	16.67
3.	понекад А	30	30	30	30
	понекад Б	0	10	20	10
	понекад В	70	60	50	60
	никад А	50	70	50	56.67
	никад Б	20	10	30	20
	никад В	30	20	20	23.33
	најчешће А	0	10	10	6.67
	најчешће Б	100	90	70	86.67
	најчешће В	0	0	20	6.67
	понекад А	60	10	40	36.67
4.	понекад Б	0	10	20	10
	понекад В	40	80	40	53.33
	никад А	40	80	50	56.67
	никад Б	0	0	10	3.33
	никад В	60	20	40	40
	А	0	0	0	0
5.	Б	100	100	100	100
	А	100	100	100	100
6.	Б	0	0	0	0
	А	30	60	50	46.67
7.	Б	70	40	50	53.33
	А	30	30	40	33.33
8.	Б	70	70	60	66.67
	А	0	0	10	3.33
9.	Б	100	100	90	96.67
	А	0	0	10	3.33
10.	Б	100	100	90	96.67
	А	100	70	90	86.67
11.	Б	0	30	10	13.33

Табела 1 - Одговори испитаника степену образовања

ПИТАЊЕ	ОДГОВОР	СТЕПЕН ОБРАЗОВАЊА			Укупно
		основно %	средње %	високо %	
1.	најчешће А	37.5	30.77	33.33	33.33
	најчешће Б	0	0	22.22	6.67
	најчешће В	62.5	69.23	44.44	60
	понекад А	25	46.15	44.44	40
	понекад Б	37.5	30.77	11.11	26.67
	понекад В	37.5	23.08	44.44	33.33
	никад А	37.5	23.08	11.11	23.33
	никад Б	62.5	69.23	66.67	66.67
	никад В	0	7.69	22.22	10
	најчешће А	37.5	15.38	22.22	23.33
	најчешће Б	0	0	11.11	3.33
	најчешће В	62.5	84.62	66.67	73.33
	понекад А	0	84.62	55.56	53.33

2.	понекад Б	75	15.38	44.44	40
	понекад В	25	0	0	6.67
	никад А	62.5	0	22.22	23.33
	никад Б	25	84.62	44.44	56.67
	никад В	12.5	15.38	33.33	20
	најчешће А	25	7.69	11.11	13.33
	најчешће Б	50	69.23	77.78	66.67
	најчешће В	25	23.08	11.11	20
	понекад А	25	38.46	22.22	30
	понекад Б	25	7.69	11.11	13.33
3.	понекад В	50	53.85	66.67	56.67
	никад А	50	53.85	66.67	56.67
	никад Б	25	23.08	11.11	20
	никад В	25	23.08	22.22	23.33
	најчешће А	0	0	11.11	3.33
	најчешће Б	75	100	88.89	90
	најчешће В	25	0	0	6.67
	понекад А	37.5	46.15	33.33	40
4.	понекад Б	12.5	0	11.11	6.67
	понекад В	50	53.85	55.56	53.33
	никад А	62.5	53.85	55.56	56.67
	никад Б	12.5	0	0	3.33
	никад В	25	46.15	44.44	40
	А	0	0	0	0
5.	Б	100	100	100	100
	А	100	100	100	100
6.	Б	0	0	0	0
	А	62.5	46.15	33.33	46.67
7.	Б	37.5	53.85	66.67	53.33
	А	12.5	38.46	33.33	30
8.	Б	87.5	61.54	66.67	70
	А	12.5	0	0	3.33
9.	Б	87.5	100	100	96.67
	А	12.5	0	0	3.33
10.	Б	87.5	100	100	96.67
	А	75	100	77.78	86.67
11.	Б	25	0	22.22	13.33

На основу другог типа хиперкодификације сачинили смо анкету. У овом типу се од постојеће две варијантне форме, као: *симболизирајћи/симболизовајћи*, *сигнализирајћи/сигнализовајћи*, ствара трећа: *симболисајћи*, *сигнализсајћи*... или се од једне форме која постоји у обе варијанте, као: *анализирајћи*, *шелефонирајћи*, *паркирајћи*, *шломбирајћи*..., стварају нове форме типа: *анализовајћи*, *шелефонисајћи*... Дакле, и на основу анализе спонтаног говора и на основу анкете, констатовали смо да је ова тенденција широко распрострањена.

Такође смо констатовали да "кодификатори" само имају потребу да раздвоје српски од хрватског језика, а да не полазе нити од чињеница, нити у њиховој кодификацији има икаквог система.

Претходну тврдњу износимо на основу процента одговора на питања постављена у анкети. Из резултата који су изнети у Табели 1 и у Табели 2, видљиво је да се испитаници најчешће одлучују за одговоре према хаотичним критеријумима. Тако се испитаници из све три узрасне групе, као и испитаници из група према различитом степену образовања,

понекад одлучују за тип одговора који припада западној варијанти, да би у следећем питању одговорили да најчешће употребљавају нешто што припада источној варијанти или нешто до сада непостојеће.

Посебно наглашавамо различите типове коментара у спонтаном говору и у писменој анкети. Наиме, док се у спонтаном говору без устезања дају коментари као "то је хрватски" и слично, у писаној анкети одговори су много уздржанији, па је најинтензивнија дистинкција "то није у духу језика". Ова разлика наводи нас на закључак да је појачано дејство симболичке функције у опадању.

Закључак

Нажалост, крајем 20. века на овом простору су створени услови за истраживање једне универзалне појаве везане за људску природу и људско понашање. Истражујући "насиље" над језиком под утицајем симболичке језичке функције, дошли смо до закључка да у временима када језик постаје симбол нације, нарочито међу различитим нацијама које говоре истим (или сродним) језиком долази до типичних појава које се у језичкој употреби манифестују као: изражено варијантно диференцирање, доследно инсистирање на варијантним синонимима, појачан пуризам, стварање неологизама, калкирање интернационализама, увођење колоквијалне лексике у стандард, хиперфреквентност обележених гласова и нарочито несистематична и хаотична хиперкодификација.

Литература

1. Белић, Александар: *О језичкој природи и језичком развоју*, I - II, Нолит/Научно дело, Београд, 1958.
2. Бугарски, Ранко: *Језик у друштву*, Чигоја штампа/XX век (Сабрана дела, 4), Београд, 1996.
3. Бугарски, Ранко: *Увод у општи лингвистику*, Чигоја штампа/XX век (Сабрана дела, 6), Београд, 1996.
4. Бугарски, Ранко: *Језик од мира до рата*, Чигоја штампа/XX век (Сабрана дела, 11), Београд, 1996.
5. Бугарски, Ранко: *Језик у друштвеној кризи*, Чигоја штампа/XX век (Сабрана дела, 12), Београд, 1996.
6. Ивић, Павле: *О језику некадашњем и садашњем*, БИГЗ, Београд/Јединство, Приштина, 1990.
7. Кашић, Зорка: *Неукроћене жорџади - мука с речима*, Визија - магазин за културу и критику времена, година II, број 3, Лакташи, пролеће 2001.

8. Кристал, Дејвид: *Кембричка енциклопедија језика*, Нолит, Београд, 1996.
9. Пецо, Асим: *Преглед српскохрватских дијалеката*, Научна књига, Београд, 1991.
10. Радовановић, Миодраг: *Социоллингвистика*, Књижевна заједница/Дневник, Нови Сад, 1986.
11. Симић, Радоје; Остојић, Бранислав: *Основи фонологије српског књижевног језика* (нарочито поглавље Бечки књижевни договор и питање језичког јединства), Универзитет у Београду, Београд, 1996.
12. Шкиљан, Дубравко: *Говор реалности и реалности језика*, Школска књига, Загреб, 1978.
13. Шкиљан, Дубравко: *Језична политика*, Напријед, Загреб, 1988.
14. Шкиљан, Дубравко: *Јавни језик*, Библиотека XX век, Београд, 1998.

Zlata Terzić

Symbolic Language Function and "Violence" in Language

Summary

This work presents the results of research and appearance of the forced codification under the influence of the language function as a symbol and feature of the nation. The examples of distinctive and manifestation character of the symbolic language function were especially researched.

The research was done in Belgrade in the spring of 2003. The data were gathered in spontaneous conversation situations, following the press and television programmes in different centres in the region and conducting a poll on the chosen sample.

The results showed that there is a range of examples of the absurd obligatory codification in the all levels of language structure. It was also proven that laymen did more hypercodification than the experts. The poll results in which the questions were formed according to the previously gathered examples in the spontaneous conversation, they show that the "violence" in language under the influence of the symbolic language function is going downwards. This points the unreadyiness of the examinees to confirm their spoken emotional comments "about them, others" in writing.

Key words: symbolic language function, hypercodification, differentiating, speakers of the štokavski dialect.

Jelena Smiljanić
Tutor: dr Svetlana Čizmić
Filozofski fakultet u Beogradu

STAKLENI PLAFON I ŠTA SA NJIM

"A ženi reče: tebi ću otežati muke trudnoća tvojih; u bolovima ćeš decu rađati a želje će te vući k mužu svome, ali će on nad tobom vlast imati", Postanje, 3, 16

Šta je "stakleni plafon"?

Pojam staklenog plafona ili glass ceiling-a široko se upotrebljava od 1987. godine (prvi put upotrebljen 1970. u SAD) da bi označio pojavu nepisane nemogućnosti žena da u poslovnoj hijerarhiji napreduju do najviših rukovodećih položaja. Njihovo napredovanje u karijeri ograničeno je na manje odgovorne, manje istaknute i manje plaćene položaje i to bez objektivnih razloga. Ovu nevidljivu, ali čvrstu barijeru Morgan (1998) definiše kao "slučajevne da žene započinju karijeru sa iste početne tačke kao i muškarci, da bi vremenom ili napredovale sve sporije u odnosu na njih ili nastavile da napreduju ravnopravno sve dok u nekom trenutku to njihovo napredovanje ne bude zaustavljeno". O staklenom plafonu možemo, dakle, govoriti u slučajevima kada, uprkos dokazanim sposobnostima i zalaganju, žene ne bivaju unapređene na rukovodeće položaje, posebno ne na položaje top menadžera.

Stakleni plafon je konačni rezultat ekonomske i socijalne neravnopravnosti polova. Ona se ogleda u nekoliko grupa faktora koje unekoliko proističu jedna iz druge:

1. ukorenjeni stavovi prema muškoj i ženskoj ulozi u društvu, koji često određuju nivo i smer obrazovanja mladih žena,
2. segregacija zanimanja po polu (tradicionalno ženska zanimanja su manje plaćena, navodno manje kompleksna i navodno zahtevaju manje sposobnosti, a i u onim oblastima gde rade većinom žene – muškarci su na rukovodećim položajima),
3. nejednako plaćanje muškaraca i žena za isti posao u korist muškaraca, bez obzira na usvojenu zakonsku regulativu,
4. različito učestvovanje u neplaćenim (kućnim) poslovima (2/3 ukupnog rada žena je neplaćeno, a muškaraca 1/3 – prema Wirth, 2001) i
5. poteškoće žena u usklađivanju poslovnih i privatnih obaveza (Grant, 2000).

1 Pod ovim pojmom se u literaturi ponekad podrazumeva ne samo polna, već i starosna, rasna, etnička ili diskriminacija zasnovana na seksualnom opredeljenju zaposlenih, ali u ovom radu to neće biti slučaj.

Pre nego što krenemo u detaljnija razmatranja, nije loše pojasniti zašto se ovoj pojavi poklanja pažnja i odakle uopšte potreba za menjanjem sada već vekovnog stanja stvari. Sem etičkih (pravo žena na jednakost kao osnovno ljudsko pravo), socijalno-psiholoških (sve veće učešće žena na tržištu rada i njihova povećana usmerenost na karijeru), tu su pravno-ekonomski (kazne za diskriminaciju na radu su ogromne) i krajnje praktični razlozi isplativosti prihvatanja principa različitosti na radu (što različitiiji zaposleni – različitiije ideje, što različitiije ideje – veća privlačnost za potrošače).

Situacija u svetu

Prema UNDP Human Development Report-u iz 1999. (prema Wirth, 2001), “*Nijedno društvo ne tretira žene podjednako dobro kao muškarce*”. Iako čine 40% globalne radne snage, žene zauzimaju tek oko 20% menadžerskih pozicija i ovaj procenat opada sa porastom hijerarhijskog nivoa položaja. U najvećim i najmoćnijim svetskim kompanijama one zauzimaju samo 2–3% top menadžment pozicija (prema Wirth, 2001). Ovakva slika predstavlja poboljšanje u odnosu na onu od pre nekoliko godina (npr. u SAD je broj top menadžerki između 1996. i 1999. godine porastao sa 2.4% na 5.1%), ali se ona ipak smatra pre pojedinačnim postignućem izuzetnih žena, nego masovnim napretkom u postizanju ravnopravnosti na radu. I onda kada su na najvišim položajima, to je najčešće u sektorima koji su od manjeg strateškog značaja (“stakleni zidovi”) – kadrovske službe ili administracija – što ukazuje na uticaj predrasuda prema ženama kao manje sposobnim za stresnije i odgovornije poslove. Ovakav raspored menadžerki čini i njihove plate manjim u odnosu na plate muškaraca menadžera.

Usled nedostatka mogućnosti za napredovanje u velikim firmama, raste broj žena koje se odlučuju za samostalan privatan posao (prema Wirth, 2001, između 1995. i 1997. porast broja malih privatnih preduzeća u vlasništvu žena trostruko je veći u odnosu na rast preduzeća otvorenih od strane muškaraca; u SAD broj preduzeća čiji su većinski vlasnici žene i onih gde su one vlasnici 50% akcija čini gotovo polovinu – 46% ukupnog broja privatnih preduzeća – prema Center for Women’s Business Research).

U literaturi se sreću opisi različitih strategija koje poslodavci koriste u cilju ostvarivanja ravnopravnosti polova – od zabrane diskriminacije i usvajanja politike jednakih mogućnosti za zapošljavanje (inače najmanje efikasne mere, koja je najčešće rezultat pukog ispunjavanja zakonskih regulativa, a ne stvarne želje da se stvari promene), preko kvotnih sistema zapošljavanja (najdiskutabil-

2 U Prilogu 1. dat je prikaz odnosa između ukupnog broja žena na tržištu rada i žena na rukovodećim položajima (legislators, senior officials, managers) u nekoliko zemalja iz različitih delova sveta (prema Wirth, 2001).

niji način, jer dovodi do diskriminacije muškaraca) i afirmativnih akcija (razni programi pružanja pomoći ženama u napredovanju u karijeri), do diversity management-a (davanja mogućnosti svakom zaposlenom, ne samo ženama, da posao prilagodi svojoj životnoj situaciji i potrebama). Red kojim su ovde predstavljene strategije ostvarivanja promena prati stepen smanjenja eksterne (zakon, grupe pritiska), odnosno povećanja interne motivacije preduzeća (želja za maksimalnim korišćenjem potencijala radne snage) da zadovolji sve svoje zaposlene.

Konačno, važno je istaći da se – paralelno sa povećanom okrenutošću žena karijeri – stakleni plafon u sve većem broju zemalja barem doživljava kao problem i da službe za razvoj ljudskih resursa ulažu veliki napor da se on reši, što u Srbiji nažalost još uvek nije slučaj.

Situacija u Srbiji

Pod ravnopravnošću žena se u Srbiji uglavnom podrazumeva politička ravnopravnost – to je aspekt o kom se razgovara u medijima i na skupštinskim zasedanjima i oko koga se formiraju brojne ženske nevladine organizacije. Potreba za ravnopravnošću na radu i u rukovodećim strukturama retko se po-minje, a još ređe preduzimaju konkretne mere njenog ostvarivanja.

Srpska varijanta staklenog plafona je veoma interesantna, samim tim što se ovde susreću uticaji nekoliko faktora:

1. tradicionalno patrijarhalne kulture i retradicionalizacije tokom devedesetih (žena se vidi kao domaćica i majka; gro onih koji su slani na prinudne odmone bile su žene),
2. socijalizma iz bliske prošlosti (jednakost na radu uz zadržavanje svih kućnih obaveza) i
3. pokušaja uključenja u EU – tranzicije, koja podrazumeva i usaglašavanje sa evropskim zakonima o ravnopravnosti polova na tržištu rada (Lukić, Jovanović, 2003-b i Stajić, 2002, ističu da žene lošije prolaze u tranziciji, jer se prenebregavaju specifičnosti njihovog položaja).

Prema podacima SIEPA-e, žene čine nešto manje od 42% ukupne radne snage u Srbiji. Izražena je polna segregacija zanimanja. Lukić i Jovanović (2003-a) navode da su žene manje zastupljene na rukovodećim pozicijama i u sektoru privrede koji ima bolju perspektivu, odnosno veće plate. Istraživanja koja se bave zaposlenim ženama su veoma malobrojna, a o ženama na rukovodećim položajima gotovo da ih ni nema. To je donekle iznenađujuće, s obzirom da trenutno neke istaknute položaje, doduše veoma malobrojne, zauzimaju žene (npr. predsednik i potpredsednik Narodne skupštine Republike Srbije, predsednik Skupštine grada Beograda, četiri ministra u Vladi Republike Srbije, rektor Univerziteta u Beogradu, GLODUR informativnog programa RTS-a).

Lukić i Jovanović (2003-a) su, na uzorku od 1200 žena sa decom, koje su (bile) u braku i imaju radno iskustvo, našle da u kolektivima u kojima većinu čine muškarci 44% ispitanica smatra da se oni sa potcenjivanjem odnose prema koleginicama. Bez obzira na polnu strukturu kolektiva – u 60% slučajeva ispitanicama je direktno nadređen muškarac. Autorke zaključuju da je “još uvek živa praksa uskraćivanja jednakih šansi ženama za napredovanje, odnosno da postoje “nevidljive prepreke” koje stoje na putu ženama do odgovornijih pozicija”.

Istraživanje koje je sprovedeno tokom aprila, maja i juna 2003. godine na uzorku od oko 100 visoko obrazovanih žena iz različitih delatnosti, od kojih je oko 50 na rukovodećim položajima različitog nivoa – menadžerke, a oko 50 na nerukovodećim (Smiljanić, u pripremi), pokazalo je da su žene generalno zadovoljne mogućnošću za napredovanje u ustanovi u kojoj rade (njih 72%). 35% ispitanica slaže se sa stavkom “*Mislim da se u našem društvu negativno ocenjuju žene koje imaju uspešne karijere*” (od toga 7% u potpunosti). Sa sadržajem stavke “*Čini mi se da neke moje kolege smatraju da žene nisu podjednako dobri radnici kao muškarci*” slaže se 40% ispitanica (od toga 14% u potpunosti). Sa stavkom “*Mislim da muškarcima nimalo ne smeta da im žena bude šef*” ne slaže se 44% ispitanica (od toga 18% u potpunosti), a slaže 28%.

U okviru istraživanja vođen je i kraći razgovor sa svakom od njih o tome da li vide nekakve prepreke u napredovanju u karijeri koje bi bile specifične za žene (odgovori nisu bili ponuđeni). Oko 65% ispitanica navodi kao glavnu prepreku obaveze vezane za porodicu i nedostatak podrške partnera. 52% govori o socijalnim preprekama u širem okruženju, pod čim se podrazumeva patrijarhalno vaspitanje i stereotipizacija oba pola, “balkanski mentalitet”. 40% ispitanica iz uzorka smatra da su, između ostalog, žene same sebi prepreka – usled nedovoljnog samopouzdanja, ambicioznosti i motivisanosti. 25% ističe muškarce – njihove negativne stavove, predrasude i ljubomoru, te postojanje “muških klanova” u krugovima koji odlučuju (ovo bi verovatno odgovaralo onome što se u stranoj literaturi naziva “old-boy network”). 12% (20% menadžerki i 4% nemanadžerki) vidi prepreku u lošoj ekonomskoj situaciji u zemlji i neadekvatnoj organizaciji i sinhronizaciji ustanova, npr. neadekvatno radno vreme škola i obdaništa. 7.5% ispitanica iz uzorka (13% nemanadžerki prema 2% menadžerki!) smatra da žene svojim psihološkim i biološkim predispozicijama ne odgovaraju onome što se u poslu traži. U istom procentu se navodi i njihovo neadekvatno ponašanje, bilo kao preterano insistiranje na “ženskom principu”, bilo kao zanemarivanja svoje ženstvenosti. Spominju se još problemi u kolektivu, nezadovoljavajući zakoni, nedostatak pozitivnih primera uz postojanje negativnih, te nepružanje međusobne podrške među ženama (networking). Samo 11% ispitanica smatra da nema polno uslovljenih prepreka.

Vođen je i razgovor o tome kako bi se ove prepreke mogle ukloniti i treba odmah istaći da su odgovori krajnje uopšteni, često veoma malodušni, oni

otkrivaju da se o mogućnostima rešavanja ovih problema zapravo ni ne razmišlja – stiče se utisak da ispitanice svoju situaciju doživljavaju kao lošu, ali realno nepromenljivu. Izuzev jedne menadžerke koja je spremno navela konkretne mere koje njena firma (predstavništvo strane kompanije) preduzima radi poboljšanja položaja žena, većinom govore o dalekosežnim merama na nivou društva, o promeni položaja žena uopšte – promeni mentaliteta, vaspitanja devojčica i dečaka, menjanju sistema vrednosti, poboljšanju ekonomske situacije i standarda života. Ističe se i važnost ličnog angažovanja i potreba za edukacijom.

Po ovim pitanjima često nema značajnijih razlika između dve grupe ispitanica, te se uz izvesnu opreznost može zaključiti da se radi o stavovima zaposlenih žena uopšte.

Kako se lomi stakleni plafon?

Samim tim što stakleni plafon srećemo u svim zemljama, jasno je da se danas pre može govoriti o pravljenu rupe u njemu nego o potpunom uništenju.

Lomljenje staklenog plafona je poduhvat na duge staze, koji uključuje društvo u celini. Velika pažnja mora se posvetiti oslobađanju obrazovanja od polnih stereotipa, te ohrabrivanju devojčica i devojaka na izbor škole i zanimanja koja nisu tradicionalno ženska. Promene u stavovima porodice, predavača i okruženja uopšte (i muškarci treba da prihvate izmene u polnim ulogama) ne mogu se ostvariti bez obuhvatnog socijalnog programa. Naravno da se u proces moraju uključiti i državne institucije i pod tim se ne misli samo na usvajanje i primenu zakona koji se tiču ravnopravnosti žena na radu, već i na formiranje posebnog tela koje bi se bavilo ovim pitanjem, iniciranjem, sprovođenjem i evaluacijom akcija. Na nivou preduzeća, lomljenje staklenog plafona podrazumeva upućivanje zaposlenih svih nivoa u problem, ustanovljavanje načina praćenja i evaluacije rada, kao i utvrđivanje odgovornosti rukovodilaca za ostvarivanje ciljeva.

Kada, dakle, profunkcioniše sprovođenje zakonskih regulativa, poboljša se ekonomska situacija do mere u kojoj ekonomija ne biva nužno suprotstavljena socijalnoj pravdi, kad se bar počne sa gotovo utopijskim merama promene mentaliteta o kojima govore žene u Srbiji (“Bojim se da je to pitanje daleke budućnosti. Za Balkan tome treba dodati još 100, 200 godina” – jedna od menadžerki), možda će se naći mesta i za neke od sledećih, u svetu već isprobanih tehnika, koje primenjuju konkretna preduzeća, naravno onda kada njihovo rukovodstvo prepozna važnost problema i pokaže spremnost da ga reši.

- *Borba protiv stereotipa i predrasuda.* U radionice se uključuju zajedno i žene i muškarci (prisustvo oba pola je uslov da se žene ne izoluju i ne doživljavaju kao neprijatelji), sa ciljem da se poboljša klima i kultura preduzeća, kroz poboljšavanje međusobnih odnosa, povećanje

- osetljivosti na stereotipe i predrasude i zajednički rad na njihovom prevazilaženju.
- *Profesionalna usavršavanja*. Stalno motivisanje i podsticanje žena na usavršavanje i edukaciju od strane uprave preduzeća. Ovo je neophodan korak da bi žene uopšte došle u obzir za top menadžment položaje. Bez dovoljnog broja obrazovanih i iskusnih poslovnih žena ("kritične mase"), neće se povećati njihov broj među top menadžerima.
 - *Treninzi asertivnosti za žene*. Njihov cilj je "psihološka" priprema žena za rukovodeće položaje – kroz povećavanje samopouzdanja i vežbanje u efikasnim neagresivnim i nedefanzivnim stilovima komuniciranja na radu.
 - *Prilagođavanje radnog mesta*. Povećavanje fleksibilnosti radnog vremena i radnog mesta (npr. teleworking) menadžera kako bi se olakšalo usklađivanje porodičnih i poslovnih obaveza. Ovde spada i podrška u pronalaženju pomoći u kući, kao i organizovanje čuvanja dece pri radnom mestu.
 - *Umrežavanje (networking)*. Značaj neformalne mreže i ličnih kontakata je neprocenjiv, uopšte se na rukovodeći položaj retko dovodi neznanac. Zbog nedostatka vremena, žene retko imaju vremena za druženje posle radnog vremena i od strane rukovodilaca se doživljavaju kao "nevidljive". Preduzeća mogu potpomoći formiranje ovakvih veza među ženama – na taj način one mogu steći važne informacije o mogućnostima i načinima napredovanja. Umrežavanje, naravno, može ići i vaninstitucionalno, na nacionalnom i internacionalnom nivou, preko neprofitnih organizacija, časopisa i sl.
 - *Utabavanje karijere (career tracking)*. Pod ovim se podrazumeva oduvek poznata metoda "negovanja" mladih i obećavajućih kadrova, kojima se pomaže u sticanju iskustva i slave tako što im se poveravaju izazovni i važni poslovi. Ovo prate i dodatne edukacije i saveti iskusnijih i starijih kolega.
 - *Mentorstvo*. Ovo je tehnika kojom preduzeće mladoj ženi, potencijalnoj menadžerki, dodeljuje starijeg i iskusnijeg savetnika, koji nekad ni ne mora biti iz iste ustanove. On joj pruža profesionalnu pomoć u informisanosti, znanju i kontaktima, olakšavajući joj put ka rukovodećim položajima. Ovaj način rada primenjuje se veoma uspešno i u nekim srpskim kompanijama, ali ne u kontekstu podržavanja žena.

Zaključak

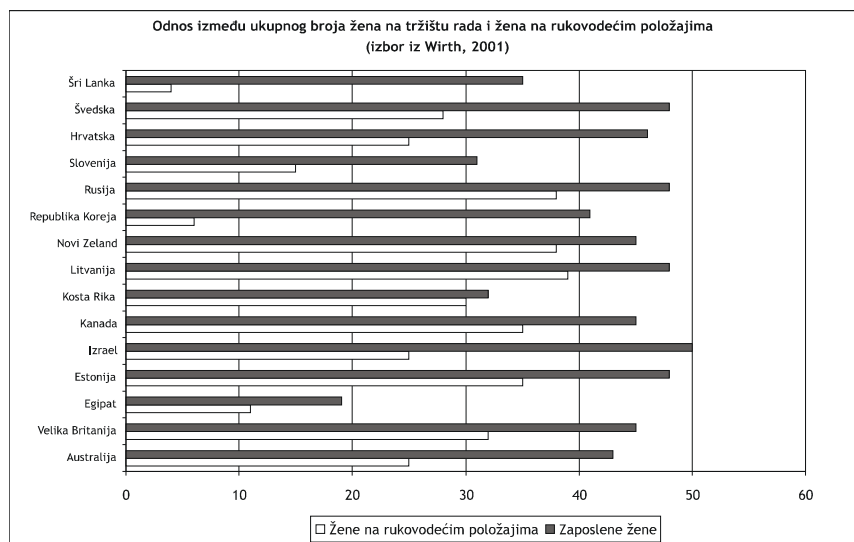
Preduslov demokratije je jednakost svih članova društva, tako i žena na radu i njihovo jednako prisustvo u menadžmentu. O ovom aspektu njihove

ravnopravnosti u Srbiji se još uvek malo govori, mada je u ekonomski razvijenijim delovima sveta važnost prisustva žena u rukovodećim strukturama svih privrednih grana odavno uočena. Istraživanja pokazuju da se zaposlene žene u Srbiji osećaju nezasluženo neravnopravnim i da sa lakoćom identifikuju faktore koji otežavaju njihovo napredovanje u karijeri. Pesimizam i malodušnost koje izražavaju po pitanju mogućnosti uklanjanja mnogobrojnih prepreka napredovanju – pokazuju u kom je stepenu društvo u tranziciji (ne)zainteresovano za njihov položaj.

Žene predstavljaju za sada neiskorišćen resurs od potencijalno izuzetne vrednosti, posebno u vreme borbe za kakvu-takvu kompetitivnost na svetskom tržištu.

Postoje već razrađeni modeli rešavanja problema staklenog plafona ili barem ublažavanja njegovog dejstva, ali se na prvom mestu u javnosti mora probuditi svest o njemu. Ovaj rad je i napisan upravo sa tim ciljem.

Prilog 1

Literatura

1. Grant, J. (2000): "Women managers and the gendered construction of personal relationships", *Journal of Family Issues*, Vol. 21, Issue 8.
2. <http://www.nfwbo.org/Research/5-6-2003/5-6-2003.htm>
3. <http://www.siepa.sr.gov.yu>

4. Lukić, M., Jovanović S. (2003): "Konkurentnost žena na tržištu rada", *Socijalna misao*, vol. 37, 1.
5. Lukić, M., Jovanović S. (2003): "O ravnopravnosti žena i muškaraca na tržištu rada", *Socijalna misao*, vol. 37, 1.
6. Morgan, Laurie A. (1998): "Glass ceiling effect or Cohort effect? A longitudinal study of the gender earnings gap for engineers, 1982 to 1989." *American Sociological Review*. Volt 63.
7. Smiljanić, J. (u pripremi): "Faktori karijere žena menadžera", diplomski rad, Filozofski fakultet, Beograd.
8. Stajić, D. (2002): "Srbija u procesu tranzicije i žene: institucije, procesi, dokumenti", *Nezavisnost*, Beograd.
9. Veale, C. & Gold, J. (1998): "Smashing into the Glass ceiling for women managers", *Journal of Management Development*, Vol. 17, Issue 1.
10. Wirth, L. (2001): "Breaking through the Glass ceiling: women in management", International Labour Office, Geneva.

Jelena Smiljanic

Glass-ceiling Phenomenon

Summary

Although women share nearly 50% of total employment in the so-called "developed world" (and Serbia), they still occupy few of the positions with the most power. The glass-ceiling phenomenon refers to an informal barrier that women face in getting to the highest management positions. The reasons for its existence are numerous and persistent. They involve traditional gender roles, work and life organization, social attitudes toward women managers and women workers themselves. With the reasons for the problem so deeply rooted, solutions involve the whole society. Foreign experiences show that once it is recognized – the glass ceiling can at least crack. A number of different tactics are offered. However, their implementation in Serbia is questionable, because when it comes to the glass ceiling – the society remains ignorant and silent.

Key words: glass-ceiling, women managers, work, strategies, Serbia.

Svetlana Cvetićanin

Tutor: prof. dr Mirjana Vasović

Fakultet političkih nauka u Beogradu

RATNA PROPAGANDA I MEDIJI

O čemu će ovde biti reči i zašto baš o tome?

Za sve one rođene poslednjih decenija XX veka, kada su tehnika i tehnologija toliko napredovale, život sa uskraćenom mogućnošću komunikacije i razmene informacija gotovo je nezamisliv. Međutim, kako naš narod kaže, sve ima svoju cenu. Koliko dobrog je doneo za napredak čovečanstva, toliko je bio i zloupotrebljen.

Evo kako to mislim. Začudila sam se nad činjenicom da je bombardovanje Jugoslavije 1999. godine bilo prvo bombardovanje, ili, ako Vam je drago, rat prenošen putem interneta. Verovatno zato što imam utisak da čitav svoj život živim sa internetom, pa mi je bilo nejasno kako se to već nije dogodilo, a onda shvatim da je World Wide Web nastao pre malo više od 10 godina i bi mi jasno da su se izveštaji sa ratišta do sada prenosili samo putem televizije, radija i štampe. Ali ne samo izveštaji sa ratišta, već i sve ono što je tim ratnim sukobima prethodilo. Jer, kao što jedna autorka navodi, "rat počinje u miru, kada se već postojeće krize uz pogodna objašnjenja pretaču u sukobe putem iskrivljene komunikacije, a radi manipulacije masama". E, tu na scenu stupa propaganda.

Reč propaganda dolazi od latinske reči *propagare*, što znači ubrzavati rast mladih biljaka, a zatim širiti nešto, pre svega širiti vesti, određena shvatanja, ideje. Početak institucionalnog korišćenja propagande datira iz 1622. godine, kada je osnovan poseban ured u sklopu Katoličke crkve koji je nosio naziv "Congregatio de Propaganda Fide", sa ciljem da "vodi pogane iz mraka u svetlo". Iako starog datuma, pojam propagande dobio je na društvenom značaju tek za vreme i tokom I svetskog rata. Stoga ovaj kontroverzni pojam, danas, u većini zemalja nosi veoma pežorativan prizvuk.

Da ne bi bilo zabune, želim nešto da naglasim. Iako impliciram da su ratovi nastajali, vodili se i o njihovim ishodima se odlučivalo u velikoj meri zahvaljujući ratnoj propagandi, nikako se ne sme zaključiti da se propaganda razvila samo zahvaljujući tome. Propaganda je nastala i iz potreba razvijenih civilizacija i stvorenih nacionalnih država da pobeđu u bici za ljudsku svest, zatim, uz pomoć sofisticiranih sredstava masovne komunikacije i psihologije propagande, koja je doprinela njenom boljem razumevanju i primeni njenih nalaza.

S obzirom na to da je propaganda izuzetno star fenomen, želela bih da navedem nekoliko oblika propagande koje poznaje istorija. Još u Staroj Grčkoj

protivnici su u stene uklesivali propagandne pesme upućene suparničkoj vojsci da pređe da se bori na njihovoj strani. Za to vreme su posebno interesantne i tragedije putem kojih se širila i ratna propaganda, ali i izražavala želja naroda za slobodom. Veoma interesantan način propagande u Starom Rimu bio je kroz kovani novac, na koji se stavljao lik vladara, što se zadržalo do današnjih dana, a simbolizovalo je trajnost i legitimitet vladajuće dinastije. Strari Rim u propagandne svrhe neretko koristi arhitekturu, literaturu i umetnost, svu u raskoši, kako bi se dočarala veličina i večnost Rimskog carstva. U srednjem veku, Fridrih II koristio se ne samo pisanim manifestima, već je angažovao i putujuće svirače, oni su pevali političke pesmice koje su se odnosile na sva važna pitanja tog vremena. Tada se javlja i letak kao propagandno sredstvo, ali je korist od njega bila mala s obzorom na opštu nepismenost. A prava, savremeno organizovana propagandna služba javlja se u Napoleonovo vreme, u obliku tzv. Press službe. Napoleon u propagandne svrhe koristi proglas, manifest, bilten i novine, prilagođene različitim populacijama čitalaca. Takođe, u to vreme prvi put se koristi karikatura kao sredstvo diskreditovanja protivnika, pogotovo u Engleskoj. U revoluciji 1848. javlja se zidni plakat u službi propagande. Smatra se da je on preteča grafita, koji su savremenoj istoriji imali, kao propagandno sredstvo, neosporan uticaj. Međutim, značaj 1848. godine, za naš rad, nije samo u tome što je tada izbila velika revolucija i što se pojavio zidni plakat, već i zbog toga što od tada počinju da cvetaju psihološke teorije o masama. To su bile elitističke teorije u kojima se o masi govorilo pežorativno, tj. kroz njih je buržoazija izražavala svoj prezir prema proleterijatu. Iako je i pre toga bilo okupljanja velikog broja ljudi zarad dizanja pobuna, mase nisu izučavane, jer su bile nestabilne i nestalne, i nisu pretile ugrožavanju civilizacijskih tekovina, ali nisu ni sagledane kao korisno političko sredstvo. Ono što karakteriše ljude okupljene u takvu masu je gubitak individualnih karakteristika i potpuna regresija koja vodi homogenizaciji ponašanja, povećanoj sugestibilnosti, intelektualnoj inferiornosti i preteranoj emocionalnosti. Upravo je to ona osnova koju su iskoristili propagatori da utvrde u kojim uslovima i na koji način mogu da deluju. Klasična propaganda je svoj vrhunac dostigla tokom II svetskog rata. Tada je tehnologija korišćenja propagande za ostvarivanje ciljeva prevazišla sva očekivanja. S jedne strane, zbog toga što je Hitler shvatio njen značaj i što je pored sebe imao genija za manipulisanje masama, Gebelsa, a sa druge, zato što su se pojavila nova tehnološka sredstva. Veliki značaj za njen razvoj u toku II svetskog rata imala je radio emisija. Tada su se kao značajni propagandni materijali pokazale rodoljubive pesme i zastave, ali i modni detalji kao npr. šalovi, kape, bedževi, koji su i danas u upotrebi. Međutim, uz nesebičnu pomoć televizije i interneta, savremena propaganda je sve to ostavila daleko iza sebe.

A šta se danas podrazumeva pod propagandom?

Bez obzira na to što je u upotrebi od davnina, **pojam propagande** se u enciklopediji po prvi put našao 1929. godine, u 14. izdanju Britanike. Danas postoje na desetine različitih definicija ovog pojma. Sve one se mogu svesti na sledeće: "*Propaganda je širenje ideja i stavova radi stvaranja spremnosti za određen način postupanja*".

Valja navesti da možemo razlikovati više **vrsta propagande**. S obzirom na njenu društvenu vrednost i korisnost, ona može služiti širenju bilo korisnih bilo štetnih stavova i ideja. Prema *sadržaju*, ona može biti politička ili komercijalna. Na osnovu toga *da li želi da iznese ciljeve* ka kojima je usmerena, ona može biti "bela" ili otvorena, odnosno "crna", tj. skrivena. Podela propagande se vrši i na osnovu *vrste sredstava putem kojih se širi* na onu koja se prenosi usmenim putem, štampom, radiom, televizijom itd..

Da bi se ovim putem ostvario postavljeni cilj, neophodno je držati se određenih **propagandnih načela**. Četiri su osnovna načela svake uspešne propagande. Prvo među njima je *načelo percepcije*, koje kaže da poruka mora biti primećena, a to pretpostavlja da ona bude dostupna primaocu, npr. da se emituje u udarnom terminu na televiziji ili pak da se nađe na prvoj ili poslednjoj strani novina. Poruka mora da bude privlačna, da bi privukla pažnju populacije kojoj je namenjena, a to podrazumeva da bude intenzivna, neobična, da izaziva znatiželju. Takođe, pretpostavka delovanja poruke je da ona bude razumljiva. Drugo načelo, *načelo potreba*, vezano je za motive i želje onih kojima je poruka upućena. To se odnosi pre svega na korist koju primaoci poruke mogu da imaju od prihvatanja poruke. Najčešće se navode četiri koristi: biološka, materijalna, socijalna i psihološka. Treće je *načelo vrednosti* i ono se odnosi na relaciju poruke sa sistemom vrednosti prihvaćenim u društvu kome pripada grupa kojoj je poruka upućena. I poslednje načelo, *načelo "nepredvidljivog"*, podrazumeva stvaranje određene prostorne nejasnoće, nedorečenosti, da bi se ostavila mogućnost prilagođavanja promenjenim uslovima, odnosno mogućnost reagovanja u "poslednjem trenutku".

Nakon što se stvore pogodni uslovi za prihvatanje propagande, neophodno je oblikovati poruku tako da ona bude lakše uočena i prihvaćena uz pomoć **propagandnih tehnika**. Kako autori navode, dve su velike grupe tih tehnika. *Prva utiče na emocionalnu komponentu stava* koji se formira delovanjem propagande, a *druga naglašava ugroženost i nesigurnost*.

Kada se utiče na emocionalnu komponentu stava, onda se najpre ide na izazivanje emocionalne reakcije, koja otvara prostor za delovanje propagandne poruke. Ako je čovek, pak, emotivno neutralan u odnosu na neku stvar, onda se ide na povezivanje te stvari sa onima za koje je čovek emotivno vezan, pre svega pozitivno. Tu se koristi i tehnika povezivanja stavova, tj. pozitivan stav prema

jednoj stvari vezuje se za drugu. Neretko su u upotrebi emotivno "nabijene" reči ili zamena imena. U ovu svrhu se koriste i stereotipi, odnosno generalizacije, koje omogućavaju čoveku da svet posmatra na uprošćen i konzistentan način.

Druga velika grupa tehnika koja se bavi manipulisanjem osećajima ugroženosti i nesigurnosti vezana je za potrebu ljudi da imaju čvrst oslonac svog opredeljenja, socijalnu podršku i pripadnost, posebno kad nedostaju relevantne informacije i jasno izgrađeni stavovi o onome čime se propaganda bavi. U tu svrhu se koriste ljudi koji predstavljaju svojevrstan autoritet ili su pak poznati i priznati, ili se manipuliše konformizmom, odnosno čovekovom potrebom da ne bude sam, već prihvaćen i zaštićen. Veoma je uobičajeno, pogotovo u ratnoj propagandi, korišćenje glasina, jer glasine kao vesti o osobama i događajima, nepoznatog izvora, koje mogu, a ne moraju biti istinite, svojim brzim širenjem, pogotovo usmenim putem, maksimalno doprinose delovanju propagande.

Ratna propaganda i psihološki rat

Ranije u tekstu, već je navedena široka podela propagandi po vrstama, ali tamo nije posebno mesto našla ona koja nas ovde najviše interesuje, a to je **ratna propaganda**. Ratna propaganda ne samo što se vodi u ratnim uslovima, već se zasniva i na sadržaju koji zagovara rat, odnosno, mobiliše ljude da opravdavaju ono što će se desiti, a što se nikako ne bi moglo opravdati, jer se tu krše univerzalne ljudske vrednosti.

Ratna propaganda ima **dva cilja**. Prvi se odnosi na pojačavanje *identifikacije sa svojom grupom*, radi sprovođenja bilo napada, bilo odbrane, a *drugi je usmeren na dehumanizaciju neprijatelja*. Ide se na to da drugi u ratu nije ljudsko biće, pa se zato može i ubiti. Da bi se to postiglo, konstruiše se nova stvarnost, nov moral. Univerzalne vrednosti, kao npr. *ne ubij*, više ne stoje. To se postiže emitovanjem strašnih scena, čiji prizor je delo neprijatelja.

Podela ratne propagande vrši se na: strategijsku, taktičku i konsolidacijsku. *Strategijska propaganda* stvara opšte psihološke pretpostavke za ostvarivanje postavljenih političkih i strateških ciljeva. Usmerena je ka čitavoj populaciji. Naglašava opšte vrednosti i pokušava osigurati podršku rukovodstvu zemlje. Primer za to je ukupna politika masmedijskog delovanja u nekoj zemlji uoči rata. Na primer, to je bila glavna tema na CNN-u i SKY NEWS-u uoči bombardovanja Iraka. *Taktička propaganda* se koristi i pre i u toku borbenih operacija. Cilj joj je da smanji borbeni moral protivnika, da podstiče dezerterstvo i predaju. *Konsolidacijska propaganda* usmerena je ka civilnom stanovništvu u osvojenom području ili u onom u kom je neprijatelj imao veću podršku. Cilj je da se objasni pravednost vlastite borbe i dobijanje podrške onih koji su se borili na strani neprijatelja. Ratnu propagandu, takođe, možemo podeliti i na *prevenitivnu* i *profilaktičku*. Prvi tip propagande sprema javnost za ono što se može

dogoditi, a drugi ublažava posledice onog što se već dogodilo. Primer za preventivnu propagandu je Čerčilovo obraćanje Britancima uoči II svetskog rata, kada im obećava samo "krv, znoj i suze", a za profilaktičku je objašnjavanje da su vojnici tokom bombardovanja Iraka poginuli bilo u sudaru savezničkih helikoptera ili u tzv. friendly fire, a ne u sukobu sa neprijateljem.

Sa ratnom propagandom je povezan i pojam **psihološkog rata**, koji se odnosi na preduzimanje propagandnih i drugih aktivnosti u cilju zbunjivanja i demoralisanja neprijateljski nastrojenog stanovništva ili neprijateljskih vojnih jedinica, da bi se smanjio intenzitet njihovog otpora. On ulazi u upotrebu pred II svetski rat. Njegovu važnost uviđa i Hitler, pa poručuje: "Artiljerijska priprema pre napada, kao u Prvom svetskom ratu, biće ubuduće zamenjena psihološkim poremećajima kroz revolucionarnu propagandu." Svestan Hitlerove namere i moći propagande, Čerčil poručuje: "Hitler će prvo bombardovati glasom, a zatim pokušati s iskrcavanjem i vazдушnim napadima." Od tada pa do danas ništa se nije promenilo u pripremama za ulazak u rat ili vojnu intervenciju. Međutim, pojam psihološkog rata širi je od pojma propagande, pa i ratne propagande, jer obuhvata i čitav niz drugih akcija, kao što su oružane borbe, sankcije, provokacije i slično. Često se naziva i specijalni rat. Iako se od njega mnogo očekivalo, stratezi psihološkog rata, pogotovo u SAD, pretrpeli su niz neuspeha, a najveći je bio onaj u Vijetnamskom ratu. Međutim, danas, kada je uloga psihološkog rata sasvim promenjena, jer je rat postao spektakl, i njegov domet je postao mnogo veći.

Uloga medija u širenju ratne propagande

No, sada kada smo detaljno obrazložili pojam ratne propagande, videćemo i koji su **mediji** doprineli širenju propagande i kako. Ja ću se ovde prevashodno pozabaviti masovnim medijima, tj. štampom, radijom, filmom, televizijom, a delimično i internetom. Cilj mi je ovde da ukažem na instrumentalnu ulogu koju sredstva masovnog komuniciranja imaju za ostvarenje ciljeva koji sigurno nisu ni opšti, ni humani, niti u službi napretka i razvoja, već su veoma štetni, sebični i nazadni.

Štampa se opravdano smatra najvažnijim sredstvom masovnog komuniciranja, jer, iako radio i televizija pokušavaju da joj ukinu taj monopol, ona i dalje ostaje najrasprostranjenije sredstvo masovnog komuniciranja. Ubrzo nakon postanka, štampa je počela da igra veoma važnu ulogu u političkom, ekonomskom i kulturnom životu zemalja u kojima izlazi i postala je "sedma sila" novog doba. Da bi mogla da iskoristi svoj položaj, štampa je morala da udovolji određenim zahtevima svojih konzumenata, a to je da stalno plasira senzacije, da najveći, a ne retko i najbolji, prostor ustupa ekonomskoj propagandi, a zatim i da se spusti na nivo svojih čitalaca, i da, u suprotnosti sa verovanjem u slobodu

štampe, uvek bude pod nečijom kontrolom. Njena velika moć leži u uverenju ljudi da sve što je napisano nužno mora biti i istinito, a to uverenje može biti sasvim neopravdano. Upravo to je došlo na videlo na početku ere ratnog novinarstva, pre otprilike 150 godina, u Engleskoj. Sve počinje 1854. godine, kada Engleska objavljuje rat Rusiji i kada "Tajms" prvo angažuje jednog oficira da izveštava sa ratišta. Ali, pošto se njegovi izveštaji nisu pokazali kao prihvatljivi za javno mnjenje, "Tajms" šalje prvog profesionalnog izveštača. No, on, videvši pravo stanje vojske, koje nikako nije dolikovalo kraljevskoj gardi, o tome izveštava London, i biva osuđen, kako od svojih urednika, tako i od Vlade i od vojnih komandanata sa fronta. Međutim, i Vlada i vojska su shvatili značaj koji će štampa imati za vođenje rata. Stoga vojska i štampa bivaju upućene jedna na drugu i osuđene da zajedno podnose uspeh i poraz u bitkama koje su uz međusobnu ispomoc vojevale. Od tada izveštaji sa ratišta, opisi bitaka, intervjui sa vojnicima udovoljavaju politikama vlada, zahtevima javnog mnjenja i pomažu dobijanju bitaka i ratova, koristeći se svim onim manipulacijama o kojima je već bilo reči. Najveća propagandna bitka putem novina vođena je tokom I svetskog rata, jer su novine tada bile već široko rasprostranjene, a drugih masovnih izvora informacija nije bilo. Novine su iskorišćene da bi se pripremila javnost za što lakši prelaz iz mira u rat. Korišćene su i za ulazak raznih vojnih sila u rat, kao npr. SAD. Bile su i u službi opravdavanja svih ratnih zverstava, da bi po završetku rata i suočavanju sa istinom o dešavanjima novine bile izložene velikom moralnom padu i gubitku kredibiliteta.

Drugi veliki rat XX veka omogućio je ratnim reporterima i urednicima da se još jednom okušaju kao produžena ruka propagande. Međutim, drugi medij dobio je na značaju. To je *radio*, koji je svojom tehničkom usavršenošću, niskom cenom, pokretljivošću i dostupnošću, prenosio vesti milionskom auditorijumu. On je postao ozbiljan suparnik štampi, zato što ne zahteva pismenost i veliku koncentraciju pažnje. Za one kojima služi dobar je, jer obezbeđuje veliku emotivnu angažovanost, neprestano nameće propagandne poruke i prenosi informacije velikom brzinom. Ali problem je kako sačuvati radio program, za razliku od lakoće kojom se mogu čuvati novine, teško je utvrditi koliko je ljudi zaista čulo neku radio emisiju. Upravo na temelju sačuvanih radio emisija sa početka II svetskog rata urađena je analiza nemačke nacističke propagande.

Pored radija, u II svetskom ratu, kao još jedno sredstvo masovne komunikacije i širenja propagande, javlja se *film*. Braća Limijer nisu ni slutili koliki će domet imati njihove "žive slike". Film je, sa unošenjem svih aspekata života u prenos informacija, potpuno potukao štampu i radio, koji su mogli da prenose samo njegove elemente. On može i neposredno da informiše, ali može i da donosi razne druge vrste razonoda. Kao ni radio, ne zahteva pismenost, niti bilo kakav mentalni napor pri praćenju, iako zahteva izvesnu pažnju. Lako angažuje emocije i izaziva potrebu identifikacije sa junacima, pre svega "filmskim zvez-

dama" za koje se publika prosto lepi. Ono čemu je film posebno podložan je potpuna kontrola od strane njegovih proizvođača, jer zahteva mnogo veću tehnologiju za proizvodnju i od štampe i od radija. S obzirom na to da je dostupan velikim masama, a da ga mogu proizvoditi samo neki, nije ni čudo što je korišćen u propagandne svrhe od samog nastanka. U nacističkoj Nemačkoj veličao je vladare, širio antisemitizam i prikazivao je rat kao pročišćavanje nacije. Iako nema filmova koji veličaju nacističku stranku, u njihovim filmovima naveliko se promoviše uspeh nacističkog sistema. Posebno su tome u službi bili filmovi Leni Rifenštal. Slično je i sa filmovima u SAD koji promovišu antifašizam, kao npr. dokumentarna serija "Zašto smo se borili?" ili komedija "Veliki diktator". U Rusiji, pod Lenjinom, filmska produkcija je potpuno bila pod političkom kontrolom, od određivanja teme i naslova filma, do presnimavanja određenih sekvenci i zabranjivanja celih filmova koji režimu nisu odgovarali. U Staljinovo vreme film je bio potpuno u ulozi očuvanja vođe na vlasti i skrivanju od javnosti zlodela koje je on činio.

S pojavom *televizije*, filmovi su se preneli pravo u sobe gledalaca i tek tada postali dostupni baš svima. Iako je u SAD bilo nekoliko hiljada televizora već 1941. godine, prvi televizijski prenošen rat je bio Vijetnamski rat, jer je tada TV ekrana bilo u više od sto miliona domova. Televizija je tada bila mlada, s njom nije bilo iskustava i nije se znalo kako će se zapravo pokazati. Mislilo se da će prikazivanje surove ratne realnosti izazvati protivljenje ratu, ali to se nije desilo. Pre svega zato što su samo 5–7% izveštaja činili snimci borbi i mrtvih i zato što je od 2300 izveštaja samo 76 bilo autentično, jer su prašume Vijetnama bile nedostupne TV ekipama. Na takva ratna izveštavanja ljudi su se brzo navikli. Izgubili su svest o realnosti i svašta je moglo da im se plasira, jer su imali utisak da prisustvuju stvarnim događajima. Kako je rat odmicao i kako su Amerikanci trpeli sve veće gubitke, tako su se ratna izveštavanja smirivala i težilo se tome da se televizija ne zameri ni publici ni Vladi. Dakle, još jednom je sredstvo masovne komunikacije instrumentalizovano.

Rat kao spektakl

U predvečerje XX veka vođeno je još veoma mnogo ratova, a sredstva masovne komunikacije samo su još više napredovala. Da bi razumeli promene koje je u društvu izazvao razvoj sredstava za informisanje, treba razmotriti njegove posledice. Ona su učinila nepotrebnim da se ljudi okupljaju kako bi se mogli informisati, prihvatati sugestije i oponašati. Da bi vođe navele svoje podanike da ih prate, bez upotrebe sile, morali su da ih zavode. Činili su to organizovanjem prostora na najbolji način za okupljanje masa (trgovi, arene), stvarali su čitave ceremonije okupljanja i stajanja na tim prostorima, da bi ih na kraju ubedili snagom svojih reči, koje su svima bile poznate, ali ponovljene beskrajno

broj puta, onemogućavale su pojedincu da se odupre sugestiji. Raštrkani po svojim domovima, pojedinci nisu više deo mase rasute po trgu, već javnost, koja, iako nije u direktnom kontaktu, ipak je zajedno. Sredstva masovne komunikacije stvorila su javnost, koja je u istom psihološkom stanju kao i masa: otporna na razum, potčinjena strastima, otvorena za sugestiju. Razlika koja postoji očituje se u dejstvu sugestije, koja u prvom slučaju deluje na blizinu, a u drugom na daljinu. Iako ne vide jedni druge, ljudi koji čine javnost, ubeđeni su da u istom trenutku dele istu ideju i istu želju sa velikim brojem njemu sličnih. A upravo to je posledica delovanja propagande.

Sa pojavom sofisticirane opreme, koja potpuno okupira ne samo čula, već i svest, elektronski mediji mogli su gledaocu sve da prodaju. Otpočela je nova era ratne propagande. Najbolji primer za to je rat u Zalivu. Iako je kratko trajao, najšire je praćen. Pošto nije bilo posebnih vesti i informacija koje je trebalo preneti, a pogotovo ne onih koje je trebalo zaista da opravdaju ratnu intervenciju, medijski stričnjaci su ih sami inscenirali. Prikazivani su projektili na noćnom nebu Bagdada (a kasnije i Beograda) u udarnom terminu po istočnom, odnosno zapadnom američkom vremenu, pa precizni vazdušni napadi, veoma uzbuđljive konferencije za štampu, rasprave stručnjaka u studiju, specijalne emisije, zatim kompjuterske animacije i simulacije, kao i prenosi uživo u kojima je trebalo pokazati najgore katastrofe koje se tamo dešavaju, a koje nisu bile ni istinite, niti su o bilo čemu relevantnom informisale. Televizije su od ratnih izveštavanja pravile holivudske spektakle, jednu sasvim virtuelnu stvarnost, da bi opravdale ciljeve svojih vlada. Mediji su postali najjače oruđe ratne politike, njen glasnogovornik i saučesnik.

Ne bi bilo zgoreg navesti i da su tokom devedesetih, na ovim prostorima, mediji pod Miloševićevom kontrolom jednako dobro koristili sve gorenavedeno.

Dometi medijske ratne propagande

Iako su dometi propagande, a pogotovo ratne, veoma veliki, ipak ona ima svoja ograničenja. Najbolje se to vidi na Gebelsovom primeru. On je uspeo da propagandom pridobije najšire nemačke mase, ali ni izbliza nije imao tolikog uspeha kod ljudi na okupiranim i osvojenim teritorijama. Ali, to je primer za klasičnu propagandu. Šta je sa dometima savremene propagande, koja ima podršku gotovo savršene tehnike? Već i sama tvrdnja da je propaganda svemoćna je neka vrsta propagande. Koliko god bili pripremljeni uslovi za njeno delovanje i koliko god da je ona dobro dizajnirana, za određenu grupu kojoj je namenjena, njeni efekti zavisiće od psihosocijalne konstitucije pojedinca koji je prima i šireg konteksta u kojem se propagandna delatnost odvija. Međutim, iz istorije smo videli da su ljudi veliki broj puta bili izmanipulisani dejstvom pro-

pagande. Danas je poseban problem to što pojedinac zaokupljen ličnim problemima i potrebama, o raznim zbivanjima se informiše samo putem medija. Problem leži i u tome što isti ti pojedinci mnogo i ne znaju (o istoriji i geografiji i sl.), pa te informacije primaju "zdravo za gotovo". Dalje, svi ti prikazi deluju toliko realno da niko ne bi u njih ni posumnjao. Ne postoje više ni neki veliki intelektualci, nosioci savesti čovečanstva, koje bi svi slušali i koji bi se, eventualno, tome suprotstavili. Međutim, nade za izbavljenje verovatno ima. I savremena propaganda se saplela gde i Gebels, jer nije računala na drugačije vrednosne sisteme društava kojima je htela da se nametne. Drugo, pitanje je da li i stvaranjem jednolične mase uz pomoć televizije, a danas sve više i interneta, može da se pogubi svaka individualnost i da se čovek potpuno instrumentalizuje i pokori onima koji ga zavode zarad svojih sebičnih ciljeva. I na kraju, kao što u preambuli Povelje UNESCO stoji: "Pošto ratovi počinju u glavama, neophodno je pobrinuti se da u glavama ljudi budu obezbeđene i pretpostavke za mir", verujem da će se naći ljudi koji će širiti antiratnu propagandu istim tim sredstvima i na iste načine.

Literatura

1. Beham, M. (1997), *Ratni doboši*, Miona, Beograd.
2. Zvonarević, M. (1978), *Socijalna psihologija*, Školska knjiga, Zagreb.
3. Moskovisi, S. (1997), *Doba gomile*, Biblioteka XX vek, Beograd.
4. Rot, N. (1994), *Osnovi socijalne psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
5. Rot, N. (1999), *Psihologija grupa*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
6. Slavujević, Z. (1999), *Politički marketing*, Fakultet političkih nauka, Beograd.
7. Šiber, I. (1998), *Osnovi političke psihologije*, Politička kultura, Zagreb.

Svetlana Cveticanin

War propaganda and Media

Summary

In this work, as it is stated in the title, I will deal with the relation between the media and propaganda. The readers will be introduced in brief to the concept of propaganda, its various kinds, as well as to the principles and the techniques used in it. I will also explain the contribution of the masses to creating and

accepting propaganda messages. A special emphasis will be put on the concept of war propaganda and the role of the various media in its spreading. The attention will also be turned to the understanding of war as a spectacle. Finally, I will reconsider the reach of the media in spreading war propaganda.

Key words: propaganda, war propaganda, masses, media, war as a spectacle.

KULTURA

CULTURE

Jelena Mladenovic
Tutor: *dr Stuart Graham*
Belgrade Open School

HOW SWEET IS SWISS CHOCOLATE?

The first idea one gets when sweetness is mentioned usually refers to the taste of something. But, "sweet" can also be an adjective that points out the positive qualities of something or someone. Chocolate is not so interesting when talking about its taste. In most cases, it is sweet. However, if analyzed from another angle, chocolate becomes a part of a billion-dollar industry. If the sweetness of life is measured with money, then chocolate can be very sweet.

In this world production of millions of tons of chocolate, a special place is kept for the Swiss one. It is special in many ways, some of them are obvious, and some of them one does not even know about. Our picture of Swiss chocolate is made of what we smell and taste, not of what we really know about it. Its reputation is unquestionable. Still, this industry is a part of the world of multinational companies, thus making Swiss chocolate an economic and, through that, a political phenomenon.

The goal of this essay is to "scratch the surface" of the Swiss chocolate and to find where the romantic dream of it stops, and where it's brought in line with other products that keep some people's lives sweet .

A Divine and royal drink: how it all started...

Cocoa has been grown since 600 AD by the Central American Indians (Toltecs, Mayas, and Aztecs) who knew it under the name "cacauatl". It was used as a means of payment as well as for preparing a drink they called "xocolatl". That drink did not have much in common with today's chocolate except its name and basic ingredient- cocoa. It was a mixture of cocoa, ginger, pepper, and honey, first boiled, and then poured on boiled corn. In our terms, that is undrinkable, and that was Hernan Cortez's¹ opinion when he first tasted it in 1519 (actually, he drank it so he would not offend his hosts). Nine years later, he brought it to Europe where this initial form of chocolate underwent some transformations. Vanilla and musk took the place of the hot spices, and sugar was added. Since cocoa was an exotic plant that could not be grown on European soil² and sugar was very expensive, chocolate was an exclusive beverage for the aristocracy only.

¹ The first Spanish conquistador who came to Central America.

² Unlike potatoes, tomatoes, corn or tobacco that were also brought.

When chocolate came from Spain to France (thanks to court marriages), this basic sharp, highly concentrated drink was diluted with water, wine and beer. If they had only added milk, they would have enjoyed the first hot chocolate as we know it today.

But the expansion of chocolate came with the Italian explorers who were less selfish in keeping the secret of chocolate. In fact, the first solid eating chocolate was probably made in Italy, but they did not seem to care too much about that so we have no precise records.³

From the beginning of the 19th century when chocolate came to Switzerland, many "firsts" were made there. The first chocolate factory in Switzerland was opened by François-Louis Cailler in 1819, who established the first brand of Swiss chocolate, still in existence today under the patronage of Nestlé company. Charles-Amédée Kohler was the first one to put hazelnuts in chocolate. Then Daniel Peter, seven years after establishing the factory with François-Louis Cailler, made the first milk chocolate in 1875. The greatest inventor in technological way was Rodolphe Lindt, who enhanced chocolate production in 1879 by establishing a new process called "conching" that is refining, thus making the first chocolate that melts in your mouth. In 1908, Theodor Tobler developed what is probably the most famous Swiss chocolate "Toblerone", by adding honey to hazelnut chocolate and giving it a specific shape. Jules Séchaud invented filled chocolate in 1913. Henri Nestlé, the man who established one of the most powerful companies today, invented "only" powdered milk, one of chocolate's most important ingredients.

What made these people so innovative was probably the fact that Switzerland had no ingredients for making chocolate and they had to import them, so their only way to stand up to competition was to try to be better than the rest. And so they were.

Swiss chocolate as a cultural phenomenon: "Swiss" as a symbol

Saying that Swiss chocolate is the best one could offend some people who would give that title to the Belgian one, but the taste is a matter of personal choice. What stands behind this statement is actually the clichéd picture of Switzerland. Chocolate, cheese and watches are usually the first things that spring to mind when thinking of this country. Saying that something is "Swiss" usually stands for tradition and the highest quality. In that respect, it does not matter what brand of Swiss chocolate you have, just as long as it is Swiss.

³ Different sources have different information. See www.chocosuisse.ch/e/3_3_broschuere.html, [chologie.pdf](#), according to which solid chocolate originates from France, but this technique had already been known in Italy. Then, www.mce.k12tn.net/chocolate/history/history_of_chocolate3.htm says that in 1674 "a London coffehouse sells the first solid chocolate in a stick form". www.chocolatemonthclub.com/chocolatehistory.htm gives credit to J. S. Fry and Sons (in 1830).

However, our picture is not far from how the Swiss see their national pride. They were aware of their importance more than 100 years ago. That is why in 1901 the union of Swiss chocolate manufacturers known as Chocosuisse was established.⁴ Its main purpose was, and still is, to protect the good reputation of Swiss chocolate and to fight against any misuse of the "Swiss chocolate" label. Therefore, Swiss chocolate is a label in itself, and after Chocosuisse, that label can be used for products made in Switzerland only. That raises an interesting question: what is the treatment of chocolate made outside of Switzerland?

Officially, Chocosuisse comprises 15 chocolate producers⁵ with their representatives, but still it stands for the interests of the whole industry, and is also in charge of working with the public on behalf of the industry as a whole.

All Swiss producers started as small family factories and most of them have remained like that until the present day. That gives the "tourist" impression of people who live for chocolate not because of profits, but because they really care and love it the way their ancestors did. In addition, the Swiss are aware of the importance of chocolate as a state symbol as well as a souvenir that every visitor brings back home.

In that respect, one can find many interesting tourist arrangements that include chocolate. For instance, there is a train tour made for visitors who wish to see two main Swiss attractions: cheese and chocolate. The first stop is the medieval castle-village of Gruyères and its modern demonstration dairy, then the Nestlé-Cailler chocolate factory in Broc. Of course, the visits include tasting and purchasing of these products, so it is not recommended for weight-watchers. Nucleus Mani, the guide said: "Tourists want to see real Switzerland, and cheese and chocolate are certainly part of real Switzerland."⁶ Unfortunately, this comment has nothing to do with the national exhibition "Expo 02." In several articles, an obvious disappointment could be seen since no chocolate, cheese or watches were exposed, except for kids who had the pleasure to have some chocolate. It seems that they are trying to make Switzerland less clichéd and to present something new.

But, the chocolate producers have shown that they will not let themselves be run over by this new trend of showing Switzerland in a different light. At the Ballenberg open-air museum, the art of making chocolate can be seen in the "Chocolaterie du Ballenberg", specially made for this occasion. Moreover, the Swiss Chocolate Day was established not so long ago, celebrated with a "glockenspiel" specially made for that occasion. The "glockenspiel" comprises

4 Its first name was "Union libre des fabricants Suisses de chocolat", changed in 1946 to Chocosuisse

5 The members are: Chocolat Alprose, Barry Callebaut, Chocolat Bernrain, Chocolat Camille Bloch, Chocolats et Cacaos Favarger, Max Felchlin, Maestrani Schweizer Schokoladen, Chocolat Frey, Chocolat Halba, Kraft Foods Schweiz, Confiseur Läderach, Lindt & Sprüngli (Schweiz), Gysi Chocolatier Suisse, Nestlé Suisse, and Chocolat Stella and two associate members Masterfoods and Ferrero (Schweiz).

6 "A whistle-stop tour, not for weight-watchers", www.swissinfo.ch, June 20, 2002.

37 bells with an approximate weight of 6000 kg, and it can be set to play 20 different melodies (from the Wedding March to Swiss folk songs). The last effort was made for the centenary celebration of Chocosuisse when "chocolate" stamps were issued. They were a huge success and showed the new frontiers of stamp-making. They were not only chocolate-looking with the thin foil on it, but also chocolate-smelling when the surface was scratched. There was an idea of making them even taste like chocolate when the background was licked, but they had to give up because of an obvious reason, many would have been tempted to eat something that is not meant to be eaten.

When we put all these things together, a very interesting conclusion can be made. In the eyes of foreigners, chocolate is one of Switzerland's symbols, everyone likes it, but it is available only in Switzerland and in duty frees. Is it that the Swiss chocolate is using some sort of ignorance of people to be sold worldwide under the name of a Swiss firm, and the Swiss chocolate remains reserved for a limited number of locations and people? However, after the Swiss, chocolate and cheese are not what makes their country so special. There are other things they want to show, and this new trend is going towards showing some other, less known ones. For all those of us less informed, Swiss chocolate remains the best-known feature of Switzerland.

Political aspects: all for one, each man for himself

The political side of chocolate does not only consist of direct involvement in politics. Actually, not many of the officials have some political activity. It also includes global issues in and outside of Chocosuisse as well as the problems of being politically correct, something which is very popular today. In fact, politics is a very ambiguous aspect where more assumptions can be made, and fewer firm conclusions. As it will be shown in this section, a strict distinction has to be made between what Chocosuisse does and what the companies do worldwide. Chocolate is the only thing they have in common. And that's where all the similarities stop. A new world of multinational companies and the chase for profits is open for all to see.

The link between chocolate production and politics is direct when public health is brought up. Obviously, all of the companies produce food, whether it is chocolate, or something else; therefore, they are subject to different laws mainly concerning agriculture, ecology, and health. In a situation where more and more products or their ingredients are turning out to be dangerous for human health or the environment, politicians have a key role in forcing or banning different legal acts that concern one nation or the whole world. Since these acts influence directly the producers, their activities may sometimes lead to lobbying for their own interests.

Unfortunately, the company that dared to enter the world of transnational companies stands today in line with other multinational companies which have been criticized for their unethical behavior. And it is one of the world's biggest companies: Nestlé. The Nestlé history of scandals dates back to the 1970s after it was accused of the unethical marketing of baby-milk. In 1977, a boycott was launched which has remained until today, with a break from 1984 to 1988. Nestlé is primarily blamed because of promoting baby food substitutes that encourage mothers not to breast-feed their children, which leads to diseases and deaths of babies every day. The problem increases when developing countries are mentioned, since in those, by default poorer countries, people dilute the milk too much due to its high price, and very often with unhealthy water.

Moreover, Nestlé's officials have been accused of various political moves that could be seen at least as unethical, such as the lobbying of Peter Blackburn⁷ against vaccination of livestock during the Foot and Mouth disease crisis, which eventually led to their unnecessary deaths.⁸ If Henri Nestlé knew what happened to his company and invention, he would be turning in his grave. It is obvious that chocolate has nothing to do with these events, but it goes together in the package with a brand's reputation and a company's work as a whole.

A special chapter goes to GM foods. Nestlé has been known for its enthusiasm regarding scientific research⁹ in this area as well as selling GM products, mainly to developing countries or, to be more accurate, wherever the law allows them to. Nestlé can be defended only because of the fact that there is no solid scientific conclusion as to the effect of GM foods on human health, together with the official statement: "We are not going to force people to consume what they don't want," made by Nestlé spokesman Marcel Rubin. That is true, but being so selective over the implementation of GM foods makes people wonder what might be wrong. On the other hand, Chocosuisse stands firmly against any use of GM crops and guarantees for it as much as it can. It is not known whether that policy is used for chocolate made outside of Switzerland.¹⁰

Moreover, Chocosuisse is active on the other side that concerns another political issue. This concerns child labour in countries that produce cocoa, mostly African. The latest issue was about problems in Ivory Coast, which in 2002

7 The Chief Executive of Nestlé UK and president of the Food and Drink Federation.

8 It was thought that Nestlé's profits could be damaged by the loss of exports of powdered milk.

9 Helmut O. Maucher, Nestlé Honorary Chairman and Vernon R. Young, Professor of nutritional biochemistry are particularly active in this field. See www.ir.nestle.com

10 In *chocologie.pdf*, the following has been stated: "Knowing that the majority of consumers reject products with genetically modified ingredients, the Swiss chocolate producers are doing everything they can to manage with ingredients from conventional sources for as long as possible... To ensure that the strict specifications contained in the foodstuffs legislation can be adhered to, chocolate and all its ingredients undergo continuing scientific testing."

produced 44% of the world cocoa production.¹¹ Children, often coming from Mali¹² after being sold by their parents for a few dollars, work on their plantations. The goal of this action is to "create a system that traces cocoa beans from the farm to the factory".¹³ Furthermore, Chocosuisse is resolving this problem with the World Cocoa Foundation and Chocolate Manufacturers Association - USA (CMA). CMA has already been involved in this issue in 2001, when they proposed a memorandum to the US Congress in order to introduce a chocolate labeling bill. Still, their efforts are worth the attention, but it may seem that this problem will not be so easily resolved, due to the extreme poverty of these countries.¹⁴

Seen as a political process, globalization is often considered as a negative thing. Still, Switzerland is the second most globalized nation in the world (after Ireland) and that fact actually brings them a position almost everywhere in the world.¹⁵ Chocolate companies are following this trend, together with other products they may have. And nobody can deny that financial means provide some rights in political decision-making process, especially in Third World countries or newly open markets, like Eastern Europe.

This whole chocolate world becomes slightly bitter in politics, or even with no recognizable taste. Switzerland will stand behind its national pride, and defend it, but it will never try to interfere in a company's politics and will not be held responsible for the loss of its reputation. In that world, it still is each man (or company) for himself.

Economic aspects: a chocolate monopoly?

This story has again two different sides, which share the same point of view. One of them is strictly connected with Swiss chocolate in the real meaning, and the other includes its influence on the global scale. However, these two sides cannot be separated one from the other because chocolate is a global product. Since they are closely linked, a better picture could be seen from an economic analysis of the surrounding, both local and global.

The consumers are the first and the most important factor in marketing since the final judgment belongs to them. In the Chocosuisse terms, Swiss chocolate is bought by tourists, people at duty free shops, and the Swiss. Worldwide, chocolate sold under the name of a Swiss firm is for those who allow themselves a small luxury to purchase it for themselves and for children. Since children do

11 www.chocosuisse.ch/e/3_1_factsandfigures.html

12 The estimates are that there are at least 15,000 children.

13 Franz Schmid, the director of Chocosuisse, article "Chocolate Industry fights Child Labour", www.swissinfo.ch, May 18, 2002.

14 The other biggest cocoa producers are: Ghana, Nigeria, and Indonesia.

15 From "Chocolate Industry fights Child Labour", www.swissinfo.ch, May 18, 2002.

not have much to say until their parents say so, many producers are focused on seasonal chocolates: Easter bunnies, Christmas chocolate figures, and others like autumn chestnuts and mushrooms or spring chocolate flowers. Of course, in some spirit of "celebration" people buy things they normally would not. Not to forget the good reputation of Swiss chocolate that practically sells it without any special commercials, except for the new products.

On the local level, competition practically does not exist. Joined together in Chocosuisse, the producers' only goal is to protect the national label, "Swiss" chocolate. Moreover, they do not need to fear imported chocolates, since most come from Germany, where Swiss chocolate producers have subsidiaries or acquired factories. Around 20% of chocolate on the Swiss market is imported, with 7% coming from Germany.¹⁶ The influence of imported chocolate is reduced after reviewing the position of the Swiss firms on the global scale.

In the 1920's, Switzerland produced 55% of the world's chocolate and exported 75% of it.¹⁷ Today its position is not the same. The players and the rules have changed and these percentages are not what they used to be, but they still have a sort of monopoly over this industry.

World sales of chocolate are estimated at around \$50 billion¹⁸ per year, out of which "only \$850 million¹⁹ go to the Chocosuisse producers. But, if their subsidiaries and acquired companies are included, their influence rises dramatically. The three biggest companies, Nestlé, Barry Callebaut, and Lindt & Sprüngli have annual sales of 10.774, 2.621, and 1.590 CHF millions, which, together with other smaller producers, gives them more than 20% of the world sales.²⁰ In addition, some of the world's best-known chocolate brands belong to the Swiss companies.

For instance, Nestlé's famous confectionery products are Cailler, KitKat, Quality Street, After Eight, Baci, and others. Barry Callebaut is oriented towards the German market and owns Stollwerk, Van Houten, Gubor, and subsidiaries in 20 other countries. Lindt & Sprüngli is focused on the American market and held a modest position there until 1998, when the acquisition of the Ghirardelli Chocolate Company (founded in 1852) secured Lindt & Sprüngli a position in the premium chocolate market. Kraft Foods Schweiz, a part of the Philip Morris Companies,²¹ have an absolute monopoly with one product - Toblerone,²² which is the only Swiss chocolate made in Switzerland only. Their second famous

16 www.chocosuisse.ch/e/3_1_factsandfigures.html

17 www.chocosuisse.ch/e/3_3_broschuere.html , [chocologie.pdf](#)

18 Around 75 CHF billion, from www.expatca.com

19 1.279 CHF million.

20 These information can be found at: www.barry-callebaut.com, www.ir.nestle.com, and Lindt & Sprüngli Annual Report 2001, April 2002.

21 Better known for its cigarettes Marlboro, who recently changed its name to Altria Group.

22 90% of Toblerone is exported, see www.toblerone.com

brand is Milka, the chocolate of a strange origin.²³ Therefore, Swiss chocolate producers have found their way to profit through the name they held under the flag of "Swiss chocolate", and will certainly continue to do so.

The raw materials for chocolate production are interesting. Switzerland imports only 1% of the world cocoa harvest. Since it comes from Ivory Coast, Ghana, and Ecuador, mostly politically unstable and poor countries, its price is often subject of political moves, even when it is fixed in advance. Sugar is mostly imported without too many problems, but milk in Switzerland is extremely expensive. The government allows the producers to cover their needs with only 20% of cheaper imported milk, and the rest has to be Swiss. This way, the Swiss milk production is trying to survive, since it makes almost no profits.²⁴

The government's influence on chocolate production is negative in this case, but they have to know their priorities. A country known for its cheese has problems due to high production costs, and has to work against their other best-known product.

The board members are a very important factor in this industry. Without trying to attack their competence, they are not so important for the direct functioning of the company, it is their biographies. Here will be mentioned some of the most interesting.

Nestlé's board members have many other memberships: from universities, through research centers and many others. Jean- Pierre Meyers is the vice-president of L'Oréal board, Peter Böckli is in the UBS²⁵ board, Arthur Dunkel and André Kudelski are in the Crédit Suisse board, and Nobuyuki Idei is the chairman and the CEO²⁶ of the Sony Corporation. And these were only some of them. Compared to Nestlé, Barry Callebaut does not sound so impressive. Their chairman, Andreas Schmid is also chairman of Unique Zürich Airport and Director of Adecco, Andreas W.Keller is in the Advisory Board of Crédit Suisse Board, and Pierre Vermaut is a Director of Chocolaterie Guylian.²⁷

These are only some of the board members of these two companies, but it can be seen that they are sometimes connected, like in Crédit Suisse. However, knowing that one company could not live without banks to finance them, it is very good to have connections in that area. This way, a circle of people is created to run the whole industry without greater financial problems.

On the other hand, the rest of the companies, together with Lindt & Sprüngli, remain family business as much as possible, even in today's world. Moreover, besides these three companies, all the others keep themselves away

23 Milka was first made in Switzerland in 1901 by the Suchard company, but the Swiss never took the credit for it; in fact, most of them would tell you that Milka is a German chocolate.

24 "Farmers fighting declining revenues", www.swissinfo.ch, August 23, 2002.

25 Union Bank of Switzerland.

26 Chief Executive Officer.

27 Belgian chocolate producer.

from the "big" business, and remain the pillar of the picture we have of Swiss chocolate production.

Conclusion

From the local point of view, Swiss chocolate is put together with its other traditional features. The Swiss may like it, but it seems that they take it for granted, and try not to think of it in that way. After all, the big companies are listed on the stock exchange and as such, belong to the world of chasing profits, lobbying, and politics.

In the world that is becoming one big village, one cannot forget that transnational companies are included in the world of politics, often criticized, or boycotted for their behaviour. Being politically correct or indulging yourself is a matter of personal choice. But for us, the consumers, it is a small luxury everyone would gladly afford. It is not because it comes from a big company, or a country known for its neutrality, only because "it's Swiss". The faithful consumers still make this economy work.

So how sweet is the chocolate in the eyes of the world?

If you are Swiss, it's the ordinary, good old milk chocolate. For the tourists, it's nothing but the sweet, innocent white one. It becomes darker and more bitter in the world of politics, sometimes with a sweet truffle filling as a solution to a problem, or a cherry if you get drunk by the power. The economists see it as a special treat. Chocolate is very sweet, just the way Henri Nestlé made it, with whole hazelnuts on which you could break your teeth sometimes. For those who don't know where they belong to, just take a Toblerone.

Nevertheless, the way Rodolphe Lindt put it in 1879; all of them will melt in your mouth and fill you with the overwhelming feeling of joy.

It still is a greater pleasure to have chocolate with a name of the Swiss firm on it rather than any other. And it doesn't matter if it's made in Singapore or Germany or Switzerland; it still is the sweetest one.

Literature

1. Lindt & Sprüngli Annual Report 2001, April 2002
2. Richter, Judith, " *Holding Corporations Accountable*", Zed Books, 2001
3. Todorović Jovan, Đuričin Dragan, Janošević Stevo, *Strategijski menadžment*, Institut za tržišna istraživanja, Beograd, 1998

Electronic Sources

4. www.barry-callebaut.com
5. www.cailler.ch
6. www.chocolatemonthclub.com/chocolatehistory.htm
7. www.chocosuisse.ch/e/1_3_aktuell.html
8. www.chocosuisse.ch/e/3_1_factsandfigures.html
9. www.chocosuisse.ch/e/3_3_broschuere.html , [chocologie.pdf](#)
10. www.ir.nestle.com

Downloaded files from www.ir.nestle.com,

11. [2002_CG_Report.pdf](#)
12. [2002_KeyFigures.pdf](#)
13. www.kraftfoods.ch
14. www.lindt.com
15. www.mce.k12tn.net/chocolate/history/history_of_chocolate3.htm

Articles from www.swissinfo.ch (all articles expire 1 year after publishing)

16. "A whistle-stop tour, not for weight-watchers", June 20, 2002
17. "Barry Callebaut Expands in Germany", April 26, 2002
18. "Chocolate Industry Fights Child Labour", May 18, 2002
19. "Expo.02 opens its doors", May 13, 2002
20. "Expo.02 fails to woo the tourists", July 16, 2002
21. "Expo entertains but fails to educate", October 19, 2002
22. "Farmers fighting declining revenues", August 23, 2002
23. "Nestle Stands Firm Over GM Crops", May 16, 2002
24. "Swiss Abroad surprised by lack of "swissness" at Expo.02", August 12, 2002
25. "Switzerland remains second most globalized nation", January 13, 2003
26. www.toblerone.com
27. www.unspecial.org/UNS609/UNS_609_T18.html

Jelena Mladenović

Koliko je slatka (švajcarska) čokolada?

Rezime

Čokolada je prešla dug put od trenutka kada ju je Hernan Kortes doneo u Evropu. Prošavši mnoge modifikacije, od njenog dolaska u Švajcarsku počinje 'čokoladna revolucija'. Mnogi tadašnji pioniri su stvorili imena koja i danas znamo kao simbol ove zemlje.

Postojanje klišeja nije ništa novo, ali Švajcarci bi više voleli da njihovu zemlju upoznamo i na drugi način. I pored toga, male porodične fabrike i idilična slika koju ceo svet ima ne može tako lako da nestane.

Ipak, švajcarske kompanije su deo globalizovanog sveta koji je sve češće kritikovan kao politička mašina za bogaćenje bogatih. Lobiranje, politički nekorektni potezi i direktno mešanje u politiku su postali deo i ove, nekad 'slatke' stvarnosti.

Ako se nešto može meriti u ovom svetu, to je onda novac. U tom smislu, švajcarska čokolada ima primat na tržištu prvoklasne čokolade i tu poziciju održava kroz pripajanje drugih svetskih proizvođača.

Kroz ovaj rad su se mogli samo naznačiti današnji stavovi i pozicije švajcarske čokolade. Koliko na nju utiču spoljni negativni faktori najbolje govore podaci o konstantnom rastu prodaje, kojim švajcarska čokolada i dalje pokazuje svoju apsolutnu premoć nad konkurencijom.

Ključne reči: čokolada, Švajcarska, globalizacija.

OBRAZOVANJE

EDUCATION

Ljubica Naumovic

Tutor: *prof. dr Ljubomir Ziropadja*

Faculty of Philology, University of Belgrade

GAMES IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Introduction

There is a great number of discussions about the role of humor and games in foreign language learning. This is a brief study of the main reasons for very important role of games in foreign language teaching and learning. The aim of the study is to give the basic classification and examples of games in classrooms.

Firstly, it is necessary to explain some basic expressions used in teaching methods of foreign languages.

'FOREIGN' VS. 'SECOND LANGUAGE' AND 'LEARNING' VS. 'ACQUISITION'

Any second language can be acquired in a variety of ways, at any age, for different purposes, and to varying degrees. Accordingly, we can distinguish different types of second language learning. Traditionally, a fundamental distinction has been made between tutored (guided) and untutored (spontaneous) language learning. The term 'spontaneous learning' is used to denote the acquisition of a second language in everyday communication, free from systematic guidance. For example, when a Serbian worker settles in a West European country without knowing a single word of the local language and then tries to acquire some knowledge of the language through unsystematic social intercourse. Though, it must be said that even in the most spontaneous language learning some kind of 'guidance' will occur, the above mentioned distinction is useful.

A parallel distinction is that between 'learning', which refers to guided, and 'acquisition', which refers to spontaneous learning. In spontaneous language acquisition, the learner has the access to the target language in the course of everyday communication with the surrounding and in guided learning the material is supplied in 'digested' form. Guided and spontaneous ways of learning differ not only in the manner but also in the order in which material is presented. The spontaneous learner is invariably under pressure to utilize his/her entire language potential in order to communicate successfully. There is no such pressure in guided language acquisition. It is replaced by exercises: dictations, essays, pattern drills, etc.

When we mention guided language learning we have to explain the difference between 'a foreign' and 'a second language'. The term 'foreign language' is used to denote a language acquired in a milieu where it is normally not in use and which, when acquired, is not used by the learner in routine situations. A 'second language', on the other hand, is the one, which becomes another tool of communication alongside the first language; it is typically acquired in a social environment in which it is actually spoken. Examples are the French among the German-speaking Swiss population...

Games and the natural approach

One of the most recent approaches to language teaching is the Natural Approach, which has had a large impact on all areas of second/foreign language research and teaching. The principles and practice of this approach have been published in *The Natural Approach* (Krashen and Terrell, 1983). The main proposal of the Natural Approach Theory is that adults can acquire a second language and, that the ability to pick up languages does not disappear at puberty. What makes adult learners different from children is their abstract problem solving ability, which enables them consciously to process the grammar of a foreign language. Thus, adults have two distinctive ways of developing competences in a second language: acquisition and learning, while children have only one: acquisition. In their book, Krashen and Terrell refer to their method of picking up ability in a second language directly, without instruction in its grammar. The Natural Approach focuses on exposure to input instead of grammar practice, and on emotional preparedness for acquisition. The learner's emotional state is like an adjustable filter, which freely passes or hinders input necessary for acquisition. People acquire language best by understanding input in low anxiety contexts, since acquirers with a low affective filter receive more input and interact with more self-confidence and motivation.

According to Krashen the best methods in language teaching are those that supply a 'comprehensible input' in low anxiety situations, containing messages that a student really wants to hear. These methods do not force an early production in the second language, but allow the students to produce when they are 'ready', recognizing that improvement comes from supplying communicative and comprehensible input, and not from forcing and correcting production (In early stages, students are not corrected during oral production, as the teacher is focusing on meaning rather than form, unless the error is so drastic that it actually hinders meaning). Hence, one of the general premises of Natural Approach is that lowers the affective filter by means of a wide range of activities including games, role-plays, dialogs, humor and various problem solving activities, particularly in pair and group work, is necessary for acquisition.

Games and humour as motivating factors in foreign language learning¹

When we talk about the motivation in foreign language learning we must underline that there are different types of motivation. A language learner may look on his/her learning task as making him/her better educated or more cultured, or providing a useful skill for his/her future occupation, with a little regard for the culture or the people represented by the other language. In other circumstances, one might consider learning another group's language as the way of getting on the "inside" of a cultural community. The learner's ethnocentric tendencies, his/her attitudes toward the other group, and his/her orientation toward language learning are believed to regulate his motivation to learn and ultimately control his success or failure in mastering the new language (see Ellis, 1986; Lambert, 1972). Therefore, teachers should try to link any new material with some interesting facts that already exist in learners' mind. It is advisable that the new material should be associated with the facts from the real life.

Paula Kristmanson (1994) in her essay about the emotional climate in her classroom says that affective factors can play a large role in influencing the on-going language learning experience of language learners. In her study, learners pointed out that emotions, such as stress, feelings of failure, as well as positive ones, such as enjoyment and feelings of success influenced their learning. Although some of these factors were related to situations outside the learning environment, others, such as level of difficulty, the mood in the classroom, support of classmates, and encouragement of the teacher directly effected learners' motivation. A relaxed atmosphere where students can take risks and make errors without fear of embarrassment or negative repercussions seems to be important to learners. Also, being able to have fun while learning, has a significant impact on learners. Teachers need to remember that learners' feelings about their language learning environment can have direct impact on their success and on their decision towards language learning in the future. Various communicative activities, including games, are necessary for creating relaxed atmosphere and sustaining interest in language learning.

Loomax and Moosavi (1998) in an article on the use of humor in class point out that anecdotal evidence in past studies consistently suggests that humor is an extremely effective tool in education. The same studies suggest that use of humor in the classroom reduces tension, improves classroom climate, increases enjoyment, increases learner-teacher rapport and even facilitates learning. It allows the shy and timid learner in the class to participate with the group. When used properly, humor allows the learner to be part of the class and possibly contribute without losing face, feeling exposed or vulnerable. It is also important for the teacher to create a "positive atmosphere" for the learners.

¹ The classification is taken and adapted from: Wright, Betteridge and Buckby (1996).

Games in the foreign language classroom

Why games?

Games help teachers create contexts in which the language is useful and meaningful, and learners want to take part in them. At the same time they help and encourage many learners to sustain their interest and work. Effort is required at every moment and must be maintained over a long period of time. Games give practice of all skills (writing, reading, listening, and speaking) in all stages of teaching.

Who are games for?

The enjoyment of games is not restricted by age. Young learners and adults are very willing to play games (that also depends on the learners' socio-cultural background). The games prepared for early teenagers must be selected carefully. The best games for them are those played in pairs and groups. People who learn language to pass examinations or to improve their employment prospects may look on games as unnecessary. Many learners are also prepared to take part in games and activities, which they would consider a little juvenile or rather boring in the mother tongue.

Games' classification

The essential ingredient of a game is a challenge, which is not synonymous to competition. Many of the games depend on cooperation in accepting problems and searching for solutions to them.

One game may have different versions, which help developing different language skills on different levels. The most important is to distinguish a range of language activities ranging from controlled, intermediate stage that we may call guided, to free ones. In guided activities some of the language that is required is provided by the teacher or by the content, while the rest of the language is provided by learners themselves. In free activities, all language is provided by the learners.

Pair and group work are very important if each learner has sufficient oral practice in the use of the language. Pair work is easy and fast to organize and it is better solution than group work if there are discipline problems. On the other hand, some games require group work and many teachers consider it advisable to have a group leader. A reticent learner should be chosen for the leader. In that way he is encouraged by the given responsibility.

It is absolutely essential that the learners are totally familiar with the games they are asked to play. If it is necessary the teacher can explain rules of the games in mother tongue.

As with all events in the classroom, it is advisable to stop the game and change to something else before the learners become tired of it. In this way goodwill and concentration are retained.

The teacher should never stop the game if it is developing successfully. If there are some language mistakes the teacher should note it down and explain them later.

1. Picture games

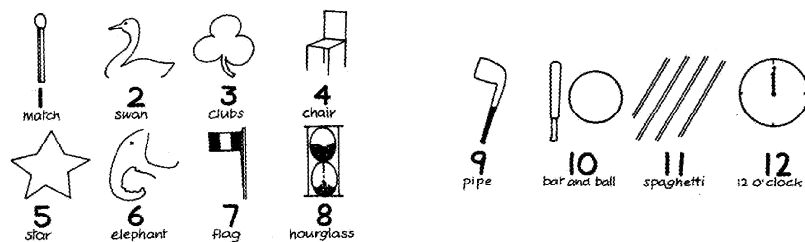
This group of games involves comparing and contrasting games, spotting differences or similarities and considering possible relationships among pictures.

ART GALLERY - This game should be a good exercise for describing pictures, asking questions. Teacher draws squares on the board for each learner with their names above their squares. Then teacher calls out a word and learners draw it (for example: a man eating a cake, dog train, etc.).

2. Psychology games

This type of games might lead to a greater awareness of the workings of the human mind and senses. These games are not useful only in foreign language learning, they can also help developing learners' skills in general, such as memorizing, perception, spotting differences and others.

A MEMORY SYSTEM - The aim is to remember any of 12 given nouns. The learners should memorize 12 objects, one for each number, before the lesson. It is important that the chosen objects look like the numbers. See illustration:

In order to use this system, the learners must relate visually each word given in the class to the one of the objects fixed in the mind. For example, if the word

'shoe' is the first in the list for memorizing, then the learner can visualize a shoe full of matches in order to memorize it. After the list of 12 objects is given, the learners should try to repeat as many objects as they can remember using this method.

3. *Caring and sharing games*

This type of games demand and encourage trust and interest in others. They also represent good way for overcoming learners' shyness, which can often be a problem in the class. Important thing is that only the teacher can decide when the learners are ready for caring and sharing activities.

GETTING TO KNOW EACH OTHER Every learner in the group needs a piece of paper where he/she should write his/her name and four categories of personal details they would like to tell people (for example, favorite music, favorite famous person, dislikes, the most frightening thing, etc.) After having written the information, they should fasten cards to their clothes and circulate around the room looking at each other name's cards. When the teacher says 'Stop' each learner should start conversation with the nearest person and ask about the information on the card. After a few minutes learners should continue circulating and repeat the game. Each learner should talk to about five others.

4. *Sound games*

Sound effects can create in the listener's mind an impression of people, places and actions. Through her/his imagination the listener has to express individual opinions and ideas. This section of games improves oral skills.

USING THE TAPE RECORDER The teacher records the various sounds, such as door opening/closing, telephone, etc. Before playing the sound, the teacher should ask questions like: What is this? Is it a ...? What is happening? While describing the sound, the learners can create whole stories and they can also use various verb forms in order to practice them.

5. *Story games*

The games in this section provide a framework for learners to speak and write at length. The teacher should interrupt a learner only in order to help the story along.

SILLY STORIES This game does not require any preparation. The teacher begins the story with the first half of a sentence. Then the learners have to think of a continuation. With a little imagination the created stories can be very interesting and amusing.

For example:

TEACHER: He was playing the guitar...

LEARNER1: ... in the kitchen...

6. *Word games*

In this section the focus of attention is initially on the word rather than the sentence: spelling, meanings, words for sentence-making, words categorized according to grammatical usage, etc. This type of games does not require any preparation.

HANGMAN - This is very popular game consisted of guessing imagined word. THE ODD MAN OUT - The purpose of this game is finding a word which does not belong to the category of given words. For example:

a) plate, bean, soup, sandwich, apple

b) green, big, orange, brown, red

The other players should agree or disagree and give their explanations.

SPELLING BEE - All learners should stand at the front of the class. Teacher gives to one of the learners a word to spell. The learner orally spells the word and the teacher writes it on the board as it is being spelt. If the spelling is wrong the learner is knocked out of the game. The last learner standing is the winner.

7. *True/false games*

This is one of the great families of games. Essentially, someone makes a statement and other learners decide whether it is true or false.

THERE IS SOMETHING WRONG SOMEWHERE The teacher writes three texts about the picture, two of which contain certain factual errors. He also has to make copies of the texts. Firstly, the learners find the description that is completely correct. Then they underline all the mistakes in the others and explain them.

8. *Memory games*

These games challenge the players' ability to remember. The inevitable differences between what players remember lead to discussion, in which opinions and information are exchanged.

WOULD YOU MAKE A GOOD WITNESS? A teacher shows a picture taken from a magazine and lets the learners look at it for a few seconds. They are to remember as many details as they can. Then the teacher covers the picture and asks them to recall the details.

9. Question and answer games

These games are considered to be multifunctional. They enhance the very process of language learning, along with the acquiring new items from the field of general knowledge.

TEST YOUR KNOWLEDGE - A teacher should prepare quiz cards in advance for each learner or a pair of learners. The learners are asked to provide the correct answers. For example - General knowledge:

What is the capital of Spain? Madrid

Jokes: Where's one place you can always find money? It is in a dictionary.

10. Guessing and speculating games

The aim of this group of games is to find out the hidden information known only to one learner or a certain group of learners. These games are useful for the less sophisticated learners or the learners whose foreign language is limited.

BLINDFOLD GUESS - Teacher blindfolds the learner and gives him/her an object to feel and after that he/she should guess what the object is.

PICTURE OUT OF FOCUS - A teacher selects a slide and sets up a projector but the lenses are turned out of focus. Teacher asks questions about colors and shapes shown on the projector and the learners describe. Then the teacher gradually brings the slide into the focus and the learners try to guess what the picture actually represents. Finally, the teacher brings the slide into sharp focus.

11. Miscellaneous games

WHAT'S IN HIS POCKET? - Playing this game, the learners get used to describing people, actions on the basis of given evidence and giving reasons. A teacher collects the objects that could be carried in someone's pocket, the objects in relation to important past events (e.g. a concert ticket, a note, a photo, etc.). The aim of the game is to find out who the objects belong to, who the person is, what he/she has done, etc.

12. Games outside of the classroom

Occasionally, the learners like to be taken out of the classroom and to change the usual surrounding. Hence, teachers may use the variety of games played outdoors.

BODY WRITING - In groups or individually, the learners make shapes, letters, numbers or words with their bodies. The teacher divides the learners into

the groups of five or six. The learners are given simple tasks to start with. For instance, they are instructed to form the letters "I" or "T". Then they go on to letters, such as "A" or "M", for which they have to cooperate. Once the learners have succeeded in making letters, they are asked to create words and the others should guess these words.

Games	Skills	Control	Level	Time in minutes	Organization	Preparation
1. PICTURE GAMES						
Art gallery	listening, speaking	controlled	intermediate	10-15	class or groups	yes
2. PSYCHOLOGY GAMES						
A memory system	listening speaking writing	guided	intermediate/ advanced	20-30	class leading to pair	yes
3. CARING AND SHARING GAMES						
Getting to know each other	all	guided	all	15-20	class	yes
4. SOUND GAMES						
Using the tape recorder	listening, speaking	guided	intermediate/ advanced	20-30	class	yes
5. STORY GAMES						
Silly stories	listening, speaking	free	intermediate/ advanced	5-10	class	none
6. WORD GAMES						
Hangman	all	guided	beginners/ intermediate	2-3	class	none
The odd man out	all	guided	intermediate	10	class	yes
Spelling bee	all	guided	beginners/ intermediate	10-15	class	none
7. TRUE/FALSE GAMES						
There's something wrong somewhere	reading	guided	all	varies	class or group	yes
8. MEMORY GAMES						
Would you make a good witness?	listening, speaking	free	intermediate/ advanced	10-15	class	yes
9. QUESTION AND ANSWER GAMES						
Test your knowledge	reading	controlled	intermediate/ advanced	10-20	individual or pair	yes
10. GUESSING AND SPECULATING GAMES						
Blindfold guess	speaking	guided	beginners/ intermediate	3-5	class or pair	yes
Picture out of focus	listening, speaking	free	intermediate/ advanced	10-15	class	yes
11. MISCELLANEOUS GAMES						
What's in his pocket	speaking, writing	guided	advanced	30-60	group	yes
12. GAMES OUTSIDE OF THE CLASSROOM						
Body writing	all	guided	beginners/ intermediate	15-30	class or group	none

Finally, we can conclude that imaginative and well-organized games in the classroom, at the same time, help teachers improve their teaching methods and learners find concrete sense in learning languages. Therefore, we will make a short list of web sites where language teachers can find some ideas for creating good atmosphere in the classroom.

References

1. Chiasson, P.,(2002). "Humour in the Second Language Classroom; it's not a Laughing Matter", *The Internet TESL Journal*, Vol. VIII, No. 3, <http://iteslj.org/>
2. Ellis, R. (1986). *Understanding Second Language Acquisition*. Oxford University Press.
3. Krashen, S. and Terrell, T. (1983). *The Natural Approach: Language Acquisition in the classroom*, Oxford: Pergamon Press.
4. Kristmanson, P.(2000). Affect :in the second language classroom: How to make an emotional climate, *Reflexions*, 19, (2), 1-15.
5. Lambert, W.E. (1972). *Language, Psychology, and Culture*. Stanford University Press.
6. Loomax, R. G., Moosavi, S. A. (1998). "Using Humor to Teach Statistics; Must they be Orthogonal?", Paper presented at the annual meeting of the American Educational Research Association, San Diego, April 17th, 1998.
7. Wright, A., Betteridge, D., Buckby, M. (1996), *Games for Language Learning*, Cambridge University Press, Cambridge.

Webpages

- www.transparent.com/games/
- www.primarygames.com
- www.gol.com/users/language/games.html
- www.education-world.com/foreign_lang/classroom
- www.allwords.com
- www.etown.edu/vl/forlange.html

Ljubica Naumović

Igre u učenju stranih jezika

Rezime

Osnovna tema koja se obrađuje u radu je uloga igara u učenju stranih jezika. Na početku se objašnjava razlika između termina "usvajanja" i "učenja" jezika kao i razlika između "drugog" i "stranog" jezika. Za ovu temu veoma je važno bilo spomenuti i Krašenovu The Natural Approach teoriju i objasniti načine učenja stranog jezika kod dece i kod odraslih. U radu se takođe ističe značaj humora i igara kao važnog motivacionog faktora u stvaranja pozitivne atmosfere u učionici. Na kraju, autor daje klasifikaciju igara koje se često koriste u učionici kao i praktične savete za predavače sa spiskom veb-sajtova na kojima se može pronaći niz zanimljivih igara.

Ključne reči: igre, učenje i usvajanje, drugi i strani jezik, humor, motivacija, stvaranje podsticajne atmosfere u učionici.

KNJIŽEVNOST

LITERATURE

Раско Раговић

Тутор: др Пејар Пијановић

Филолошки факултет у Београду

БОЛЕСТ КАО РОМАН

Однос шематске зраће и композиције у роману Беснило Борислава Пекића

Роман Беснило Борислава Пекића представља први део антрополошке трилогије коју још чине 1999. и *Атлантида*. У овим делима Пекић говори о крају цивилизације који је последица човекове издаје природе - "матероубиства". "Мајка природа створила нас је да је усавршавамо. Уместо тога, убијамо је. Платићемо."¹

У 1999. првобитна цивилизација нестаје у нуклеарном рату. У *Атлантиди* људску цивилизацију уништавају вештачки људи - роботи, производ технолошке савршености Атлантиде. У Беснилу смрт долази изнутра, а оруђе уништења је невидљиво голим оком. То је рекомбинирани вирус, створен људском руком. Вирус је подједнако незаустављив у свом походу као и нуклеарне бојеве главе. Овај вирус, за разлику од бомби, не само да људе убија, већ им претходно одузима људскост, претварајући их у псе.

Пекић посматра научно-технолошко напредовање човечанства као све веће удаљавање од мајке природе. Човек своју природну средину пустоши "с подмуклом, болесном безобзирношћу",² што за коначну последицу има *крај*, на било који од описаних начина. Човечанство је, дакле, бесно; симптоми су свуда, а када беснило покаже симптоме више се не може излечити.

Радња *Беснила* одиграва се на лондонском аеродрому Хитроу, који представља свет у малом - мешавину свих раса, нација, религија, језика. Вирус који ће овај свет разорити настао је радом Фридриха Либермана, научника вођеног идејом да би "симбиоза вируса лишеног бесциљности и човека ослобођеног ограничења владала природом, којој обоје служе само као ђубриво."³ Рекомбинирани вирус "бежи" из лабораторије на тремеји Сирије, Либана и Израела. Вирус пуком случајношћу стиже на Хитроу, где се незаустављиво шири све док не зарази готово читаву популацију - више од двеста хиљада људи. Међутим, овај вирус - изазивач епидемије - није коначан циљ Либермановог рада. Коначан циљ

1 Борислав Пекић, *Беснило*, Београд, БИГЗ, 1987, стр. 23.

2 Исто, стр. 11.

3 Исто, стр. 9.

научник достиже тек на аеродрому, где ствара финалну рекомбинацију вирусне ДНК која од човека прави над-биће. Избијањем епидемије, на делу аеродрома је уведен карантин. Он се постепено шири, да би до краја романа цео Хитроу постао "зобрањена зона". У карантину писац прати више појединачних прича (писац Данијел Леверкин, старац Габријел, лекар Лук Комаровски, полицајац Елмер и убица Ханс Магнус...). Животи свих ликова постепено падају под потпуну контролу беснила, што ће се десити и са аеродромом као целином.

Композиција романа стоји у директној вези са темом, а то је беснило. Може се рећи да је артикулација приче у потпуности прилагођена развоју болести. То је упадљиво већ на почетку књиге - роман је подељен у осам целина. Почиње прологом, завршава се епилогом. Наслов пролога је *Rhabdovirus*, што је медицинско име главног јунака - вируса. Следи шест "стадијума" романа, названих по стадијумима болести - инкубација, продрома, акута, фуриоза, парализа, кома. Наслов епилога је поново инкубација.

Ентитет на коме се ови стадијуми испољавају је аеродром, као метафора за човечанство. Шта ће се са овим јунаком до краја догодити сугеришу од почетка наслови "стадијума" романа - аеродром је напао Рабдовирус који изазива беснило. А беснило је, као што је добро познато, неизлечива болест.

Развијајући причу, Пекић прати развој болести, али уз неке измене које објашњава у уводној напомени: "Извесна факта прилагођена су захтевима Приче, а Прича, опет, традиционалним жПравилима игреж овог паралитерарног жанра".⁴ Најзначајнија измена у фактима је природа вируса - то није вирус беснила познат из уджбеника микробиологије.

Прва разлика природног и Пекићевог вируса је у имену. Природни се зове *Rhabdovirus hydrophobiae*, а име јунака из књиге је SH - RRR - FL - 77, што заправо значи Super Human - Rhabdovirus Regenerative Recombinant - Frederick Lieberman - 77. Ова скраћеница означава седамдесетседму рекомбинацију ДНК вируса беснила коју је извршио Фридрих Либерман.

Друга разлика је у брзини развоја болести. У природи, инкубација (период од уласка вируса у организам до испољавања првих симптома) траје просечно од двадесет до деведесет дана. У роману, то време је драстично скраћено - на свега неколико сати. Цео аеродром нестаће три, пет или седам дана по избијању епидемије. "Ако је Бог свет створио у шест дана, више му не може требати ни да га уништи."⁵ Међутим, без обзира на време, оба вируса убијају са стопроцентном сигурношћу.

4 Исто, стр. 5.

5 Исто, стр. 501.

Стручна медицинска литература наводи да се болест врло ретко преноси са једног човека на другог, односно - заражени људи не гризу своју околину ("Последњи случај псећег понашања, до данас, забележио је Хабел 1940. у Вашингтону"⁶). Болест људима најчешће преносе дивље животиње (вукови, лисице, слепи мишеви) или домаће - пси. Једино описано интерхумано преношење беснила је на чланове породице оболелог. Код Пекића, преношење са једног човека на другог је најзначајније. Вирус претвара људе у бића налик побеснелим псима која сложено, у чопору, нападају оне који их угрожавају. "Бесни не нападају једни друге. Убијају само здраве. Здрави не праве разлику. Убијају и бесне и здраве."⁷

Болест коју Пекић описује заузима централно место у роману. "Беснило је главни лик, основни мотив, главни догађај у истоименом роману, процес и атмосфера средине која метафизички одређује простор и време. Беснило је сабирна жижка свих мотива у овој књизи, мост међу свим композиционим целинама..."⁸ Оно је у роману самом себи у служби - композиција приче, којој је тема беснило, прилагођена је начину на који се сама болест развија, тј. ширењу болести кроз ентитет аеродрома на исти начин на који се болест шири кроз људски организам. "Карантин на аеродрому Хитроу поседовао је особине болести због које је уведен",⁹ објашњава писац. На исти начин повезани су болест и роман. Поглавља романа због тога су дефинисана као стадијуми. Анализирајући ову тезу, не смемо губити из вида да болест коју Пекић описује није природна. За композициону основу "Беснила" писац је искористио мутирану болест. Стога се поетика, или тачније композиција овог романа мора проучавати на основу информација чији је главни извор сам роман.

Композиција романа "Беснило" умногоме одговара композицији класичних драмских дела. Таква дела имају уочљиве елементе структуре - од пролога до епилога, преко експозиције, заплета, кулминације, ретардације, перипетије и расплета. Пекић "низ засебних епизода по класичном принципу уланчава онако како налаже фабуларна прогресија, односно развој драмске ситуације. Беснило се отуда може схватити и као савршен модел филмског сценарија."¹⁰

Пролог, насловљен као Рабдовирус, први је сегмент романа. Започиње првом референцом на беснило у историји - цитатом из *Илијаде*. Следи физички опис вируса, веома детаљан и научно прецизан. Уводни сегмент наставља се "психолошким портретом" овог јунака. Одмах на

6 Исто, стр. 200.

7 Исто, стр. 556.

8 Радомир Батуран, "Антрополошко-метафизичка оријентација паралитерарног романа *Беснило* Борислава Пекића", Градина бр. 3, 1986, стр. 48.

9 Б. Пекић, исто, стр. 263.

10 Мирослав Тохољ, "*Исписивање духа времена*", Ослобођење, 14. 12. 1983, стр. 9.

почетку, писац поставља паралелу између човека и вируса: "Пустошио је своју родну средину с подмуклом, свирепом, болесном безобзирношћу, с којом човек злоупотребљава и разара своју."¹¹ У прологу је најављена катаклизма. Она ће бити "страшнија од сваког земљотреса који је још од постања погодио планету".¹²

Овакав почетак није ту само да упозна читаоца са јунаком романа, већ пре свега да "индицира задатост приче коју осведочавају каснији догађаји у роману".¹³

Стадијум први - Инкубација заправо је експозиција у структури романа. Као што је код оболелих од "Пекићевог" вируса у роману период инкубације веома кратак, тако је и овај стадијум романа сведен на само две стране. У филмски сликовитој сцени, немачки овчар, субјект АК - 407, заражен мутираним вирусом који је произвео др Либерман, приближава се штенари једног израелског кибуца коју ће напасти. Једини преживели у том нападу биће штене Шерон, а оно ће затим изазвати епидемију на Хитроу.

Инкубација је почетни стадијум болести, период од уласка вируса у организам до испољавања првих симптома. Веома је значајно да је то једини стадијум беснила у коме је могуће излечење: чим се први симптоми појаве смрт је неминовна. Да ли овако кратка инкубација у роману значи да је време током кога се човечанство може излечити ограничено, и да ће врло брзо проћи?

Стадијум други - Продрома у композицији одговара заплету. Овај део књиге омогућава упознавање са готово свим значајним ликовима. У овом стадијуму болести испољавају се први - неспецифични симптоми беснила: страх, немир, депресија, раздражљивост. Све су то емоције које могу бити последица путовања авионом, дакле - очекиване су и стално присутне на великом аеродрому. За прву оболелу, калуђерицу мајку Терезу, симптоми говоре да је подлегла нападу хистерије изазваном страхом од летења. Тако је и са аеродромом, односно човечанством - све је наизглед нормално, све на свом месту. Међутим, пошто смо на почетку романа наслутили апокалипсу, онда је сврха овог описа "нормалне ситуације" да означи почетак краја аеродрома, односно цивилизације, јер вирус је ту, неприметан, и незауостављиво напредује. У таквој атмосфери авион са мајком Терезом слеће, она стиже под лекарски надзор, а ускоро се сазнаје од чега је болесна. После бројних еуфемизама (којима су људи склони кад год је потребно суочити се са проблемом који долази изнутра, од њих самих), тек на 156. страни књиге болест добија своје право, добро

11 Б. Пекић, исто, стр. 11.

12 Исто, стр. 12.

13 Петар Пијановић, Поетика романа Борислава Пекића, Београд, Просвета, 1991, стр. 237.

познато и вишезначно име - **беснило**. На питање "шта се догађа", шеф медицинског центра Лук Комаровски одговара: "Беснило... Беснило се догађа".¹⁴ Управо то и почиње да се догађа у роману. Описано "нормално стање" ускоро ће се изменити под дејством вируса (појавиће се специфични симптоми болести), а мотивација у роману такође ће се променити.

Стадијум трећи - Акута почиње описом аеродрома, односно његове централне терминалне зоне (ЦТА). Наглашено је да је контролни торањ "централни нервни пункт аеродрома",¹⁵ односно његов мозак, што је наговештај локализације расплета романа. Циљ вируса беснила увек је мозак, па ће мутираном Рабдовирусу циљ бити мозак аеродрома. Овај стадијум романа обухвата релативно кратак временски период и представља "предах" пред наредну - фуриозну фазу. У акутнонеуролошком стадијуму, беснило се најзад испољава на добро познат начин. Симптоми су страх од воде (по коме болест носи латински назив хидрофобија), јака раздражљивост, конвулзије и појава пене на устима. Пекић је, стварајући мутирани вирус, поделио ову фазу на две које се зову акута и фуриоза. Акута је у функцији ретардације, док је фуриоза кулминација романа.

Из Лондона на Хитроу стиже вирусолог др Џон Хамилтон. Он управи аеродрома подробно описује беснило, улазећи у историјске, медицинске и социјалне детаље. Поново је вирус детаљно портретисан, али овога пута функција није дескрипција. Др Хамилтон жели да код шефова аеродромских бирократија изазове страх. Из тога би могла да проистекне брза и одлучна реакција коју ситуација захтева. Писац на исти начин жели да делује на читаоца. "Натприродан страх без лица"¹⁶ карактеристичан је за овај стадијум болести и неопходан је неки спољашњи стимуланс који би као окидач покренуо фуриозне нападе. Међутим, како је овај стадијум романа у функцији ретардације, фуриозне нападе ћемо још мало сачекати.

Функционери аеродрома формирају Комитет за борбу против беснила, чија је прва одлука увођење карантина на делу аеродрома. У оквиру карантина је зона строге изолације, што је "паралела са круговима пакла".¹⁷

Увођење карантина у анализи мотивације у *Беснилу* има веома значајну улогу - већина ликова биће задржана у карантину. Управо ће увођење карантина мотивацију (готово не приметно) у потпуности променити. Дотле, све се одвија по правилима реалистичке мотивације - путници долазе у Лондон или из њега одлазе, пријатељи их дочекују или

14 Б. Пекић, исто, стр. 156.

15 Исто, стр. 179.

16 Исто, стр. 543.

17 М. Тохол, исто.

прате, један убица жели да побегне са места злочина, а једном полицајцу је стало да га ухвати, писац шунд романа глуми сопствене ликове у нади да ће написати бољу књигу... Логично је да карантин не поремети животе ових људи од самог тренутка увођења. Међутим, болест се шири и све више људи умире, па се и сам карантин шири (да би коначно захватио цео аеродром). Упркос томе, ликови настављају да остварују своје зацртане планове. Убица се упушта у игру мачке и миша са полицајцем. Њега, осим убице, на аеродрому ништа друго не занима, па ни беснило (чак се једини пријављује у добровољце за попис путника у карантину). Јевреји и Арапи настављају бескрајно ратовање иако ће једини победник овде моћи да буде Рабдовирус. Брачни пар из неке шпанске забити размишља само како да одложи рођење детета до повратка у завичај. Мотивација остаје на први поглед непромењена. Но, она неприметно и полако прелази у домен фантастике. Њена улога све више постаје композициона. Ликови постају робови задатости у роману и без могућности избора - катаклизма ће бити потпуна (доследно правилима игре жанра).

О томе у свом дневнику размишља и лик - писац Даниел Леверкин. Он остаје на аеродрому свесно, у намери да напише роман о карантину. Леверкин проучава поступке полицајца Елмера, који ће, упркос свему, тражити убицу једног човека "у присуству масовног убице од кога и сам може страдати".¹⁸ Леверкину као писцу Елмер би био занимљив једино када би се управо тако понашао, тј. када се не би борио против беснила у ситуацији у којој сви то раде. Ово је једно од неколико места у роману на којима Пекић објашњава поетику свога дела. Промена у психолошкој мотивацији је само још један знак упозорења због беснила свеприсутног у савременом свету - Пекићеви јунаци, упркос епидемији, настављају да се баве својим пословима који ће бити коначно обесмишљени када најзад свима пресуди Рабдовирус.

На крају овог стадијума романа умире прва жртва мутираног беснила, мајка Тереза. На тренутак је завладала потпуна тишина, а онда је "животињски урлик, долазећи са свих страна, испунио простор".¹⁹ Овом филмском сценом почиње фуриозни стадијум болести аеродрома Хитроу и романа.

У **Стадијум четврти - Фуриоза** Пекић смешта кулминације неких токова радње у роману, али и кулминацију централне приче. Споменути урлик испушта побеснели Алжирац са крова једне од аеродромских зграда. Овај догађај представља објаву болести аеродрому. Карантин је "на мала врата" сазнао да је у питању беснило. Ускоро ће се грчити у првим конвулзијама - нередима које свесно изазива убица (мотивацијски дослед-

18 Б. Пекић, исто, стр.284.

19 Исто, стр. 273.

но - не у намери да се спасе од беснила тако што ће побећи из карантина, већ да би његов злочин остао неоткривен и да би побегао од полиције). Ситуација је подједнако безнадежна као и на почетку фуриозне фазе болести код појединачних болесника - они се могу обуздати седативима и каишевима, али се не могу излечити. Полицајци у карантину уместо седатива користе аутоматско оружје за смирење конвулзија.

Контролни торањ полако губи своју функцију, и постаје микробиолошка лабораторија. Из спољашњег света на Хитроу ће стићи још електронски микроскоп, екипа лекара и коначно - уништење аеродрома. Тиме Пекић наглашава изолованост овог света у малом од спољашње цивилизације.

У овом стадијуму болести испољавају се најзначајнији симптоми који Пекићев вирус разликују од природног. Најупадљивије је "псеће понашање" - изражена агресивност и напади болесних на здраве, при чему су "оружја" нападача искључиво нокти и зуби. Стање је, "док су се у њему налазили, за већину било изванредно угодно".²⁰ Узрок треба потражити у природи вируса - Хитроу вирус је мутант, настао са циљем да се човечанство усрећи и преведе у "суперчовечанство". Пошто вирус који изазива епидемију није коначан продукт истраживања, ни његово дејство није жељено, већ уместо натчовека ствара човека - пса коме агресивност доноси блаженство.

Кулминација главног тока радње ситуирана је негде између три догађаја - сазнања да је вирус мутант, Либермановог доласка (и најаве да је припрема вакцине само питање времена) и коначне потврде да је он творац вируса.

Либерман долази на аеродром да би био његов спасилац. Међутим, овај месија не доноси добро већ зло, он није спаситељ него уништитељ. Убрзо сазнајемо за његову намеру да преобрази природу човека, да "усавршавањем човекове микробиолошке организације"²¹ постигне природни имунитет на све познате болести и створи натчовека. Он сматра да тако узвишен циљ оправдава сва средства, те без моралних недоумица експериментише на људима у Аушвицу. Нацистички логор је за њега само успутна станица. Издајући се за Јеврејина, он бежи из Немачке и наставља свој рад где год за њега пронађе могућности. Либерман никако није банални продукт "тржишних законитости жанра... у којима је све зло или у ђаволу, или у криминалцу или у нацисти".²² Он нациста јесте био, али би се пре могло раћи да је нацизам био у његовој служби него обратно, за њега аријевска раса није ништа боља од јеврејске

20 Исто, стр. 362.

21 Исто, стр. 394.

22 Предраг Марковић, "Рабдовирус, тајни агент њ. в. логике", Летопис Матице српске, 155 (1984), стр. 115..

или словенске - "за њега је нижа раса била читава људска врста".²³ Либерман је "лик - функција, наука у функцији зла",²⁴ односно оличење одрођене науке која ће, по Пекићу, човека уништити у намери да га учини јачим од природе.

Стадијум пети - Парализа, према медицинским енциклопедијама, представља последњу фазу болести, током које конвулзивни напади престају. Јавља се одузетост која се шири од доњих екстремитета навише и завршава парализом виталних центара у централном нервном систему, што је непосредни узрок смрти. Пекић ову терминалну фазу раздваја на парализу и кому у намери да у композициону структуру унесе простор за привођење крају већине споредних наративних токова, али и да нагласи посебност сопственог (тј. Либермановог) вируса у односу на природни.

На аеродрому, у овом стадијуму, постепено долази до парализе свих функција. Током овог стадијума болест ће коначно захватити цео аеродром, осим контролног торња. Бокачо у *Декамерону* описује (а Пекић у *Беснилу* цитира) да "на врхунцу злопаћења и испаштања нашег града, рањиви ауторитет људског и божанског закона беше злоупотребљаван и готово се сасвим распао, јер они који би требало да га примењују и сами беху мртви или болесни".²⁵ Све што се сада на Хитроу дешава лишено је правила, инхибиција, обзира. Наступа парализа људскости која ће постепено постати и буквална, физичка парализа, одсуство сваке активности.

У овом делу романа поново до изражаја долази композициона мотивација, којом писац заправо апострофира саможивост човека - појединца у ситуацији у којој је читава заједница угрожена и неспособност те заједнице да занемари унутрашње разлике и сукобе, ма колико они бесмислени били наспрам опште опасности.

На почетку поглавља, лекар Лаверик напада и убија једног полицајца. Овај догађај описан је на само једној страни, али представља модел по коме се развија овај стадијум романа. Лаверик је обузет само једном мишљу - да своју супругу (а заправо себе самог) склони на било које колико-толико сигурно место. Он је познат и уважен лекар, члан енглеског високог друштва. Под дејством страха (иако му извор није вирус) он постаје дивља животиња, а људскост у њему улази у стање парализе.

Парализа људскости која је наступила у овом сегменту романа последица је својства самог вируса да људе дехуманизује и претвара их у бића која пежоративно називамо дивљим зверима.

23 Б. Пекић, исто, стр.536.

24 Р. Батуран, *Романи Борислава Пекића*, Никшић, НИО Универзитетска ријеч, 1989, стр. 197.

25 Б. Пекић, исто, стр. 411.

Стадијум шести - Кома на почетку доноси кратак предах за читаоца, после драматичних догађаја и открића на крају претходног стадијума. На овом месту писац се отворено појављује у роману, описујући али и коментаришући ситуацију на коматозном аеродрому. Он се обраћа успореним, готово опуштеним ритмом, наглашава да је на Хитроу време изгубило значај, и да се више не зна колико дана епидемија траје. Следи опис стања на аеродрому, из кога сазнајемо да, гледано из контролног торња, у ЦТА више нема људи. По аеродрому сада трче, скиче, завијају само "чопори људи-паса" и "усамљене псолике луталице".²⁶ Ово пишчево обраћање Вејн Бут би назвао коментаром за успостављање расположења. То расположење постаје све мрачније и мрачније.²⁷ На крају овог одељка, време почиње поново да тече. Најављен је и рок до кога ће на аеродрому бити живих - у питању је наредних осам сати.

Последњи стадијум романа доноси перипетију и расплет главног тока приче о епидемији. Аеродром је у коми, цео под контролом беснила. Парализа је обузела све његове делове. У контролном торњу Либерман објављује да је пронашао лек против мутираног вируса. Трачак наде за спас ипак постоји. До краја романа догађаји ће се низати као на филмској траци. Десиће се и оно неминовно и дуго очекивано - беснило ће успети да продре у мозак аеродрома, контролни торањ. Само двоје лекара успева да се забарикадира у куполи на врху торња. Они испробавају серум на себи пошто знају да су заражени. Ту је перипетија, после које следи добро познати крај.

Серум против Хитроу беснила направио је Либерман и то је коначна - седамдесетосма модификација вируса. То је средство које ће од човека створити над-биће. Међутим, Либерман не доживљава да види шта је заправо његов натчовек - биће без имало људскости, које само себе уништава. Два над-бића ће насрнути једно на друго и тиме поништити сваку разлику која постоји између њих и људи-паса. После овог обрта, следи завршетак романа у коме аеродром Хитроу доживљава судбину свих страдалих у свим епидемијама у историји - бива кремиран.

Књига се завршава епилогом чији је наслов поново **Инкубација**, што наговештава почетак нове катаклизме. Епидемију ће преживети само два лика - Габријел и Шерон. Штене Шерон је извор заразе, и то је читаоцу од почетка познато. У више наврата у роману различити ликови покушавају да установе одакле је вирус потекао, сваки пут разматрају могућност да је у питању неки пас, али ту могућност увек одбацују. "У

²⁶ Исто, стр. 504.

²⁷ Пекић је свакако имао у виду да је код болесника у преткоматозном стању свест очувана, па је овим пасусом, уз благу дозу ироније, покушао да прикаже макар делић расположења пацијентата.

људској природи је да не верују ни најочигледнијим истинама ако се не уклапају у образац који доноси корист",²⁸ наводи Пекић у једној дигресији. Сходно томе, нико у роману не жели да поверује да *беснило* постоји, и да је у виду Шерон отелотворено. Под *беснилом* треба подразумевати болест цивилизације и њену аутодеструктивност, болест људског духа која ће довести до човековог коначног одумирања. То је можда људски разум, суви рацио, хируршком прецизношћу одвојен од душе, који се окреће против људи (као што Шерон почиње да мрзи људе).

Прича о Габријелу представља парафразу мита о Тезеју. Старац долази на аеродром не знајући шта треба да уради, пратећи само њему видљиве знаке провлачи се кроз лавиринт аеродрома и сазнаје да му је задатак да пронађе Шерон. Мит о Тезеју Пекић није просто "преписао". Габријел проналази излаз из лавиринта "у дословном смислу речи и када је већ касно".²⁹ Овај Тезеј није поразио свог Минотаура (беснило), јер се беснило крије у лавиринту човечанства, оно је ту одувек и уништити њега значило би уништити човечанство какво је данас. Габријел има много тежи задатак од античког Тезеја, али он се не предаје и наставља борбу коју води од митског времена, преко средњег века (доба куге) до данас. Габријел је једини човек који преживљава епидемију, вероватно зато што је једини (добар) човек уопште на Хитроу. Он је једини незаражљив, зато што "беснило иде на беснило. Он једини није људски бесан, да би псеће могао побеснети".³⁰ Габријел је супротност у односу на Шерон. Он представља алтернативу материјалној цивилизацији, која од беснила, сопственог продукта, страда. Ако је Шерон ум, који се окреће против човека, Габријел је дух (душа). Габријелу ће бити дата шанса да се спасе - он из аеродромског лавиринта излази кроз канализациони отвор који је "био само за њега отворен. За све друге овде се простирао само непробојан бетонски под."³¹

У роману "Беснило" прича о пропасти савременог човечанства у коме материја побеђује дух а микросвет разара макросвет обликована је на основу теме, првенствено поштовањем правила која је поставио писац осмишљавајући патогенезу једне мутиране болести. Болест је постала роман - тематски, идејно и структурно. Тема романа је епидемија неизлечиве болести на ограниченом простору једног аеродрома. Беснило не представља само медицински феномен, већ на идејном плану представља беснило (или лудило) савремене цивилизације, одрођене од природе и несвесно аутодеструктивне. Структура романа подређена је у

28 Исто, стр. 255.

29 Јасмина Ахметагић, *Антички мити у прози Борислава Пекића*, Београд, Књижевна реч, 2001, стр. 47.

30 Борислав Пекић, *Време речи*, Београд, БИГЗ, Српска књижевна задруга, 1993, стр. 155.

31 Беснило, стр. 585.

потпуности развоју болести, што је уочљиво кроз појединачна поглавља (стадијуме) у којима се болест испољава на аеродрому као пацијенту. Роман је изграђен из више слојева - почиње као прича о терористима, наставља се као детективски, а постепено постаје доминантно антрополошки. Пекић парафразира античке митове (највише мит о Тезеју) да би просторно ограниченој причи дао временску универзалност. Нераскидива веза теме и структуре романа омогућава да се већ на почетку наслути какав ће бити крај романа, чиме је већина ликова остављена на милост и немилост беснилу без икакве наде да ће преживети. Потпуном катаклизмом (неуобичајеном у паралитерарним продукцима), Пекић прави коначан искорак из баналности жанр-романа и приближава дело "високој" литератури.

Литература

1. Ахметагић, Јасмина, *Антички мити у њрози Борислава Пекића*, Београд, Књижевна реч, 2001.
2. Батуран, Радомир, *Романи Борислава Пекића*, Никшић, НИО Универзитетска ријеч, 1989.
3. Батуран, Радомир: "Антрополошко-метафизичка оријентација паралитерарног романа *Беснило* Борислава Пекића", Градина бр. 3, 1986.
4. Бут, Вејн, *Реторика њрозе*, Београд, Нолит, 1976.
5. Форстер, Едвард Морган, *Аспекти романа*, Нови Сад, Орфеус, 2002.
6. Марковић, Предраг, "Рабдовирус, њајни агенти њ. в. логике", Летопис Матице српске, (1984).
7. *Медицинска енциклопедија*, Загреб, Југославенски лексикографски завод, 1967.
8. Пекић, Борислав, *Беснило*, Београд, БИГЗ, 1987.
9. Пекић, Борислав, *Рађање Ајланџиде*, Београд, БИГЗ, 1996.
10. Пекић, Борислав, *Време речи*, Београд, БИГЗ, Српска књижевна задруга, 1993.
11. Пијановић, Петар, *Поеџика романа Борислава Пекића*, Београд, Просвета, 1991.
12. Солар, Миливој, *Идеја и њрича*, Загреб, Либер, 1974.
13. Солар, Миливој, *Теорија књижевности*, Загреб, Школска књига, 1997.

14. Тартаља, Иво, Теорија књижевности, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2000.
15. Тохол, Мирослав, "Исцисивање духа времена", Ослобођење, 14. 12. 1983.

Rastko Radoicic

Desease as a Novel

Summary

In the novel *Besnilo* (Rabies) Borislav Pekic contemplates on disease of modern civilization, where spirit is defeated by matter, and macro world gets to be destroyed by micro world. The main Subject of the novel is a plague that spreads unstoppably in Heathrow airport. The plague - rabies, is not just a plain medical phenomenon. This pest actually represents rage and madness of modern world. The structure of the novel is homologous with the symptoms of the disease, which can be grasped through chapters of the novel that are named after the stadiums of rabies.

The patient in this novel is metaphorically - the London airport. All symptoms of rabies are visible on this patient. Pekic uses ancient Greek mythology (mainly myth about Theseus) to make his story historically universal, although it is restricted to the space of the airport. Unbreakable bond between subject and structure of this novel allows the reader to presume the outcome of the story, making the characters preordained by the inevitable and allegorically incurable state of rabies.

Key words: disease, plot, novel, Pekic, rabies

Milica Milosevic

Tutor: dr Predrag Markovic

Institute for Contemporary History in Belgrade

AMERICA IN THE WORKS OF SOME SLAVIC WRITERS OF THE TWENTIETH CENTURY

Introduction

Of all the changes that took place in the world at the beginning of the twentieth century the most decisive one for the future was the rise of the United States of America. It was during this century that America established itself as a country and a place crucially different from all the other places in the world. America became a presence in other peoples' lives as a political force, as an economic power and through its cultural influence. Foreigners, together with Americans themselves, have produced readings of America. Among those who emigrated to America or who were just visiting the country were numerous Slavic writers and artists. Later, they used their books to describe their view of the country. In this essay, the perceptions of America by several twentieth century Slavic writers are presented. Two Soviet writers, Ilia Ilf and Evgenij Petrov give the official, Soviet view of the American life and perspectives at the beginning of the century while another Russian writer, the ultra-leftist, Edvard Limonov gives his critical view of American society in the second part of the century. Serbian writers Milan Oklopdzic, Svetozar Vlajkovic and Momo Kapor depict the United States in the period from the seventies till the nineties, and Croatian writer Dubravka Ugrjesic deals with the modern period, with the end of the century.

Some of the European attitudes toward the United States formed before 1918. Many European travelers praised American democracy and religious freedom while others voiced distress about American commercialism or the absence of an appropriate hierarchy in American family life." Johan Huizinga, the Dutch historian, upon his return from his only visit to the United States, expressed himself thus: "Among us Europeans who were traveling together in America...there rose up repeatedly this pharisaical feeling: we all have something that you lack; we admire your strength but we do not envy you. Your instruments of civilization and progress, your big cities and your perfect organization only made us nostalgic for what is old and quiet, and sometimes your life seems hardly to be worth living, not to speak of your future.¹ However, the United States was widely seen as a land of prosperity and economic opportunity, aspirations to which

¹ Kroes, Rob, America, *Americanization and Anti-Americanism*; p.11

many European emigrants were spurred.

America in the twentieth century

A repertoire of fantasies about America existed even before its discovery. That repertoire has been fed in numerous ways, through many media of transmission. Both Americans and non-Americans have contributed to this collective endeavor, making sense of the new country and its evolving culture. In the twentieth century America became ever more present in the minds of non-Americans, as a point of reference, a counterpoint. Culture in America changed along with the country.

The most important development in the twentieth century culture was the revolutionary rise of the popular entertainment. American popular culture started to spread through the mass media.

The forces that dominated popular arts were mostly technological and industrial: films, radio, newspapers and records. The growth of the mass media during the first part of century was spectacular. The circulation of newspapers in the US grew much faster than the population, doubling in the period from 1920. to 1950. While newspapers addressed the literate part of the public, film, on the other hand, had a bigger audience, especially after it had learnt to talk in the late twenties.

Another, completely new medium appeared after the First World War: radio. Radio not only became a powerful weapon of propaganda and mass information but it also created a public sphere of its own. It gave the world music as an audio background for everyday life. The music which could be heard on the radio was mostly jazz. Jazz developed in the US under the influence of migrations of African-American citizens from the southern countries to the big cities of the Mid-west and the Northeast. This combination of African-Americans, syn-copated music for dance and instrumentation became another symbol of modernity, mechanical age, break with the past, shortly, another manifesto of the cultural revolution and the main contribution of the US to the music of the twentieth century.

The main representative of the American culture in the period between the two World Wars was the American film industry, the only one that had the global distribution. Hollywood films were seen by millions of viewers and the industry reached its peak after the end of the World War II. During the fifties America experienced the rise of the specific, powerful youth culture. The symbol of the new social group of young people and its life style was a hero whose youth and life terminate at the same time, first represented in the character of the famous actor James Dean, and later in the lives of the rock stars. The youth styles were spreading fast, helped by consumer society through which they reached the

masses. The youth culture was international, blue jeans and rock music became the marks of the modern, young people. American students wore jeans because they did not want to look like their elders, but jeans began to appear on weekends and holidays, even during the working-hours in some "creative" and other professions, worn by the "gray heads" also.

"Jeans was still very much connected to cowboys and the Western mythology. The meanings which contributed to the fact that the West still held significance for the students in the eighties were not only the well-known ones, regarding freedom, naturalness, toughness, hard work, progress and development, but the ones regarding the American spirit as well. As the opening of the Frontier was a unique and decisive moment in American history, so was jeans considered a unique and importantly American part of wardrobe, probably the only American contribution to the international fashion industry."²

Universities became centers of development and transmission of the youth styles, due to a great number of young people they gathered. Universities also offered jobs for the writers who were not commercial enough. Writers lectured and lived at colleges and professions of a lecturer and a novel writer overlapped so much that a new genre appeared during the sixties, a novel from the campus which dealt, beside the usual topics, with the questions like academic exchange, international exams, university gossips and others.

From the sixties on a universal triumph of a society of mass consumption prevails. The images that followed people in America from birth till death were the ones that advertised consumption or that were devoted to the commercial mass entertainment. The sounds that followed an urban life at home and outdoors were the sounds of commercial pop music.

The words that dominated American consumer society were the brands of products. They were printed on shirts, attached to the other parts of apparel like magical talismans, through which, one who wore them gained spiritual virtue of the life style these brands symbolized and promised. Products of mass consumption and entertainment became the icons of American society. The "Pop-art" artists, like Andy Warhole, spent their time reproducing, as carefully as they could, the visual ornaments of American commercialism: cans of soup, bottles of Coca-Cola, Marilyn Monroe. The triumph of mass market lay, in a way, in the fact that it fulfilled the spiritual as well as the material needs of consumers. That was a fact advertising agencies were mostly aware of, when they changed their campaigns to show that they did not only sell soap but a dream of beauty, not a can of soup but family happiness.

American advertisements drew on repertoires of American myths and symbols that found recognition across the globe. Advertisements evoked a world culture of leisure and pleasure, repertoires of the American images known all

² Fisk, Edward, *Popularna kultura*, p.11 (self translation)

over the world, where America and the American West symbolized a world without borders. Commercial images consisted of the established imagery of America as an open space, a land without limits that sets no constraints and allows all individuals to break free and be the agents of their own destinies. American advertisements display a world increasingly permeated by a culture of consumption, geared toward leisure and pleasure.

The Western Europe was no longer the main home of high arts. New York replaced Paris as the center of visual arts, which meant that New York was a place where living artists were the most expensive goods. Public and private resources dedicated to arts were much higher than before. Private sponsorship was very important in the US where multimillionaires, encouraged by tax privileges, supported education and culture more generously than anywhere else. Great sponsors not only donated their collections to state and city galleries but they also founded their own museums and gave them their own names.

Slavic writers on America

Two Russian travel writers, Ilia Ilf and Evgeni Petrov, visited America in the first half of the century. They traveled from the East to the West coast and back by car, passing ten thousand miles in sixty days. The two writers saw the country as a perfectly organized society with high life standard, excellent service and comfort which was not luxury, which was standardized and available to all. However, they gave their final judgment on the country in the title of their book: "The Common America".

Milan Oklopdzic' hero from his book "Ca. blues" comes to Los Angeles as a visiting lecturer. His time is divided between lectures, parties, bars and he becomes a part of the youth movement of the seventies together with his friends and students. The talent of the Belgrade playwright in Svetozar Vlajkovic' novel "Cubura, somewhere in California" was recognized immediately in America, and all the doors opened for him. He got the perfect conditions to direct his play because they found it spectacular, the best play in fifteen years. His students in San Francisco could not write a good play because they did not have a bit of madness in them, they were unable to "defrost" themselves, everything was reality for them. They did not care for theatre, their main concern was whether the university hall would be painted green or not. No one there understood surrealism. Their life was decided beforehand for them by the system.

Dubravka Ugrjesic, a Croatian writer, had spent a few months in America in 1992, during the war in Croatia, and on her return home, she wrote a book about it with the title "The American Fictionary". She remembered in America how culture in her own former country-Yugoslavia consisted of Greek myths, partisan stories and Hollywood films. It was cheaper at that time to buy a Holly-

wood film than to publish a book for children. She wrote: "One of the greatest myths of the twentieth century is americana, the image America has of itself, which appeared somewhere between Hollywood and Madison Avenue.

Created for years, americana got its sophisticated crown in Warhol's Campbell soup and later it was repeated in films, novels, on television and once more in life. Today, as a result, it is not completely clear if millions of people eat soup or a myth."³

America came to the post-war Yugoslavia with Hollywood films and then kept coming with the translated books of Upton Sinclair, Theodore Dreiser, Irving Stone, Hemingway, Kerouac, Selinger..." When television entered all homes, screen became smaller but America became bigger...American culture came as it came - reduced, fragmented, helped by the images from both the big and the small screen, came with the media, newspapers, comics, music, books, popular culture, symbols..."⁴ Children traded pictures of the Hollywood actors and women wore the exact costumes that Doris Day had worn in the film "Pillow talk".

The post-war translations of American books had a lot of footnotes. Everything had to be explained: what is a jukebox, what is marijuana, what are jeans. Footnotes (like: jukebox- a machine that plays music when you put a coin in it) disappeared gradually because the unknown things became parts of domestic, everyday life.

The world was becoming a global village, maybe an American global village. At the same time her mother in Croatia and Mrs. Edith in New York were watching "The Golden Girls" on TV.

Dubravka Ugrjesic saw American TV commercials as the digested, perfectly designed ideology of American everyday life, which at the same time articulated and served the basic contents of American life, and that basic content was body. She learned in America how to do shopping using television, telephones, catalogues, how to design and redesign her image, she understood what New Age, self esteem, virtual reality, New World Order are. She realized how important images, contacts, schedules, Coca-Cola, trash, thanks letters, manuals, organizers, personality are, because they formed the essence of American life. And in the culture of organizers, manuals and instructions ("keep reading", "don't miss") the important thing is to "stay tuned". To become popular, goods produced by cultural industry had to be distributed through the media the consumption of which was equally open and adjustable. An art historian, the main character of Momo Kapor's "Zoe" noticed that most of the people on TV were made of plastic. In American films and serials telephones played the biggest roles, he turned the tone down completely and watched the pictures: if they were not talking on

3 Ugrjesic, Dubravka, *Americki Fikcionar*, p.88 (self translation)

4 Ugrjesic, Dubravka, *Americki Fikcionar*, p.89 (self translation)

the phone people were driving in their long cars.

Edvard Limonov blamed propaganda for his emigration from Russia. He realized that his vocation of a poet was not needed in any country. He became a person who lives on welfare, but who nevertheless wears lace shirts and white waistcoats. Many Russians found themselves in "metal" America, and each one carried his own sorrow like a suitcase with him. Limonov saw the transition from one civilization-Eastern, to another-Western, a tragic one. The West is based on material things, spirituality is not appreciated.

Russian artists came to America to show their creative abilities to the whole world, but they realized that they were not needed, that they were a burden, which threatened "the country of honest workers", and that they were "crazy" because they had no attitude toward money. What was virtue in Russia, in America is vice.

All the immigrants carried the consequences of their European education. Sonia, from Odessa, a victim of anti-Semitism in Russia, becomes a racist in New York. Most of the people Limonov met were shallow and cold or destroyed by the lack of essential humanity in them. However, he concluded that human nature was basically the same everywhere, that both systems use the same mechanisms and that there is no possibility for a radical change, everything is controlled. A man reaches and finds freedom only in himself.

All of the writers mentioned, in their own way, saw America as a great country, but at the same time expressed their critical opinions about American culture and life in general. Each of them came to the US with a pre-determined picture of the country he expected to find, but was confronted with reality that did not always support those images. A few of them encountered in America a land of opportunity, which made it possible for them to express their intellectual potentials, for Dubravka Ugrjesic it was a place of rescue from the atrocities of war in her own country, while for some of them, it was a country they could not comprehend. The longing for Europe, for their own countries, is what connected them all; together with the spiritual background they left behind them. They encountered a totally new continent, a different way of life, while they were searching for something else, like Columbus so many centuries ago.

Conclusion

"Undeniably, in the course of the allegedly "American century" America assumed a centrality that one may rightly call imperial. Like Rome in the days of The Roman Empire, it has become the center of webs of control and communication that span the world. Its cultural products reach the far corners of the world, communicating American ways and views to people elsewhere, while

America itself remains relatively unaware of cultural products originating outside its national borders."⁵

The influence of American culture in the world is mostly seen in the modification of culture that colonizes the leisure time of people worldwide. Some see this cultural imperialism as a consequence of America's worldwide projection of political, economic and military power. However, part of the explanation of the worldwide appeal of American mass culture will have to be sought in its intrinsic qualities, in its blend of democratic and commercial vigor.

American films can be seen almost all over the world, the Big Mac is the closest thing we have to a universal food, and Britney Spears is hard to avoid even if you are in Tibet. But, cultural trade is a two way process. The most successful programs on American televisions at the moment are "reality" shows imported from Europe.

Foreigners own half of America's top twenty book-publishing houses and half of its studios. It remains to be seen whether American culture, as the global culture, was the trend of the twentieth century, or a trend that will last through the twenty first century as well.

Bibliography

1. Fisk, Dzon, *Popularna kultura*, Clio, Beograd, 2001.
2. Goldsvorti, Vesna, *Izmisljanje Ruritanije*, Geopoetika, Beograd, 2000.
3. Hobsbaum, Erik, *Doba extrema*, Dereta, Beograd, 2002.
4. Ilja, Iljf, Petrov, Evgenij, *Prizemna Amerika*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1946.
5. Kapor, Momo, *Zoe, Znanje*, Zagreb, 1978.
6. Kenedi, Pol, *Uspori i pad velikih sila*, CID i Sluzbeni list SRJ, Beograd, 1999.
7. Kroes, Rob, *America, Americanization and Anti-Americanism*
8. Lakicevic, Dragan, *Mastermajnd*, Prosveta, Beograd, 1994.
9. Limonov, Edvard, *To sam ja*, Edicka, Filip Visnjic, Beograd, 1991.
10. Micklethwai, John, Woolridge, Adrian, "The Globalization Backlash", Foreign Policy, Sep/Oct 2001, Issue 126
11. Oklopdzic, Milan, *Ca. blues*, Prosveta, Beograd, 1984.

⁵ Kroes, Rob, *America, Americanization and Anti-Americanism*; p.530

12. Tokvil, Aleksis De, *O demokratiji u Americi*, Izdavačka knjizarnica Zorana Stojanovica, Sremski Karlovci, 2002.
13. Ugrjesic, Dubravka, *Americki Fikcionar*, Samizdat FreeB92, Beograd, 2002.
14. Vlajkovic, Svetozar, *Cubura, negde u Kaliforniji*, BMG, Beograd, 1998.

Milica Milošević

Amerika u delima pojedinih slovenskih pisaca dvadesetog veka

Rezime

Od svih promena koje su se dogodile početkom dvadesetog veka, najznačajnija za budućnost svakako je uspon Sjedinjenih Američkih Država. Amerika je postala prisutna u životima ljudi širom sveta kao politička i ekonomska sila, kao i putem svog kulturnog uticaja. Repertoar predstava o Americi koji je postojao čak i pre njenog otkrića dopunjavao je, u dvadesetom veku, uglavnom zahvaljujući sredstvima masovne komunikacije, masovnim medijima kao što su filmovi, radio, televizija, novine i muzička industrija koji su stvarali spoljašnji imidž ove zemlje. I danas, dok se politički, ekonomski i vojni uticaj Sjedinjenih Država širi, uticaj američke kulture na živote ljudi širom sveta vrši se najviše putem industrije zabave i kulturnih sadržaja koji ispunjavaju slobodno vreme ljudi. Ostaje da se vidi da li će američka kultura kao globalna kultura ostati trend dvadesetog veka ili će taj trend trajati i u dvadeset prvom veku.

Kao i mnogi drugi, i pojedini pisci iz slovenskih zemalja emigrirali su u Ameriku ili je posetili tokom dvadesetog veka i bili su svedoci njenog menjanja, o čemu su i pisali u pojedinim svojim delima.

Ključne reči: Amerika, američka kultura, masovni mediji, američki imidž, američki način života.

DRUŠTVENA TEORIJA

SOCIAL THEORY

Марија Стојановић

Тutor: проф. др Небојша Јанићјевић

Економски факултет у Београду

МОЋ КАО ИЗВОР ОРГАНИЗАЦИОНЕ КУЛТУРЕ

"Get your facts first, and then you can distort them as much as you please."

M. Twain

Култура

Антрополози и социолози посматрају културу као организацију симбола чије значење теже да објасне. Људе посматрају као ствараоце тих значења који преко њих праве свој симболички свет. Тако проучавање културе значи проучавање "стварања света". Култура је израз интеракције људи, и без тога не постоји. Она је, дакле, социјална категорија, постоји у свим аспектима друштва, па и у организацији. По многим теоретичарима организације, сама организација је култура, која има различите манифестације од случаја до случаја. Организациону културу могли бисмо да дефинишемо као систем претпоставки, веровања, вредности и норми понашања које су чланови једне организације развили и усвојили кроз заједничко искуство, а манифестују се кроз симболе који усмеравају њихово мишљење и понашање (Јанићјевић, 1997). У теорији се култура посматра из две перспективе - функционалне, према којој је култура објективна, мерљива варијабла, којом се може управљати, и интерпретативне, која се бави сагледавањем субјективних израза социјалне интеракције појединаца.

Шта, онда, конкретно чини организациону културу? Прво што можемо да приметимо су материјални симболи, радно окружење, уређење простора, возни парк и сл., затим семантички симболи, језик, жаргон компаније, приче, и коначно устаљени начин и обрасци понашања чланова организације који се називају бихејвиористичким симболима. Ово су симболичке манифестације културе, али за боље разумевање можда су важнији когнитивни елементи, начини на које припадници једне културе разумеју окружење, делећи заједничке базичне претпоставке, веровања, вредности, ставове и норме понашања. Ови елементи културе имају свој редослед у хијерархији, што је важно за разумевање саме културе и токова у њој. Интеракцијом појединаца кроз заједничке вредности развија се колективни идентитет организације, који је важан за остварење мисије и стратегије организације, и управо је он носилац културе. Оно што је разликује од других организација.

Компанија Walt Disney има имиц препознатљив у глобалним размерама, тзв. "Disney look", који је саставни део Дизнијевих филмова, производа и, наравно, тематских паркова. Суштина Дизни културе може се сагледати кроз селекцију кандидата за посао у Дизниленду. Шансе вам расту уколико познајете некога ко је већ запослен тамо, затим ако имате око двадесет година, лепи сте, здрави, с белим зубима и широким осмехом. То је изглед какав им је потребан. После запошљавања, наступа процес социјализације који подразумева групни тренинг и упознавање с вредностима компаније. Врло битан аспект је специфичан језик који се користи у Дизнију. Запослени су подељени по улогама, не по пословима. Клијенти су "гости", униформе су "костими", људи не раде већ су "на сцени" итд. Запослени морају да буду упознати с историјом компаније и да усвоје вредности као што је "свако је дете у срцу када је у Дизниленду". Да би учврстили вредности, запослени се подстичу да проводе време заједно и после посла, на пикницима, спортским активностима, које организује компанија, намећући Дизни вредности. На овај начин запослени почињу заиста да верују у Дизни вредности, што учвршћује организациону културу, и она живи, доносећи компанији профит (С. Knowlton, *How Disney Keeps The Magic Going*, 1989).

Културом се, дакле, може објаснити зашто се људи понашају тако како се понашају, јер их она наводи на одређене поступке. У Дизнију је присутна корпоративна култура спроведена кроз целу организацију, али могуће је да постоји и "for-our-eyes-only" култура, у врху организације, с којом су упознати само чланови владајуће елите. С овог становишта, култура није јединствена категорија за читаву организацију. Поред доминантне културе, у организацији постоје и субкултуре, које настају на различитим нивоима као облик удруживања менаџера, нижих руководилаца, припадника истих пословних функција и сл., који деле заједничке интересе, и предузимају заједничке акције. Овакво интересно удруживање може да води контракултурном понашању, индивидуализму и појави конфликта између различитих субкултура. У теорији постоји доста расправа о организацији као скупу субкултура које су непрестано у конфликтном стању. У зависности од могућности савладавања разлика, и стварања консензуса о главним вредностима компаније, културу је могуће посматрати као јаку и слабу. Што је јача посвећеност чланова организације главним вредностима у њој, већа је и могућност утицаја на понашање појединаца. Култура обезбеђује стандарде понашања, шта и како треба да се ради, чиме се смањује неизвесност за запослене.

Настајак културе

Кроз пример компаније Дизни могло је да се види како запослени усвајају културу која већ постоји. Али како култура настаје? Култура се обликује градацијски, од филозофије оснивача, кроз селекцију критеријума, преко активности топ менаџмента до социјализације запослених (S. Robbins, 1991). Оснивач има јак утицај на формирање културе, своју визију и мисију како организација треба да изгледа спроводи помоћу бројних механизма. Код младих компанија и структурираних група, лидер је тај који обликује културу на основу моћи и ауторитета који има. Он свој формални ауторитет може да користи да наметне своје ставове, вредности и веровања. То чини дајући лични пример, помоћу планских тренинга запослених, начина награђивања и кажњавања, критеријума за пријем и селекцију запослених. Могуће је да лидер својим профилем у потпуности одређује културу организације, а његова успешност огледа се у наметању онога што остали чланови организације хоће и могу да прихвате.

Савршен пример компаније која је одраз личности једног човека је McDonald's. McDonald's има стабилну и моћну организациону културу, препознатљиву марку и уобичајени мени широм света. Није случајно што оброк у Мекдоналдсу има углавном исти укус свугде. Јака култура потиче још од оснивача Реја Крока, чије присуство је снажно и данас, 20 година после смрти. Његова филозофија се спроводи као да он и даље управља. Запослени и менаџери могу с њим да "разговарају" преко екрана јер је своју филозофију пренео на видео траку. Менаџери се при доношењу тешких одлука буквално питају "Шта би Реј урадио?" и сходно томе одлучују. Ово објашњава стабилност и истрајност МекДоналдса. Међутим, Мекдоналдс је једна од ретких компанија која се држи исте филозофије и на исти начин толики низ година.

Управљање културом

С обзиром на то да је окружење изразито променљиво, организације морају да му се прилагођавају, и тако се мењају "у ходу". Тако је могуће да организација из предузетничке, иновативне атмосфере, с преузимањем ризика, неформалним односима, пређе на формализован менаџерски стил, бирократију и контролу. Кроз овакве периоде прошла је Хегох корпорација, мењајући своје извршне директоре. Сваку организациону трансформацију прати негодовање и отпор променама међу запосленима. А овакав вид контракултурног понашања сврстава се у политичке процесе који су присутни у свакој организацији, чак и код јаких култура. Примери из праксе показују да се организационом културом може управљати до

одређеног степена, она може бити моћно средство контроле, само је питање када и на који начин. Јасно је да је управљање и усмеравање акција присутно у процесу промена и организационе трансформације, али интересантније теоријско питање је питање контроле ради саме контроле која постаје циљ акције (Miles, 1975). Када постоји конфликт између циљева и могућности, контрола постаје проблем с којим се срећу ауторитети у организацији, па није више једини проблем како произвести више или остварити профит. Pfeffer (1978) сматра да је важно аналитичко питање у организацији начин и разлози доношења одлука, на шта се надовезује питање користи и контроле. Логично је претпоставити да корист није подједнако распоређена. Учесници у организацији се такмиче за ресурсе и контролу над њима. Ово је политички процес, који се одвија у многим контекстима у организацији, а један од њих је и место људи у хијерархији. Тако су контрола и дизајн организације производи моћи и утицаја у њој.

Моћ

Моћ је способност појединца или групе да наметне своју вољу другима без обзира на отпор (Blau, 1964). То је способност супериорног појединца да, у социјалном односу, промени понашање инфериорног. Дакле, постоји ако постоји зависност. Да би се разумела, потребно је идентификовати одакле она долази (извори моћи) и чиме манипулише онај ко је има (основе моћи). Појединац може да користи своју позицију у структури, да се ослони на личне карактеристике, развије стручност или искористи могућности да контролише информације. Контрола ових извора омогућава ономе ко има моћ да манипулише понашањем других помоћу силе, награђивања, убеђивања или знања. Они који траже моћ морају да одреде извор моћи, и тада ће бити у стању да захтевају основ моћи (Robbins, 1991). Он као најважнију ставку на којој се заснива моћ истиче зависност. Јер ако можете да контролишете оно што други немају, а потребно им је, онда су други зависни од вас.

Перспективе моћи

Контрола ограничених ресурса је у основи већег броја концепата у организацији. Онај појединац, или група, који контролише за организацију критичан ресурс, има моћ. На овом приступу заснован је модел ресурсне зависности, који се односи и на организационе јединице (Pfeffer & Salancik, 1977). Одељење за купце може да има највећу моћ у организацији управо због стратегије да је интерес купаца и њихово задовољавање на првом месту, тако менаџер овог одељења постаје онај ко

управља критичним ресурсом. То му омогућава да захтева, на пример, већи прилив финансијских средстава у свој ресор. Стабилност ове организационе јединице је критична за дату компанију, па је и највећа неизвесност с којом се она суочава везана за задовољење потрошача. Стога је она најважнија за нормално функционисање компаније, јер најефикасније редукује неизвесност. А то је још један аспект који омогућава моћ.

Међутим, често се јавља проблем дефинисања критичног ресурса за организацију, па се за ближе одређивање моћи у теорији разматра културални аспект моћи, и то интерпретативна перспектива моћи. Људи свет око себе виде и разумеју на различите начине, па га стога и другачије интерпретирају. Уколико постоји могућност контроле интерпретирања реалности од стране оних који поседују моћ, може се говорити о интерпретативној моћи. Теоријску подлогу овој перспективи моћи поставио је Lukes (1974), који разматра три приступа у разумевању моћи, и то једнодимензионални, дводимензионални и тродимензионални приступ. Код првог приступа, моћ постоји ако се јави конфликт и сукоб интереса у одлучивању, па супериорнија страна превлада. Код дводимензионалне моћи конфликт је скривен, латентан, а супериорнији појединац има моћ недоношења одлука, јер спречава да до конфликта уопште дође. Трећа димензија моћи омогућава обликовање свести и понашања људи, контролом културних вредности и норми у организацији. Последња димензија моћи је најефикасније средство обликовања стварности, самим тим и културе у организацији. У већини социјалних група издвајају се појединци који имају способност да објасне и дају смисао стварима и догађајима у окружењу. Такође постоје и они, инфериорнији, који су спремни да другима препусте интерпретацију реалности, јер некада нису ни свесни својих реалних интереса. Таквим приступом, подређени појединци или групе прихватају дефиницију својих интереса, јер верују да је постојећи поредак ствари за њих једини могућ и најбољи. Конфликта, нити отпора нема. Људи су прихватили такву реалност. Ово је типичан пример манипулације која је била присутна у многим друштвеним сферама, па и у организацији. А доказ су тоталитарна друштва, базирана на таквој идеологији (Lukes, 1972). У савременом друштву, када је историја идеолошке манипулације позната, чини се скоро немогуће да појединац или група могу да обликују свест људи, и то без њиховог отпора.

Утицај лидера на културу

С друге стране, политички процеси су реалност сваке организације, као и неравномерна размена ресурса, тиме и користи и моћи. Према Јанићијевићу (1994), моћ је у рукама оних који имају тражени ресурс, и

при процесу размене они добијају поштовање и прихватање наређења, што значи да су инфериорнији чланови прихватили моћ као неопходну и природну претпоставку организације. Из овога следи да је контрола креирања реалности могућа, јер ће временом инфериорни појединци заиста веровати у природност неједнаке расподеле моћи. Когнитивна зависност се креира постепено. Појединац који тежи да наметне сопствене вредности и значења ствари мора прво да заузме пажњу околине, затим наступа фаза концептуализације, у којој појединац објашњава и интерпретира догађаје и даје им значење, а крајњи ефекат је да се створи когнитивна зависност - она подразумева управо онакво понашање чланова организације какво је замислио. Појединци морају да постану зависни од лидера у процесу објашњења реалности у дужем временском периоду (Јанићијевић, 1994). Дакле, успешност лидера зависи од његових способности да усмери понашање чланова организације, зарад остварења колективних циљева, мисије и стратегија организације. Ако он користи своју моћ за добробит читаве организације, онда је таква моћ оправдана, али ако личну моћ користи ради сопствене потребе за испољавањем моћи, она постаје вид испољавања штетног утицаја.

Према једној студији о мотивима моћи David McClelland-a (1985), постоји нешто што се зове потреба за моћи. Појединци са високом потребом за моћи спречавају групно одлучивање, зарад сопственог истицања, баве се пословима који им омогућавају јак утицај на друге, као што су подучавање, новинарство, бизнис, психологија, баве се конкурентским спортовима, импулсивни су, агресивни, и имају мање стабилне интерперсоналне везе. Најчешћи симболи менаџерске моћи у пракси (истраживање R. M. Kanter, 1979) тичу се могућности да у име других доноси одлуке, врши расподелу улога, добија одобрење за додатна средства из буџета, усмерава дневни ред на састанцима, буде у добром контакту с топ менаџментом, па тако има увид у нове информације и промену пословне политике. Ова врста моћи, као што је раније примећено, не односи се искључиво на индивидуалну корист, већ може да омогући општу корист организацији. Менаџери, оваквим вођењем, остварују своју мисију и циљеве, чиме утичу на обликовање организационе културе. Истраживања указују на то да постоје стандардизовани начини, тактике, које појединци користе да остваре оно што желе. Менаџери могу да контролишу окружење селективним регрутовањем кадрова, посматрањем окружења, прављењем сигурносних залиха, географском дисперзијом, уговарањем, кооптацијом, лобирањем.

Као додатним извором моћи, појединци се користе политичким процесима и стратегијама. То су све активности које нису формално захтеване, а усмерене су ка остварењу личних циљева и утичу, или то теже, на

расподелу моћи у организацији. У литератури су бројне стратегије политичке борбе, тј. средства за стицање и одржавање моћи у организацији. Између осталог ту спадају: контрола информација и начина одлучивања, селективна употреба објективних критеријума, формирање коалиција, укључивање спољних експерата да подрже ауторитет руководиоца, кооптација (укључивање потенцијалног опонента у групу која доноси одлуку, на пример укључивање врха синдиката у управни одбор предузећа, тако да изгледа да је опонент учествовао у доношењу одлуке). Коришћењем наведених тактика, менаџери и лидери могу да обликују организацију, као и њену културу, у складу са својим интересима и циљевима.

Коришћење моћи у креирању/промени културе

Потрага за моћи и дистрибуција моћи су природни процеси у свакој организацији. Руководиоци, по дефиницији свог положаја, који је од стратешког значаја за организацију, имају велику количину друштвене моћи (Жупанов, 1985), а она им омогућава да усмеравају токове у организацији. Одређена моћ је, дакле, неопходна за утицај на понашање запослених и обликовање организационе културе. Али само постојање моћи, била она ресурсна или интерпретативна, није довољно. Лидер мора да буде способан да моћ правилно искористи, за шта је неопходна свесност о потенцијалима стечене моћи у окружењу.

Међутим, услови за несметано остварење циљева се са овим не завршавају. Да би промена постојеће структуре и културе била успешна, неопходно је да менаџмент има подршку и поверење осталих чланова организације. Лидер који управља променама мора добро да разуме ситуацију у којој се организација налази, и тренутак за започињање промена, јер би у супротном нови руководиоца могао да заузме његово место. Уколико пример и решења која он намеће нису делотворна у решавању проблема групе и ако не могу да се успоставе односи које ће већина прихватити, лидер ће изгубити своју позицију. Стога је његов кључни задатак да пружи психолошку сигурност члановима организације током увођења нових вредности, да они хоће и могу да прихвате дефиницију стварности и значење појава око себе. Менаџер мора да има свест о понашању и потребама свих чланова организације, јер највећа грешка коју може да учини је да претпостави да сви људи желе исто (Schein).

Положај, контрола над критичним ресурсима, знање и карактеристике личности дају лидеру могућност да оствари личне, себичне циљеве увлачећи остале чланове организације у "игру". У ову сврху користи политичке стратегије. Питање које се намеће је да ли је наведени процес у орга-

низацији легитиман или не. У теорији се раздвајање легитимног од нелегитимног политичког процеса заснива на "поштовању правила игре". Наиме, легитиман процес подразумева уобичајене односе надређених и подређених, уграђене у културу и општеприхваћене у организацији. То могу да буду стварања коалиција, уговарања послова с екстерним лицима, жалбе, разни захтеви за промену правила и сл. Нелегитимно политичко понашање, с друге стране, односи се на "нефер игру" којом појединци теже да остваре личне циљеве путем саботаже, лажирања боловања, кооптације, уцењивања Јасно је да није једноставно раздвојити ова два вида понашања, поготову ако се тичу техника менаџерске моћи, јер искусни менаџери поседују способност да прикрију манипулативни карактер прокламованих правила.

Велики број аутора сматра да је једино решење за спречавање честих негативних манифестација моћи у функцији вођења. Менаџери ће учврстити и увећати сопствену моћ укључивањем запослених у процес вођења. На тај начин, запослени као непосредни учесници у доношењу одлука постају заинтересовани за резултате и остварују већу продуктивност. Овим техникама вођења усмерава се понашање чланова организације управо ка остварењу циља који је сам лидер поставио. Нелегитимно понашање запослених се сузбија на легитиман начин јер су они својевољно прихватили нова правила.

Посматрано с етичког становишта, манипулисање ресурсима и информацијама ради обликовања свести подређених појединаца није морално исправно, ако је средство за остварење себичних личних интереса. Уколико се морал узима као универзална категорија, у контексту овог рада испољавање моћи је као такво супротно моралу. Уз то, сама моћ представља додатни извор моћи због своје карактеристике да се самообнавља. Институционализацијом и легитимизацијом постојеће, стварају се услови за придобијање нове, додатне моћи. Ови процеси основ су за функционисање сваке организације. Свесност свих чланова организације о њиховом постојању и начину функционисања представља услов за заштиту од манипулација. Запослени могу да се одбране од евентуалне агресивне или лично-интересне политике лидера искључиво ако су упознати са стањем и токовима у окружењу. Информација и знање су најјачи извори моћи. Чињеница је да ће подређени чланови у организацији некад бити принуђени да прихвате промену која неће бити у њиховом интересу, јер лидер има контролу над системом награда и казни којим усмерава њихово понашање. Борба за опстанак је реалност друштва, а манипулација ресурсима, знањем, тиме и моћи доминира у пракси. Односи и положај појединаца зависни су од потреба за ресурсима које траже од оних којима су управо ресурси извор моћи. Анализа поново води ка позитивној и нег-

ативној конотацији моћи. Коришћење моћи у циљу остварења општог добра чини процес оправданим, уз неминовност мењања ставова и свести запослених. Само на тај начин је промена могућа.

Коначно, да би формирање свести запослених било могуће, смисао појава и догађаја које лидер преноси мора да буде у оквирима постојеће националне културе која на општем нивоу детерминише интерпретативне шеме чланова друштва. Многобројна истраживања, спроведена на ову тему, указују на различито разумевање реалности у САД, Јапану, Италији, Венецуели, Србији. Мало је вероватно да би амерички менаџер могао да наметне интерпретацију своје менталне шеме запосленима у некој јапанској компанији, или да јапански менаџер захтева од запослених у Србији перформансе које се постижу у Јапану. Једно је ипак сигурно, самопоуздан харизматичан лидер има предиспозиције за успешно вођство организације и одређивање циљева и начина њиховог остварења. Примери из праксе су бројни. Хенри Форд је, када би његови менаџери постајали превише арогантни, одговарао речима "Моје име је на згради", порука је била јасна, он је водио компанију.

Уместо закључка

Иако је концепт моћи можда најконтроверзнији у теорији, и незахвалан за емпиријска истраживања, у литератури му је посвећена значајна пажња. Теоретичари воде расправе о изворима, перспективама, коришћењу моћи за управљање културом, као и о њеној моралној исправности. Мишљења су супротстављена, па је немогуће поставити јединствену теоријску подлогу. Сматрам да су односи моћи проистекли из људске природе и до тога се може доћи једноставном анализом интерперсоналних односа. Човек полази од сопствених потреба и на основу њих гради даље односе у друштву. Реалност је да се о томе говори са снобивањем, јер они који поседују моћ, поричу је, они који је желе праве се да је не траже, а они који су добри у њеном придобијању тајанствени су око тога како су је добили (R. M. Kanter, 1979).

Литература

1. Јанићијевић Небојша, *Корпоративна трансформација*, Timit book, Београд, 1994.
2. Петковић М., Јанићијевић Н., Богићевић Б., *Организација*, Економски факултет Београд, 2002.

3. Robbins Stephen P., *Organizational behavior*, Prentice-Hall International, Inc., New Jersey, 1991.
4. Pfeffer J., *Organizational design*, Harlay Davidson, Arlington Heights, Illinois, 1978.
5. Мала-Вразнић Каћа, *Орџанизациона култура и извори моћи у орџанизацији*, Економски факултет Београд, 1999.
6. Frost P. J., Moore L. F., Louis M. R., Lundberg C. C., Martin J., *Organizational culture*, Sage Publications, Inc., London, 1989.
7. Жупанов Јосип, *Самоуправљање и друштвена моћ*, Глобус, Загреб, 1985.

Marija Stojanovic

Power as a Source of Organizational Culture

Summary

It is said that culture is the social glue that helps hold the organization together by providing appropriate standards for what employees should say and do. A most studied category in organizational theory, which exists in every social organization, is power. It determines the goals to be sought and how the resources will be distributed. Therefore it influences relations between members in the organization and is an important aspect of organizational culture formation and change. This work deals with bases and sources of power that are manipulated by the powerholder through various power tactics. Through power tactics and political behavior managers, who control scarce resources, can influence employees' behavior in order to achieve personal and organizational goals.

It is necessary to be acquainted with powerholder's personal characteristics, conditions in the organization and cultural boundaries in order to discuss the legitimacy of used influence tactics and ethical correctness of the process.

Key words: organizational culture, power, leadership, influence tactics.

Milan Sekuloski
Tutor: doc. dr Vladimir Grujić
Vojna akademija u Beogradu

Druga nagrada za rad
objavljen u Zborniku
tutorskih radova

UTICAJ INTERPERSONALNIH ODNOSA NA BORBENI MORAL BRODSKIH KOLEKTIVA

*"Priroda odnosa u svakom kolektivu, pre svega,
opredeljena je karakterom odnosa u društvu
čiji je on organski deo."*

D. Arnautović (1980), Faktori u ONOR-u na moru

Uvod

Naše društvo je u poslednjih petnaestak godina prošlo kroz nekoliko suštinski različitih faza. Na svim poljima je dolazilo do značajnih promena. Između ostalog, menjao se i karakter međuljudskih odnosa u svim delovima društva, uključujući, naravno, i Vojsku.

Mnogo vojnih teoretičara, kao i ostalih naučnika koji se bave problematikom kolektiva, govore o značaju uticaja interpersonalnih odnosa na uspešnost funkcionisanja kolektiva. Međutim, niko nije u skorije vreme istraživao kako su već pomenute promene u našem društvu uticale na prirodu međuljudskih odnosa u vojnim kolektivima naše vojske.

Upravo ova činjenica bila je podstrek za istraživanje međuljudskih odnosa na brodovima naše Ratne mornarice, i to s aspekta uticaja kvaliteta tih odnosa na borbeni moral brodskih posada, kao jednog od najbitnijih merila njihove efikasnosti.¹

Istraživanje ima zadatak da pruži uvid u realno stanje interpersonalnih odnosa na brodovima ratne mornarice, stanje borbenog morala, kao i korelaciju između ova dva pojma. Da bi istraživanje imalo i praktični značaj, pored ankete sa mornarima (vojnicima), sprovedena je i serija intervju sa starešinama, da bi se saznalo koji su najčešći problemi koje su oni sretali u praksi i na koje su se načine sa njima nosili.

Istraživanje je sprovedeno u Tivtu, na većini brodova ratne mornarice, u toku februara 2003.

¹ Prema tvrdnjama američkih psihologa, jak borbeni moral povećava efikasnost vojnih jedinica za čak 20–25? (P. Kostić, Osnovi vojne psihologije, VA Beograd, 2001)

Teorijska osnova istraživanja

Vojna organizacija je integralni deo društva čije interese brani. Shodno tome, svaki vojni kolektiv je u stvari deo toga društva, pa samim tim i ima sve karakteristike društva čiji je deo. Oružana delatnost u ratu je najbitnija karakteristika vojnih jedinica. Ona podrazumeva razaranje zemlje, uništavanje ljudi i materijalnih sredstava radi ostvarivanja pobede nad protivnikom i nametanja svoje volje pobeđenom.

Vojni kolektiv je "organizovana i jedinstvena socijalna grupa sa specifičnom društvenom funkcijom, preciznom podelom funkcija i uloga, sa strogom subordinacijom u odnosima, definisanom raspodelom ljudstva na formacijske dužnosti, strogom podelom rada, međusobno utvrđenim sadejstvom raznih delova, jedinstvenim ciljevima aktivnosti, idejno i moralno-psihološki povezana, sa mnoštvom interakcionih veza, dinamičnošću svih delova i čvrstim organima rukovođenja".²

Osim ovih opštih i posebnih karakteristika, brodski vojni kolektiv sadrži i neka pojedinačna svojstva po kojima se razlikuje od svih ostalih vojnih kolektiva i koja ga čine jedinstvenim i specifičnim. Osobnosti brodskih vojnih kolektiva uslovljene su, pre svega, prirodom zadataka koji stoje pred brodskom posadom u miru i ratu i ambijentom u kojem se ti zadaci realizuju. Budući da brodski vojni kolektiv živi u specifičnoj ekološkoj sredini mora i broda, to u najvećoj meri determiniše brodski vojni kolektiv kao specifični vojni kolektiv.³

Neke od osobnosti **brodskih kolektiva uopšte** su velika zavisnost ponašanja članova posade (veća nego na kopnu), izolovanost (odvojenost od kopna, rodbine i prijatelja), veliki psihički naponi, velika potreba za informacijama o spoljnim događajima, neuredan život, velika međusobna odgovornost, potreba čvrste discipline i dobre obučenosti svakog člana pojedinačno i posade kao celine.⁴ Tu treba dodati i morsku bolest, intenzivan strah od opasnosti, umor, monotonost posla, ograničenost kretanja, ograničen krug lica, odvojenost od porodice, promenu klimatskih zona, godišnjih doba i nepovoljne klimatske uslove i ograničene mogućnosti odmora.⁵

Dodatne specifičnosti, karakteristične za **brodske vojne kolektive**, jesu i složenost uslova u izvršavanju borbenih zadataka, brze promene situacije, nepostojanje fronta, nedostatak neophodnih informacija, veliki uticaj neočeki-

2 I. Mrmak (1973), Psihologija vojnog kolektiva.

3 Upravo ovaj ambijent naglašava veliku sličnost između brodskih vojnih i kolektiva trgovačkih brodova, ističući neke zajedničke osobine (borba sa morskom stihijom, odvojenost od ostalog sveta, uzak prostor, nemogućnost zadovoljavanja bitnih ljudskih potreba, posebno odmora, komoditeta, potrebe za ljubavlju i pripadanjem, seksualne potrebe i dr.). Zato neka istraživanja brodskih kolektiva u uzorku objedinjuju vojne i civilne kolektive, kao na primer The navy values community: three year trends, Navy Personnel Research and Development Center 1996.

4 G. Bronevicki, Brodski (flotni) kolektiv i rukovođenje njime (1977).

5 A. Stoljarenko, Osnove vojnopomorske psihologije (1977).

vanih faktora, česta samostalnost dejstva.⁶

Očigledno je da prilagođavanje uslovima života na brodu zahteva relativno dugotrajnu obuku u fizičkom, fiziološkom i psiho-socijalnom smislu.

U sastavu Ratne mornarice VSCG dominiraju manji ratni brodovi. Kod manjih brodskih posada dominantan je odnos čovek–čovek, jer komandant je u neposrednom kontaktu sa posadom, on sa njima deli istu situaciju i samo sa njima može uspešno izvršiti zadatak. **U manjim brodskim posadama, pozitivna identifikacija i kohezija (tj. kvalitet interpersonalnih odnosa u kolektivu) su od posebnog značaja za uspešno izvršavanje zadataka broda, posebno u ratnoj situaciji. Istovremeno, specifičnosti manjih brodskih kolektiva pružaju pogodne uslove za njihovo izgrađivanje.** Upravo u ovoj činjenici nalazi se i suština značaja ovog istraživanja i bavljenja ovom temom. Svaki brod predstavlja karakterističnu spregu čoveka i tehnike – nalaze se u međusobnoj zavisnosti.⁷

Iz prethodne karakteristike brodskih kolektiva, tj. velike koncentracije tehnike, proizilazi i činjenica da je za kvalitetno opsluživanje broda neophodna dobra organizacija radi racionalnog korišćenja sredstava i ljudskih potencijala. Shodno tome, na brodu svaki član posade ima strogo precizirane i unapred određene poslove i obaveze. Rasporedima redovne i borbene organizacije detaljno je predviđeno ko, šta, kako i kada treba da radi.

Visoka specijalizacija i međusobna povezanost svih poslova čine brod kolektivnim sredstvom u kome je međusobna zavisnost tehnike i čoveka, i svih članova brodske posade međusobno, izuzetno naglašena. Na brodu je svaki čovek važan. Greška ili propust samo jednog člana mogu biti katastrofalni za celokupnu posadu.

Sve to na brodu stvara atmosferu posebnih međusobnih odnosa, u kojima dominira osećaj odgovornosti svih prema svima, kao i posebno vrednovanje međuljudskih odnosa, gde je naznačen značaj svakog člana.⁸

6 A. Stoljarenko, Osnove vojnopomorske psihologije (1977).

7 I pored sve veće sofisticiranosti brodske tehnike, kako pomorske tako i ratne, iskustva iz modernih ratova nedvosmisleno pokazuju da je čovek i dalje nezaobilazan faktor u bezbednosti plovidbe a naročito u izvođenju borbenih dejstava na moru. I pored krajnje automatizacije sredstava na brodu, još je validna formula čovek x brod = borbena jedinica; što znači da ako jedan od ta dva elementa zakaže, tj. bude jednak nuli, nema borbene jedinice. Čak se sam brod može posmatrati kao veliki i nedeljivi kompleksan tehnički mehanizam, sastavljen od velikog broja većih i manjih mehanizama koji se međusobno dopunjavaju. U trupu i na palubi broda nalaze se raznovrsne pogonske i druge pomoćne mašine. Tu su i oružja za napad i odbranu, mehanizmi za pokretanje tih oružja, uređaji za automatsko komandovanje, sredstva osmatranja, navigacije, veze i dr. Tendencije razvoja ratnih brodova još u većoj meri računaju s koncentracijom savremene tehnike i naoružanja.

8 Ni u jednom drugom vojnom kolektivu, fizički opstanak pojedinca nije toliko zavistan od fizičkog opstanka celog kolektiva kao što je to u brodskom kolektivu. Ovo je razlog zašto na brodu vladaju specifični međuljudski odnosi, koji se karakterišu tešnjom povezanošću i prijateljstvom ne samo mornara, već i mornara i starešina. Mornarsko drugarstvo i solidarnost su poznati, a onima koji ne poznaju specifičnosti brodskog života često nerazumljivi. Ova karakteristika brodskog kolektiva ispoljava se i u mirnodopskim uslovima, mada je u ratu ona izraženija.

Izuzetna složenost vođenja rata na moru (nepostojanje fronta u kopnenom smislu, iznenadnost i neočekivanost pojave neprijatelja sa mora, iz vazduha, ispod vode, brze promene situacije, samostalnost dejstva, nedovoljna informisanost o situaciji, veliki broj mogućih opasnosti) zahteva od svakog člana pojedinačno i kolektivno visok stepen budnosti, uvežbanost do automatizma, disciplinovanost, odgovornost, stručnost i sposobnost brzog i adekvatnog reagovanja na novonastalu situaciju. Na brodu nema ni rezerve u ljudstvu, ni rezerve u naoružanju i borbenoj tehnici, jer je prostor koji je određen istisninom broda veoma ograničen; za vreme borbe posada se ne može zanačljivo baviti dovođenjem novih boraca.

Zahtevi za dobrom obučenošću posebno se odnose na starešinski kadar, a naročito komandanta broda.⁹

Moral armije (borbeni moral) posebni je oblik morala datog društva, u kome je odnos prema borbenoj spremnosti jedinice u miru, a u ratu prema ciljevima rata, predominantno merilo moralnosti, čija je osnovna manifestacija rešenost i sposobnost boraca kao pojedinaca i jedinica kao kolektiva da podnesu najveće napore, lišavanja i žrtve u izvršavanju borbenih zadataka, i čija je snaga, pored mnogih društvenih, značajno uslovljena i mnogim psihofizičkim i prirodnim faktorima.¹⁰

Najviša moralna vrednost pripadnika vojske je patriotizam. Najznačajniji sadržaji preko kojih se operacionalno izražava patriotizam, a koje treba proceniti kroz odnos pripadnika Vojske i kroz njihovo ponašanje su:

- "odnos prema državnom i političkom uređenju zemlje i njenom rukovodstvu";¹¹
- odnos prema Vojsci kao državnoj instituciji;
- odnos prema doktrini odbrane zemlje;
- odnos prema ratu (opravdanosti i ciljevima rata).

Struktura upitnika i uzorka, cilj i hipoteze istraživanja

Uzorak obuhvata 56 mornara junske i septembarske klase (23 iz junske i 33 iz septembarske), kao i 24 starešine (od podoficira, preko oficira na

⁹ Potreba za brzom reakcijom broda kao celine na veoma brze promene situacije nametnula je istorijski i iskustveno jednostarešinstvo na brodu (kako vojnom tako i civilnom) kao najefikasniji način rukovođenja brodom. Naime, komandant jedini ima uvid u celokupnu situaciju na bojištu i on je taj koji osmišljava i naređuje izvođenje bilo kakvih dejstava ili manevara. Jedna pogrešna, ili pak zakasnela odluka komandanta može celu posadu skupo da košta.

¹⁰ Moral armije, M. Ibrahimpašić.

¹¹ U literaturi koja se bavi problematikom vojnog morala ovaj faktor je ovako naveden. S obzirom na to da ovakva formulacija nije adekvatna trenutnoj društveno-političkoj situaciji, a u prethodnim istraživanjima je naglašavana kao faktor od suštinske važnosti, u ovom istraživanju ovaj faktor je modifikovan, pri čemu se vodilo računa da se zadrži suština: to se vidi u pitanju 22 skale stavova.

različitim funkcionalnim dužnostima, do komandanata brodova).¹²

Teorijski cilj istraživanja je potvrda visoke korelacije između interpersonalnih odnosa i borbenog morala, kao i postavljanje osnova za dalja istraživanja i teorijska razmatranja.

Praktični cilj istraživanja je ukazivanje na probleme u međuljudskim odnosima i borbenom moralu brodskih posada kao i moguće načine njihovog rešavanja; ovo je naročito značajno za mlade i neiskusne starešine.

Kroz istraživanje su proveravane sledeće dve hipoteze:

1. postoji izražen uticaj interpersonalnih odnosa na borbeni moral brodskih kolektiva i
2. postoji značajan uticaj starešina na formiranje poželjnih oblika interpersonalnih odnosa u brodskom kolektivu.

Upitnik za mornare koncipiran je kao skala stavova. Tražena je korelacija između dve varijable, čiji su indikatori mereni. To su kvalitet međuljudskih odnosa na brodu i snaga borbenog morala.¹³

Sa starešinama je sprovedena serija polustandardizovanih intervjua, mada su neretko teme razgovora uveliko prelazile obim samih pitanja.

Rezultati usmerenog intervjua

Rezultati usmerenog intervjua biće navođeni po listi orijentacionih pitanja. Biće navedeni samo najinteresantniji segmenti (pitanja).

1. Koji su najčešći problemi u međuljudskim odnosima u mornarskim kolektivima na koje ste nailazili tokom svoje karijere?

Kod ovog pitanja gotovo svi odgovori su jednaki – ne postoji neko fik-

¹² Uzorak ne obuhvata mornare decembarske klase, jer su oni u vreme kad je istraživanje sprovedeno tek stigli na brodove sa osnovne vojničke obuke, te još uvek nisu formirali u potpunosti stavove o brodskim kolektivima u koje su došli i njihovi su odgovori mogli negativno da se odraze na objektivnost istraživanja.

¹³ Indikatori za borbeni moral su: odnos prema vojničkim obavezama, nivo obučenosti – poznavanje svoje uloge na brodu u raznim situacijama, poverenje u odluke komandanta i ostalih starešina, koliko se u mornarskom kolektivu ceni zalaganje u izvršavanju zadataka, nivo obučenosti – stepen poznavanja uređaja i sistema broda, odnos prema ratu, tj. ličnom učešću u borbi, spremnost na ličnu žrtvu zarad ostatka kolektiva, odnos prema vojsci kao državnoj instituciji, vera u bolju budućnost zemlje i poverenje u borbene i tehničke mogućnosti svog broda. Indikatori kvaliteta interpersonalnih odnosa: otvorenost kolektiva za nove članove, postojanje neformalne komunikacije između mornara i starešina, stil komandovanja prvopretpostavljenog starešine, percepcija odnosa među starešinama, dominantan tip odnosa u mornarskom kolektivu, učestalost sukoba, svada i napetosti u mornarskom kolektivu, želja za ostajanjem u kolektivu, mogućnost izražavanja sopstvenog mišljenja bez straha od kazne, mogućnost samopotvrđivanja i dominantna raspoloženja u grupi (socijalna klima)...

sno pravilo, sve zavisi od partije vojnika koji služe vojsku. Jedina stvar koja se ponavlja u više generacija je sukob između starije i mlađe partije vojnika, gde do konflikata dolazi zato što stariji pokušavaju da deo svojih zaduženja prebace na mlađe.¹⁴

2. Da li i kakvih problema ima u međuljudskim odnosima pri prijemu novih starešina na dužnost, kao i pri prijemu novih članova posade (mornara)?

Svi ispitanici se slažu da je dobar prijem novih članova posade i starešina veoma bitan, pre svega zbog što boljeg uklapanja novih ljudi u brodske kolektive. Međutim, na kakav će prijem naići novi član zavisi puno kako od ličnosti samog "novajlije", tako i od brodske kolektiva u koji je došao.¹⁵

3. Koliko je, po vašem mišljenju, izražen uticaj komandanta broda na posadu?

Postoji razlika u doživljaju uticaja komandanta broda na posadu kod starešina na manjim i na većim brodovima.¹⁶

Svi se ispitanici slažu, takođe, i u stavu da komandant svoj autoritet mora da bazira na ličnim i profesionalnim kvalitetima, naročito na manjim brodovima.¹⁷

4. Kakva je komunikacija između starešina, a kakva između starešina i mornara?¹⁸

14 Ovaj problem se prevazilazi preciznom raspodelom zaduženja; međutim, teško da se ti konflikti mogu u potpunosti izbexi, jer je povlašćeni status starijih u mornarici deo tradicionalnih odnosa.

15 Po pravilu su kolektivi na manjim brodovima mnogo složniji od onih na većim, što za novog člana može biti bolje ili gore, u zavisnosti od njegovih ličnih osobina; on bi u svakom slučaju morao da maksimalno izbegava oslanjanje na formalni autoritet i ishitrene postupke. Posada će neretko na najneverovatnije načine pokušati da ispita "kakvog je kova" novi član. Ali, ako ne naseda na provokacije, ne gubi živce i prisebnost tek tako, najverovatnije će proći probu i biti prihvaćen kao "novi član porodice". Pomorac će često biti suočen sa mnogo nepredviđenih okolnosti, ali uvek mora da sačuva bistru glavu – verovatno su ovakve "probe" upravo dokaz posadi da se na novog člana uvek može računati. Na većim brodovima su odnosi sličniji onim u kopnenim jedinicama, pre svega zbog veličine tih kolektiva. Pa čak i u njima se te probe dešavaju, iako ređe. Međutim, svakom novom članu se pridaje pažnja i pomoć (ukoliko je potrebna). Čak i na velikim brodovima, komandant će primiti svakog novog mornara u svoju kabinu i porazgovarati sa njim. Ti razgovori imaju ogroman značaj za dobro uklapanje novih članova u kolektiv. Osim toga, ovim postupkom se naglašava važnost svakog čoveka na brodu.

16 Iako se svi do jednog slažu da je taj uticaj veoma izražen, starešine sa manjih brodova komandanta doživljavaju kao "glavu porodice", "čoveka čije je ogledalo celokupna posada" i sl., dok starešine sa većih brodova ipak mnogo više govore i o interakciji svih članova, gde su komandant i njegov zamenik izražene, ali ne presudne figure.

17 Ovi nalazi su potpuno identični nalazima D. Arnautovića ("Faktori kohezije brodske kolektiva u ONOR-u", Mornarički glasnik sv.2, 1980) i još jednom potvrđuju tezu o veoma izraženoj ulozi komandanta broda. Na većim brodovima je ta izraženost manja zbog brojnijeg brodske kolektiva.

18 Svi se ispitanici slažu da je dobra komunikacija jedan od osnova dobrih interpersonalnih odnosa na brodu.

Komunikacija između starešina je dobra, obuhvata sve sfere života – ne samo profesionalnu komunikaciju već i mnogo ličniju, prijateljsku komunikaciju.¹⁹ Ono što otežava razvijanje bliskosti s mornarima je činjenica da su oni veoma kratko vreme na brodu (oko 6 meseci), i često jednostavno nema vremena da se ta bliskost razvije.²⁰

Većina ispitanika upozorava da u komunikaciji i šalama uvek treba voditi računa da se ne povredi ličnost ili dostojanstvo bilo koga; takođe, u komunikaciji sa potčinjenima treba u neformalnosti naći onu dozu koja će opustiti odnose ali neće ugroziti autoritet starešine.

5. Da li i kakva veza postoji između pojave straha i panike u borbenim dejstvima broda i kvaliteta međuljudskih odnosa na brodu? Da li su posade sklonije da veruju starešinama ili medijima (propagandi)?

Lični primer starešina na brodu osnovni je mehanizam za sprečavanje pojava panike i straha na brodu, odnosno za njihovo ublažavanje.²¹

6. Koji još problemi, neobuhvaćeni prethodnim pitanjima, su prisutni, a imaju uticaja na međuljudske odnose ili borbeni moral brodskih kolektiva?²²

- loše stanje borbene tehnike,²³
- veze i protekcije,²⁴
- zataškavanje stvarnog stanja stvari, pre svega stanja tehnike,²⁵
- loša materijalna situacija profesionalnih pripadnika Vojske, pre svega nerešena stambena pitanja,²⁶
- pretrpanost birokratijom.²⁷

19 Ovo ne iznenađuje, s obzirom na sve specifičnosti uslova života na brodu. Svi se takođe slažu da je neformalna komunikacija odlična i za razvijanje poverenja kod mornara, razvijanje osećaja bliskosti i zajedništva sa čitavom posadom, kao i za stvaranje vedrije, opuštenije a istovremeno radnije atmosfere.

20 O vome govori i poručnik bojnog broda Darko Vuković u svom izveštaju o iskustvima u obuci mornara u 18. flotili raketnih brodova za 2002. godinu, koji je, uz njegovu saglasnost, korišćen u izradi rada

21 Ovo je stav sa kojim se slažu u potpunosti svi ispitanici. Strah najviše utiče na posadu u prvim danima rata. Tada je od presudne važnosti da starešine svojim ličnim primerom, smirenošću i uzdržanošću utiču na posadu. U tim trenucima posada je u potpunosti fokusirana na starešinski kadar, na čelu sa komandantom. Dobro je tada koristiti sve oblike neformalne komunikacije i savetodavnim razgovorima što više opuštati posadu. Ti neformalni razgovori pozitivno utiču i na poverenje posade u informacije koje se dobijaju zvaničnim kanalima informisanja, tj. od starešina, tako da se, uz redovno i pravovremeno organizovanje informisanja, može drastično samnjiti uticaj medija i propagande na posadu. Ovo je uglavnom bio slučaj na našim brodovima tokom skorijih ratova. Neretko je bio slučaj da propaganda neprijatelja u čvrstim brodskim kolektivima kod posade izazove suprotan efekat od željenog – da posadi još više ojača moral.

22 Navedene pojave su se u ovom, završnom delu intervjua, ponavljale skoro kod svakog ispitanika. Te pojave, međutim, nisam uvrstio u istraživanje pre njegovog početka jer nije bilo skorijih istraživanja na koja sam mogao da se oslonim, a ni u literaturi se nisu pominjale. Te su pojave, u svakom slučaju, dobar osnov za neko naredno istraživanje.

Između ostalog, starešine su pitane i o uticaju dnevne politike na međuljudske odnose na brodu – da li dolazi do sukoba na brodu zbog razlike u političkim mišljenjima i koliko u stvari starešina može biti depolitizovan, kako to zakon nalaže. Sve starešine se slažu da je profesionalan odnos vojske i starešina prema politici već uveliko ostvaren.²⁸

Rezultati statističke obrade skala stavova²⁹

Ovde će biti prikazani samo neki od najznačajnijih rezultata, tj. neke od najvećih korelacija značajnih na nivou 0.01, i to tako što će za svaki od tih indikatora borbenog morala biti prikazani ostali indikatori s kojima je u najvećoj korelaciji.³⁰

1. Indikator "Nivo obučenosti – poznavanje svoje uloge na brodu u raznim situacijama"³¹

23 Brodska sredstva i tehnika, a naročito ratna, izuzetno su skupa, a skupo je i samo njihovo održavanje. Zbog nedostatka novca, brodovi su prilično zapušteni, iako posade često svojim ličnim novcem kupuju potrebštine za održavanje broda, kao i neke rezervne delove. Sve to jako demotivisuje utiče na posadu, što posebno može da bude loše u borbenim dejstvima broda.

24 Kod problema veza i protekcija, misli se pre svega na zloupotrebu poznanstava sa visokim oficirima, političarima i slično od strane mornara u cilju dobijanja mesta službovanja sa što manje zaduženja i odgovornosti ili prekomande u neku drugu jedinicu. Ovo zna da veoma nepovoljno utiče na borbeni moral ostatka posade. Postoje, međutim, i pozitivni aspekti ovog problema – na primer pri prekomandi jedrilčara na školski brod "Jadran". Ali, i pored toga, oni negativni su daleko zastupljeniji.

25 Zataškavanje stvarnog stanja stvari, a pre svega stanja tehnike, posledica je pojave što proizilazi iz kohezije brodskih kolektiva, koja je veća nego u drugim vojnim kolektivima. Postoji ubeđenje da prijavi lošeg stanja podrazumeva, na neki način, izdaju kolektiva (broda). Ova pojava prisutna je i u drugim mornaricama: 36.6% ispitanika mornarice SAD (civilne i vojne) smatra da ih ostatak mornarice ne bi podržao kada bi prijavili nekog zbog lošeg rada, 38.9% se ne slaže sa ovim stavom, a 24.5% je bilo neodlučno. Navy Personnel Research and Development Center, „The navy values community: three year trends”, 1996.

26 Većina ispitanika je zadovoljna novčanim primanjima, ali svi su nezadovoljni neresenim stambenim pitanjem.

27 Brodsku organizaciju prati i veliki broj obrazaca i formulara kojima se pokrivaju i dokumentuju gotovo sve radnje. Veliki broj starešina tvrdi da pretrpanost birokratskim poslovima nepovoljno utiče na moral starešina, iako su svi svesni njene neophodnosti.

28 O politici se često povede razgovor ili rasprava sa, neretko, potpuno oprečnim stavovima, ali to nikad ne prerasta u konflikt, čak ni verbalni.

29 Pri statističkoj obradi skala stavova, korišćen je program SPSS 10.0. Ovim programom obrađena su sva pitanja osim 1, 7 i 13, koja nisu kodifikovana zbog specifičnosti informacija koje smo iz njih želeli da dobijemo. Tražena je Pirsonova (linearna) korelacija svakog indikatora sa svakim.

30 Indikatori interpersonalnih odnosa biće podvučeni radi lakšeg uočavanja uticaja interpersonalnih odnosa na borbeni moral.

31 Sadržan je u pitanju br.4. Najveće korelacije imao je sa indikatorima: mogućnost samoafirmacije u kolektivu (0.471), pitanje br. 17, percepcija međusobnih odnosa starešina (0.418), pitanje br. 9, spremnost na ličnu žrtvu zarad ostatka kolektiva (0.371), pitanje br. 20, odnos prema ratu, tj. ličnom učešću u borbi (0.371), pitanje br. 19, poverenje u borbene mogućnosti broda (0.361), pitanje br. 23 i odnos prema vojski kao državnoj instituciji (0.357), pitanje br.21.

Odavde se može zaključiti da je za postojanje dobre osnove za postizanje visokog nivoa obučenosti posade potrebno da se uloge na brodu dodeljuju na osnovu ličnih sklonosti svakog mornara, kako bi oni mogli da postignu što veći stepen samopotvrđivanja kroz svakodnevna zaduženja na brodu. Dobri odnosi među starešinama ovde se pojavljuju kao bitan faktor koji utiče na borbeni moral posade. Takođe, potrebno je da se kod mornara razvija svest o neophodnosti i svrsishodnosti sopstvene žrtve u pojedinim situacijama,³² svest o neophodnosti i opravdanosti angažovanja svakog od njih u eventualnoj oružanoj borbi, poverenje u borbene mogućnosti sopstvenog broda, kao i pozitivan odnos prema vojsci kao državnoj instituciji.

2. Indikator "Poverenje u odluke komandanta i ostalih starešina"³³

Odavde se može zaključiti da je za razvijanje poverenja kod mornara pre svega neophodno dokazati svoje lične kvalitete u neformalnim, prisnijim odnosima; potrebno je da postoji zdravo jezgro, tj. brodski kolektiv u kome preovladavaju odnosi uzajamne pomoći i saradnje, u kome se ceni zalaganje u izvršenju zadataka, u kome svako može da pokaže svoj maksimum radeći poslove koji odgovaraju njegovim sklonostima. Veoma je bitno da postoji pozitivan odnos prema ratu, tj. ličnom učešću u borbi, kao i dobri odnosi među starešinskim kadrom. Ovde se vidi da prijem novih članova u kolektiv ima značajnu ulogu, što se poklapa i sa rezultatima usmerenog intervjua (pitanje br .5).

3. Indikatori "odnos prema ratu, tj. ličnom učešću u borbi" i "spremnost na ličnu žrtvu zarad ostatka kolektiva"³⁴

32 U tom cilju, bilo bi dobro mornare-vojnike upoznati sa pojedinim slučajevima iz pomorske istorije u kojima su herojske žrtve pojedinaca spašavale celu posadu. Istraživač je, kroz razgovor sa mornarima, shvatio da oni o tome ništa ne znaju i ne shvataju poentu takvog pitanja u upitniku. Pošto im je navedeno par primera iz istorije, došli su do poente i shvatili da takve situacije lako mogu da se zaista dogode na brodu.

33 Indikator je sadržan u pitanju br. 5, a najveće korelacije je imao sa indikatorima: bliskost odnosa sa starešinama, tj. mogućnost uspostavljanja neformalne komunikacije sa njima (0.523), pitanje br.6 , socijalna klima (dominanti tip odnosa u mornarskom kolektivu) (0.491), pitanje br.10 , koliko mornarski kolektiv ceni zalaganje u izvršenju zadataka, odnosno da li postoji pozitivan ili negativan socijalni pritisak na pojedince (0.461), pitanje br. 14, mogućnost samoafirmacije u kolektivu (0.445), pitanje br.17 , odnos prema ratu, tj. ličnom učešću u borbi (0.427), pitanje br. 19, percepcija međusobnih odnosa starešina (0.377), pitanje br. 9 i otvorenost kolektiva za nove članove (0.371), pitanje br. 3.

34 Ova dva indikatora su razmatrana zajedno zbog njihove velike međusobne povezanosti (0.455). Oba indikatora najviše zavise od mogućnosti samopotvrđivanja pojedinaca u kolektivu – znači da od mogućnosti samopotvrđivanja zavisi koliko će mornari biti spremni na lične žrtve zarad kolektiva i koliko će biti spremni da daju sve od sebe u eventualnim borbenim dejstvima. Prvi indikator sadržan je u pitanju br. 19, a najviše korelira sa sledećim indikatorima: mogućnost samoafirmacije u kolektivu (0.509), pitanje br. 17 , spremnost na ličnu žrtvu zarad ostatka kolektiva (0.455), pitanje br. 20 , poverenje u odluke komandanta i ostalih starešina (0.427), pitanje br. 5 i poznavanje svoje uloge na brodu u raznim situacijama (0.371), pitanje br. 4. Indikator "spremnost na ličnu žrtvu zarad ostatka kolektiva" sadržan je u pitanju br. 20, a najveće korelacije ima sa indikatorima:mogućnost samoafirmacije u kolektivu (0.465), pitanje

Prirodno, da bi svojevolumno učestvovali u nekom oružanom sukobu, bitno je da imaju poverenja u ljude koji bi ih vodili u borbu (starešine), kao i da nedvosmisleno znaju šta je u svakoj situaciji njihova uloga na brodu.

Od odnosa kolektiva prema novom članu, zavisi i koliko će taj član kasnije biti spreman da se žrtvuje za kolektiv.³⁵

Spremnost na žrtvovanje zavisi i od poznavanja svoje uloge na brodu i odnosa prema vojsci kao državnoj instituciji.

4. Indikator "odnos prema vojsci kao državnoj instituciji"³⁶

Može se izvesti zaključak da sam brodski kolektiv, tj. starešine, svojim postupcima, ne može da bitnije utiče na popravljavanje stava o vojsci kao državnoj instituciji kod pojedinaca, već da se taj stav formira pre stupanja u Vojsku.

5. Indikator "vera u bolju budućnost zemlje"

Ovaj indikator predstavlja modifikovanje indikatora "vera u partiju, komunistički poredak, druga Tita" i slično, koji su, u nekoj formi, bili zastupljeni u svakom istraživanju borbenog morala do pre dvadesetak godina i čijim je rezultatima (iz, nesumnjivo, ideoloških razloga) pridavana velika pažnja i pripisivan ogroman uticaj na ostale komponente borbenog morala. Uvrstanjem ovakvog pitanja, adaptiranog duhu današnjeg vremena, želelo se empirijski ispitati da li je partijska ideologija, odnosno društvena ideologija uopšte, zaista bila od tolikog značaja za borbeni moral. Indikator je sadržan u pitanju br. 22, a višu korelaciju ima samo sa sledećim indikatorima: poverenje u borbene mogućnosti broda (0.443), pitanje br. 23 i želja za ostajanjem u grupi (0.381), pitanje br. 12. Od toga, samo poverenje u borbene mogućnosti broda zavisi od vere u napredak države. Zanimljivo je da se samo poverenje u progres zemlje može popraviti ako postoji zadovoljstvo kolektivom, tj. želja da se u njemu ostane. Ovo govori o mogućem vaspitnom uticaju služenja vojnog roka na pojedinca.

je br. 17, odnos prema ratu, tj. ličnom učešću u borbi (0.455), pitanje br. 19, otvorenost kolektiva za nove članove (0.372), pitanje br. 3, poznavanje svoje uloge na brodu u raznim situacijama (0.371), pitanje br. 4 i odnos prema vojsci kao državnoj instituciji (0.358), sadržan u pitanju br. 21.

³⁵ Ovo je posledica "halo-efekta", i potvrđuje važnost dobrog prijema novih članova.

³⁶ Indikator "odnos prema vojsci kao državnoj instituciji" najviše korelira sa sledećim indikatorima: poverenje u borbene mogućnosti broda (0.416), pitanje br. 23, odnos prema vojničkim obavezama (0.390), pitanje br. 2, spremnost na ličnu žrtvu zarad ostatka kolektiva (0.358), pitanje br. 20, poznavanje svoje uloge na brodu u raznim situacijama (0.357), pitanje br. 4 i koliko mornarski kolektiv ceni zalaganje u izvršenju zadatka, odnosno da li postoji pozitivan ili negativan socijalni pritisak na pojedince (0.348), pitanje br. 14. Ovaj indikator sadržan je u pitanju br. 21. Ne korelira bitnije ni sa jednim indikatorom kvaliteta interpersonalnih odnosa, ali korelira sa dosta indikatora borbenog morala.

6. Indikator "poverenje u borbene i tehničke mogućnosti svog broda"³⁷

S obzirom na to da se radi o veoma skupim sredstvima, borbena tehnika RM godinama nije znavljana zbog materijalne oskudice u čitavoj zemlji. Ovaj nedostatak, bar što se tiče borbenog morala, može se ublažiti dobrim interpersonalnim odnosima u brodskom kolektivu, pre svega među starešinama (korelacija sa indikatorom percepcija međusobnih odnosa starešina, pitanje br. 9, je 0.358). Ovo je razumljivo, jer mornarima nije bitno samo kakvo oružje imamo, već i ko ga i kako oristi. A odluke i naređenja o korišćenju oružja izdaju upravo – starešine.

7. Statistička obrada pitanja broj 1

U pitanju broj 1, traženo je od ispitanika da nabroje najizraženije osobine svog komandanta broda, a zatim i idealnog komandanta. Zanimala me je podudarnost osobina, odnosno stepen zadovoljstva posade komandantom broda.³⁸ Čak u 96% slučajeva posada je smatrala upravo svog komandanta idealnim.³⁹

8. Statistička obrada pitanja broj 7

Pitanje 7 predstavlja indikator postojanja neformalne komunikacije u brodskim kolektivima u kojima je vršeno istraživanje.⁴⁰ Na grafiku je prikazana distribucija odgovora na pitanje kome bi se od starešina mornari najradije obratili za pomoć i savet u vezi sa nekim ličnim problemom. Očigledno da mornari najlakše prisniji odnos uspostavljaju sa komandirima svoji brodskih odreda (**kdir** na grafikonu), čak 55% njih. Takođe postoji nemali procenat onih koji nemaju problem da se obrate za ličnu stvar bilo kom od starešina (oko 15%, **bilokom** na

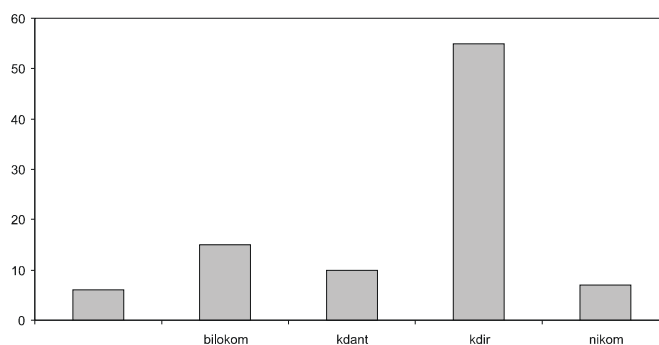
37 Indikator je sadržan u pitanju br. 23. Najveće korelacije je imao sa sledećim indikatorima snage borbenog morala: vera u bolju budućnost zemlje (0.443), pitanje br. 22, odnos prema vojsci kao državnoj instituciji (0.416), sadržan u pitanju br. 21, koliko mornarski kolektiv ceni zalaganje na izvršenju zadatka, odnosno da li postoji pozitivan ili negativan socijalni pritisak na pojedince (0.370), pitanje br. 14 i poznavanje svoje uloge na brodu u raznim situacijama (0.361), pitanje br. 4.

38 Ovo je, po D. Arnautoviću, a i po mnogim drugim autorima, jedno od najbitnijih obeležja jačine borbenog morala brodskih posada.

39 Ovako visok rezultat verovatno je posledica dobrog odabira komandanata brodova od strane komande RM, kao i specifičnosti brodske organizacije života i rada koja pogoduje stvaranju ovako povoljne slike o komandantu kod posade. Poželjne i nepoželjne osobine komandanta, koje su se javljale kao odgovor na ovo pitanje, identične su onima koje su navodile starešine u pitanju br. 3 usmerenog intervjua: od svih osobina najčešće i najviše je navođena tolerancija i sposobnost razumevanja i slušanja drugih (kako starešina tako i mornara), zatim optimizam i vedar duh, odmerenost, pravednost, stručnost i motivisanost pri radu, izgradnja autoriteta kod posade uz što manje oslanjanje na formalni autoritet.

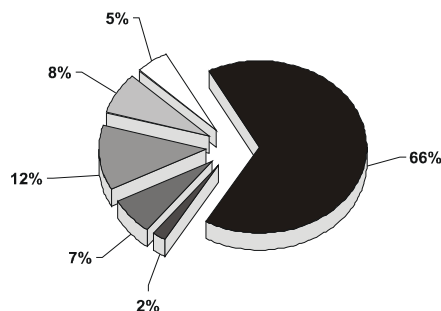
40 S obzirom da je ovo pitanje bilo sadržano i u usmerenom intervjuu sa starešinama, služi mi kao kontrolno pitanje za utvrđivanje verodostojnosti iskaza u intervjuiima. Ovo pitanje takođe daje informaciju o tome ko od starešina ima najbolju neformalnu komunikaciju sa mornarima i kome se oni najradije obraćaju za pomoć i savet.

grafikonu). Tek oko 10% ispitanih mornara obratilo bi se najradije svom komandantu (**kdant** na grafikonu). Oko 7% ispitanika ne može da uspostavi neformalnu komunikaciju sa svojim starešinama (**nikom** na grafikonu). Neobeleženi deo grafikona predstavlja nevažeće odgovore i slučajeve bez odgovora (oko 6% ispitanika).⁴¹

9. Statistička obrada pitanja broj 13

Ovo pitanje trebalo je da pruži uvid u postojanje klika u mornarskim kolektivima kojih starešine možda nisu svesne. Međutim, samo je 34% mornara primetilo klike na brodovima, i to na difuznim osnovama, tako da se ne može govoriti o postojanju pravila po kom se formiraju, a ni o problemu klika.

66% ispitanika smatra da klika nema; 12% da postoje klike na osnovu rodnoeg mesta; 8% na osnovu želje za izbegavanjem obaveza; 7% na osnovu nacionalnosti; 5% na osnovu nečeg drugog i svega 2% na osnovu veroispovesti

⁴¹ Na osnovu ovih podataka, može se zaključiti da na brodovima naše RM postoji solidna komunikacija starešina sa mornarima koja prevazilazi okvire službenih razgovora.

Zaključna razmatranja

Trenutno sve političke opcije u našoj zemlji podržavaju približavanje Srbije i Crne Gore modernim zapadnoevropskim zemljama i usvajanje, u većoj ili manjoj meri, sistema vrednosti koji je dominantan u tim zemljama i tim društvima. A to je koncept građanskog društva, društva u kome je ljudsko dostojanstvo apsolutno i neotuđivo pravo svakog građanina. Ovo pravo se, u modernom građanskom društvu, štiti od strane države, putem angažovanja svih državnih institucija, medija, građana itd. Autoritaran sistem rukovođenja, koji se vodi maksimumom da cilj opravdava sredstva, u jednom ovakvom društvu apsolutno je nezamisliv i nepoželjan.

Ne postoji, naravno, nikakva sumnja da iz prirode zadataka koje obavlja vojska, a koji neretko podrazumevaju delovanje u rizičnim i opasnim uslovima, proizilazi suštinska potreba da se obezbedi rigorozna primena sistema subordinacije koja, u krajnjoj instanci, podrazumeva izvršenje zadataka bez obzira na žrtve.

Ove činjenice postavljaju pred starešine Vojske čitav niz potpuno novih zahteva. Oni (starešine) će morati permanentno da rade na razvoju motivacije svih vojnika, posebno usmeravajući svoje delovanje na slabo motivisane i rezervisane, nezainteresovane a neretko veoma inteligentne mlade ljude, koji u procesu obuke treba da daju sve od sebe i osposobe se za određene dužnosti u vojsci. Moraće da ih upoznaju i obuču u potpuno novim znanjima i veštinama u odnosu na one kojima su se do tada bavili, ubede u opravdanost i svrhu kako njihovog delovanja, tako i aktivnosti onih oko njih. Na kraju, moraće da ubede što je moguće više njih da ostanu u oružanim snagama duže nego što to zakonski minimum nalaže, tj. da postanu profesionalni vojnici.

Svaki starešina Vojske mora da bude apsolutno svestan svog uticaja na potčinjene. Sa njima treba da gradi posebne odnose, kao i da se stara da kolektiv kome je on na čelu bude prožet dobrim međuljudskim odnosima.⁴² Van ikakve sumnje je činjenica da je svaki kolektiv u kome vladaju dobri međuljudski odnosi sposoban za mnogo veća naprezanja.

Našoj Vojsci tek predstoje značajne transformacije i modernizacija. Međutim, kako god bila organizovana, koliko god novih, sofisticiranijih sistema budemo imali u upotrebi, osnovni, glavni element sine qua non, su ljudi. Njihova moralna snaga i motivisanost za rad je osnov za maksimalno iskorišćenje svakog borbenog sredstva, osnov za jak i stabilan bezbednosni sistem.

42 Neke vojskovođe modernih armija idu čak i tako daleko da o svojim odnosima sa potčinjenima govore kao o ljubavi prema tim ljudima, kao na primer general vojske SAD Schwartzkopf za vreme prvog Zalivskog rata, Naval Forces 5/2000, str. 29.

Ovo istraživanje je imalo za cilj da istraži neke od segmenata međuljudskih odnosa koji bitno utiču na borbeni moral brodskih kolektiva. Ono nema pretenzije da daje konačne odgovore, ali svakako može pomoći starešinama (naročito mladim) ukazujući im na neke od segmenata interpersonalnih odnosa koji imaju izražen uticaj na posadu, kao i na neke od praktičnih problema u odnosima sa ljudima koji ih očekuju po prijemu dužnosti. Iz rezultata istraživanja, moguće je sagledati trenutno stanje interpersonalnih odnosa i borbenog morala na brodovima ratne mornarice vojske SCG. Takođe, ovo istraživanje može da bude i solidna osnova nekih daljih istraživanja.

Samo istraživanje zasnovano je na dve osnovne hipoteze: postoji izražen uticaj interpersonalnih odnosa na borbeni moral brodskih kolektiva i postoji značajan uticaj starešina na formiranje poželjnih oblika interpersonalnih odnosa u brodskom kolektivu.

Obe hipoteze su potvrđene rezultatima istraživanja.

Postoji grupa indikatora interpersonalnih odnosa koji su u velikoj korelaciji sa indikatorima borbenog morala. To su: *mogućnost samoafirmacije u kolektivu, percepcija međusobnih odnosa starešina, bliskost odnosa sa starešinama, tj. mogućnost uspostavljanja neformalne komunikacije sa njima, socijalna klima (dominantni tip odnosa u mornarskom kolektivu), otvorenost kolektiva za nove članove, mogućnost iskazivanja ličnog stava bez rizika od kazne, učestalost sukoba/svađa na brodu, i želja za ostajanjem u grupi*. Ovim je prva hipoteza potvrđena.

Indikatori interpersonalnih odnosa koji imaju uticaj na najveći broj indikatora borbenog morala su *percepcija međusobnih odnosa starešina i bliskost odnosa sa starešinama, tj. mogućnost uspostavljanja neformalne komunikacije sa njima*. Ova, kao i činjenica da starešine mogu uticati i na ostale aspekte interpersonalnih odnosa, nedvosmisleno potvrđuje drugu hipotezu istraživanja.

Shodno tome, smatramo da sledeći postupci starešina mogu umnogome da pomognu pri formiranju kolektiva koji će odlikovati kako dobri međuljudski odnosi, tako i visok borbeni moral.

Mornarima treba u što je moguće većoj meri omogućiti angažovanje na brodu koje će biti u skladu sa njihovim interesovanjima i mogućnostima, stvoriti im što više prostora za samopotvrđivanje, kako kroz redovne vojničke obaveze, tako i kroz slobodne aktivnosti (organizovanjem raznih sportskih, kulturnih i drugih manifestacija i takmičenja, itd.).

Treba izgrađivati što je moguće bolje i prisnije odnose između starešina, jer njihovi dobri ili loši odnosi ne mogu da ostanu skriveni u brodskom kolektivu, a imaju ogroman uticaj na formiranje interpersonalnih odnosa u mornarskom kolektivu, kao i u formiranju stavova mornara vezanih za pojedine

aspekte borbenog morala. U tu svrhu, moglo bi se pristupiti organizovanju nekih vrsta radionica timskog rada još među studentima na akademiji, a sa ciljem što je moguće boljeg osposobljavanja za što kvalitetniju komunikaciju sa ljudima. U suštini, dobra brodska posada bi i trebalo da funkcioniše kao jedan odlično uigran tim.

Starešine moraju sa mornarima da izgrade što prisniju neformalnu komunikaciju, ali da budu u stanju da se i u takvoj komunikaciji nameću kao lideri po svojim ličnim kvalitetima i znanjima, odnosno da kroz takvu komunikaciju jačaju svoj autoritet. Ovo od starešina zahteva široko obrazovanje, izraženu sposobnost komunikacije i otvorenost za različita razmišljanja i stavove.

Treba voditi računa da se na brodovima izgrađuju kolektivi u kojima vladaju odnosi međusobne saradnje i pomoći, koji su sposobni da srdačno prime svakog novog člana, u kojima nisu česte svađe i nesporazumi i iz kojih će mornari teška srca odlaziti.

Treba maksimalno poštovati ličnost svakog mornara i svakom pružiti mogućnost da, kreativnim predlogom, olakša ili ubrza neki posao.

Uvažavanje uticaja interpersonalnih odnosa na borbeni moral u brodskom kolektivu, uz dalje istraživanje istih (i to ne samo u brodskim vojnim kolektivima), kao i pretvaranje naučnih nalaza u iskustvene obrasce, imalo bi niz pozitivnih posledica po vojnu organizaciju u celini.

Recrutiti bi se mnogo bolje osećali tokom služenja vojnog roka. To bi uslovalo mnogo manje nediscipline i umnogome olakšalo rad starešinama, a sami vojnici bi po odsluženju vojnog roka sa sobom poneli daleko više pozitivnih impresija o vojsci kao instituciji.

Povećanje poverenja u Vojsku, kao i poboljšanje mišljenja o njoj, pozitivno bi se odrazilo, makar i minimalno, na razumevanje i komunikaciju između civilnih i vojnih struktura našeg društva, čineći ih korak bližim skladnoj i funkcionalnoj celini kojoj sva moderna društva teže.

Milan Sekuloski

BATTLE CODE IN WARSHIP ENVIRONMENT

Summary

The paper examines some segments of interpersonal relations that are important for Battle Code in Warship Environment. There are two main hypotheses: a) There is highly visible influence of interpersonal relations on battle code in warship environment; b) There is highly visible influence of senior officers on the development of interpersonal relations on battle code in warship environment.

Both hypotheses have been fully confirmed by this research.

Key words: battle code, warship environment, interpersonal relations

Marko Savković

Tutor: *prof. dr Radmila Nakarada*

Fakultet političkih nauka u Beogradu

EKONOMSKA NERAZVIJENOST I ETNIČKE TENZIJE: SLUČAJ SANDŽAKA

Naša namera jeste da ispitamo uslovljenost etničkih tenzija između srpske i muslimanske populacije u Sandžaku ekonomskom nerazvijenošću koja karakteriše taj region. Na naše opredeljenje da ispitamo upravo slučaj Sandžaka, uticalo je više razloga. Bivša Jugoslavija raspala se po šavovima starih etničkih i verskih podela, tokom više godina ratnih patnji i razaranja. Susedi Sandžaka, Bosna i Hercegovina, odnosno Kosovo i Metohija, predstavljaju prostore gde je ratni sukob dostigao dramatične dimenzije. Rat vođen u Bosni i Hercegovini, u kome je samoproklamovana BiH predstavljala neprijatelja, postaviće lokalno bošnjačko¹ stanovništvo Sandžaka u težak položaj. Posmatrajući rat koji se odvijao u blizini, deo stanovnika Sandžaka koji je bošnjačke nacionalnosti identifikovaće se sa sunarodnicima, odbijajući i samu pomisao doživljavanja Srbije kao vlastite države. Potom, stanje neposredne ratne ugroženosti i siromaštva postaje idealno okruženje za rast ekstremizma na obe strane: na jednoj strani, čine se planovi otcepljenja Sandžaka i njegovog pripajanja Bosni i Hercegovini. Sa druge strane, politika vođena od strane bivših vlasti u Srbiji, koja se odnosila na probleme Sandžaka, ozbiljno je dovela u pitanje ostvarenje prava sandžaćkih Bošnjaka. Nejasna budućnost nedavno konstituisane državne zajednice Srbije i Crne Gore, kao i različiti predlozi teritorijalne reorganizacije Srbije, uvećavaju konfliktni potencijal multietničkog Sandžaka.

U pokušajima objašnjenja etničkih napetosti među narodima bivše Jugoslavije, dva se razloga najčešće ističu u prvi plan: mučno nasleđe istorije, ali i kompleksan sastav stanovništva – posmatran po nacionalnoj i verskoj opredeljenosti. Cilj rada nije da ospori takva shvatanja, već da, na primeru Sandžaka, pokaže kako u oblikovanju slike sadašnjice učestvuje i stanje u kome se nalazi ekonomija regiona. Teška ekonomska situacija, praćena visokom stopom nezaposlenosti,² stvara atmosferu beznada.³ Nedostatak jasno vidljive perspektive utiče na pojavu frustracije kod mladih, koji čine više od polovine stanovništva Sandžaka. Nastali višak energije, umesto da bude upotrebljen u konstruktivne

1 Koristimo odrednice Bošnjak i bošnjački, jer se tako izjasnilo 46 procenata stanovništva Sandžaka.

2 37 % radno sposobnog stanovništva se izjasnilo kao nezaposleno. Izvor: Istraživanje Instituta G 17 plus, izvedeno za potrebe UNDP (Program za razvoj Ujedinjenih Nacija).

3 Prema pomenutom istraživanju Instituta G17 PLUS, 56 % ispitanika smatra kako nije sposobno da poboljša sopstveni standard i kvalitet življenja.

svrhe, ostaje potrošen na prizivanje duhova prošlosti, i oživljavanje starih ideja etnički čiste teritorije. Sa objektivnih problema, pažnja se usmerava na fiktivne; linija političke podele postaje linija podele po verskoj i nacionalnoj osnovi. Bošnjačko stanovništvo nastavlja proces izgradnje vlastitog identiteta, utemeljivši ga, pre svega, na religiji, čime se zatvara prostor za racionalne političke ideje i programe.

Istorijski koreni tenzija

Istorija Sandžaka jeste istorija vojnih pohoda, izmena granica, migracija. Dešavanja od šireg značaja za Balkan u celini odražavala su se, po pravilu, i na Sandžak. Otuda smatramo značajnim da, u nekoliko kratkih crta, navedemo sled događaja koji su bitno izgradili današnju sliku Sandžaka.

Posmatrano geografski, Novopazarski Sandžak razbijen je planinskim vencem u tri odelite oblasti. Planinama Jadovnikom, Zlatarem i ograncima Javora, odvojene su u oblast za sebe prijepoljska, pljevaljska, bjelopoljska, novovaroška i vraneška kaza. S druge strane, zasebnu oblast čine seničko polje i visoravan Pešter, a treća oblast oivičena je ograncima Rogozne. Međutim, odakle potiče naziv Sandžak?

Reč sandžak je naziv administrativne jedinice Otomanskog carstva. U administrativnoj podeli Kosovskog vilajeta, izvršenoj posle okupacije Bosne i Hercegovine od strane Turske, ne postoji Novopazarski sandžak kao administrativna oblast, već samo Novopazarska kaza, kao deo Prištinskog sandžaka. Ipak, staro ime zadržalo se u narodu, predstavljajući jedan opšteprihvaćeni naziv za prostor koji je obuhvatao granice Sandžaka, prvi put formiranog 1790. godine, sa sedištem u Novom Pazaru. Prema podacima iz 1868. godine, reč je o geografskoj odrednici koja obuhvata: "Novi Pazar, Mitrovicu,⁴ Sjenicu, Novu Varoš, Rožaje, Bihor, Gusinje, Kolašin i Prijepolje."⁵ Definicije kojima se određuje prostiranje Sandžaka u teritoriji nekada se i razlikuju. U delu, pisanom 1912, *Novo-pazarski sandžak i njegov etnički problem*, autora Ivana Kosačića (spremni smo pretpostaviti da je reč o pseudonimu), kaže se sledeće: "Danas se pod *novopazarskim sandžakom*, ili prosto pod *sandžakom*, razume oblast u koju bi ušle ove sadašnje kaze: pljevaljska, prijepoljska, novovaroška, vraneška (Donji Kolašin), belopoljska, rožajska, sjenička, novopazarska, mitrovička (Stari Kolašin) i beranska."⁶ U srazmerno kratkom vremenskom intervalu, ne dužem od pola veka, pored Bijelog Polja (ili Akova, kako se ranije zvalo), u sastav Sandžaka

4 Misli se na Kosovsku Mitrovicu.

5 Safet Bandžović, Semiha Kačar, *Sandžak – istorija i činjenice*, Sandžački komitet za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar, 1994, str. 28.

6 Ivan Kosačić, *Novo-pazarski sandžak i njegov etnički problem* (sa predgovorom g. dr Jovana Cvijića i jednom etnografskom kartom), Knjižara Gece Kona, Beograd, 1912; reprint IKP Nikola Pašić, Beograd, 1998. godine, str. 1.

ulazi i Tutin, koji se, prvi put uopšte, u dokumentima pominje 1868. godine.

Sandžak nastaje i razvija se na ruševinama srednjovekovne Raške. Jovan Cvijić, u delu *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije*, određuje na sledeći način geografski položaj Starog Rasa, i u saglasju sa tim, Novog Pazara:

"Na osnovu geografskih osobina može se pomišljati na tri položaja u centralnom polju, gde je mogao biti stari Ras: na takozvano Pazarište, na položaj oko Petrove crkve, i na dolinu reke Deževe. Ne može se, dakle, pomišljati na mesto na kome je danas Novi Pazar, ne samo zbog toga što je on verovatno u docnijem vremenu osnovan, već i iz ovoga razloga: današnji Novi Pazar leži skoro u sredini centralnog polja, na njegovu najboljem, najvidnijem, ali slabo zaštićenom položaju; kad je osnovan stari Ras, nije srpsko raško pleme imalo toliko snage i pouzdanja da sme županijski centar postaviti u najplodnijem i najvidnijem delu centralnog polja.

Po geografskim osobinama je najverovatnije da je stari Ras bio na mestu Pazarištu, koje je oko 7 km. udaljeno od današnjeg Novog Pazara na zapad, a oko 4 km. na istok od vrela Raške... U docnijim vremenima nestaje starog Rasa i od 1346. do 1459. godine pominje se Trgovište, kao najvažnije mesto na trgovačkom putu između Dubrovnika i Niša. Međutim, pri kraju XV veka nestaje imena Trgovište, a javlja se današnje ime Novi Pazar, mahom u turskom obliku kao Jeni-Pazar."⁷

Za početak otomanske uprave nad prostorom koji je predmet našeg interesovanja uzimamo 1455. godinu. Doduše, isprva sporadičnih, no kako je vreme odmicalo, i sve češćih upada otomanskih trupa, bilo je i ranije. Naime, već početkom XV veka, formirano je Skopsko krajište, prva organizovana oblast pod otomanskom upravom na Balkanu, koje ubrzo prerasta u polaznu tačku daljih osvajanja. Ostaci nekada značajne države, van kontrole poslednjih srpskih despota, nisu predstavljali značajniju prepreku na tome putu.

Međutim, prvi pisani dokaz promena jeste popis imanja Isa-bega Ishakovića, iz, ranije pomenute, 1455. godine.⁸ Sela navedena u popisu, Parice i Potok, sastavni su deo Novog Pazara. Nekoliko godina kasnije, tačnije 1460, podignuta je i prva džamija u samom Novom Pazaru. Bila je to čuvena Gazi Isabegova džamija, porušena zbog dotrajalosti 1938. godine. Ta dva podatka, umnogome čine lakšim pokušaj određenja tačne godine početka otomanske vlasti. Već 1463. godine, s padom Bosne, prestaje potreba za Skopskim krajištem. Nastaje Bosanski sandžak, u čiji sastav, pored Bosne i dela Hercegovine, ulaze i, sada već vilajeti, Ras (ubrzo se stari, prestoni grad prestaje pominjati) i Sjenica.

Činjenica da Novi Pazar (turski: Yeni-Paşar) postaje centar jedne oblasti u nastajanju svakako nije slučajnost. Smešten je u središnjem delu male kotline

⁷ Jovan Cvijić, *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije*, knjiga III, str. 1152. i 1155.

⁸ S. Bandžović, S. Kačar, op.cit., str. 11.

oko reke Raške i, svojim povoljnim geografskim položajem, otvoren za prijem putnika i roba kako iz pravca Kosova, tako i iz pravca centralne Srbije. Kako beleži putopisac Ivan Frano Jukić, 1852. godine Novi Pazar broji 12 hiljada stanovnika, u oko četiri hiljade domova, što ga čini drugom po veličini varoši u Bosanskom ajaletu.

Primitili smo da postoje razlike u tačnom određenju prostiranja Sandžaka. Zato što nastaje kao administrativna jedinica Otomanskog carstva, njegov teritorijalni domašaj, od trenutka nastanka, podložan je slobodnoj volji Porte. Otuda i česte promene. Kako su se one odvijale?

Rastući značaj Novog Pazara, kao trgovačkog stecišta, ubrzo je potvrđen daljim napredovanjem u hijerarhiji, i to u dva navrata: najpre 1468, kada stiče status šehera, te 1485. godine, kada mu je pridodat i status kadiluka.⁹ Pa ipak, potreba za stvaranjem jedne zasebne, sada i u administrativnom smislu važnije celine, dolazi do izražaja tek sa opadanjem Otomanskog carstva, kako u moći, tako i u teritoriji. Neuspešni pohod na Beč iz 1683. godine, i sedam godina povlačenja otomanske vojske, do tada nepobedive, označice početak jednog novog vremena za Balkan u celini. Nakon uspeha ustanka u Srbiji, i posebno nakon okupacije, te aneksije Bosne i Hercegovine, Sandžak se ponovo našao na granici. Novom Pazaru je otuda status Sandžaka prvi put priznat tek 1790. godine, da bi već 1817. bio ponovo ukinut, i pripojen Bosanskom pašaluku. Sam Bosanski pašaluk će, novom administrativnom organizacijom, ubrzo biti podeljen na dva ajaleta – Bosanski i Hercegovački.

Boravak Omer-paše Latasa u regionu posledica je napora Porte da uguši još jedan u nizu ustanaka u Crnoj Gori, ali i da konačno "sredi" prilike u Bosni. Tamo su otpori reformama, sprovedenim u cilju modernizacije Carstva, goreli nesmanjenom žestinom, još od vremena Husein-kapetana Gradašćevića, i pobune kapetanija. Tako, Omer-paša Latas sprovodi, 1852. godine, novu administrativnu podelu Bosanskog i Hercegovačkog ajaleta; najpre ukinuvši kapetanije, on potom smišlja nove nazive administrativnim jedinicama: namesto termina sandžak (ili "liva") i kadiluk, uvodi podelu na kajmakamluke (okružja) i mudirluke (srezove). U tom trenutku, Novopazarski kajmakamluk, u sastavu Bosanskog ajaleta, obuhvata mudirluke – Novi Pazar, koji uključuje Sjenicu, Mitrovicu¹⁰ i Banjsku; Bijelo Polje (ili Akovo) sa Bihorom; Trgovište (sa Rožajem); kao i Novu Varoš. Interesantno je da izvan nečega što je još ranije uobličeno kao Sandžak, ostaju varoši: Prijepolje, Pljevlja i Kolašin, sada u sastavu Hercegovačkog ajaleta. Do nove promene dolazi ubrzo: 1865, sultanovim

9 Dalja hronologija promena, koje se odnose na administrativnu podelu teritorije, preuzeta je iz: Safet Bandžović, Semiha Kačar, *Sandžak – historija i činjenice*, Sandžački komitet za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar, 1994.

10 Ponovo je reč o Kosovskoj Mitrovici. Nekada samo Mitrovica, inače centar takozvanog Starog Kolašina (nasuprot Donjem Kolašinu, ili prosto, kako se danas kaže, Kolašinu), često se, zahvaljujući prirodnoj povezanosti, svrstava u Sandžak.

fermanom, Bosanski ajalet nanovo menja ime, sada nazvan Bosanskim vilajetom.¹¹

Razvijeni smisao otomanskih vlasti za kreiranje novih teritorijalnih jedinica postaje sve teže pratiti. Novopazarski okrug je 1872. godine izdvojen iz sastava Bosanskog vilajeta da, zajedno sa Niškim sandžakom, formira Novopazarski vilajet. Nedugo zatim, otpočinje proces vezivanja predela Novog Pazara za Kosovski vilajet, tačnije Prištinski sandžak:

- najpre 1877. godine, kada se sam Novopazarski sandžak, ponovo na tom nivou, pripaja Kosovskom vilajetu;
- zatim 1902. godine, kada je od Novopazarskog sandžaka odvojeno više kaza i formiran Sjenički sandžak, i istovremeno, najzad samo kao kaza, Novopazarska varoš pripojena Prištinskom sandžaku.

Uzroke ovog procesa nije teško objasniti. Opadanje Otomanskog carstva u snazi i veličini, kao što smo naglasili, pretvara Sandžak u granični predeo otomanske vlasti na Balkanu; postaje neophodno vezati ostatke centralne vlasti za jedan korpus etnički ne tako blizak, sa bošnjačkim stanovništvom, ali u verskom smislu jedinstven. Time se pokušao odgoditi dalji tok dezintegracije onih prostranstava na Balkanu koja su ranije bila pod kontrolom Porte. U tom smislu, pružen je niz povlastica i ustupaka stanovništvu albanskog porekla. Bošnjačko stanovništvo, koje je naseljavalo predele današnje Kosovske Mitrovice, Novog Pazara i Sjenice, počelo se približavati "snažnoj i jakoj arnautskoj masi",¹² osetivši kako albanski prvaci dobijaju na značaju. Za rast uticaja albanskog stanovništva u predelima Sandžaka značajnije je doseljavanje muhadžira¹³ iz takozvanih Novih krajeva oslobođene Srbije. Najzad, niz povlastica, izvojevan za vreme sultana Abdul Hamida, u suštini je značio priznanje slabosti regularne vojske u sukobu sa ratobornim albanskim plemenima.

Pobedom Srbije i Crne Gore, ostvarenom nad Turskom u Prvom balkanskom ratu, 1912. godine, ukida se teritorijalna organizacija uspostavljena u vreme otomanske vlasti. Sandžak je danas podeljen na deo koji pripada republici Crnoj Gori, i deo koji je u sastavu Srbije, što je posledica teritorijalne organizacije "druge" Jugoslavije.

Česte migracije kao osobenost Sandžaka

"Pokretljivost stanovništva u Novopazarskom sandžaku jača je nego u ma kojoj drugoj oblasti... Zbog ovog neprekidnog iseljavanja starog i pritanja novog stanovništva, može se reći da u Novopazarskom Sandžaku gotovo i nema mnogo starosedelačkog stanovništva. Nigde, kao u Sandžaku, nema tako malo

11 Vilajet se dalje deli na sedam okruga, od kojih je jedan Novopazarski.

12 Ivan Kosančić: op. cit., str. 23.

13 Krajnje siromašnih, islamizovanih porodica.

tradicija vezanih za mesta njihovih naselja."¹⁴

Stanovništvo srpske i bošnjačke nacionalnosti poglavito se u predele Sandžaka doseljavalo iz područja koja su danas sastavni delovi Crne Gore. Ako je verovati podacima koje je sakupio Jovan Cvijić, moguće je identifikovati više pravaca pritanja, ali i oticanja stanovništva,¹⁵ kako srpske, tako i bošnjačke nacionalnosti:

Doseljavanje srpskog stanovništva iz pravca Crne Gore, i delova Hercegovine koji će ubrzo ući u sastav Kneževine Crne Gore. Među prvima, plemena iz Hercegovine naselila su pljevaljsku kazu, potom sela sa leve strane reke Lima, kao i predeo današnjeg Kolašina u Crnoj Gori. Zatim, plemena Vasojevića, koji se i prirodnim putem nastavljaju iz pravca Crne Gore u Sandžak, i ispunjavaju predeo Berana, te ka severu predeo Bijelog Polja, kretala su se najviše ka predelima koje su nekada naseljavali starosedeooci Rašani.

Iseljavanje stanovništva iz crnogorskih Brda, poglavito iz Morače i Kuča, bilo je veoma intenzivno, bilo da je predeo Sandžaka doživljavao kao konačno odredište, bilo kao usputna stanica na putu ka slobodnoj Kneževini Srbiji. "Opšti uzrok (pritanja stanovništva) treba tražiti u težnji planinaca da silaze u plodne ravnice. To pritanje stanovništva trajalo je, i bilo dosta živo, sve dok Kneževina nije utvrdila svoje prve državne granice."¹⁶

Sama činjenica da su nerodne, ili "gladne" godine bile faktor pokreta stanovništva, odredila je kasniju više *rasturenost*, no grupisanost pomenutih etničkih celina. Otuda se prisustvo *Moračana*, kako u predelima vraneške kaze, ili nahije (Kolašin u Crnoj Gori), detektuje i u predelima *Starog Kolašina*, na sasvim suprotnoj strani Sandžaka.

Doseljavanje bošnjačkog stanovništva iz pravca Crne Gore i Hercegovine, vezano je, pre svega za vreme "istrage poturica", počevši od 1711. godine, i docnije dalje konstituisanje crnogorske državnosti. Osvajajući jedan po jedan deo teritorije, crnogorske vladike sprovele su dalje "istrage", goneći stanovništvo muslimanske veroispovesti van granica oslobođenih teritorija: najpre iz predela Cetinjskog polja, Rijeke Crnojevića i Njeguša, te preostalih predela crnogorskih Brda, i to poglavito ka Nikšiću.¹⁷

Nakon pada Nikšića, put povlačenja teče ka Kolašinu, i dalje u pravcu Novog Pazara. "Zbog toga se Nikšić sa okolinom svojom, i pominje kao porek-

14 Ivan Kosančić: op.cit., str. 25.

15 "Rašana, zaostalih iz starina, teško i da ima. Sve je gotovo doseljenik. Raško stanovništvo se više od drugih iseljavalo, uzimalo je jako učešće u velikim seobama iz ranijih vekova, i u prošlom veku (misli se na XIX vek), naročito od Karađorđeva pohoda na Sjenicu, masa je stanovništva odovud prešla u Srbiju", naglašava se u delu *Novopazarški sandžak i njegov etnički problem*.

16 Ivan Kosančić, op.cit., str. 26–27.

17 U jednom trenutku, Nikšić će postati istinska matica za muslimansko stanovništvo koje napušta svoje ranije domove. To će i biti sve do osvajanja Nikšića od strane crnogorske vojske. Od nekada četiri stotine muslimanskih porodica, nakon svega nekoliko godina, preostaće svega šesnaest.

lo vrlo mnogih muslimanskih porodica u Novopazarskom sandžaku, a poglavito u pljevaljskom mutesarifluku."¹⁸

Iseljavanje srpskog stanovništva iz Sandžaka. Trenutak u kome stara srpska država Nemanjića i definitivno gubi korak sa Otomanskim carstvom praktično predstavlja trenutak početka iseljavanja starosedelačkog, raškog stanovništva. Reč je o migracionim pravcima koji se nisu promenili punih pet stotina godina, i predstavljaju isti put ka "boljem životu" kojim se i danas kreće, po pravilu, najsposobnije stanovništvo poreklom iz Sandžaka:

- iz pljevaljskog kraja, preko Prijepolja, migraciona struja je išla na Užice i dalje na Valjevo;
- struja od Vasojevića hvatala je pravac preko Sjenice, i dalje ka Kragujevcu;
- novo-pazarsko i kolašinsko stanovništvo kretalo se dolinom reka Raške i Ibra, opet ka Kragujevcu i dalje u Šumadiju.¹⁹

Zahvaljujući tako (ne)sretnom sticaju okolnosti, za Novopazarski sandžak se bez preterivanja može reći da predstavlja maticu mnogih naselja kako u današnjoj Zapadnoj Srbiji, tako i u Šumadiji. Ma šta da je pokrenulo stanovništvo, ustanci i odmazde koje bi sledile, odnosno gladne godine, to kretanje predstavlja jednu konstantu.

Presudne godine, kada je reč o iseljavanju srpskog stanovništva iz Sandžaka, jesu: godine poraza na Marici i Kosovu; godine pada Srbije, te Bosne pod otomansku vlast; neslavan završetak kampanje austrijske vojske, vođene na tlu Srbije nakon povlačenja otomanskih snaga. Dve seobe, koje su za sobom povukle najveći deo starosedelačkog stanovništva, bitno su uticale na promenu sastava stanovništva. Poslednja u nizu "presudnih" godina jeste 1809. godina, koja se završava odlaskom ustaničke vojske iz Sjenice i Novog Pazara. Tada se, još jednom, zajedno sa vojskom povlači i znatan broj stanovnika Sandžaka srpskog porekla.

Iseljavanje bošnjačkog stanovništva iz Sandžaka. Činjenica koja predstavlja svojevrsan paradoks jesta da je istim putevima, kojima je srpsko stanovništvo isticalo iz Sandžaka, bošnjačko stanovništvo priticalo u Sandžak, napuštajući one krajeve u kojima je, prestankom otomanske vlasti, izgubilo sve stečene privilegije, istovremeno se suočivši sa neretko revanšistički raspoloženim novim vlastima. I ovde je Sandžak poslužio kao usputna stanica: pristigli stanovnici, poreklom iz bivših kaza i sandžaka, sada srezova i okruga, zadržavali su se ne duže no što je bilo potrebno da se odmire, i upute ka konačnom odredištu – Turskoj.²⁰

18 Ivan Kosančić, op.cit., str. 30.

19 Dugo se govorilo: "Idem u Šumadiju", kada se zapravo htelo reći "Idem u Srbiju".

20 Za početak iseljavanja muslimanskog (bošnjačkog) stanovništva iz Srbije uzima se 1861. godina. U periodu od 1862. do 1867. godine, "izbrisan je i poslednji trag turskog gospodstva u Srbiji" (Vasa Čubrilović). Prema: S. Bandžović, S. Kačar, op. cit.

Istorijska dešavanja od šireg značaja uvek bi se odrazila na sam Sandžak, koji je, usled mešovitog etničkog sastava, predstavljao dobar prikaz odnosa snaga u regionu. Opšte jačanje jedne etničke grupe podsticalo je odlazak pripadnika druge; i obratno. Ključni momenti, sada od značaja u razumevanju migracija stanovništva muslimanske veroispovesti, jesu: predaja gradova, ranije pod kontrolom Carstva, knezu Mihailu 1862/63. godine; neuspešan otpor, pružen od strane Carstva tokom Istočne krize, i materijalizacija tog neuspeha, najpre u vidu odredbi San-Stefanskog mirovnog ugovora, te Berlinskog kongresa; Prvi balkanski rat iz 1912,²¹ i događaji koji će uslediti. Do tačnih podataka koliko se zapravo stanovnika iselilo u Tursku, jako je teško doći: jednim delom zbog nepostojanja jasne evidencije, ali i usled možda i preteranih brojki kojima raspolazu turske vlasti u to vreme. Najčešće se radi o nizu nepovezanih izveštaja, poput izveštaja iz 1914. da se "preko luke Bar iselilo u Tursku 16,5 hiljada Bošnjaka" iz dela Sandžaka koji je, po staroj administrativnoj podeli, pripadao Crnoj Gori. Sprovođenje agrarne reforme i ukidanje čipčijskog sistema,²² ekonomski je teško pogodilo stanovništvo muslimanske veroispovesti. Takođe, okruženje u kome su se iznenada našli jeste puna suprotnost ranijem stanju stvari – ukinut je stotinama godina oblikovan način života, nestale su privilegije, a ukazale se i prilike za namirivanje računa prošlosti.

Politika vlasti bila je takva da se proces iseljavanja želeo olakšati. Zakon o iseljavanju iz Kraljevine Jugoslavije donosi se 1928. godine; deset godina kasnije, sklopljena je jugoslovensko-turska Konvencija o iseljavanju muslimanskog stanovništva iz Južne Srbije u Tursku.²³ "Druga" Jugoslavija nastavlja sličnu politiku, delom i zbog prilično problematičnog angažovanja nekih bošnjačkih prvaka tokom Drugog svetskog rata. Tako je 1954. godine sklopljen poznati "džentlmenški" sporazum o iseljavanju muslimanskog stanovništva iz Jugoslavije u Tursku. Turska stiće dve stotine hiljada novih državljana poreklom sa Kosova, Makedonije, Sandžaka i Južne Srbije.²⁴

Sandžak danas

Sandžak je danas multietnički region, koji pretežno naseljavaju Srbi, čineći nešto više od polovine ukupnog stanovništva – tačnije, 51 procenat, i Bošnjaci – koji čine 46 procenata stanovništva Sandžaka. Prisutni su i građani

21 Prema "Gajretovoj" statistici, 1911. godine, u Sandžaku je živelo 126.938 st. bošnjačke nacionalnosti, da bi 1931. godine broj iznosio 99.208 st.

22 Tačnije, sistema čitluka – velikih turskih imanja na kojima su živeli seljaci – čipčije, koji najčešće nisu imali svoje zemlje, a naknadu za njeno korišćenje, u vidu dela prinosa, predavali tzv. čitluk-sahibiji.

23 Tokom boravka u Novom Pazaru, od 5. do 9. septembra 1938, reis-ul-ulema Fehim Spaho apelovao je na zemljake da ne napuštaju zemlju.

24 Prema statistici turskog "Saveta za pitanja iseljenika", navedeno prema: S.Bandžović, S.Kačar, op. cit.

koji su se pred ispitivačima izjasnili kao Crnogorci, odnosno Jugoslaveni.²⁵

Prema rezultatima istraživanja Instituta G 17 plus, region Sandžaka jeste, čak i u poređenju sa ostalim regionima Srbije, jako nerazvijen. Unutar njega, "...opštine Tutin, Novi Pazar i Sjenica mogu se definisati kao ekstremno nerazvijene."²⁶

Tutin, prema svim pokazateljima, predstavlja novi ekstrem unutar jednog već postojećeg. Po čemu se to može zaključiti? Društveni proizvod je sveden na manje od dve desetine republičkog proseka, dok investicija koje su realizovane, makar u vremenskom periodu kada je istraživanje izvršeno, nema; tačnije, njih je za 98 procenata manje, u poređenju sa prosekom na nivou Republike Srbije. Broj zaposlenih u svim sektorima proizvodnje manji je od napred pomenutog republičkog proseka, dok je broj nezaposlenih srazmerno veći.

Uzroci takvom stanju stvari su brojni. Krivicu za ekonomsko propadanje i život ispod linije siromaštva, stanovnici traže u nesposobnosti prošlog režima, tačnije loše vođenoj ekonomskoj politici.²⁷ Pritom, početno zadovoljstvo političkim promenama zamenjuje nestrpljenje i sumnja u pogledu istinske spremnosti novih vlasti da sprovedu ekonomske reforme. Promena vlasničke strukture preduzeća, u smislu njihove privatizacije, nije se odigrala; svega jedna trećina, nekada društvenih preduzeća je prošla kroz proces koji se smatra neophodnim na putu modernizacije i podizanja kompetitivne moći u uslovima tržišne utakmice. Pritom, pitanje je i u kojoj meri – mada se istraživanje Instituta G 17 plus, na koje se pozivamo, toj temi konkretno ne posvećuje – jeste prvi ciklus privatizacije uspešan. Situacija se dodatno komplikuje time što veći deo društvenih preduzeća, prema broju zaposlenih, spada u takozvana velika preduzeća u oblasti Sandžaka (odnosno, zapošljavaju ili su zapošljavala više od stotinu radnika).

Diskriminacija Bošnjaka, koji čine nešto manje od polovine stanovništva u oblastima našega interesovanja, bila je nažalost prisutna, i mada ne otvorena, dalje je uticala na opštu radikalizaciju zbivanja. Više no u drugim segmentima životne aktivnosti, diskriminacija je bila prisutna pri zapošljavanju. Primera radi, u opštini Prijepolje, gde je istraživanjem obuhvaćeno ukupno 61 rukovodeće radno mesto (opštinska vlast, sudski organi, lokalna bolnica, obrazovne institucije, društvena preduzeća), lica bošnjačke nacionalnosti zauzimala su svega pet, iako čine 49 procenata ukupne populacije opštine – dakle polovinu stanovništva.²⁸ Ne treba posebno naglašavati da se na vlasti u tom trenutku, kao uostalom i danas, nalazila Socijalistička partija Srbije. Takav oblik "tihe"

25 Istraživanje Instituta G 17 plus, izvedeno za potrebe UNDP (Program Ujedinjenih nacija za razvoj), podaci za 1999. godinu.

26 Op. cit.

27 Trećina stanovništva, bez obzira na nacionalnu pripadnost, tu traži razloge aktuelne situacije.

28 "Prava i slobode u Sandžaku IV", izveštaj za 1998. godinu Sandžačkog komiteta za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar, 1999, str. 61–62.

diskriminacije, odnosno diskriminacije pri zapošljavanju, primenjuje se po istom principu u opštinama gde nacionalno orijentisane bošnjačke stranke većinski učestvuju u vlasti, s tim da je sada srpska strana diskriminisana.

Novi Pazar, sa razvijenom privrednom aktivnošću malih privatnih preduzeća, pomalo iskače iz opšte slike. Industrija razvijena na kopiranje tuđih proizvodnih dostignuća predstavlja možda i jedinu profitabilnu granu privrede u ovom trenutku. Nešto bolji standard zaposlenih u ovoj, polulegalnoj tekstilnoj industriji, nije doprineo rešavanju etničkih tenzija. Sukob koji se odigrao u centru Novog Pazara, prilikom proslave uspeha jugoslovenskih sportista na nedavno održanom košarkaškom takmičenju, govori nam suprotno. Sukob je na jedan vulgaran način, u klinču mladih, mržnjom zadojenih ljudi, prikazao svu bedu sadašnjice Sandžaka.

Borba za preživljavanje je svakodnevna za nešto manje od trećine stanovništva, čiji dnevni prihodi ne prelaze dva dolara na dan. Skromne prihode, u vidu plata i penzija, nešto većim čine doznake koje pristižu iz inostranstva, kao i prihodi koji potiču iz dodatnih poslova ili zanimanja. Prema istraživanju Instituta G 17 plus, pokloni u robi i novčanim doznakama iz inostranstva, čine, u proseku, jednu desetinu ukupnih prihoda domaćinstva, što se objašnjava time da je znatan deo stanovništva Sandžaka u rodbinskim odnosima sa građanima koji rade u inostranstvu.

Kao povoljne predispozicije Sandžaka, izdvajamo:

- povoljnu strukturu stanovništva po obrazovanju: gotovo polovina građana obuhvaćenih istraživanjem poseduje srednjoškolsko obrazovanje (48 procenata), dok ukupno 17,2 procenta poseduje više, odnosno visoko obrazovanje (8,8 procenata više, i 8,4 procenta visoko);
- povoljnu strukturu stanovništva po starosti, u smislu da je polovina stanovništva u starosnoj dobi između 29 i 49 godina života, mada treba prihvatiti kao činjenicu i tendenciju prebacivanja postojeće ravnoteže u korist starijih, a na konto mladih;
- relativno pristojnu snabdevenost domaćinstava, i solidnu opremljenost tehničkim uređajima (poput "bele tehnike").

Zaključci koji bi mogli doći u obzir jesu: prostor Sandžaka predstavlja ekonomski devastirano područje, sa brojnim otežavajućim faktorima daljeg napretka društva u ekonomskom smislu. Jedan deo problema spada u sferu odgovornosti države, i zahteva insistiranje na takvom modelu privatizacije koji bi posvetio punu pažnju specifičnostima regiona; istovremeno, uvažavanje neophodnosti pružanja pomoći onim građanima na koje se proces može odraziti negativno (u prvom redu, onim koji bi, zbog procesa restrukturacije i racionalizacije preduzeća, ostali bez posla). Privatna inicijativa, snažna jedino u Novom Pazaru, mora biti potpomognuta od države, naročito kada je reč o perspektivnim granama privrede. Drugi deo problema, koji se tiče prevazilaženja, sada doduše,

nešto manje izražene, etničke distance, umnogome je na samim stanovnicima Sandžaka i zavisi od njihove želje da raskrste sa duhovima prošlosti, spremni da napokon zauzmu mesto koje ovoj regiji, bogato obdarenoj prirodnim bogatstvima, i pripada.

Istraživanjem Instituta G 17 plus se pretpostavlja da bi dodatne investicije, u kombinaciji sa povoljnim predispozicijama radno sposobnog stanovništva u Sandžaku – a koje se odnose na nivo obrazovanosti i godine starosti – mogle pogurati razvoj Sandžaka u pravom smeru. Sigurni smo da bi tako bio rešen problem nezaposlenosti mladih, pomenut u uvodu. Pa ipak, nedostaje nam smelosti da izvedemo do kraja našu pretpostavku o povezanosti etničkih tenzija i ekonomske nerazvijenosti. Postići punu materijalnu sigurnost, ne obazirući se na potrebu edukacije građana u pravcu mirnog rešavanja sukoba, nije dovoljno.

Literatura

1. Istraživanje Instituta G 17 plus, izvedeno za potrebe UNDP (United Nations Development Programme – Program Ujedinjenih nacija za razvoj), podaci za 1999. godinu.
2. Ivan Kosančić, *Novopazarski sandžak i njegov etnički problem* (sa predgovorom g. dr Jovana Cvijića i jednom etnografskom kartom), Knjižara Gece Kona, Beograd, 1912; reprint IKP Nikola Pašić, Beograd, 1998.
3. Jovan Cvijić, *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije*, knjiga III.
4. "Prava i slobode u Sandžaku IV", izveštaj o stanju prava i sloboda građana Sandžaka, Sandžački komitet za zaštitu prava i sloboda, Novi Pazar, 1999.
5. Safet Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo 1991.
6. Safet Bandžović, *Semiha Kačar, Sandžak – historija i činjenice*, Sandžački komitet za zaštitu prava i sloboda, Novi Pazar, 1994.

Marko Savkovic

Economic Underdevelopment and Ethnic Tensions: the Case of Sanjak

Summary

The aim of our paper was to investigate the link between ethnic intolerance and economic underdevelopment, for they have been decisive factors in shaping the past, as well as the future of the region. Research shows that no other region has faced more uprisings, revolutions, wars, changes in policies resulting in continuous migrations of people, than the region of Sanjak. As much as these turbulent developments brought misery to ordinary people of Sanjak, they have also contributed to its ethnic diversity. Within better economic conditions, ethnic diversity should not be an obstacle, but an advantage to its path towards normality.

Founded originally as a province in the Ottoman Empire, dating year 1790, today Sanjak stands as a region on the borderline between Serbia and Montenegro, two parts of one country. The turbulent past, as well as the unresolved ethnic tensions, brings us to the current situation. The state of the region's economy, devastated in the past fifteen years, needs dramatic improvement, which can be made only through such model of privatization that respects the needs and desires of the people of Sanjak.

We believe that an increase in the level of region's development could prevent the possibility of potential multi-ethnic conflict, and help Sanjak become a peaceful and prosperous region of Europe. However, it is still just one part of the problem. The long path of learning conflict resolution, is yet ahead of us.

Key words: economic underdevelopment, ethnic tensions, Sanjak, Novi Pazar, history of tensions, Ottoman Empire, Serbia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, migration flows, present state.

POLITIKOLOGIJA

POLITICAL SCIENCES

Душан Михајловић
Тутор: проф. др Слободан Самарџић
Факултет политичких наука у Београду

Трећа награда за рад
објављен у Зборнику
туторских радова

УЛОГА ПОЛИТИЧКИХ ПАРТИЈА У ЕВРОПСКОМ ПАРЛАМЕНТУ

"Први директни избори за Европски парламент су одржани јуна 1979. године, када су, 34 године после краја II светског рата, по први пут у историји, припадници европских нација, некада подељених ратом, изашли на биралишта да изаберу посланике заједничког парламента.

Европљани нису могли осмислити моћнији симбол помирења."

Пеј Кокс (Pat Cox), ирски либерал и актуелни председник Европског парламента

Увод

Развој европских странака прати укупан развој ЕУ. Ширењем области деловања Уније и увећавањем надлежности Европског парламента (ЕП), растао је и значај транснационалне страначке сарадње и њен утицај на процесе одлучивања.

Отуда је, у светлу актуелне расправе о будућности Европе, веома битно објаснити организацију и деловање европских политичких група, нарочито због њиховог потенцијалног утицаја на формирање аутентично европског политичког идентитета. Друго важно питање тиче се демократског капацитета Уније и стварног утицаја грађана на процесе одлучивања у Стразбуру и Бриселу. Овај рад ће понудити одговоре на питања да ли постојеће страначке структуре на прави начин рефлектују ставове грађана Уније и да ли је, зарад ефикасније европске сарадње, неопходна њихова реформа. Коначно, у контексту покушаја наше земље да се приближи ЕУ, треба представити какве би то последице изазвало на реорганизацију овдашње страначке сцене и какви би се захтеви поставили пред домаће политичке структуре.

О Европском парламенћу

ЕП је једини директно изабрани међународни законодавни орган на свету (Paterson, 2002, стр.105). Иако не поседује нека овлашћења која су традиционални прерогативи парламента у западноевропским демократијама, ЕП је директно биран и има значајан утицај на процесе одлучивања. Стога, Финкелстеин закључује да је ЕП много више од "наднационалног квази-парламента" каква је рецимо Генерална скупштина УН (Richardson, 2001, стр.130).

О ширем значају ЕП говори и чињеница да су "у европској традицији, парламенти централне институције политичке легитимације" (Richardson, 2001, стр. 116). Можемо рећи и да је ЕП најдемократскија од свих институција ЕУ - јер једини директно изражава вољу грађана Уније - али и да "има проблем политичког кредибилитета, пошто мало људи тачно зна чиме се он бави" (McCormick, 2002, стр. 105).

Четири су најзначајније улоге сваког парламента: представничка, законодавна, буџетска и контролна. ЕП нема законодавна овлашћења попут класичних националних парламената, већ има саветодавну, надзорну и ограничену законодавну улогу.

Надлежности ЕП постепено су увећаване у процесу ревизије оснивачких уговора. Дobar доказ о реалном расту важности ове институције је присуство великог броја група за притисак и чињеница да је после доношења Јединственог европског акта (ЈЕА) ЕП постао мета бројних лобиста (Richardson, 2001, стр.123).

Иако је законодавна иницијатива ЕП још увек формално ограничена, компетенције ЕП су немерљиво веће у односу на почетне кораке европских интеграција. Аутори Bergman и Raunio описују овај пут ЕП као "развој од причаонице, до скупа са значајним законодавним моћима" (Richardson, 2001, стр.123).

ЕП има 626 чланова, бираних на директним изборима у петнаест држава чланица Уније. Мандат посланика ЕП траје 5 година. Свака држава чланица делегира у ЕП број представника који се утврђује на основу броју становника, тако да: Немачка има 99 европских посланика, Француска, Италија и Велика Британија по 87, Шпанија 64, Холандија 31, Белгија, Грчка и Португал по 25, Шведска 22, Аустрија 21, Данска и Финска по 16, Ирска 15, а Луксембург 6. Уговором у Амстердаму је предвиђено да максимални број посланика у ЕП, и после великог проширења Уније, буде 700. Уговором у Ници је број мандата у ЕП фиксиран на 732. Редовна месечна заседања ЕП одржавају се у Стразбуру. Састанци одбора (комитета) ЕП, састанци страначких група и ванредне пленарне седнице организују се у Бриселу, а седиште Секретаријата Парламента је у Луксембургу. Због овакве географске разбијености највише трпи буџет (15% свих трошкова), а сам Парламент добија атрибут "номадски" (Corbett, 2000, стр. 26).

Непосредни избори за ЕП уведени су 1979. године и до данас су организовани пет пута (1979, 1984, 1989, 1994. и 1999. године). Последњи избори одржани су у јуну 1999. године.

Европски парламентарци (MEPs) из својих редова бирају часнике ЕП. Председник води седнице, прослеђује предлоге матичним одборима и представља ЕП у односима са другим институцијама. Ову престижну

функцију су до сада обављале 24 особе, које су најчешће припадале већинској парламентарној фракцији. Председник, 14 потпредседника и пет повереника (Questors) чине Секретаријат парламента и њихов мандат траје 30 месеци, уз могућност реизбора. У сарадњи са председницима парламентарних група, Секретаријат организује рад пленума и одлучује о дневном реду.

Још један моменат који чини ЕП сасвим јединственом институцијом јесте начин унутрашњег организовања. Представници стотинак странака и независни делегати окупљају се у 8 (*тренутан број) **транснационалних политичких групација** или **фракција**. Дакле, основ за груписање парламентарца није национална припадност, већ политички, односно програмско-идеолошки ставови. Како утврђује Пословник ЕП у члану 29, "чланови могу да се повезују у групе према сопственим политичким афинитетима". То су групе: Европске народне странке и европских демократа (EPP), Странке европских социјалиста (PES), Европске либерално-демократске и реформске странке (ELDR), Зелених и Европског слободног савеза (Verts/ALE), Конфедерална група европске уједињене левице и Левице нордијских Зелених (GUE), Савеза за Европу нација (UEN), За Европу демократије и различитости (EDD) и Техничка група независних чланова Парламента (TDI). Овако организоване групе чине "крвоток Парламента" (Westlake) и "од централне су важности за његов рад" (Corbett, 2000, стр. 59).

Корени груписања странака по идеолошко-програмском основу су забележени на конститутивној седници Скупштине Европске заједнице за угаљ и челик, септембра 1952. године. Током првог битног гласања (избор председника Скупштине) делегати су се поделили у програмске фракције, уместо у националне блокове. Овакво стање је формално признато Пословником Скупштине, из јуна 1953. године.

Распоред седења у скупштинској сали такође наглашава програмско-идеолошке линије поделе. Социјалдемократи и бивши комунисти седе на левој страни, конзервативци и хришћански демократи на десној страни, а либерали у централном делу сале.

Прве три основане фракције (јуна 1953) су управо **Социјалисти, Либерали и Хришћански-демократи. Ово су уједно и једине групе које су присутне у свим досадашњим сазивима ЕП**. Све до 1975. Хришћански-демократи су имали примат, који се веома често приближавао апсолутној већини у ЕП.

Значајне промене догодиле су се територијалним ширењем Европске заједнице. Уласком британских Лабуриста у ЕП 1975. године, фракција Социјалиста је постала далеко најснажнија и доминирала је све до избора 1999. године. Оваквом стању је допринео став британских и

данских конзервативаца да оснују одвојену фракцију, иако су природно припадали групи ЕПП, која окупља партије десног центра.

Пријем Грчке, Шпаније и Португала у пуноправно чланство, додатно је оснажио социјалисте. Осамдесете су донеле и први пут дефинисану платформу Зелених, веће присуство Комуниста у ЕП, стварање техничких савеза регионалних странака, али и консолидацију Народњака (Хришћански-демократи у међувремену мењају име у ЕПП - група Европских народних партија) којима се придружују британски торијевци. Деведесетих година долази до великог преструктурирања унутар ЕП. Неки до тада важећи савези се поништавају, настају и нове групе, пријемом Аустрије, Шведске и Финске у Унију 1995, подједнако профитирају три најважније фракције. Либерали утврђују своју улогу "хармонизатора" и кључног преговарача.

На последњим директним европским изборима, ЕПП после 24 године осваја већину (233 посланика). Посебно је индикативан податак да ЕПП и ПЕС у актуелном сазиву ЕП држе око 66% мандата - што сведочи о профилисању и смиревању партијске сцене.

Највеће политичке групе ЕП одржавају контакте са *матичним странкама на европском нивоу*. Thomas Jensen пореди њихов однос као релације између родитеља и деце (Day, 2002, стр. 3). Оригинално европске партије су у Уговору признате као "фактор интеграције унутар ЕУ, који доприноси формирању европске свести и изражавању политичке воље грађана" (чл. 191. Уговора у Амстердаму). Постојање ових **европских партија** треба посматрати са резервом, пошто се ради о врло лабавим федерацијама најразличитијих националних странака, које уједињује заједничка идеолошка одредница (либералне, зелене, социјал-демократске, хришћанско-демократске) и одређене идеје и вредности. Унутарња организација, кохезија и дисциплина нису на високом нивоу и, у поређењу са овим структурама, националне партије и даље имају примат. Треба рећи да у неким случајевима чланови еуро-партија могу постати и политичке странке из држава које нису у ЕУ.

Према Педерсену, четири су кључне улоге политичких партија у сваком политичком систему:

1. мобилизација бирача,
2. регрутација кадрова за државне функције,
3. састављање програма и политичких платформи,
4. мирење и уређење конфликтних интереса који постоје у друштву (Vinnema, 2002, стр. 6).

Следећи овакву аргументацију, вероватно је најисправније закључити да је ЕУ недовршени политички систем у коме се "такмиче" *протипо политичке странке*.

Унутрашња организација фракција

Пословник (the Rules of Procedure) ЕП дефинише јасне критеријуме за формирање партијске групе. Од избора 1999. године, фракцију могу формирати најмање 23 посланика из две различите државе, 18 посланика из три државе и 14 посланика у случају да су изабрани у четири или више држава чланица. Почев од 1999. године, формирање једнонационалних посланичких група није дозвољено. Последњи пример мононационалне политичке фракције је била група Forza Europa, организована после избора 1994. године од изабраних представника партије Forza Italia тадашњег италијанског премијера Силвија Берлусконија.

Као што је већ поменуто, регионалне странке и независни кандидати се често повезују из врло практичних разлога. Оснивањем посебне фракције, могу рачунати на одређене повластице, које укључују и бесплатан канцеларијски простор, стручно особље, додатне финансије. Новчана средства се расподељују сходно броју посланика и радних језика унутар групе. У 2000. години, политичким групама је на овај начин директно додељено 34 милиона евра. Поред стручних лица запослених у свакој фракцији, и посланици могу да рачунају на личне саветнике (буџет ЕП *дозвољава* једног до три помоћника по посланику)

Учешће у раду парламентарних одбора и председништва ЕП, као и време за учешће у дебати, међу групама се деле пропорционално. Писање амандмана или постављање питања често захтева подршку групе или одбора. Из ових разлога су посланици који не припадају ниједној фракцији маргинализовани у Парламенту.

На почетку петогодишњег мандата група бира лидера (тј. председника), који на том месту остаје до следећих избора, а често и дуже. Председници представљају своју групу у Конференцији председника, телу које одређује дневни ред ЕП и доноси одлуке организационе природе. Свака група самостално одређује број потпредседника, тако да PES има 14, а EPP шест потпредседника. Интересантан је пример групе Зелених странака која има два копредседника, од којих једна мора бити жена. Групе имају и извршне комитете или биро, које чине председник, потпредседници и благајник групе, као и повереници националних странака у ЕП и евентуално додатни члан националне делегације. Биро је одговоран за административна и организациона питања и припрему политичких одлука. Унутар фракцијског бироа се најчешће одлучује консензусом - тако што се формулишу ставови који су прихватљиви за све партије чланице групе. Унутрашња организација сваке групе је специфична. Тако, рецимо, у Бироу PES мора бити најмање 40% жена.

Групе се интензивно састају уочи пленарних седница у Бриселу и током заседања ЕП у Стразбуру. Састанци група понекад трају и више дана. Уколико одређена чланица групе не жели да прихвати доминантно мишљење, о спорној теми се воде интензивни преговори. Уважавање свих националних ставова неминовно доводи до уопштених одлука које се могу назвати "најмањим заједничким именитељем" (Т. Raunio).

Партијске фракције ЕП формирају и специјализоване радне групе, које се баве одређеним областима и усмеравају деловање фракције у том домену.

Активност фракција у парламентарним шелима

Парламентарни одбори (комитети) настају у циљу стручнијег и ефикаснијег рада парламента. Њихово постојање доводи до секторске специјализације у раду и повећавања утицаја законодавног органа на владу (Комисију), као најчешћег законског предлагача. Сазив ЕП из 1999. године има 17 сталних и 6 привремених (ad hoc) комитета.

И у ЕП партијске групе у одборима су представљене пропорционално својој снази. Групе међу собом дистрибуирају места председника, потпредседника и извештача одбора (rapporteurs). Свака група именује и координатора за рад одбора, који организује представнике своје фракције у конкретном одбору.

Рад ЕП технички изгледа на следећи начин: Комисија у ЕП шаље предлог акта, који одговорни (код нас би рекли, матични) одбор анализира и о томе саставља извештај.

Овде је изузетно битна улога извештача одбора, који саставља нацрт предлога и касније прилагођава ставове различитих група, како би извештај био прихватљив и за пленум. Пре формулисања предлога текста, извештач консултује читав низ политичких играча (чланове партија, независне стручњаке, интересне групе, стручњаке при Комисији и Савету итд.). Коначно, након артикулације и усаглашавања интереса, извештач обавештава пленум. Пре коначне расправе, фракције одређују своје позиције, одлучују које ће амандмане предложити, и договарају се како ће гласати.

Због кључне улоге коју извештач одбора има, приликом њиховог именовања долази до процеса "уходане политичке трговине" (Richardson, 2001, стр. 131) међу партијским групама.

Пленум ЕП скоро увек базира свој рад на извештајима одбора.

Енглески професор Simon Hix је испитивао унутарфракцијску дисциплину приликом гласања, и дошао је до закључка да је понашање европских посланика све мање "национално обојено" (Hix, 2002, стр. 54).

Може се, такође, запазити да, протоком времена, унутар политичких група расте кохезија. Ипак, поједине фракције практикују улогу "бича" ("Der Whip") - што је особа која прати редовност посланика на седницама и њихову дисциплину приликом гласања.

Них је такође посматрао померање већине са деснице на левицу, маргинализацију екстремних опција и подвукао је улогу центра тј. либерала за стабилност система. Овде подела на левицу и десницу није релевантна као на националном нивоу, због саме природе Парламента (нема власти и опозиције), као и чињенице да многе партије долазе из држава са консенсуалном политичком традицијом. Знатно је битнија подела на тзв. **Евроскептике и Федералисте.**

Један од озбиљнијих проблема ЕП, у прошлости, била је слаба посећеност седница - Т. Раудио је описује као "злослутно ниску" (Richardson, 2001, стр. 270). Међутим, у сазиву 1999-2004. стање је видно поправљено, јер је у првих 6 месеци рада седницама, у просеку, присуствовало 74% или 461 посланик. Кворум потребан за нормалан рад ЕП износи трећину од укупног броја посланика.

Осим рада који је у директној вези са Парламентом, групе су развиле сопствене политичке активности. Оне омогућују комуникацију међу различитим националним партијама и између нивоа европске и националне политике. Групе имају посебну издавачку делатност (брошуре, студије, билтени), усмерену ка националним партијама. Највеће групе организују и самите на којима учествују лидери фракција, лидери националних партија, премијери и министри држава у којима учествују у власти, чланови Европске комисије... Овакви скупови су најчешће под покровитељством матичне партијске федерације, односно *евројске партије*.

Избори и изборне активности

Након оснивања Европске економске заједнице (ЕЕЗ) и Европске заједнице за атомску енергију (ЕУРАТОМ), установљено је заједничко "представничко" тело три тада постојеће европске заједнице. Европска парламентарна скупштина први пут се састала 19. марта 1958. године у Стразбуру и имала је 142 члана. Име Европски парламент прихваћено је 30. марта 1962. године.

Тадашња скупштина је бирана посредно - национални парламенти су делегирали представнике држава чланица у ЕП. Мандат свих посланика био је паралелан.

Промена начина избора посланика ЕП први пут је предложена на Самиту у Паризу 1974. године. Коначна Одлука о директним европским

изборима је потписана у Бриселу 20. септембра 1976. године. Државе чланице су ратификовале ову одлуку до јула 1978, а први директни избори за ЕП организовани су 7-10. јуна 1979.

У демократским друштвима главна улога избора је да доведу до формирања владе која најбоље представља интересе бирача.

Иако у ЕП националне партије наступају под окриљем своје програмске групе, у изборним кампањама се веома ретко директно легитимишу на овај начин. Т. Раунио ово објашњава и као део стратегије појединих странака, које се плаше негативне реакције бирача у државама у којима је евроскепса јака.

О изборним листама одлучују искључиво националне странке, а не фракције, и на тај начин имају моћ да санкционишу понашање "неложалних" посланика у ЕП. Осим тога, страначке централе инсистирају на добијању свих битних информација, па чак дају и инструкције за гласање својим члановима.

На изглед и стабилност партијског система унутар ЕП, утичу и политичка збивања у државама чланицама. Померања бирачког тела и распарчавање (уситњавање) политичких партија, посебно у Француској и Италији, дестабилизovalo је фракцијске структуре и закомпликовало процесе одлучивања.

Услед бројних разлика у начину организације избора у државама чланицама, Раунио примећује да су избори за ЕП "једва европски" (Richardson, 2001, стр. 272).

Избори се у свим државама чланицама одржавају током исте недеље, али различитим данима. Рецимо, Британци, Данци, Ирци, Холанђани и Шпанци гласају четвртком, док остали држављани Уније гласају недељом. Не постоји изборни систем заједнички за све државе ЕУ. Осим на британским острвима, пропорционални систем се од 1979. године користи на читавој територији ЕУ. Не постоје изборне јединице које прелазе националне границе и њихов број варира од државе до државе. Такође, све чланице, осим Немачке, увећале су цензус за улазак у ЕП, што је значајан хендикеп за мање политичке странке. Националне партије спроводе предизборне кампање служећи се у највећој мери питањима од домаћег (националног) значаја. Т. Раунио отворено каже да се "већина партија на европским изборима бори истицањем домаћих питања" (Richardson, 2001, стр. 271). Изузетак је Данска, једина чланица ЕУ у којој, по налазима Њорреа, избори имају наглашено "европски укус" (Richardson, 2001, стр. 204). Питања којима се бави ЕП и питања која се потенцирају у предизборним кампањама, једва да имају ишта заједничко!

У предизборним кампањама су релативизовани и транснационални политички савези. Ирски Fine Gael је редак пример националне странке

која у свом пропагандном материјалу говори о матичној афилијацији у ЕП. Истраживања Блумлера и Фокса су показала да око 50% бирача уопште нема представу о томе која је партијска фракција најуспешније прошла на изборима (Рицхардсон, 2001, стр. 203).

Куриозитет је да држављани ЕУ могу да бирају и буду бирани и ван матичне државе чланице, што је такође начин оснаживања европског политичког идентитета. Интересантан је пример француског социолога Мориса Дивержеа који је 1989. изабран за посланика ЕП на листи италијанских комуниста.

У свим државама чланицама ЕУ излазност на изборе за ЕП је нижа од излазности на националне изборе. Најнижи проценат излазности константан је у В.Британији и Данској, државама у којима је евроскептицизам најизраженији. Тренд пада излазности је приметан и на нивоу Уније - на последњим изборима је гласало 49.4%, у поређењу са 63% изашлих на прве европске изборе. Повлачећи аналогију са локалним и регионалним изборима, Reif и Schmitt закључују да су "избори за ЕП за европске бираче и даље избори другог реда" (Richardson, 2001, стр. 204). Ни националне партије их не доживљавају превише озбиљно, већ првенствено као "индикаторе снаге у локалној политичкој ацени" (Richardson, 2001, стр. 203). И овде се Данска помиње као изузетак, јер се на европским изборима у овој земљи јављају и две евроскептичне странке које иначе не постоје на националном нивоу. Ове странке привлаче значајан део бирача других странака, тако да је веома тешко објективно оценити рејтинг сваке појединачно.

Битно је навести да је гласање обавезно у четири чланице ЕУ, - што донекле поправља просечну излазност. Посматрачи избора као релевантан фактор утицаја примећују и време протекло од претходних националних избора. Примећено је да грађани користе изборе за ЕП као знак упозорења или подршке националним властима. Карактеристичан је пример Шпаније, у којој је 1989. године влада расписала превремене изборе само да би капитализовала популарност забележену на изборима за ЕП. Супротно томе, немачка влада је исте године радикално изменила своју политичку платформу, која је довела до пада популарности и лошијег резултата на европским изборима. Ово је сасвим разумљиво, јер се значајнији утицај на европску политику још увек врши преко извршне власти на националном нивоу (посредно, преко Савета), а не путем освојених мандата у ЕП.

Политички аналитичари и даље као највећи узрок слабог интересовања грађана за изборе налазе у недовољно доброј комуникацији између бирача и изабраних представника, као и у неинформисаности бирача о значају и активностима ЕП. Bergman и Raunio пластично

објашњавају да је "бирачком телу широм Уније и даље тешко да разуме због чега добро плаћени европски посланици траће драгоцено време на седницама расправљајући о дужини камиона и величини јагода" (Richardson, 2001, стр.130).

Састав Европског парламента после избора 1999.

Друштвена и културна хетерогеност ЕУ се пројектује и на ЕП, тако да је чак 129 различитих политичких партија на изборима 1999. године освојило мандате.

Група Европских народних партија и Европских демократа (EPP), поред 233 посланичка мандата, контролише и 5 потпредседничких места, 2 места квестора и 8 места председника парламентарних одбора. Снага групе ЕПП се огледа и у томе што окупују странке из свих држава ЕУ (укупно 33 странке).

У последње две деценије ова група је значајно нарасла, али и променила свој политички профил. Изворно језгро су чиниле странке хришћанско-демократске оријентације, које су себе сматрале федералистичким партијама центра. Ширењем ЕЗ и уласком нових партија у ЕП, ова група је прихватила и неке друге идеје и вредности, па се може рећи да тренутно окупује странке центра и десног центра са прилично разноврсним програмима.

Важно је поменути унутрашњу поделу на **пуноправне чланове** и **чланове савезнике** фракције ЕПП. Суштинска разлика је у томе што су пуноправни чланови активни и унутар федерације ЕПП - обавезује их и политичка (изборна) платформа ЕПП, а не само општи принципи. Ова фракција је у досадашњој историји ЕП дала више од половине председника.

Актуелни лидер групе је Hans-Gert Poettering.

Група Партије европских социјалиста (PES) у сазиву из 1999. године, по први пут од увођења директних избора, нема парламентарну већину. Садашњих 180 освојених мандата је за 41 мање него на претходним изборима, што се углавном објашњава нешто лошијим изборним резултатом британских Лабуриста и немачког СПД-а. Састав групе је релативно компактан и чине га социјалдемократе и "социјалистички мејн-стрим" (Corbett, 2000, стр. 70) држава чланица ЕУ. Група PES је тесно повезана са Партијом европских социјалиста, која има седиште у канцеларијама фракције у Бриселу.

Група Европских либерала, демократа и реформиста (ELDR) је трећа по снази у тренутном сазиву Парламента. Окупује 54 посланика из 10 држава, а лидер ове фракције Пат Цоц се налази на месту председника

ЕП. Сматра се да Либерали имају најстабилнију подршку бирача, пошто се број њихових мандата увек креће између 45 и 55. Оно што је у овој фракцији евидентно у последњим изборним циклусима јесте померање утицаја из јужних у северне и посебно скандинавске државе. Солидном успеху Либерала допринела је и корекција изборног система у В. Британији, тако да су на последњим европским изборима тамошњи Либерал-демократи освојили 10 посланичких мандата и сада су највећа појединачна странка унутар ELDR фракције.

Све странке које учествују у раду Либералне групе, осим италијанске И Демократици, истовремено су чланови и федерације либералних странака (ELDR).

Фракција Зелених је основана у јулу 1989. године и најмлађа је "велика" политичка група у ЕП. Њихових 48 посланика су физички смештени у делу скупштинске сале између PES и ELDR, што указује да су Зелени последњих година постали идеолошки умеренији и отворенији по питањима интеграција и слободног тржишта. Битно је указати и на значајно присуство регионалних странака (нпр. партија Баска, Шкотска национална партија, велшки Plaid Cymri) унутар ове групе. Практична је процена ових малих странака да ће оваквим повезивањем лакше моћи да изразе своје интересе и наравно користе одређене бенефиције.

Група Уједињене европске левице (GUE) је, са 41 послаником (из 10 држава), пета по снази фракција унутар ЕП. У облику у коме данас постоји је основана 1994. године, али има изузетно занимљиву предисторију. Током седамдесетих и осамдесетих, у ЕП је постојала радикално лева политичка група са *еврокомунистичким* и *промосковским* крилом! Бројне унутрашње поделе и расцепи су их готово избрисали са политичке мапе. Еврокомунисти су се консолидовали средином деведесетих, посебно након приступања Шведске и Финске, када је фракција свом имену додала и део "Нордијска зелена левица". Занимљиво је навести да чак и данас 13 од 15 партија, колико чини ову фракцију, себе сматра комунистичким! Њихов лидер је француски комуниста Francis Wurtz, који је био посланик ЕП у свим директно изабраним сазивима.

Група Европа нација је формално нова групација у ЕП, мада постоје директне везе са фракцијама умерених евроскептика које су функционисале у претходним сазивима Парламента. У њој су посланици хетерогених идеолошких опредељења, пре свега због једног броја *евроскејтичких дисидената* тј. отпадника од својих партија које су при другим фракцијама. Група Европа нација окупуља 30 посланика.

Европа демократија и разлика је још једна нова групација, чији су чланови политичке странке које су веома критичне према ЕУ и даљим интеграцијама, а у појединим случајевима и отворено заговарају иступање

своје државе из Уније (the UK Independence Party). Међу 16 посланика ове фракције налазе се и религиозни холандски Калвинисти, као и француска листа која представља ловце, рибаре и земљораднике (Chasse, Pêche, Nature et Traditions).

У актуелном сазиву ЕП постоји 26 посланика (из 9 партија, односно 6 држава) који не припадају ниједној фракцији. Ради се о припадницима мањих политичких партија или о појединцима (независним кандидатима), који не могу да пронађу заједничку политичку платформу са постојећим групама, или напосто желе потпуну слободу у раду, коју им омогућава статус неприкљученог посланика (non-attached MEP).

Неки од ових посланика су желели да створе тзв. Техничку групу, али је она расформирана у септембру 1999. године, јер је пленум сматрао да не испуњава критеријуме прописане Пословником. Доведено је у питање постојање *заједничких политичких афинитета*, будући да су чланови Техничке групе били истовремено италијански центристи и умерени левичари, односно екстремне опције као што су француски Front National и италијанска Lega Nord.

Када проучимо ширину политичких опција које су тренутно у игри унутар ЕП, можемо се сложити са закључком Т. Раупа да је партијски систем ЕП у сазиву 1999-2004 "компетитивнији него икада раније" (Richardson, 2001, стр. 271).

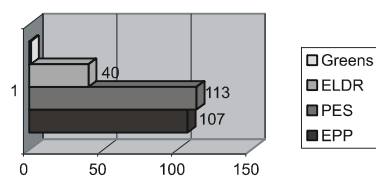
Закључак

Ако је федералистички Устав будућност Европе, неминовно му морају претходити стабилизација и заокруживање политичког простора ЕУ, изоштравање европског идентитета, јачање заједничких европских вредности и коначно стварање **правих** европских политичких партија. Такви нови супранационални ентитети би требало да замене постојеће лабаве прото-страначке структуре. Подразумевали би индивидуално чланство грађана Уније (тренутно могуће само у ЕПП), транснационалне изборне листе, добру унутарстраначку организацију, парламентарне групе које проистичу **директно** из њиховог рада. Овакав сплет околности би постојеће националне странке ставио пред нове унутрашње и спољашње изазове, и потребу озбиљне реорганизације. Важнија последица тих промена било би стварање *евројске парламентарне демократије* у којој странке имају централну улогу, као тренутно у својим матичним државама (Vinnema, 2002, стр. 14). Да оваква размишљања нису без основа, говори и извод из платформе ELDR о будућности Европе, у којој стоји да је "либерална визија будућности Европе робусна, транснационална парламентарна демократија" (Day, 2002, стр. 5). Рад на стварању овакве

заједнице је још један пионирски посао, који нема узора у до сада познатим теоријским и практичним оквирима.

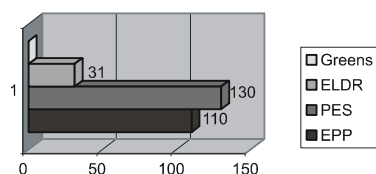
Оно што је сасвим извесно је да би, са успостављањем стабилног европског партијског и политичког система, питање демократског дефицита у ЕУ престало да буде актуелно.

Преглед резултата четири највеће фракције на директним изборима за Европски парламент

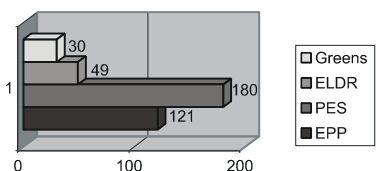
Избори 1979

(укупан број мандата - 410)

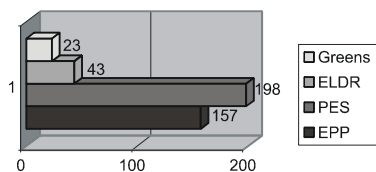
Избори 1984

(укупан број мандата - 434)

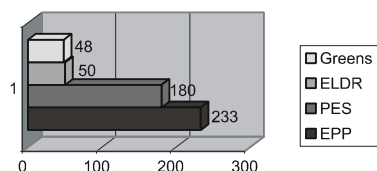
Избори 1988

(укупан број мандата - 518)

Избори 1992

(укупан број мандата - 518)

Избори 1999

(укупан број мандата - 626)

Литература

1. Richard Corbett, Francis Jacobs, Michael Shackleton, *The European Parliament*, John Harper Publishing, London, 2000.
2. John McCormick, *Understanding the European Union*, Palgrave Books, London, 2002.
3. Jeremy Richardson (ed.), *European Union: Power and Policy-making*, Routledge, London, 2001.
4. John Paterson, Michael Shackleton, *The Institutions of the European Union*, Oxford University Press, 2002.
5. Simon Hix, *A Supranational Party System and the Legitimacy of the European Union*, University of Bologna, 2002.
6. Вернер Вајденфелд, Волфганг Веселс, *Европа од А до Ш: приручник за европску интеграцију*, Фондација Конрад Аденауер, Београд, 2003.
7. Harmen Binnema, *European integration and the survival of political parties*, Vrije Universiteit Amsterdam, 2002.
8. Stephen Day, *European Political Parties: explaining their role and significance*, University of Manchester, 2002.
9. Интернет сајтови: www.europarl.eu.int, www.electionworld.org

Dusan Mihajlovic

The Role of the Political Parties in the European Parliament

Summary

The European Parliament is the only directly elected institution of the EU, hence considered to be the most democratic one. On the other hand, lack of traditional legislative competences question it's ability to be recognized as the genuine decision-maker.

Nevertheless, during 50 years of evolving European integrations, the EP has vastly widen it's prerogatives and influence, with the major impetus given from political fractions (Liberals, Socialists and Christian-democrats being the most important ones). Since 1953. MEPs are organized inside fractions, based on political and ideological (supranational) criteria rather than national. These structures have been one of the most important factors of European trans-border cooperation.

The significance of political fractions mounts further with the rise of European party federations (i.e. ELDR, PES, EPP). Party federations tend to become political parties on macro (the EU) level and are giving signs of encouragement to patrons of European federalism.

In this paper, I tried to explain: principles main political actors inside the EP are based upon, their structure and mechanisms of their electoral and day to day activism. I also analyzed results of the previous European elections, and implications they had/have on local (national) and European political architecture. My intention was to explore influence political fractions might have on post-2004 institution reform and shaping of the European identity - which are the main issues in the ongoing debate on the future of Europe.

Key words: the European Union (EU), European Parliament, European political parties, European political fractions, European elections, ELDR (European Liberal-Democrats and Reformists).

Tamara Popić

Tutor: prof. dr Radmila Nakarada

Fakultet političkih nauka u Beogradu

UN I PROBLEMI U NJIHOVOM FUNKCIONISANJU KAO PARADIGMA SAVREMENE MEĐUNARODNE PRAKSE

Uvod

Vestfalski mirovni ugovor, potpisan 1648, bio je prekretnica u shvatanju osnovnih elementa međunarodnog pravnog sistema. Tadašnja moderna Evropa uočila je potrebu za drugačijom koncepcijom uređenja odnosa među državama, što je imalo za posledicu uspostavljanje decentralizovanog sistema suverenih i jednakih nacija-država. Danas, skoro tristapedeset godina posle potpisivanja Vestfalskog mira, njegove ključne pretpostavke – nenarušivost suvereniteta država i njihova jednakost – radikalno se dovode u pitanje. Razlozi za to su složeni, nalazimo ih u mnoštvu istorijskih, socijalnih, ekonomskih, političkih i kulturnih faktora. Uticaj ovih faktora primetan je ne samo na području evropskog kontinenta nego i šire, na globalnom nivou. Neki od tih faktora su svakako: širenje ideje o ljudskim pravima koja je institucionalizovana u Univerzalnoj deklaraciji Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima, prihvaćenoj od strane svih članica UN-a, kao i opasnost od širenja i upotrebe oružja za masovno uništenje (nuklearnog, hemijskog i biološkog). Poštovanje ljudskih prava uzima se kao vrednost koja nadilazi suverenitet. Ukoliko neka država masovno krši ljudska prava, ona se izlaže legitimnoj spoljnoj intervenciji. Isto tako, ukoliko neka država poseduje oružje za masovno uništenje, koje predstavlja opasnost za mir, njena suverenost se može dovesti u pitanje.

Dva navedena faktora, iako se radikalno razlikuju po funkcijama i posledicama primene, neumitno utiču na promene koje se ogledaju u sve većoj poroznosti državnih granica. Na taj način, aktuelna atmosfera međunarodne političke scene u svom temelju potkopava atomičku strukturu međunarodnog poretka ponuđenu Vestfalskim mirom, davne 1648.¹

Ključna međunarodna ustanova koja za cilj ima da spomenute promene u globalnoj praksi uskladi sa skupom međunarodnih propisa, obezbeđujući na taj način mir i stabilnost u svetu, na prvom mestu su Ujedinjene nacije. Međutim, pokušaji UN-a da mnogobrojne i različite interese svojih članica artikulišu i usklade sa funkcionisanjem njihovih organa, često se završavaju neuspelom. Ovaj

¹ Za detaljnu studiju o razvoju vestfalskog sistema i izazova sa kojima se taj sistem suočava u globalnom poretku dvadesetog veka, vidi Lin Miler /Lynn Miller/*Global order; Values and Powers in International Politics*.

neuspeh direktno je uzrokovan nemogućnošću ove međunarodne organizacije da među državama potpisnicama Povelje Ujedinjenih nacija² obezbedi poštovanje njenih odredbi tj. svih prava i obaveza koje iz njenog prihvatanja proizlaze. Druga prepreka u ispunjenju ciljeva Ujedinjenih nacija ogleda se u bezuspešnim pokušajima njihovih sudskih organa, pre svega, Međunarodnog suda pravde, da kazne prekršioca međunarodnog prava i međunarodnih sporazuma. Ovi neuspesi Ujedinjenih nacija stvaraju specifičnu atmosferu u međunarodnoj praksi u kojoj pravo na ostvarenje svojih interesa poseduju samo ekonomski najrazvijenije zemlje ili, pak, samo neke od njih. U takvoj situaciji, suočeni smo sa sve većom koncentracijom moći u rukama jedne centralne sile. Ona narušava mogućnost uspostavljanja međunarodnog poretka u kojem bi bilo obezbeđeno poštovanje međunarodnog prava i međunarodnih sporazuma, uz obavezno jednako tretiranje njihovih prekršioca.

Predmet ovog rada biće pokušaj da se ukaže na višestruke prepreke u funkcionisanju organa Ujedinjenih nacija. U tom pokušaju, korišćemo se primerima vojne intervencije Severnoatlantskog pakta u SR Jugoslaviji 1999. godine i intervencije britansko-američkih trupa u Iraku 2003. godine. Razlozi zbog kojih ćemo našu pažnju usmeriti prvenstveno na ove događaje zasnivaju se na činjenici da su oba primera predstavljala slučajeve nelegalnih vojnih intervencija, izvedenih kršenjem Povelje Ujedinjenih nacija. Takođe, bitna sličnost ovih intervencija sastoji se u opravdanju koje je korišćeno u prilog njihovog preduzimanja. U slučaju napada na SR Jugoslaviju, masovno kršenje ljudskih prava navedeno je kao ključni razlog intervencije, dok je u slučaju Iraka taj razlog bilo posedovanje oružja za masovno uništenje. U oba slučaja opravdanje je zapravo počivalo na direktnom kršenju upotrebe prava na samoodbranu, tj. na zloupotrebi tog prava. Dakle, ovim radom pokušaćemo da kroz analizu pomenuta dva slučaja ukažemo na višestruke probleme sa kojima se u svojoj misiji suočavaju međunarodne ustanove poput Ujedinjenih nacija. Istovremeno, pokazaćemo i na koji način ove prepreke utiču na promene u shvatanju i tumačenju ključnih termina međunarodne prakse, podrazumevajući pod tim na prvom mestu pojam jednakosti među državama.

Unutrašnje prepreke u funkcionisanju organa UN-a

Ukoliko osmotrimo skup međunarodnih normi propisanih Poveljom, ugovorima i sporazumima iza kojih stoje Ujedinjenih nacija, sasvim je jasno da on predstavlja pokušaj formiranja određenog jezgra međunarodne pravde. Prema shvatanju pravde koje se nudi ovim dokumentima, normativni poredak oličen u UN trebalo bi da bude vrhovni parametar usaglašavanja interesa i ciljeva suverenih država. Rukovodeći se njim, suverene države prihvataju prava i obaveze

² Trenutno, 191 država je potpisnica Povelje Ujedinjenih nacija.

koje proizlaze iz potpisivanja osnovnih odredbi međunarodnog prava. Na taj način, uspostavlja se načelo jednakosti kao temelj međunarodnog pravnog poretka. To je princip prema kojem se svi učesnici međunarodne politike tretiraju kao nezavisni i suvereni članovi, jednaki pred međunarodnim zakonom. To, dakle, znači da svaka država poseduje određeni nenarušivi i nezavisni politički integritet koji joj omogućava da samostalno rukovodi svojim unutrašnjim i spoljnim poslovima. Države poseduju pravo da raspolažu svojim prirodnim i ekonomskim resursima i da kreiraju svoju politiku u skladu sa interesima njihovih građana, bez uplitanja spoljnih sila i faktora. One ova prava mogu da realizuju samo ukoliko interesi te države, tj. njenih građana ili same vlasti, nisu u sukobu sa principima propisanim Poveljom UN-a. Svaka država kao subjekt međunarodnog prava, osim što je obavezna da poštuje međunarodne ugovore koje je potpisala, takođe poseduje i pravo na samoodbranu, u slučaju napada ili realne pretnje neke druge države ili pak saveza država. Iz svega prethodno navednog, mogao bi se izvesti zaključak da ova organizacija na najverodostojniji način pokušava da otelotvori i sprovede princip jednakosti država pred međunarodnim zakonom. U prilog ovoj tvrdnji ide, takođe, i činjenica da u svim organima UN važi princip jedna država – jedan glas.

Mere prinude i primena duplih standarda

Pri pokušaju realizacije odredbi Povelje UN-a u praksi, organi ove institucije suočavaju se sa brojnim problemima. Naime, prava i obaveze prihvaćene od strane država potpisnica, kao i pristanak na sankcionišuće mere prema onima koji ih ne poštuju, svoju snagu i oslonac često crpu jedino iz dobre volje samih učesnika u međunarodnom procesu. Na taj način, gotovo nijedna od odredbi dokumenata Ujedinjenih nacija nije adekvatno zaštićena mehanizmom prinude kojim bi se osiguralo njihovo potpuno poštovanje.

Ipak, prema Povelji UN, ova organizacija ima mogućnost da nametne izvesne mere prinude u vidu ekonomskih ili diplomatskih sankcija prema državama koje krše odredbe Povelje. Međutim, ona ove mere prinude često ne primenjuje jednako na sve države. Primeri zemalja poput Izraela, Maroka, Turske i Indonezije predstavljaju slučajeve u kojima su spomenute države izbegle sankcije UN-a iako su direktno prekršile svoje međunarodne obaveze. Spomenute države izvršile su invaziju na susednu teritoriju i okupirale je, iako su ove akcije bile osuđene od strane Saveta bezbednosti, a njihove trupe pozvane da se povuku sa okupiranih teritorija. Iako nisu uvažile ovu opomenu ključnog organa UN-a, sankcije ipak nisu nametnute nijednoj od njih. Ovakvi i slični primeri svedoče nam o nedoslednosti postupaka Ujedinjenih nacija i upotrebi duplih standarda pri proceni gotovo istovetnih slučajeva. Dakle, predviđene kaznene mere za prekršioce Povelje, osim što ne poseduju odgovarajuću prinudnu snagu, ne

primenjuju se jednako na sve države.

Pored nenasilnih metoda koje se koriste kako bi se pojedine države primorale da prestanu sa kršenjem međunarodnih sporazuma, u obzir dolaze i metode druge vrste. Vojne intervencije predstavljaju jednu od tih metoda. Ove intervencije kao sredstva prinude uzimaju se u razmatranje samo ukoliko su sva druga nenasilna sredstva već upotrebljena (u vidu ekonomskih i diplomatskih sankcija ili, pak, diplomatskih pregovora sa međunarodnim posrednicima). Primeri intervencija u SR Jugoslaviji i Iraku pokazuju nedoslednosti u sferi primene mera prinude. Naime, posle brojnih pokušaja da se vlasti ovih zemalja primoraju na međunarodnu saradnju, pojedine članice UN-a, na osnovu svog individualnog tumačenja Povelje, procenile su da je jedino rešenje – upotreba sile. Opravdanje upotrebe sile počivalo je, prema njihovom mišljenju, na činjenici da, nepoštovanjem ljudskih prava ili pak proizvodnjom i pretnjom upotrebe hemijskog i biološkog oružja za masovno uništenje, ove države narušavaju mir u svetu. Dakle, na osnovu sopstvene procene, u slučaju Iraka, Velika Britanija i SAD, a u slučaju Jugoslavije države članice NATO,³ sprovele su vojne intervencije, bez saglasnosti svih članova Saveta bezbednosti.

Problemi u funkcionisanju sudskih organa UN-a

Bitan korak u pravcu uklanjanja prepreka pri sprovođenju odredbi Povelje UN, bio bi, svakako, širenje jurisdikcije sudskih organa ove ustanove. Međunarodni sud pravde (MSP) je organ Ujedinjenih nacija koji je osnovan 1946. i u njemu se sudi za dela počinjena od strane država. Međutim, o snazi ove međunarodne ustanove dovoljno svedoči podatak da trajnu nadležnost MSP priznaje samo jedan od pet stalnih članova Saveta bezbednosti (Velika Britanija). To bi značilo da Sjedinjene Američke Države ni na koji način ne mogu biti izvedene pred Međunarodni sud pravde u slučaju tužbe koja bi se protiv njih podnela zbog učešća njihovih trupa u intervencijama na Irak ili, pak, Jugoslaviju. To bi takođe važilo i za Rusiju, Kinu, Nemačku i Francusku, kada bi ove države prekršile Povelju Ujedinjenih nacija. S druge strane, nedavno osnovani stalni Međunarodni krivični sud, koji bi trebalo da sudi za dela počinjena od strane pojedinaca, takođe nema veće nade za uspeh, o čemu svedoči odbijanje SAD, koje su preduzele najveći broj vojnih akcija na teritorijama drugih država, da ratifikuju statut ovog suda. Činjenica da dva ključna organa međunarodne sudske vlasti ne poseduju nikakva sredstva zakonske prinude pri sprovođenju svojih odluka, ostavlja malo prostora za veru u legitimnost ovih institucija.

3 Sve članice NATO, potpisivanjem Severnoatlantske povelje, obavezuju se, prema članu 1, da "svaki međunarodni spor u koji bi mogle biti uključene, reše mirnim sredstvima tako da ne ugrožavaju međunarodnu bezbednost, pravdu i mir, i da se u međunarodnim odnosima uzdrže od pretnji ili upotrebe sile na bilo kakav način koji nije u skladu sa svrhama Ujedinjenih Nacija" (North Atlantic Treaty, www.nato.int).

* * *

Na osnovu ponuđene analize i primera, vidljivo je da se unutrašnji uzroci nefunkcionalnosti Ujedinjenih nacija očituju u nedostatku autoritativne snage njenih organa. Ova autoritativna snaga, osim što bi obezbedila jednakost sprovođenja odredbi Povelje na sve države, takođe bi sprečila mogućnost da pojedine države članice individualno procenjuju da li su mir i stabilnost u svetu narušeni. Samim tim, tela Ujedinjenih nacija predstavljala bi jedine organe koji poseduju ovlašćenja da sprovode određene kaznene mere.

Ekonomska nejednakost kao vid narušavanja međunarodne pravde

Pored navedenih prepreka koje se ispoljavaju u unutrašnjim mehanizmima funkcionisanja Ujedinjenih nacija, suočeni smo i sa još jednim neodvojivim aspektom uticanja na eroziju principa jednakosti među državama. Ovaj aspekt manifestuje se kroz sve izraženije globalne ekonomske nejednakosti.⁴ Alarmanne razlike među članicama UN-a ogledaju se u drastično različitim procentima nacionalnog dohotka po glavi stanovnika ovih zemalja. Ove razlike postaju sve izraženije širenjem uticaja transnacionalnih kompanija i trenutnom fazom recesije kapitalističke privrede zemalja Zapada. Ovakve pojave direktno se reflektuju na dug zemalja trećeg sveta koji, osim što predstavlja čest predmet strategija za efikasno smanjenje postojećeg jaza, pokreće i mnoštvo moralnih pitanja.

Dug zemalja trećeg sveta nastao je kao posledica gubitka novca koji su ove zemlje pozajmile od zapadnih zemalja sedamdesetih godina prošlog veka. Gotovo sve zemlje koje su tada pozajmile novac, izgubile su ga zbog naftne krize osamdesetih, pada cena sirovina kojima ove zemlje obiluju, ili, pak, zbog neracionalne potrošnje ovog novca od strane tadašnjih vlasti. Danas, samo zemlje sub-saharskog regiona svake godine otplaćuje dug od deset biliona dolara. Ova brojka predstavlja četiri puta veću količinu novca od one koja se troši na zdravstvenu zaštitu i obrazovanje u ovim afričkim zemljama.⁵ Pored navedenih razloga, problem dugova zemalja trećeg sveta su i visoke kamate koje su se od sredine sedamdesetih godina više puta povećale, te je na taj način osnovni dug vraćen, iako se od strane razvijenih zemalja on i dalje knjiži kao dug.

4 Poređenja radi, ukoliko putem jedne provokativne metafore zamislimo svet kao selo od 100 stanovnika, u njemu bi bilo šest Severnoamerikanaca, devet Evropljana i tri Japanca; oni bi, pri tom, zajedno posedovali više od pola ukupnog (globalnog) dohotka. Pored toga, pedeset stanovnika sela bilo bi neuhranjeno, a njih sedamdeset nepismeno (vidi: Majkl Dojl /Michael W. Doyle/ *Global Economic Inequalities: A Growing Moral Gap*).

5 <http://csf.colorado.edu/sustainable-economics/third-world-debt/>

Dva moguća rešenja problema ekonomske nejednakosti

Jedan od osnovnih pokušaja, usmerenih ka ustanovljenju određenih ekonomskih principa koji bi uticali na promenu postojeću praksu redistribucije dobara među državama, učinile su pristalice lokovske struje. Po pitanju međunarodne distribucije dobara, zagovornici ove struje (Brajana Beri /Brian Berry/ 1982) zalažu se za shvatanje ekonomske pravde kao jednakog prava, svih država, na pristup globalnim resursima. Prema ovom shvatanju, nerazvijene zemlje trebalo bi da imaju jednako pravo na korišćenje spomenutih resursa, pri čemu razvijene zemlje nemaju nikakvo pravo da na bilo koji način uslovljavaju ovo njihovo pravo.

Druga, pak, strana u kritičkoj raspravi o redistribuciji dobara smatra da svi stanovnici Zemlje nemaju jednako pravo na raspodelu njenih resursa. Oni svoju tezu potkrepljuju razlozima prema kojima bi jednaka raspodela materijalnih dobara neminovno dovela do potpune ekološke, ekonomske i socijalne katastrofe. Do ovog ishoda bi došlo zbog toga što bi se, primenom principa jednakosti, kompletno iscrpeli ograničeni kapaciteti svetskih prirodnih rezervi (Džeret Hardin/Garret Hardin/ 1974). Međutim, kao i svaka konsekvencijalistička teorija, i ova se može kritikovati pozivanjem na problem izvesnosti pri proceni verovatnoće njenih ishoda. Takođe, prema ovoj teoriji, kontrola populacije posredstvom gladi i zaraznih bolesti, predstavljala bi sasvim legitimno sredstvo sprečavanja ekološke katastrofe. Posle svega, ipak se čini da ovakvoj vrsti racionalnih kalkulacija, osim mogućnosti da budu sasvim nepouzdanе, ipak nedostaje adekvatno etičko opravdanje.⁶

Ekonomske razlike i njihov uticaj na princip jednakosti među državama

U cilju efikasnog sprovođenja političkog principa jednakosti, definisanog Poveljom Ujedinjenih nacija, od ključne je važnosti pokušaj usmeren na rešenje postojećeg ekonomskog jaza. Ekonomski faktori koji utiču na odnose među državama neprestano otvaraju prostor za zloupotrebu postojećih materijalnih razlika. U međunarodnoj praksi, česti su slučajevi u kojima se ekonomske slabosti pojedinih zemalja koriste kao sredstvo uticaja na procese donošenja političkih odluka na međunarodnom nivou. O ovim slučajevima svedoči nam sledeći primer. Aprila 1999. godine, SR Jugoslavija podnela je tužbu Međunarodnom sudu pravde protiv deset zemalja članica NATO, optužujući te zemlje da su bombardovale jugoslovensku teritoriju "narušavajući svoje međunarodne obaveze zabrane upotrebe sile protiv druge države, bez prava da intervenišu u unutrašnje

⁶ Za dodatnu argumentaciju protiv ove teorije, vidi: Piter Singer /Peter Singer/ Rich and Poor, Issues in moral philosophy.

poslove te države i da naruše njen suverenitet”.⁷ Na osnovu toga, Jugoslavija je zatražila od MSP da donese presudu i proglasi, inter alia, da su spomenute države bile “odgovorne za narušavanje gorepomenutih međunarodnih obaveza”, te su “obavezne da obezbede kompenzaciju za počinjenu štetu”. Četiri godine kasnije, 2003. godine, od Jugoslavije (tj. Državne zajednice Srbije i Crne Gore) je zatraženo da povuče svoju prijavu pred Međunarodnim sudom pravde protiv zemalja članica NATO. Ovaj zahtev pravda se činjenicom da će joj taj postupak olakšati proces evropskih integracija. S obzirom na činjenicu da je jedan od ključnih razloga ulaska ove zemlje u Evropsku uniju ekonomski napredak i stabilnost tržišta, ovaj primer nam direktno svedoči o načinu na koji ekonomski faktori utiču na donošenje međunarodnih političkih odluka.

* * *

Pokazali smo kako postojeće ekonomske razlike predstavljaju objektivne okolnosti međunarodne prakse, koja, posredstvom neravnomerne distribucije dobara na globalnom nivou, višestruko utiče na slabljenje značaja međunarodnih ustanova i njihovih odluka. Na taj način, sfera međunarodne politike postaje sfera u kojoj se na politiku čiji je cilj ispunjenje interesa samo pojedinih država gleda kao na adekvatnu i za svakoga prihvatljivu koncepciju međunarodne pravde.

Posledice kršenja normi međunarodnog prava

Osvrnućemo se sada na drugu stranu problema i razmotriti logiku što vodi države koje svoju političku i ekonomsku moć koriste za kršenje međunarodnih normi. Sprovodeći ovu politiku, one upotrebljavaju određeno utilitarističko shvatanje pravde. Prema ovom shvatanju, one daju sebi za pravo da tumače interese drugih država, sameravaju te interese sa svojim vlastitim, i, na koncu, odlučuju koji od tih interesa treba da zauzme primat. Pri tom, rukovodeći se specifičnom individualnom logikom, one koriste određenu vrstu opravdanja za svoje poduhvate, putem kojeg zaključuju da je njihovo delanje stvar od opšteg međunarodnog značaja. One ove odluke donose bez ikakvog poštovanja Povelje Ujedinjenih nacija, a, shodno tome, krše i prava drugih država da samostalno odlučuju o svojim interesima. Na taj način, država koja daje sebi za pravo da prenebregne nadležnost međunarodnih ustanova pri sprovođenju ciljeva svoje spoljne politike, u realizaciji tih ciljeva sračunava samo sopstvene gubitke i

⁷ U prijavi podnetoj sudu, između ostalog, Jugoslavija ističe da su spomenute zemlje narušile i svoje međunarodne obaveze da “zaštite civilnu populaciju i civilne ciljeve u vreme rata i da zaštite okolinu”; “obaveze u pogledu osnovnih ljudskih prava i sloboda” i “obaveze da ne koriste zabranjeno naoružanje i da s predumišljajem nametnu uslove života sračunate u cilju uzrokovanja fizičke destrukcije nacionalne grupe”(www.icj-cij.org).

dobitke, sopstvenu korist bez obzira na eventualne gubitke drugih država čiji se suverenitet tako besprizorno narušava. Osim što se ova pojedinačna država-prekršilac rukovodi krajnje neetičkim proračunima, ona takođe, ne retko, ispoljava pretenzije da za principe svoje spoljne politike pribavi međunarodni legitimitet.

Opravljanje i njegova ekstenzija

Najreprezentativniji primer ovakvog slučaja jeste upravo intervencija britansko-američkih trupa u Iraku, koja je izvedena uprkos protivljenju nekoliko stalnih članova Saveta bezbednosti (zbog nedostatka dokaza o iračkom posedovanju biološko-hemijskog naoružanja). Ova intervencija opravdana je od strane njenih počinioca pozivanjem na nedokazanu tvrdnju da iračke vlasti poseduju spomenuto naoružanje, te da stoga tamošnji režim predstavlja opasnu pretnju svetskoj stabilnosti i miru. Međutim, pokretači ove intervencije su izvršili pomenutu ekstenziju i rukovodeće principe svojih spoljnih politika (isključivo zasnovanih na proračunatim ciljevima, koji su sprovedeni unilateralno, kršenjem propisanih principa međunarodne pravde) proširili na celokupnu međunarodnu zajednicu. Dakle, prema njihovoj proceni, opravdanost ove intervencije direktno je proisticala iz njene korisnosti za globalnu sigurnost i mir u svetu.

Posledice na planu unutrašnje politike

Pored utilitarističkog shvatanja međunarodne pravde kojim se opravdava kršenje međunarodnih normi, države koje ovu koncepciju zastupaju suočene su sa interesantnim posledicama na planu unutrašnjeg legitimiteta vlasti. Za svaku legalno uspostavljenu vlast u određenoj državi, potrebno je da ta vlast poseduje izvestan legitimitet (koji se očituje u nekoj vrsti moralne podrške principima i politici koju ova vlast sprovodi) da bi uopšte bila priznata kao suverena država na međunarodnom nivou. Njen međunarodni suverenitet, definisan na ovakav način, ujedno bi predstavljao i dozvolu za njeno jednakopravno učešće na međunarodnoj sceni. Postoje primeri koji svedoče kako kršenje međunarodnih normi od strane jedne države može ugroziti njen unutrašnji legitimitet. Naznake u tom pravcu pojavljuju se i u slučaju Sjedinjenih Američkih Država (SAD) koje su u "ratu protiv terorizma" izvršile vojne intervencije u Avganistanu i Iraku. Paralelno sa vojnim akcijama američkih trupa na teritorijama ovih država, zbog potrebe za što većom bezbednošću, došlo je do kršenja velikog broja građanskih sloboda na teritoriji SAD. Ovo se dogodilo zbog proširenja stepena nadležnosti državne administracije, koje je podrazumevalo upotrebu "anti-terorističkih mera" u vidu nadziranja svih baza podataka i elektronske pošte, hapšenja bez naloga, torture, ukidanja prava na odbranu, pa čak i mogućnost lišavanja

ja američkog državljanstva.⁸ Ove drakonske sigurnosne mere prouzrokovale su kritiku dela američkog i svetskog javnog mnjenja, koje postavlja pitanje o međunarodnom statusu SAD u pogledu kršenja ljudskih prava. Iz ovoga sledi da posledice demonstracije spoljašnje moći jedne države ponekad mogu višestruko da utiču na eroziju njenog unutrašnjeg demokratskog poretka.

Zaključak

U analizama izloženim u ovom radu, razmotren je problem efikasnosti organa Ujedinjenih nacija pri njihovim pokušajima da na adekvatan način sprovedu norme međunarodne pravde propisane Poveljom UN. Pri sprovođenju svoje misije, one se suočavaju sa unutrašnjim i spoljašnjim preprekama koje ih neprestano osujećuju u ostvarenju njihovog cilja. Otklanjanje ovih prepreka, za organizaciju poput Ujedinjenih nacija, predstavlja prilično težak i nezahvalan posao. Od nje se zahteva da bude u stanju da ubedi države da, pri zadovoljavanju svojih međunarodnih interesa, istovremeno treba da uvažavaju i interese drugih država. Njen uspeh u tome zavisiće isključivo od obima u kojem sam taj organ uspeva da oblikuje i usmerava opšti međunarodni interes, jasno definisan Poveljom Ujedinjenih nacija. Da bi učinila prve korake u tom pravcu, ova organizacija mora zadobiti puno poverenje svih njenih članova. To poverenje može proisteći jedino iz jednakog tretiranja svih država pred međunarodnim zakonom, doslednosti postupaka njenih organa i punog poštovanja sopstvenih normi. Sprovođenje principa jednakosti, propisanog Poveljom UN, trebalo bi da predstavlja osnovnu tačku oslonca celokupne sfere međunarodne prakse. Svojim pokušajima da ovaj princip ostvare, Ujedinjene nacije će zadobiti legitimitet kao autoritativna figura unutar samog međunarodnog okvira.

Literatura

1. Brown, Chris, *Understanding International Relations*, Macmillan Press Ltd. 1997.
2. Miller, Lynn H., *Global order, Values and Power in International Politics*.

⁸ Usvajanjem "Patriotskog akta II", bilo bi omogućeno da neka osoba bude lišena državljanstva ukoliko postoje bilo kakve sumnje da je pružala određenu vrstu "materijalne podrške" grupi koja je od strane vlade označena kao "teroristička". Osoba može biti pritvorena ili deportovana bez sudskog procesa, što je do sada važno "samo" za posetioce i imigrante (vidi *Special Report – Civil Liberties*, Economist, 31. avgust 2002).

3. Walker, R. B. J., "*Both globalization and sovereignty: Re-Imagining the Political*", u: *Principled World Politics, The challenge of Normative International Relations*, edited by Paul Wapner and Lester Edwin J. Ruiz, Rowman & Littlefield publishers, Inc. 2000.
4. Doyle, Michael W., "*Global Economic Inequalities: A Growing Moral gap*", u: *Principled World Politics The challenge of Normative International Relations*, edited by Paul Wapner and Lester Edwin J. Ruiz, Rowman & Littlefield publishers, Inc. 2000.
5. Singer, Paul, "*Rich and Poor*" u: *Issues in Moral Philosophy*, McGraw-Hill, Inc. 1986.
6. Hardin, Garrett, "*The case against helping the poor*", u: *Issues in Moral Philosophy*, McGraw-Hill, Inc. 1986.
7. Barry, Brian, "*Humanity and Justice in Global Perspective*", u: *Ethics, Economics and the Law, Nomos XXIV*, edited by J. Roland Pennock and John W. Chapman, New York: New York University Press, 1982.

Internet sajтови:

www.un.org

www.nato.int

www.icj-cij.org

www.economist.com

csf.colorado.edu/sustainable-economics/third-world-debt/

Tamara Popic

**OBSTACLES IN THE FUNCTIONING OF THE UN IN
CONTEMPORARY INTERNATIONAL PRACTICE**

Summary

United Nations present the institution which tries to harmonise the current changes in international practice through conditions set by The Charter of the United Nations. Nevertheless, the articulation of various interests of its members is usually ineffective. This failure arises directly from the lack of authoritative power in this organization which should be able to ensure rights and duties anticipated by the Charter. The consequences of this problem govern the international practice by creating a politics of power, infringing the possibility of establishing the international world order, which should provide the respect of international law, together with the equal treatment of all its members.

This paper attempts to indicate internal and external obstacles to the functioning of the United Nations. The internal obstacles consider the problems concerning the functioning of international judicial bodies, as well as the application of double standards by the UN. The analysis of external obstacles examine the effect of economic inequalities to the principle of equality among the states. Critically displayed examples of military interventions on FR Yugoslavia (1999) and Iraq (2003) show how do the mentioned obstacles effect the interpretation of the crucial points of international praxis, at the first place, the principle of equality.

Key words: United Nations, sovereignty, international law, double standards, military interventions.

EKONOMIJA

ECONOMY

Драшко Симијовић

Тутор: проф. др Љубинка Јоксимовић

Економски факултет у Београду

**АНАЛИЗА ФИНАНСИЈСКИХ КРИЗА
У ЗЕМЉАМА У РАЗВОЈУ
асиметричне информације:
морални хазард и штетна селекција**

Увод

Савремени свет, који тежи све већој повезаности и међузависности, у свим аспектима живота, поред несумњивих користи које интеграција доноси, постаје и све рањивији на разне врсте криза. Ефекат спојених судова се све јаче одражава у свакодневном животу. Свест о томе да на појединца могу да утичу догађаји који са њим немају никакве непосредне везе и који се дешавају хиљадама километара далеко, створила је потребу за што бољим разумевањем промена у савременом свету, од ефекта стаклене баште, преко бомбашких напада, до каматних стопа. Образовани човек данашњице себи не сме да дозволи да не разуме последице неких од тих промена.

Економским кризама, будући да погађају најшире слојеве друштва, придаје се разумљиво велики значај. Ниво стандарда, инфлација, потрошачка корпа, стопе раста, све су то појмови који су ушли у свакодневни говор великог броја људи. Овај рад је покушај да се проблематика финансијских криза у земљама у развоју што више приближи човеку који из економије зна врло мало или нимало, објашњавајући је кроз призму асиметричних информација (*asymmetric information*), моралног хазарда (*moral hazard*), и штетне селекције (*adverse selection*), као најновијих теоретских достигнућа економске теорије.

Финансијска криза и њене манифестације

Финансијска криза се најопштије може схватити као нарушавање стабилности функционисања финансијског система једне привреде, од малих нарушавања равнотеже, до распада финансијског система једне државе. Када говоримо о привреди, узимамо у обзир тржишне привреде, јер разматрање финансијске кризе у планским привредама има сасвим друге аспекте, и у данашње време може да звучи анахроно. Стабилан

финансијски систем, између осталог, подразумева стабилну понуду и тражњу новца, стабилне каматне и пореске стопе и стабилан девизни курс. Нарушавање неке од ових величина води преливању нестабилности на друге агрегате, све док проблем не постане довољно велик да почне да угрожава нормално одвијање привредне активности. Зависно од узрока кризе (интерни или екстерни шокови на понуду или тражњу новца, промене у процени ризика које воде промени каматних стопа, промене пореских стопа од стране државе, итд.), различите су и њене манифестације, које могу бити пад инвестиционе активности на тржишту капитала, а тиме и пад вредности акција (пад индекса), раст девизног курса, повећање инфлације, итд. Занимљиво је да проблеми у економији имају тенденцију да створе затворени круг, или још боље вртлог негативних догађаја, где неравнотежа једног агрегата гура други агрегат у још већу неравнотежу и тако унедоглед.

Финансијска криза је обично прва у низу криза које погађају неку привреду. Са финансијског тржишта нестабилност се преноси на тржиште роба и тржиште рада, чиме бива дестабилизован укупан привредни живот једне земље. Да би се кризе спречиле, или да би се њихове последице ублажиле, држава прибегава разним инструментима од којих су свакако најважнији монетарна и фискална политика. Међутим, у економској науци постоје бројне теорије о улози државе у привредном животу, неке чак нуде и сасвим опречна средства за решавање криза, али то је тема за неку другу анализу. Оно што је битно је покушај да се сагледају бар неки од уграђених недостатака тржишне привреде као узроци кризе.

Главна препрека ефикасном функционисању финансијског система су асиметричне информације, односно ситуација у којој једна страна финансијског уговора има далеко мање прецизне информације од друге стране. На пример, зајмопримац обично има далеко боље информације о потенцијалном приходу и ризицима везаним за његов инвестициони пројекат, него зајмодавац. Асиметричне информације стварају два основна проблема у финансијском систему: штетну селекцију и морални хазард.¹

Штетна селекција

Штетна селекција је проблем асиметричних информација који се јавља пре трансакције. Она се јавља онда када стране на финансијском тржишту које имају највише шанси да створе нежељен (штетан) исход, имају и највише шанси да им буде одобрен зајам.

За пример ћемо узети "проблем лимуна", који је први описао

1 Frederic S. Mishkin: *Understanding Financial Crisis: A Developing Country Perspective*.

2 *Ibid*

Акерлоф (Akerlof) 1970. Када на дужничким тржиштима зајмодавци не могу да утврде шта је добар, а шта лош пословни ризик, биће спремни да плате само просечну цену менице. Просечна тржишна цена менице ће бити мања од реалне вредности за успешна предузећа, и обрнуто, биће већа од реалне вредности неуспешних предузећа. Треба имати у виду да цена менице није њена апсолутна вредност, већ дисконтована вредност будућих нето новчаних токова од те менице. У таквој ситуацији, успешна предузећа неће желети да издају менице, јер ће их тржиште потцењивати, и обрнуто, лоша предузећа ће радо издавати менице, јер ће знати да су прецењене. Како асиметричне информације онемогућавају инвеститорима да разграниче добре од лоших фирми, позајмице ће ићи реално лошим фирмама, а тиме се неће финансирати исплативи пројекти добрих фирми, што доводи до општег губитка благостања.

Неки теоретичари (Аоки) оспоравају овакав развој ствари и сматрају да ће инвеститори пре да смање своју активност, него да играју у мутном, међутим, уколико постоји довољно јак притисак на инвеститоре (нпр. раст каматних стопа), вероватније је да ће управо овако да поступају.

Морални хазард

Морални хазард је проблем асиметричних информација који се јавља после трансакције. Постоји ризик за зајмодавца да ће зајмопримац средства да уложи у веома ризичан пројекат са малом вероватноћом успеха. Фирма која је позајмила средства је подстакнута да се тако понаша, јер ће у случају неуспеха већину губитка да сноси зајмодавац.

У привредама у којима постоји велики удео сумњивих потраживања у портфолију зајмова постоји константан притисак за пласирањем средстава у пројекте са високим каматним стапама, да би зајмодавци бар унеколико повратили изгубљена средства. Међутим, пројекти са високим повраћајем по правилу носе и јако висок ризик, тако да се ствара све више сумњивих потраживања. С друге стране, фирме које су пред банкротством, а таквих је много у транзиционим економијама, спремне су да заиграју на све или ништа, и то туђим, позајмљеним новцем. Оне су, онда, спремне да понуде високе каматне стопе за позајмљена средства, да би привукле новац, а банке су спремне и да им позајме, управо због лошег портфолија. У оваквим околностима долази до трансакције која води ка моралном хазарду, управо јер су обе стране стимулисане да тако поступе.

Једна класична криза

Мали и велики

Ипак, нису све земље једнако подложне финансијским кризама. Земље се разликују, пре свега, по могућностима и расположивим инструментима за избегавање кризе. Иако су у апсолутним вредностима штете у развијеним земљама веће, финансијске кризе су далеко погубније за земље у развоју. Разлог је крајње једноставан. Развијена земља, коју је погодила финансијска криза има далеко веће могућности да изађе из кризе, пре свега због развијености својих тржишних институција, затим због снажне валуте и великих могућности привлачења капитала. Неразвијена земља ових могућности нема. Уколико не добије хитну помоћ међународних финансијских институција или других држава, сва је прилика да ће доживети потпуни привредни колапс и огроман пад друштвеног производа. Чак и после заустављања кризе, могућности за опоравак су јој веома слабе без страних инвестиција, кредита и стручне помоћи.

Конкретно, развијене земље имају две особине, уграђене у финансијске институције, које им омогућавају да далеко брже изађу из кризе од земаља у развоју.³ Прво, зајмови су готово у потпуности деномирани у домаћу валуту. Тиме се спречава жесток напад на домаћу валуту и изазивање валутне кризе, што је редовна појава у земљама у развоју, код којих су дугови деномирани у стране валуте. Ово, такође, централној банци даје фантастичне могућности за повећање ликвидности преко операција на отвореном тржишту или кроз позајмице комерцијалним банкама. Повећање понуде новца води порасту нивоа цена који поништава дефлаторна кризна очекивања и смањује вредност укупног дуга, а тиме смањује могућност за појаву моралног хазарда и штетне селекције. Друго, дугови у развијеним земљама су добрим делом дугорочни. Ово је уједно и последица и узрок стабилности финансијског система. Управо због ове особине финансијског система, централна банка је у могућности да делује као "последњи зајмодавац" (lender-of-last-resort) брокерима којима су огромне количине новца потребне за превазилажење кризе ликвидности својих клијената услед "маргинских позива" (margin calls), без постојања опасности од дивљања цена. Типичан пример је "Црни понедељак" 1987, када је Централна банка САД одиграла ову улогу и спречила кризу, за разлику од 1929. када није прибегла овој тактици, што је резултовало потпуним крахом америчке привреде. Насупрот САД, неразвијене земље

³ *Ibid*

немају ове могућности, јер би оваква експанзивна монетарна политика водила валутној кризи и доларизацији финансијског система.⁴

Ток кризе - њаг Азијских тигрова

Од 1980. до 1995. године, по извештајима ММФ-а, три четвртине земаља чланица се суочило са финансијском нестабилношћу.⁵ Ово је недвосмислен доказ колико је проблематика финансијских криза добила на значају у последњим деценијама XX века. Свакако највећа, и по својим последицама најдрастичнија криза последњих деценија је Далекоисточна или Источноазијска криза, која је избила 1997. Од последица је још драматичнија чињеница да је криза избила у најбрже растућем региону на свету, у тзв. "Азијским тигровима" (Јужна Кореја, Тајван, Тајланд, Индонезија и Хонг Конг), који су сматрани за својеврсно економско чудо. Да шок буде још већи, допринела је чињеница да кризу нико није предвиђао, бар не у таквим размерама, и да се чинило да владе овог региона сасвим успешно воде економску политику. Обиман процес теоријског преиспитивања, који је потом уследио, резултовао је новим погледима на "азијско економско чудо" и успео је да објасни узроке избијања кризе.

Да би се разумела проблематика избијања кризе у земљама у развоју од пресудног је значаја разумевање тока кризе на Далеком истоку. Анализа ове кризе нас, са поља теоријских апстракција и објашњења, води у поље практичних проблема са којима се суочавају земље у развоју, којима доскоро није придавана готово никаква пажња.

Регион Источне Азије је од почетка осамдесетих година прошлог века постао изузетно атрактиван за страна улагања, пре свега због свеобухватне либерализације привреде и јефтине радне снаге. Доток страног капитала и know-how-а омогућио је динамичан раст целог региона током петнаест година. Са развојем инфраструктуре, регион је постајао све примамљивији за улагања, пре свега због великих прихода на уложени капитал. Земље региона су држале стабилност цена и ниску инфлацију, форсирале специјализацију и улагале у развој нових технологија, а тиме постајале конкурентне не само ценом, већ и квалитетом. Стандард је непрестано растао, а регион је скоро искоренио сиромаштво. "Тигрови" су постали синоним за успешне земље у развоју и рај за инвеститоре.

Неколико је ствари утицало на избијање кризе.⁶ Непрекидан

⁴Доларизација је процес бежања из домаће валуте, услед валутне нестабилности. Сва потраживања се деноминирају у стабилне светске валуте, да би им се сачувала вредност. Ово директно распирује валутну кризу.

⁵ Jason Furman, Joseph E. Stiglitz: *Economic Crises: Evidence and Insights from East Asia*.

⁶ Др Јуриј Бајец, др Љубинка Јоксимовић: *Савремени привредни системи*.

доток страног капитала повећао се непосредно пред избијање кризе. Овоме су допринели највише екстерни фактори. Наиме, каматне стопе у развијеним индустријским земљама су биле релативно ниске, услед покушаја влада да извуку земље из рецесије. Регион Источне Азије је деловао као изузетно стабилан, са релативно високим приносима и ниским ризиком. Друго, фирме из региона су смањивале своје трошкове финансирања позајмљивањем у страног валути по ниским каматним стопама. Ово им је, даље, омогућавало да одрже извозну конкурентност због све већег пада извозне тражње. Међутим, средства су ишла у производне капацитете у нади да ће повећање производње повећати конкурентност. Коначно, опадање извозних зарада повећавало је рањивост привреде и излагало фирме ризику девизног курса, јер су дугови били у страним валутама. Интерни узроци налазили су се на пољу непрекидног притиска у правцу либерализације. Земље региона су морале да прате Јапан, да би одржале ниво пожељности улагања. Ипак, биле су неприпремљене за либерализацију стога што нису имале развијен систем контроле финансијског сектора за толики степен либерализма. Отварање финансијског тржишта и банкарског сектора, без адекватног надзора државе, довело је до још већег дотока "врућег" страног капитала. Поплава краткорочних незаштићених (unhedged) страних зајмова створила је балоне цена на тржиштима у региону. Краткорочна средства су пласирана у некретнине и земљиште (nontradeable goods), дижући им вредност. Овакве спекулативне радње и улагање краткорочног капитала у секторе са изузетно дугим роком повраћаја додатно су изложиле регион ризику од кризе.

Готово све анализе указују да је као окидач кризе послужила изненадна промена долара у односу на јен и очекивања пораста каматних стопа у Јапану. Арбитражни капитал је похрлио у Јапан да изједначи валутне курсеве, што је довело до великог одлива страних средстава из региона. Притисак на локалне валуте се повећавао и централне банке су, бранећи курсеве, готово остале без девизних резерви. Притиску промене курса прво је подлегао тајландски бахт почетком јула. Девалвација бахта изазвала је драматично повећање страних обавеза у домаћој валути, поготово за секторе који нису били извозно оријентисани, тј. без девизних прихода. Убрзо су уследила прва банкротства великих фирми, праћена паником на тржишту и непрекидним падом вредности свих акција. Страни краткорочни капитал, који је хрлио у регион, сада је још брже бежао из њега. Процене су да је ових пет земаља напустило око 13 млрд. долара у 1997. и још око 10 млрд. долара у 1998, што чини око 12% збирног бруто домаћег производа ових земаља.⁷

⁷ Ibid

Ефекат преливања (spillover) утицао је да се, после Тајланда, и друге земље убрзо нађу на удару. Тајван, Хонг Конг и Кина, а затим и Република Кореја изложени су шпекулативним нападима. Криза је више него очигледно открила крхкост финансијских система читавог региона, што је довело до великог пада поверења у регион, а ово је опет водило паду инвестирања, паду акција и банкротствима.

Крах источноазијских привреда проширио се и на друге делове света, Бразил, Русија и Јужна Африка доживеле су велике одливе капитала.

Узроци

Криза Азијских тигрова је системска криза. За разлику од криза које имају видљив узрок, односно окидач (trigger), код системских криза се не види тачно шта их је проузроковало, зато и јесу системске, јер је разлог негде у самом систему. Са једне стране, имамо кризе 1973. и 1979. које су биле изазване јасним екстерним шоком, односно нафтним ембаргом и порастом цене нафте. Са друге стране, имамо Велику депресију (1929), Црни понедељак (1987), Мексичку кризу (1995), и Далекоисточну кризу (1997), код којих се не види јасан узрок избијања. Може се рећи да је Далекоисточну кризу изазвао напад на тајландски бахт, али се не може одмах рећи и шта је проузроковало пад поверења који је резултовао нападом на бахт.

Ипак, може се констатовати да је системски узрок кризе у брзоплетој либерализацији финансијског сектора, која није била праћена адекватном регулацијом и надзором. Ово је изазвало експанзију зајмова финансираних краткорочним страним средствима и улаганих у шпекулативне послове и у некретнине, што је створило балоне цена. Пресудно питање које се поставља пред теорију, после анализе Далекоисточне кризе, јесте како да земље у развоју што боље уравнотеже темпо либерализације, која се подразумева као неопходан услов за шире интеграције, с једне стране, и развој регулације, надгледања и компетентности финансијског система, како би се избегле кризе изазване нежељеним токовима новца, с друге стране.

Закључак

Осејљива равнотежа

Земље у развоју се суочавају са многим искушењима. Неопходност достизања нивоа развијености система водећих привреда

пред њих поставља неколико дилема. Либерализација, односно отварање привредног система према иностранству и смањење државне интервенције у привреди је императив за привлачење страног капитала. Међутим, опасност од поплаве "врућег" капитала и спекулативних напада на валуту захтева развијен финансијски систем, са јасним законима, ограничењима и надзором. Кључни проблем је недостатак компетентности који је последица малог или никаквог искуства о функционисању либерализованог финансијског система. Надзорни систем треба развити и тестирати пре отпочињања процеса либерализације. Такав систем надзора и регулације, ипак, не сме да буде сувише рестриктиван, да не би неутралисао позитивне ефекте либерализације и смањено пожељност улагања у земљу.

Водеће светске привреде морају да учине много више у домену едукације стручњака из земаља у развоју, како би се системи тих земаља што више приближили развијеним земљама.

Важности банкарског система

У земљама у развоју тржиште има занемарљиво мали удео у финансирању привреде, управо због проблема асиметричних информација, односно моралног хазарда и штетне селекције. Томе може да се дода и проблем бесплатног корисника (*free-rider*). Банке, с друге стране, нису подложне овим проблемима. Будући да се баве појединачно сваким клијентом, обично на дуги рок, и да дају приватне кредите којима се не може трговати, отпорне су на проблеме са којима се суочава тржиште. Управо због ових предности банака у земљама у развоју, држава мора да им посвети посебну пажњу у регулисању и надзору.

Мишкин⁸ наводи четири одлике јаког банкарског система.

Прво, агенције за регулацију и надзор банака морају да имају адекватне ресурсе да би ефикасно обављале свој посао. Овде се подразумева компетентност запослених и финансијска независност и интегритет агенције у надгледању нивоа ризика који преузимају банке својим трансакцијама.

Друго, неопходни су ваљани рачуноводствени стандарди. Земљи у развоју је најбоље да се придржава рачуноводствених стандарда Европске уније или Уједињених нација.

Треће, надзорни органи морају да буду брзи и неумољиви у спровођењу политике. Другим речима, морају одмах да предузимају корективне акције и да кажњавају (затварају) институције које се не придржавају прописа.

8 Frederic S. Mishkin: *Understanding Financial Crisis: A Developing Country Perspective*.

Четврто, надзорни органи морају да буду независни од политичког процеса, управо због неопходности предузимања промтних корективних акција. Ово је могуће једино уколико се надзорни процес повери политички независној централној банци.

Поред ових предуслова, мора се обезбедити још неколико институционалних фактора, као што је правни оквир за овакав систем. Затим, треба подстицати развој дугорочног задуживања, поготово кроз инсистирање на ценовној стабилности, која води и стабилности каматних стопа, без које нема дугорочног инвестирања. Такође, неопходно је одупрети се деноминацији дугова у страну валуту, јер таква врста обезбеђивања дугова валутни систем државе чини врло рањивим. Са овим повезано је и везивање домаће за неку страну валуту. Систем фиксног курса спречава адекватно информисање учесника на тржишту о валутним кретањима, и приликом девалвације одједном повећава обавезе у домаћој валути субјеката чији су дугови деномирани у страну валуту.

Далекоисточна криза, иако катастрофална по својим последицама, више је него драгоцен са теоријског становишта. Омогућила је да се много више пажње посвети земљама у развоју и да се оне посматрају из потпуно другачије перспективе. Показало се да оне имају сопствене путање развоја и да је неупутно копирати решења из развијених земаља, јер слабо развијени системи земаља у развоју нису у стању да поднесу таква решења. Искуство Азијских тигрова, и његова потоња анализа од стране водећих светских експерата, има изузетну вредност за све земље у развоју, јер им омогућује да избегну опасности нагле либерализације и упућују на неке основе за изградњу институција за регулацију и надзор финансијског система.

Литература

1. Frederic S. Mishkin: Understanding Financial crises: A Developing Country Perspective, Annual World Bank Conference on Development Economics, 1996.
2. Masahiko Aoki: Comment on "Understanding Financial crises: A Developing Country Perspective", by Frederic S. Mishkin, Annual World Bank Conference on Development Economics, 1996.
3. Edward J. Kane: Comment on "Understanding Financial crises: A Developing Country Perspective", by Frederic S. Mishkin, Annual World Bank Conference on Development Economics, 1996.

4. Jason Furman, Joseph E. Stiglitz: Economic Crises: Evidence and Insights from East Asia, Brookings Papers on Economic Activity, 2:1998.
5. Др Јуриј Бајец, др Љубинка Јоксимовић: Савремени привредни системи, Економски факултет, Београд, 2001.
6. Niels Hermes, Robert Lensink: Financial system development in transition economies, Journal of Banking & Finance 24 (2000) 507 524, World Development report 2002/1, Financial System.

Drasko Stijovic

Financial Crises in Developing Countries

Summary

This work provides short analysis of the causes and consequences of the financial crises in developing countries. Causes are mainly described through problem of asymmetric informations, i.e. moral hazard and adverse selection. Also, focus was on the East Asian crises in 1997. and its controversy. Finally, main problem of developing countries financial systems is recognized in reaching equilibrium between liberalization and regulation, together with pointing out the importance of banking systems.

Key words: financial crises, asymmetric information, moral hazard, adverse selection, East Asia, banking system.

Aleksandar Zarić

Tutor: dr Jelena Perović

Ekonomski fakultet u Beogradu

UGOVOR O FINANSIJSKOM LIZINGU

Uvodna razmatranja

Evolucija posla finansijskog lizinga

Pravni posao lizinga je jedan od najznačajnijih i najučestalijih instrumenata pravnog prometa. Podatak da je u 2001. godini putem lizinga nabavljena oprema u vrednosti od preko 500 milijardi USD¹ (skoro 20% ukupnih svetskih nabavki) dovoljno govori o uticaju lizing poslova na kretanja ukupne trgovine u svetu. Najveći deo tih transakcija realizovan je upravo preko finansijskog lizinga. On se svojim karakteristikama, kao i mogućnostima koje pruža, izdvojio iz kategorije sličnih pravnih poslova, i nametnuo kao predmet posebne analize.

Ugovor o lizingu, uopšte, nastao je i razvio se sredinom 20. veka u SAD. Iako ima nekih indicija da su slični poslovi postojali kao deo redovnih poslovnih aktivnosti američke kompanije Bell Telephone Company,² ipak se period ubrzanog privrednog razvoja i ekonomskog buma posle Drugog svetskog rata smatra poslovnom klimom koja je stvorila potrebu za razvojem ovog instrumenta u savremenom smislu reči. Lizing se proširio, nesto kasnije, i na ostale kontinente, pre svega na Evropu i Aziju (V. Britanija, Francuska, Nemačka, Belgija, Japan), tako da se danas može uspostaviti direktna korelacija između razvijenosti lizing poslova i stepena ekonomske razvijenosti odnosno zemlje. Ove zemlje se ujedno pojavljuju i kao najveći davaoci lizinga, vodeće svetske lizing kompanije dolaze upravo iz tih zemalja. To se naročito ispoljilo prilikom donošenja UNIDROIT Konvencije o međunarodnom finansijskom lizingu, o čemu će posebno biti reči.

Ovakao značajan razvoj lizing duguje, sa jedne strane, specifičnim potrebama finansiranja proizvodnih aktivnosti savremene tržišne privrede i, sa druge strane, nemogućnosti tradicionalnih oblika finansiranja (kupoprodaja sa obročnim otplatama cene, *pactum reservati dominii*, itd.) da u svakom konkretnom slučaju odgovore zahtevima tržišta. Naime, predmet lizing posla je, najčešće, proizvodna oprema, koja može biti u različitim pa i veoma skupim konfiguracijama. To su razne vrste mašina, uređaja, instalacija, čak i čitavih postrojenja, čija nabavka zahteva angažovanje značajnih sopstvenih sredstava,

¹ *Ekonomist magazin*, Beograd, 7. april 2003.

² Mr I. Spasić, *Ugovor o leasingu*, doktorska teza, Pravni fakultet u Beogradu, 1990.

koje proizvođač ili nema u tom obimu, ili ih ima, ali nema interes da ih trajno veže i time dovede u pitanje sopstvenu likvidnost. Druga mogućnost, do pojave lizinga preovladavala je u praksi, bilo je zaduživanje putem kredita, koje je, opet, sa svoje strane stvaralo niz nepogodnosti, kako za poverioca tako i za dužnika..

Značaj i prednosti finansijskog lizinga

Osnovni problem koji je, kako ćemo kasnije videti, pojava finansijskog lizinga uspela da reši, bio je odnos kreditnog rizika i svojine. Banke i druge finansijske institucije nisu imale mehanizam za obezbeđenje u slučaju neisplate duga, te su propisivale izuzetno restriktivne uslove za dobijanje kredita, kako kada je reč o sredstvima obezbeđenja, tako i kada je reč o kamatnim stopama. Sve to povećavalo je cenu kredita, smanjivalo njihovu atraktivnost, i istovremeno negativno uticalo na konkurentnost korisnika. Rešenje je pronađeno u razdvajanju prava svojine na ovlašćenje raspolaganja, koje je zadržavao finansijer (istovremeno i vlasnik predmeta), i ovlašćenje upotrebe, koje je prelazilo na korisnika. Ta kombinacija zadržavanja prava svojine davaoca, ali i pružanja adekvatne zaštite primaocu, smanjila je u znatnoj meri rizike, samim tim i troškove, i učinila lizing veoma primamljivim na nacionalnom, ali i na međunarodnom nivou.

Prednosti lizing aranžmana bile su, takođe, otklanjanje nekih drugih vrsta barijera. Propisi iz oblasti fiskalne (porezi, amortizacione stope), spoljnotrgovinske, devizne i carinske politike bili su, u određenoj meri, nepovoljni prema korisnicima standardnih metoda finansiranja, tako da je specifično rešenje veoma brzo uspelo da popuni prazninu na tržištu.

Posao finansijskog lizinga, odnosno ugovor o finansijskom lizingu, kao njegov središnji pojam, jeste, dakle, autonomna kreacija poslovne prakse, koja nije mogla u potpunosti da se podvede pod klasične institute obligacionog prava. Pojava tri subjekta (isporučioca, davaoca i primaoca lizinga) i dva ugovorna odnosa (isporučilac–davalac, davalac–primac), sa određenim ovlašćenjima primaoca lizinga prema isporučiocu, sa kojim nije u ugovornom odnosu, činila je ovaj posao posebnim i uticala da se, u uslovima velikog broja pravnih sistema i nacionalnih zakonodavstava, na različite načine reguliše. Samim tim, pojavni oblici, ali i obim poslovanja i sfere primene finansijskog lizinga razlikuju se od zemlje do zemlje i rezultat su recepcije različitih pravnih koncepcija i tradicija.

Međutim, ekonomska, odnosno finansijska suština, mogućnosti koje lizing otvara u uslovima razvijenog tržišta roba, kapitala, visoko razvijenih tehnologija i zahteva koje ono postavlja, učinile su da krute teorijsko-zakonodavne forme popuste, da se finansijski lizing manje ili više jednoobrazno reguliše i da se pravno uobliči nešto što je u praksi već našlo primenu i dalo rezultate.

Ugovor i posao finansijskog lizinga

Razlikovanje pojmova **posao finansijskog lizinga i ugovor o finansijskom lizingu** više je teorijske i terminološke prirode, budući da se u praksi oba termina koriste za označavanje iste operacije. Međutim, obzirom na to da su oba u upotrebi, neophodno ih je razgraničiti jer, iako opisuju iste pojave, stavljaju akcenat na njihove različite aspekte.

Terminologija, u ovom slučaju, je posledica specifičnosti samog lizinga, koji je istovremeno ekonomsko-finansijska delatnost, ali i pravni pojam-ugovor (saglasnost volja koja proizvodi pravna dejstva), a ujedno i bitan element i pravni osnov celokupne operacije. Upravo zbog toga, različite definicije prvenstveno polaze, odnosno naglašavaju ekonomske ili pravne elemente, prikazujući lizing iz jednog ili drugog ugla.

Lizing posao, kao ekonomska, privredna aktivnost, jeste širi pojam, jer pored ugovora o lizingu, koji uređuje prava i obaveze davaoca i primaoca, obuhvata i čitav niz drugih ugovora i njima regulisanih odnosa (povodom kupovine i isporuke predmeta lizinga, zatim odnose davaoca, odnosno, isporučioaca sa svojim finansijerima, osiguranje, refinansiranje, itd.), među kojima je svakako najvažniji odnos između isporučioaca i davaoca.

Sa druge strane, čitava operacija se realizuje putem ugovora, pravnog osnova posla kojim se uređuje odnos između ugovornih strana, i regulišu njihova prava i obaveze. U tom smislu ugovor o finansijskom lizingu je ugovor između davaoca i primaoca lizinga i nalazi se i vremenski i suštinski na početku čitave operacije. Ovi termini ipak ostaju povezani, jedan drugog upotpunjuju, i samo jedinstveno posmatrani mogu da daju jasnu i preciznu sliku o pojmu koji, svojom složenošću i specifičnošću, često izaziva zabunu.

Razgraničenje od srodnih pravnih poslova

1. Operativni lizing. Najveće specifičnosti finansijskog lizinga, u odnosu na operativni, ispoljavaju se u vidu trostranog odnosa između davaoca, primaoca i isporučioaca, načina izračunavanja lizing naknade i postojanja osnovnog (bazičnog, neotkazivog) roka trajanja. Operativni lizing, u suštini, predstavlja klasičan zakup. Davalac lizinga, kod ovog modela, je i isporučilac (najčešće i proizvođač) predmeta ugovora. Naknada kod ove vrste lizinga je upravo to – novčana zamena za pravo korišćenja predmeta. Kod finansijskog lizinga, naknada je određena tako da naročito uzme u obzir amortizaciju celine ili pretežnog dela opreme, sve troškove i određeni profit. Otuda ona ima karakter cene. Operativni lizing nema osnovni rok (u principu se može otkazati u svakom trenutku), traje po pravilu kraće, a, pored toga, rizike kao i troškove održavanja stvari često prebacuje na davaoca (isporučioaca)

2. **Kupoprodaja sa obročnom otplatom cene.** Većih sličnosti između ova dva instituta ima jedino ako je reč o ugovoru o finansijskom lizingu koji sadrži opciju kupovine. U tom slučaju, i korisniku lizinga i kupcu predmet se predaje unapred, a cena se ne isplaćuje odjednom nego u obrocima, u određenim vremenskim intervalima. Razlika je, međutim, u tome što kupac stiče pravo svojine u momentu kada mu je stvar predata, a korisnik lizinga tek nakon što isplati iznos lizing naknade (celokupan, ili iznos oko koga se sa davaocem dogovorio).

3. **Kupoprodaja sa zadržavanjem prava svojine (*pactum reservati domini*).** Zadržavanje prava svojine kod ove vrste kupoprodaje služi, isto kao i kod lizinga, kao sredstvo obezbeđenja. Bez obzira na predaju stvari, kupac postaje vlasnik tek po isplati cene, a rizike vezane za stvar snosi od trenutka predaje. Prodavac, u slučaju docnje kupca, ima ovlašćenje da zahteva povraćaj stvari. Zaštitu uživa i u slučaju otuđenja predmeta (revandikaciona tužba) i stečaja kupca (izlučna tužba). Sve ove osobine govore o velikoj sličnosti dva instituta. Razlika ostaje, sa jedne strane, u ovlašćenjima kupca i korisnika lizinga (kupac, prema stavu domaće teorije, ima samo državinu stvari, bez prava upotrebe i pribiranja plodova) i, sa druge, u svrsi ova dva pravna posla. Ugovor o finansijskom lizingu ne mora imati za posledicu prenos prava svojine.

4. **Ugovor o novčanom kreditu.** Korisnici lizinga i kredita svoju glavnu obavezu iz ugovora ispunjavaju plaćanjem određene količine novca koja im je, na određeni način, unapred stavljena na raspolaganje, i koja se otplaćuje u ratama u periodu što odgovara vremenu amortizacije kredita. Međutim, osnovna razlika u predmetu ovih ugovora (kod zajma to je potrošna, a kod lizinga nepotrošna stvar), utiče i na karakter obaveza korisnika. Korisnik kredita dobija novac u svojinu, vraća ga u istoj količini i sa nesmanjenom vrednošću, a primalac lizinga, koji ne dobija predmet u svojinu, vraća ga sa smanjenom vrednošću.

Osnovne karakteristike posla finansijskog lizinga

Definicija

Posao finansijskog lizinga je pravni posao u kome *jedna strana (davalac lizinga), na osnovu specifikacije druge strane (korisnika-primaoca lizinga), zaključuje ugovor (ugovor o isporuci) sa trećom stranom (isporučiocem), na osnovu koga nabavlja opremu pod uslovima koje je, ukoliko se odnose na njegove interese, odobrio korisnik i zaključuje ugovor (ugovor o lizingu) sa korisnikom lizinga, prenoseći na njega pravo korišćenja ove opreme, u zamenu za plaćanje naknade.*³

Posao finansijskog lizinga realizuje se zaključenjem dva ugovora između tri subjekta. Ti subjekti su *isporučilac*, odnosno proizvođač opreme,

3 UNIDROIT Convention on International Financial Leasing, Ottawa, May 1988.

zatim **davalac lizinga**, odnosno finansijer posla (najčešće banka ili druga finansijska institucija ili lizing kompanija čija je osnovna delatnost finansiranje lizing poslova) i **primalac** (korisnik) **lizinga**, fizičko ili pravno lice, koji opremu može da nabavlja za profesionalne ili lične potrebe.

U praksi, transakcija najčešće započinje kontaktom između budućeg korisnika i isporučioaca, u okviru koga oni utvrđuju opremu koja će biti predmet oba ugovora, njenu specifikaciju, sve tehničke i tehnološke pojedinosti i, na kraju, cenu. Nakon postizanja saglasnosti sa isporučiocem (ili istovremeno sa tim), korisnik se obraća davaocu, sa njim zaključuje ugovor o lizingu, prema kome se davalac obavezuje da sa isporučiocem zaključi ugovor o kupoprodaji, i od isporučioaca opremu otkupi (na osnovu specifikacije i uslova koje su utvrdili korisnik i isporučilac). Davalac se, dalje, istim ugovorom obavezuje da korisniku opremu preda na korišćenje, na određeni vremenski period, u zamenu za plaćanje lizing naknade. Vidimo da se davalac, kao ugovorna strana, pojavljuje u oba ugovora. Time on ostvaruje ulogu svojevrsnog finansijskog intermedijatora između sektora ponude i potražnje za investicionom opremom, koji svojim učesćem omogućava zatvaranje finansijske konstrukcije.

Uspostavljanjem upravo ovakvog trostranog odnosa omogućava se ostvarivanje interesa i maksimizacija efekata poslovanja svih učesnika lizing posla. Isporučilac na taj način uspeva da proda svoju robu (u nekim slučajevima po narudžbini, dakle, robu koja još uvek ne postoji – prodaja buduće stvari) odmah, finansijski stabilnom, sigurnom kupcu. Primalac dobija neophodna osnovna sredstva za proizvodnju (koja otplaćuje od dobiti ostvarene upravo njihovim iskorišćavanjem u procesu proizvodnje), ne angažujući pri tom sopstvenu kapitalnu bazu, odnosno, ne stupajući u nepovoljne kreditne aranžmane. Konačno, finansijska organizacija plasira svoja sredstva pod povoljnim uslovima, ne izlažući se preteranom kreditnom riziku koji se, u ovom slučaju, neutrališe zadržavanjem najboljeg mogućeg sredstva obezbeđenja – prava svojine nad stvari.

Bitni elementi

Bitni elementi ugovora su oni elementi o kojima ugovorne strane moraju postići saglasnost da bi ugovor proizvodio pravno dejstvo. To je minimum koji je neophodan za postojanje ugovora. Za ugovor o finansijskom lizingu važe opšta pravila o elementima ugovora koji mogu biti bitni sastojci (***essentialia negotii***), prirodni sastojci (***naturalia negotii***) i slučajni sastojci (***accidentalia negotii***). Ipak, autonomijom volje ugovornih strana, svaki sastojak može dobiti snagu bitnog elementa, kad je to rezultat saglasnosti njihovih volja.

Kao bitni elementi ugovora o lizingu pojavljuju se, po pravilu, ***precizno određenje predmeta lizinga, iznos naknade koju plaća primalac lizinga, iznos***

pojedinih rata, njihov broj i vreme plaćanja, kao i rok na koji je ugovor zaključen.

Predmet lizinga je pokretna ili nepokretna nepotrošna stvar (najčešće oprema, postrojenja, vozila), koja u ugovoru mora biti jasno i precizno određena. Specifikacija predmeta je često ugovorom veoma detaljno regulisana, jer je u interesu svih učesnika posla da se preduprede sporovi vezani za kasnije eventualne nesaobraznosti stvari.

Drugi bitan element, lizing naknada, jeste novčani ekvivalent koristi koju primalac ostvaruje ekonomskom eksploatacijom stvari. Ona obuhvata odgovarajući deo nabavne cene opreme, uvećane za iznos svih troškova i kamata, plus određeni profit. Jedna od osnovnih specifičnosti finansijskog lizinga ogleda se upravo u činjenici da se lizing naknada utvrđuje prvenstvenim uzimanjem u obzir amortizacije celine ili najbitnijeg dela vrednosti predmeta lizinga.⁴ Naknada se uvek isplaćuje u obrocima, u određenim vremenskim intervalima (mesečno, kvartalno, polugodišnje, nekada i godišnje) i, po pravilu, u novcu. Ukupan iznos lizing naknade prelazi početnu nabavnu cenu opreme i ostale troškove, donoseći na taj način profit, što je sa aspekta davaoca osnovni motiv učestvovanja u poslu.

Postojanje osnovnog, bazičnog, neotkazivog roka trajanja, predstavlja ne samo bitan element ovog ugovora, već istovremeno možda i najvažniji kriterijum razlikovanja od drugih, sličnih ugovora, pre svega ugovora o operativnom lizingu. Rok najčešće iznosi 60% do 90% ekonomskog veka amortizacije, koji zavisi od vrste stvari, i utvrđuje se računovodstvenim standardima. Do isteka ovog roka, ugovor o finansijskom lizingu ne može se otkazati.

Pored pomenutih bitnih elemenata, ugovor o lizingu može sadržati i odredbe kojima se regulišu mesto, vreme i način predaje predmeta lizinga, podatak o svojini na predmetu lizinga, označenje strane koja treba da ga osigura i rizike od kojih treba da bude osiguran, način prestanka ugovora, opciju kupovine, ukoliko su se ugovorne strane o tome sporazumele, evidenciju predmeta lizinga u skladu sa računovodstvenim, poreskim i carinskim propisima, troškove transporta predmeta lizinga, njegove montaže i demontaže i tekućeg održavanja, zamene delova, servisa i tehničko-tehnološkog unapređenja, obučavanje osoblja primaoca lizinga za korišćenje predmeta lizinga, kao i druge elemente o kojima ugovorne strane postignu saglasnost.

U tim okvirima, potrebno je posebno istaći da opcija kupovine predmeta lizinga nije bitan element ugovora, jer po isteku lizing ugovora davalac i primalac mogu sporazumno izabrati jednu od alternativa: da primalac opremu vrati davaocu; da nastavi da je koristi (da ugovor bude produžen, najčešće uz smanjenje lizing naknade); da oprema bude zamenjena novom; ili da primalac lizinga opremu otkupi. Opcija kupovine može biti ugovorena inicijalno, prilikom

4 UNIDROIT Konvencija o finansijskom lizingu, 1.1.2.c.

zaključenja ugovora, u toku njegovog izvršenja, ili naknadno, po isteku ugovora. Prilikom kupovine, pravi se razlika da li je cena predmeta lizinga u potpunosti pokrivena ukupnim iznosom lizing naknada, ili ne. Ukoliko jeste, tada se i formalno zaključuje ugovor o kupoprodaji, i predmet prelazi u svojinu primaoca, bez plaćanja dodatne naknade. Ukoliko ne, utvrđuje se iznos naknade koji primalac treba da plati, kako bi postao vlasnik.

O tome da opcija kupovine nije nužan element lizinga, svedoči podatak da u nekim pravnim sistemima uključivanje te mogućnosti menja pravnu prirodu lizinga (u SAD, postojanje ove opcije može dovesti do toga da se takav pravni posao na smatra lizingom – true lease, već kupoprodajom sa zadržavanjem prava svojine – security interest), dok drugi čak izričito zabranjuju ugovaranje ovakve mogućnosti (V. Britanija).⁵

Zbog potreba sigurnosti pravnog prometa, obzirom na to da, po pravilu, za predmet imaju dobra velike vrednosti, u najvećem broju zemalja postavlja se zahtev da lizing ugovori budu zaključeni u pisanoj formi. Ovde je reč o formi kao uslovu punovažnosti ugovora (forma ad solemnitatem).

Pravne osobine

Ugovor o finansijskom lizingu spada u :

1. imenovane ugovore – zakon ga najčešće predviđa i uređuje njegovu sadržinu;
2. formalne ugovore – pisana forma je obavezna;
3. dvostrane ugovore – stvara uzajamne obaveze za obe ugovorne strane;
4. teretne ugovore – korisnik daje naknadu za korist koju prima od davaoca;
5. komutativne ugovore – u trenutku zaključenja poznata je visina i uzajamni odnos davanja;
6. ugovore sa trajnim izvršenjem – izvršenje obaveza se prostire u vremenu, tako da se obaveze sastoje iz više akata činjenja ili davanja;
7. ugovore intuitu personae – lična svojstva ugovornika predstavljaju odlučujući element njihove saglasnosti, tako da je i izvršenje ugovora strogo vezano za ličnost ugovornika;
8. kauzalne ugovore – vidljivo je označen i njegov cilj, tako da se tačno zna zbog čega se stranke obavezuju;
9. ugovore po pristupu – jedna, ekonomski jača strana (davalac), unapred određuje elemente i uslove ugovora, putem jedne opšte i stalne ponude, a druga strana samo pristupa tako učinjenoj ponudi.

⁵ Više o tome: I. Spasić, nav. delo.

Lizing poseduje osobine karakteristične i za još neke ugovore (prodaje na otplatu, kredita, ugovora o delu, punomoćstvu, agenturi), ali svaki pokušaj njegovog svodenja na neki od tih ugovora predstavlja u krajnjoj liniji pojednostavljivanje, zanemarivanje realnosti, tako da bi jedini ispravan zaključak mogao biti da je reč o ugovoru sui generis.

Prava, obaveze i odgovornosti ugovornih strana

Prava, obaveze i odgovornosti ugovornih strana iz ugovora o isporuci i lizingu raspoređene su, relativno ravnomerno, između isporučioaca, davaoca i primaoca lizinga. Osnovna obaveza davaoca lizinga, kao finansijera, je da od isporučioaca kupi predmet lizinga prema specifikaciji i pod uslovima koje je odredio primalac, izvrši isplatu kupovne cene, i ustupi ga na korišćenje primaocu. Ukoliko davalac ne izvrši ovu obavezu, primalac ima pravo na raskid ugovora i naknadu štete.

Sledeća obaveza je pružanje zaštite od pravnih nedostataka stvari (zaštita od evikcije). Uznemiravanje pozivanjem na neko pravo, koje je postojalo pre sticanja stvari, za koje primalac nije znao, ometa njegovu mirnu državinu i mogućnost da stvar upotrebljava, pa je davalac dužan da mu pruži zaštitu.

Davalac ima pravo da potraživanje lizing naknade, pravo svojine na predmetu lizinga kao i sva ostala prava iz ugovora prenese na treće lice, o čemu mora obavestiti primaoca. Bez obzira na prenos, korisnik zadržava pravo korišćenja predmeta do isteka ugovora. Osnovna obaveza primaoca je plaćanje lizing naknade, na način i u vreme predviđeno ugovorom.

Primalac ima obavezu da primi isporučenu opremu (u praksi najčešće direktno od isporučioaca), da je postavi na ugovoreno mesto i na način koji odgovara njenoj prirodi i nameni. Davalac ima pravo da kontroliše postavljanje i upotrebu opreme. Svaka izmena na opremi, bitna za njen izgled, suštinu i namenu, zahteva prethodnu saglasnost davaoca.

Korisnik može stvar da daje trećim licima na upotrebu ili u pod-lizing samo uz pismenu saglasnost davaoca. U slučaju davanja stvari drugome, korisnik i dalje odgovara davaocu za sve obaveze iz lizing ugovora.

Sve troškove u vezi sa opremom (troškove održavanja u stanju upotrebljivosti i funkcionalnosti) snosi korisnik. U praksi se često predviđa obaveza korisnika da o svom trošku, sa isporučiocem ili trećim licem, zaključi poseban ugovor o održavanju.

Korisnik ne može vršiti kompenzaciju svojih potraživanja prema davaocu sa obavezama iz ugovora o lizingu, a predmet ugovora ne može zadržati po osnovu retencije.

Lizing ugovori često sadrže klauzule kojima se predviđaju dodatne obaveze primaoca. Tako se, skoro bez izuzetka, predviđa obaveza osiguranja

opreme (najčešće od gubitaka, oštećenja ili od odgovornosti za štetu koju oprema nanese trećim licima). Opšta je tendencija da sve troškove, pa i troškove osiguranja snosi primalac.

Po isteku ugovora, primalac ima obavezu da opremu vrati davaocu u stanju u kojem je bila prilikom prijema, pri čemu se uzimaju u obzir promene koje su nastupile kao normalno trošenje i habanje usled redovne upotrebe.

Odgovornost primaoca za neizvršenje ugovornih obaveza, pre svega u pogledu lizing naknada, uvek je veoma detaljno regulisana ugovornim odredbama. U tom smislu, najčešće se predviđa da, ukoliko korisnik zakasni sa plaćanjem rate, sve preostale rate lizing naknade dospevaju za naplatu, a davalac lizinga stiče pravo na raskid ugovora bez otkaznog roka i povraćaj predmeta lizinga. Od ukupnog iznosa svih naknada odbija se jedan deo, koji izražava vrednost predmeta u trenutku raskida ugovora. Davalac ima pravo i na naknadu eventualne štete.

Zaštita davaoca posebno je naglašena u slučaju stečaja primaoca lizinga, obzirom na mogućnost da predmet lizinga uđe u stečajnu masu. Davalac tada ima pravo na izdvajanje predmeta iz stečajne mase (izlučnom tužbom), a da bi se izbegli svi nesporazumi koji u praksi mogu nastati, često se lizing ugovorom predviđa obaveza jasnog i nesumnjivog označavanja da je reč o opremi u vlasništvu davaoca lizinga. Sami načini označavanja mogu biti različiti, u nekim slučajevima je dovoljna oznaka na samoj opremi, nekad se zahteva objava u javnim glasilima, a u nekim zemljama postoje i posebni registri u kojima se vodi evidencija lizing ugovora i njihovih predmeta.

Posebnu specifičnost predstavlja položaj isporučioaca koji, iako je u ugovornom odnosu samo sa davaocem, ima određene obaveze i prema primaocu lizinga (primalac i isporučilac, u stvari, međusobno "posluju", a davalac je tu da omogući stvaranje uslova za maksimalno zadovoljenje interesa obe strane).

Prema opštim pravilima obligacionog prava, davalac bi primaocu, kao drugoj ugovornoj strani, trebalo da odgovara za isporuku opreme, njenu valjanost, kao i sve druge radnje, ali ovde to nije slučaj. Ipak, u poslu finansijskog lizinga, davalac je samo investitor, koji po pravilu nema učešće u izboru isporučioaca, nema neposredan kontakt sa opremom, niti se u nju razume. Upravo u toj činjenici leži razlog preraspodele odnosa ugovornih obaveza i prenosa dela odgovornosti na isporučioaca.

Davalac, ukoliko drukčije nije ugovoreno, ne odgovara za neisporuku, docnju u isporuci, kao ni za materijalne nedostatke (fizičke mane) predmeta lizinga. U tom slučaju, primalac lizinga može odbiti prijem isporuke ili raskinuti ugovor o lizingu i ima pravo na naknadu štete. Ako raskine ugovor, primalac lizinga ima pravo na povraćaj naknade koju je platio u skladu sa ugovorom o lizingu, umanjene za iznos naknade za korist koju je primalac lizinga imao od predmeta lizinga. Drugim rečima, ukoliko isporučilac ne isporuči predmet lizin-

ga, ako ga isporuči sa docnjom ili ako predmet lizinga ima materijalni nedostatak, primalac lizinga ima prema isporučiocu ista prava koja bi, prema opštim pravilima obligacionog prava, imao da je bio strana u ugovoru sa isporučiocem.

Davalac lizinga, po osnovu ugovora o lizingu, po pravilu, ne odgovara trećim licima za smrt, telesne povrede ili štetu na imovini, prouzrokovanu predmetom lizinga, čime, međutim, nije isključena njegova odgovornost prema trećim licima u svojstvu vlasnika stvari.

Kao poslednja specifičnost lizing ugovora javlja se pitanje snošenja rizika u vezi sa opremom. Prema opštim pravilima, u skladu sa načelom res perit domino (stvar propada vlasniku), sve rizike bi snosio davalac lizinga, u ovom slučaju vlasnik. Situacija je kod lizinga upravo obrnuta, jer svi lizing ugovori, bez izuzetka, snošenje rizika prebacuju na primaoca. Razdvajanje “ekonomskog od pravnog pojma svojine”, logično dovodi do zaključka da onaj koji koristi i upravlja stvarima treba da snosi i rizike tog korišćenja. Pod rizicima se pre svega podrazumevaju dva najvažnija, a to su rizik slučajne propasti ili oštećenja stvari (usled više sile ili slučaja) i rizik prevremene zastarelosti.

UNIDROIT Konvencija o međunarodnom finansijskom lizingu

Sa razvojem procesa globalizacije u svetskoj trgovini, dolazi do poslovnog povezivanja subjekata iz različitih delova sveta i usložnjavanja njihovih međusobnih odnosa. Određene poslovne transakcije vremenom prirodno prevazilaze nacionalne okvire i počinju da nalaze polje svoje primene na međunarodnom nivou. Svetsko tržište je, počev od sedamdesetih godina dvadesetog veka, postalo mesto susretanja ponude i tražnje za različitim oblicima roba, usluga i kapitala, i počelo sve jasnije da postavlja zahteve za jedinstvenim pravilima regulisanja, suprotstavljajući se tako partikularnim barijerama i ograničenjima. Kao rezultat tog procesa, javlja se ideja za unifikacijom poslovnog prava na međunarodnom nivou. Specifičnosti pojedinih pravnih sistema i nacionalnih zakonodavstava sve više gube na atraktivnosti i postaju balast, primoravajući na taj način poslovne subjekte da se okrenu međunarodnim organizacijama da bi zadovoljili svoje potrebe.

Jedna od tih organizacija je UNIDROIT (Međunarodni institut za unifikaciju privatnog prava), sa sedistem u Rimu, koji 1974. započinje, a 1988. završava rad na Konvenciji o međunarodnom finansijskom lizingu. Konvencija je nastala kao izraz potrebe da se poslovi finansijskog lizinga, koji imaju veliki međunarodni značaj, uredi na jedinstven način, da se time pruži adekvatna zaštita učesnicima, kako ne bi bili žrtve shvatanja, tretmana i sankcionisanja lizinga koji se razlikuju od zemlje do zemlje.

Prilikom izrade Konvencije, u najvećoj meri su uvažavana i preuzimana rešenja iz poslovne prakse, uz ispravan stav da je reč o rešenjima koja izražavaju suštinu posla i prave potrebe subjekata koji u njemu učestvuju. Jedan od motiva je bio da se poboljša položaj primalaca lizinga, koji su, pritisnuti potrebama a suočeni sa tipskim uslovima davalaca (ekonomski mnogo jače strane), često pristajali na za njih nepovoljne zahteve. U tome se samo delimično uspeo, jer tekst Konvencije i dalje u nekim pojedinostima narušava ravnotežu na njihovu štetu.

Predmet lizing ugovora može biti svaka oprema koja služi profesionalnim, a ne ličnim, porodičnim ili domaćim potrebama korisnika. Konvencija se odnosi samo na poslove finansijskog lizinga čiji su predmet pokretne stvari. Bez obzira na značaj lizinga nepokretnosti, njihov poseban pravni režim, kao i značaj koji oni imaju za svaku zemlju, uticali su da oni ne budu obuhvaćeni konvencijom, kako njena primena ne bi bila blokirana još u samom početku. Pored toga, konvencija se ne odnosi na brodove i vazduhoplove.

Zbog svog međunarodnog značaja, regulisan je samo finansijski, dok je druga vrsta lizing poslova, operativni, izostavljena. Operativni lizing ima bitno drugačije karakteristike, veoma podseća na zakup, a nije previše složen, ni značajan da bi ga trebalo posebno uređivati (operativni lizing – dva subjekta, proizvođač opreme je istovremeno i davalac, nema neotkazivog roka, nema pune amortizacije predmeta za vreme lizing ugovora, rizike i troškove snosi davalac, itd.). Polje primene konvencije ograničeno je na lizing poslove kod kojih je ispunjen uslov da je poslovno sedište davaoca i korisnika u različitim državama i jedan od sledeća dva uslova – da su države u kojima je poslovno sedište davaoca, korisnika ili isporučioca potpisnice konvencije, ili da su i ugovor o isporuci i ugovor o lizingu regulisani pravnim pravilima države, potpisnice konvencije.

Konvencijom, u najvećem delu, dominira načelo dispozitivnosti određaba. Može se čak isključiti primena cele konvencije, pod uslovom da sva tri subjekta daju saglasnost. Imperativne su jedino odredbe o odgovornosti davaoca za pravne nedostatke stvari, i o određivanju visine naknade štete nastale bitnim neizvršenjem od strane korisnika.

Obzirom na to da Konvencija u najvećoj meri (izuzev nekih pojedinosti) kodifikuje pravila poslovne prakse, prava, obaveze i odgovornosti uređene su na uobičajen način, koji ne odstupa od prethodno iznetih rešenja.

Postojanje međunarodnog izvora prava u bilo kojoj, pa i u oblasti finansijskog lizinga, navodi na zaključak da je reč o vrlo značajnoj, često upotrebljavanoj transakciji, za koju je zainteresovan veliki broj subjekata širom sveta. Upravo zbog toga, dobro je što je u normativnom regulisanju takvog posla učešće uzelo jedno visoko stručno nadnacionalno telo koje je, sledeći interese samih aktera i prihvatajući već primenjena rešenja, ovakve specifične odnose "ozvaničilo", stalo svojim autoritetom iza njih, i pomoglo da finansijski lizing proširi polje svoje primene.

Najveću korist iz toga mogu imati upravo zemlje u razvoju, koje se najčešće pojavljuju u ulozi primaoca lizinga. Na taj način one mogu da stave ovaj posao u funkciju svog ekonomskog razvoja, jer je to možda i jedina šansa da pribave neophodna savremena sredstva za proizvodnju.

Regulativa finansijskog lizinga u domaćem pravu

Finansijski lizing, kao ni mnogi drugi instrumenti savremenog poslovnog prometa, dugo vremena nije bio predviđen domaćim pravom. Oblik privrednog sistema, kao i nepostojanje tržišne orijentacije nisu bili pogodna sredina za razvoj lizing poslova, a samim tim ni odgovarajuće pravne regulative. Jedini propis u kome se pominjao lizing (izjednačen sa zakupom), bio je Zakon o spoljnotrgovinskom poslovanju.⁶

Zakon o obligacionim odnosima poznaje, istina, neke srodne institute o kojima je bilo reči (zakup, kupoprodaja sa obročnom otplatom cene, pactum reservati dominii, itd.), ali složenost posla, kao i potrebe pravne sigurnosti zahtevaju jedinstvenu regulativu svih aspekata lizinga u okviru jednog zakona.

Iz tih razloga, u Srbiji je 2003. donet Zakon o finansijskom lizingu,⁷ baziran na savremenim rešenjima i, pre svega, UNIDROIT konvenciji. Na taj način, stvorena je čvrsta legislativna podloga za pokretanje poslova finansijskog lizinga i u našoj zemlji.

Zaključak

Na kraju analize posla finansijskog lizinga, može se konstatovati da je reč o neodvojivom delu savremenog poslovnog prometa, koji predstavlja značajan i povoljan instrument za obavljanje aktivnosti privrednih subjekata ali istovremeno i pitanje od nacionalnog značaja, kome bi jedna zemlja u tranziciji, kao što je naša, trebalo da posveti naročitu pažnju. U uslovima stagnacije domaće privrede, prouzrokovane pre svega tehnološkom zaostalošću, koja se ispoljava naročito na planu nekonkurentnosti na svetskom tržištu (deficit spoljnotrgovinskog bilansa – minimalan izvoz), i nedostatka sredstava za kapitalna ulaganja u investicionu opremu, lizing se pojavljuje kao veoma atraktivno sredstvo, provereno upravo u takvim uslovima.

Ostaje nada da će praktično rešenje ekonomija i pravnih poredaka zemalja kojima težimo, poslužiti kao instrument za realizaciju tog cilja.

6 Službeni list SRJ, 46/92, 49/92, 16/93, 29/97, 59/98, 44/99, 53/99, 55/99, 73/2000, 23/2001, deo "Privremeni izvoz i uvoz", čl. 44 stav 2, 3, 4 lizing-zakup.

7 Zakon o finansijskom lizingu, Službeni glasnik Republike Srbije, 55/2003.

Literatura

1. *Leasing Law in the European Community*, ed. H.Rosen, London, Euromoney Publications PLC, 1991.
2. R. M. Goode, *Commercial Law*, Penguin Books, 1982.
3. R. Anderson, I. Fox, D. Twomey, *Business Law*, Cincinnati, Ohio, 1987.
4. M. Vasiljević, *Poslovno pravo*, Beograd, 2001.
5. M. Draškić, *Međunarodno privredno ugovorno pravo*, Beograd, 1990.
6. I. Spasić, *Ugovor o lizingu*, doktorska teza, Beograd, 1990.
7. M. Đurđević, *Ugovor o lizingu*, *Pravo i privreda* 9–12, 2002.8.
UNIDROIT Convention on International Financial Leasing, Ottawa, 1998.

Aleksandar Zaric

THE LAW ON FINANCIAL LEASING

Summary

For the purposes of this Law, financial leasing transaction shall mean a transaction in which the Lessor:

1) enters into an agreement with the Supplier of the Leasing Object chosen by the Lessee, pursuant to the specifications provided by the Lessee and under the terms approved by the Lessee so far as they concern his interests, under which the Lessor acquires title to the Leasing Object [hereinafter referred to as: the Supply Agreement];

2) enters into a financial leasing agreement with the Lessee, granting to the Lessee the right to possession and use of the Leasing Object for the agreed period of time in return for the payment of the agreed rentals in the agreed installments by the Lessee [hereinafter referred to as: the Leasing Agreement].

Key words: financial leasing, law, agreement

Ivan Raković

Tutor: *prof. dr Goran Petković*

Ekonomski fakultet u Beogradu

PROBLEMI U RAZVOJU ELEKTRONSKE TRGOVINE U SCG I MOGUĆNOSTI ZA NJIHOVO PREVAZILAŽENJE

Uvod

Tržište kod nas, kao i tržišta u okruženju, doživljavaju transformaciju zbog mnogobrojnih procesa, kao što je globalizacija, stvaranje tržišne privrede posle godina planske privrede, priključenje EU i dr. Nova pravila na tržištu, ali i nove tehnologije, uzdrmale su način poslovanja firmi i primorale ih da sadašnje poslovanje prilagode novonastalom stanju, ako žele da ostanu konkurentne. Pojava elektronske trgovine vezuje se za razvoj i masovnu primenu interneta tokom devedesetih, kao i nastanak "digitalne" ekonomije, ekonomije zasnovane na velikoj primeni računara i informatike. Klasična definicija predstavlja poslovanje (biznis) kao razmenu roba i usluga, najčešće za novac. Elektronsko poslovanje je nadogradnja klasičnog modela poslovanja.

Elektronska trgovina (e-commerce)

Elektronska trgovina predstavlja primenu digitalne tehnologije podstvom interneta, kodiranja proizvoda u ostvarivanju prodajno-kupovnih odnosa. E-commerce (Electronic Commerce EC – elektronska trgovina) je kupovina ili prodaja dobara ili usluga putem interneta, naročito putem servisa World Wide Web. U praksi se ovaj termin često koristi umesto novijeg termina e-business, što znači poslovanje putem interneta. Termin e-commerce može se definisati i kao proces upravljanja on-line finansijskim transakcijama od strane pojedinaca ili kompanija. Ovaj proces uključuje kako maloprodajne, tako i veleprodajne transakcije. Termin on-line je sinonim za internet (biti na liniji = biti na internetu). Fokus e-Commerce-a je u sistemima i procedurama pomoću kojih dolazi do razmene različitih finansijskih dokumenata i informacija.

Ovi sistemi uključuju transakcije:

- kreditnim karticama,
- e-cash (elektronska gotovina),
- e-billing (elektronsko plaćanje),
- e-cheques (elektronski čekovi),
- electronic invoices (elektronski računi),
- narudžbine i finansijske izjave.

Preteča elektronske trgovine je tehnologija elektronske razmene podataka (EDI) Electronic Data Interchange (EDI) je razmena poslovnih podataka gde se koristi razumljivi format ovih podataka. Ovaj sistem razmene podataka je prethodio pojavi interneta i obično se koristio u razmeni podataka između korisnika koji su međusobno već bili u kontaktu (sistem 1 na 1).

Problemi

Problemi sa kojima se susrećemo prilikom uvođenja elektronskog poslovanja, mogu se podeliti u dve kategorije:

- globalni problemi,
- lokalni problemi.

Globalne probleme možemo smatrati za objektivne (univerzalne), jer njihovo pojavljivanje ne zavisi od zemlje (veličine ili stepena razvijenosti njene privrede). Karakteristični su za sve zemlje sveta i njihovo rešavanje uglavnom zavisi od najrazvijenijih zemalja. Prirodno, one su, zbog svojih tehnoloških i kadrovskih potencijala, ali i stepena penetracije elektronskog poslovanja u okviru svojih privreda, najzainteresovanije za njihovo rešavanje.

Najozbiljniji problemi ovakve vrste su:

- slaba zaštita podataka,
- krađa brojeva kreditnih kartica,
- virusi,
- rizik poslovanja (hakeri).

Zaštita podataka predstavlja najveću prepreku razvoju elektronske trgovine kako u svetu tako i u našoj zemlji. Milionske štete nastaju svake godine zbog propusta prilikom zaštite podataka u firmama i institucijama širom sveta. Poslednjih godina ulažu se veliki naponi kako bi se posledice ovog problema sanirale.

Tokom istorije elektronskog poslovanja težište zaštite podataka bilo je na strani samih korisnika poslovnih aplikacija. Smatralo se da su sami korisnici poslovnih aplikacija odgovorni za kvalitet i sigurnost podataka na svojim računarima, u svojim firmama, institucijama itd. To je dovelo do nastanka velikog broja firmi koje se bave sigurnošću i zaštitom podataka svojih klijenata. Ovo je tržište vredno nekoliko milijardi dolara i ima dalju tendenciju rasta, s obzirom na porast broja korisnika interneta, a samim tim i rasta obima elektronskog poslovanja.

Međutim, poslednjih nekoliko godina, učestale kritike korisnika na račun firmi proizvođača poslovnih aplikacija, ali i mnogobrojne sudske tužbe materale su vodeće proizvođače programa da ulože dosta napora i novaca kako bi se štete, koje su nastale usled propusta u zaštiti podataka, minimizirale.

Krađa brojeva kreditnih kartica je takođe ogroman problem, jer utiče na poverenje u ovakav vid trgovine. Čak 30% korisnika interneta nije kupovalo online zbog nepoverenja u sistem zaštite kreditnih kartica. Posebno su u nezgodnoj situaciji razvijene zemlje, jer je broj kreditnih kartica u ovim zemljama veoma veliki, tako da i najmanji problem ovakve vrste može da ugrozi poverenje u sistem elektronske trgovine, a samim tim i uspori značajno njen razvoj.

Kompjuterski virusi su nezaobilazan činilac vezan za elektronsku trgovinu. Kompjuterski virus predstavlja program ili deo koda koji se instalira na kompjuter i izvršava se bez znanja korisnika.

Šteta na koju se obično pomisli, kada se spomenu kompjuterski virusi, jesu izbrisane ili pokradene baze podataka, ukradeni brojevi kreditnih kartica i dr. Međutim, šteta može biti i drugačije prirode, a to su virusi koji blokiraju internet formiranjem velikog broja beskorisnih poruka, čime zaguše internet saobraćaj, prouzrokujući njegovo preopterećenje i na kraju blokiranje. Firme mogu imati znatne troškove vezane za ponovno dovođenje u pređašnje stanje, kao i štetu nanetu imidžu i poverenju kompanije kod kupaca. Ovakvi zastoji, koji mogu trajati od nekoliko sati do jednog dana, prouzrokuju štete koje se mogu meriti i u milijardama dolara. U najgorem slučaju, sve ovo može prouzrokovati značajan pad vrednosti akcija na berzi. Posebno su osetljive firme čije poslovanje velikim delom zavisi od interneta (elektronske prodavnice, berze, velike korporacije itd.), jer prekidi u poslovanju skupo koštataju ove firme.

Najbolji primer je poznati virus "I LOVE YOU", koji je naneo štetu od 10 milijardi dolara širom sveta. Neke od veoma posećenih prezentacija takođe su doživele takve napade. Na primer, www.ebay.com je doživeo napad u vidu pritiska protoka informacija od 800 mbytes/s, što je osam puta više nego što je server u stanju da podrži, dok je www.yahoo.com u trenutku napada bio opterećen protokom od 1 gbyte/s, 24 puta više od normalnog saobraćaja.

Ovakvi napadi podrivaju poverenje u ovaj način poslovanja i usporavaju prelazak mnogih firmi na elektronsko poslovanje.

Kompjuterska zloupotreba jeste slučaj vezan za kompjutersku tehnologiju u kome je žrtva pretrpela ili je mogla pretrpeti gubitak, a počinitelac namerno izvukao ili je mogao izvući korist. Kompjuterski kriminal je široko rasprostranjen, brzo se širi, veoma je skup i u velikoj meri biva neotkriven. Zbog nedostatka odgovarajućih dokaza, izgleda da niko ne zna koliko je prisutan kompjuterski kriminal. On prati napredak nove tehnologije i pravnih modela u primeni zakona. Neki stručnjaci tvrde da je to ozbiljan problem zbog koga nastaju gubici koji dostižu milijarde dolara godišnje. U prilog tome može se citirati

izbeštaj FBI po kome samo 1% krivičnih dela vezanih za kompjuterski kriminal biva otkriveno, a od tog broja samo 12% prijavljeno.

Hakeri su nezaobilazni činilac u ovim vrstama kriminala. Kod njih se radi o nedozvoljenom pristupu fajlovima podataka koji su veoma dobro obezbeđeni, o nekorišćenju ili ometanju informacija samo da bi se dokazala sposobnost pojedinca da probije bezbednosne mere. Kako ovo može biti krivično delo ako informacija nije kopirana, izbrisana ili korišćena na bilo koji način? To je očigledno opasnost. Izveštaji iz SAD govore o upadu hakera u najosetljivije kompjuterske sisteme (Leveson, 1986).

Međutim, u cilju sprečavanja ili otkrivanja kompjuterskog kriminala, šteta prouzrokovana upadom hakera može se umanjiti kontrolom pristupa kompjuteru. To uključuje kontrolu pristupa kompjuterskom sistemu i prostorija u kojima su smešteni kompjuterski uređaji i terminali. Pristup kompjuterskom sistemu može se automatski kontrolisati korišćenjem lozinki, davanjem manjeg ili većeg ovlašćenja korisnicima da, na primer, traže određene informacije, da vide sve informacije u sistemu, da ažuriraju samo određene delove informacija, itd. Zapisivanjem, odnosno beleženjem svih ulazaka u sistem i njihovom proverom, neovlašćeni pristup se može otkriti.

Lokalni problemi predstavljaju poteškoće u razvoju elektronske trgovine karakteristične samo za našu zemlju. Zbog našeg kasnijeg uključivanja u proces tranzicije, mi smo u zaostatku u razvoju u odnosu na zemlje u okruženju. Međutim, jaz između nas i drugih zemalja u tranziciji može se smanjiti relativno brzo ako se razvoj elektronske trgovine postavi kao prioritet i ako se iskoriste njihova iskustva u razvoju kako bi se izbegle njihove greške. Neki koraci su već učinjeni na tom planu u Ministarstvu za saobraćaj i telekomunikacije formiranjem Sektora za prilagođavanje politike i propisa sa EU.

Problemi su:

- nepostojanje pravnog okvira,
- mali broj kreditnih kartica,
- mali broj računara,
- stanje internet veze (infrastruktura, mali broj linija, monopol, tarifna politika),
- neobaveštenost korisnika (marketing),
- nepostojanje statistike,
- mentalitet poslodavaca.

Kako je elektronsko poslovanje počelo da uzima maha, javili su se problemi zbog nepostojanja jedinstvene pravne regulative, ali i inicijative za njihovo prevazilaženje. Uočila se potreba da se osnovni pojmovi, procedure, integritet poruke, verodostojnost potpisa, sigurnost poslovanja i niz drugih pitanja jedinstveno regulišu.

Osnovni problem je zakonsko izjednačavanje elektronskog potpisa sa svojeručnim potpisom. Međunarodne i regionalne organizacije, shvatajući značaj elektronskog poslovanja, preko specijalizovanih i ekspertske grupe, studiozno su proučile šta treba regulisati i donele odgovarajuće preporuke i predložile model zakona. Prilikom razvoja domaćeg zakonodavstva iz oblasti elektronskog poslovanja, treba se ugledati na preporuke Komisije UN za međunarodno trgovačko pravo (UNCITRAL), koja je 1996. godine usvojila model zakona o elektronskoj trgovini. Centar za olakšavanje procedura i prakse u oblasti uprave, trgovine i transporta (CEFACT) je veoma angažovan na predlaganju standarda i drugih mera za uvođenje i primenu elektronskog poslovanja. Posebno treba obratiti pažnju na direktivu EU vezanu za pravno regulisanje elektronskog potpisa u okviru Evropske unije iz 1999. godine, koja je usvojena od strane Evropskog parlamenta 19.01.2000. godine. Zaključeno je da sve zemlje članice EU najkasnije do jula 2001. god usvoje potrebne zakone.

SAD, Velika Britanija, Nemačka, Italija, Francuska, Irska, Slovenija i niz drugih zemalja već su donele propise o elektronskom poslovanju.

U našoj zemlji se, u poslednje vreme, preduzimaju značajne i obimne aktivnosti na uvođenju tehnologije elektronskog potpisa u okviru određenih finansijskih institucija, kao početak uvođenja elektronskog platnog prometa. Na taj način Srbija je pokazala da može uspešno da prati svetske trendove u oblasti elektronske trgovine, ali je ostao nerešen problem prihvatanja elektronskog potpisa u okviru zakonske regulative SCG.

Domaći interesi za primenu elektronskog poslovanja u zemlji i svetu ukazali su na potrebu da se i u našoj zemlji stvore normativni preduslovi. Inicijativu za pripremu zakona je dao Savezni zavod za informatiku u avgustu 2000. godine, a obrazovana je i interesorska grupa za proučavanje potebe i izradu Nacrta zakona. Njen cilj je da, na osnovu iskustava drugih zemalja (prvenstveno iz EU, Slovenija i dr.), sačini predlog zakona koji bi odgovarao stanju u našoj privredi i njenim razvojnim mogućnostima.

Zaštitu sistema elektronskog poslovanja čini:

- **infrastruktura sistema sa javnim ključevima** (PKI – Public Key Infrastructure -sistem),
- **tehnologija elektronskog potpisa bazirana na asimetričnim sistemima,**
- **zaštita tajnosti podataka primenom simetričnih šifarskih sistema.**

PKI sistem predstavlja najvažniji aspekt sistema elektronskog poslovanja i trgovine, kao i savremenih finansijskih i korporacijskih računarskih TCP/IP mreža.

PKI sistem treba da obezbedi:

- **autentičnost informacija** (definisanje i provera identiteta pošiljaoca),
- **integritet informacija** (sprečavanje neovlašćene izmene informacija),
- **nemogućnost naknadnog poricanja transakcija,**
- **zaštitu tajnosti informacija** (sprečavanje otkrića njihovog sadržaja).

Prve tri gorenavedene funkcije realizuju se na bazi tehnologije elektronskog potpisa primenom asimetričnih šifarskih sistema, dok funkcija zaštita tajnosti realizuje primenom simetričnih šifarskih sistema.

U ovom trenutku, dominantan način plaćanja proizvoda i usluga na Mreži je kreditna kartica. Problem je što je broj kartica u našoj zemlji mali među odraslom populacijom, a kreditne kartice u najvećem broju slučajeva nemaju najmlađi korisnici. Zato što postoji nominalni iznos transakcije, mnogi trgovci neće prihvatiti kreditnu karticu za kupovine ispod nekog iznosa (MAXI diskont ispod 3.000 din.). Digitalna gotovina rešice oba problema. To je novac raspoloživ on-line i troši se isto tako lako kao gotovina u tržišnom centru.

Sledeći korak je formiranje potrošačkih klubova, u koje će se udruživati potrošači sa ciljem da zajednički, na osnovu sličnih interesovanja, obezbede količinski popust, posebne usluge ili posebne aranžmane sa stručnjacima za marketing.

Stanje u našim telekomunikacijama nije zadovoljavajuće sa stanovišta razvijenosti ovog sektora i njegove spremnosti da pruži odgovarajuće usluge na polju elektronske trgovine. Stepem digitalizacije telefonskih linija i mali broj telefonskih priključaka, kao i neprimerena tarifna politika predstavljaju već duži period kočnicu brzom razvoju ovakvog poslovanja. Posebno je loše to što su u pitanju telekomunikacije, grana koja se u svetu trenutno najbrže razvija i gde kašnjenje može skupo da košta državu.

Iskustva mnogih firmi se mogu svesti na primer Sintelona, gde se teškoće u funkcionisanju njihovog sistema elektronskog poslovanja pre svega pokazuju u problemu komunikacija (provajder, telefonske veze ...) Poseban problem je nemogućnost upotrebe ISDN linija u najvećem broju telefonskih centrala. Veoma često se javlja problem zagušenja telefonskih linija i nemogućnost uspostavljanja veze kada je potrebno, što je krivica provajdera.

Rešenje na dugi rok je privatizacija telekomunikacionog sektora.

Vlada u najskorije vreme treba da predstavi Zakon o telekomunikacijama i da pravno uredi ovu oblast, uvede konkurenciju Telekomu (kao monopolisti) i na taj način postavi uslove za nesmetan razvoj ove oblasti kod nas. Potrebno je definisati Agenciju za telekomunikacije, koja bi, kao nezavisno regulatorno telo, trebalo da uređuje oblast telekomunikacija, kao i način i postupak dodeljivanja licenci u ovoj oblasti.

Potrebno je takođe, razraditi politiku interkonekcije i regulatornih

instrumenata za primenu politike, uključujući model ugovora o interkonekciji, a strategiju razvoja interneta i tarifnu politiku treba postaviti kao prioritete.

Tarifna politika bi trebalo da bude predstavljena modelom koji bi bio u uslovima otvorenog tržišta. Potrebno je uvesti mehanizme zaštite potrošača dok se tržište potpuno ne liberalizuje.

Prognoze za trgovinu baziranu na Mreži su povoljne. Predviđanja se kreću od prognoze Forrester Research od 7,1 milijarde dolara za maloprodaju potrošačima, do prognoze Yankee Group od 10 milijardi, i skorašnje prognoze IDC-a od 40 milijardi. Institut za budućnost predskazuje da će se do 2005. godine 2,5% od ukupne maloprodaje vršiti on-line.

Zaključak

Elektronska trgovina u našoj zemlji je na samom početku, bez jasno definisane uloge u celokupnoj privredi. Nedostatak iskustva o uspesima i neuspesima domaćih e-commerce kompanija, uslovljava da znanje i pomoć u stvaranju uspešnih i pobedničkih e-commerce strategija potražimo u iskustvu drugih zemalja i na stranim tržištima, uzimajući u obzir stanje u našoj ekonomiji. Kao jedan od proizvoda rastućeg trenda globalizacije, elektronsko poslovanje treba ne samo da smanji geografska rastojanja, već i da poboljša komunikaciju između poslovnih partnera i kupaca. Nije nerealno očekivati da se ovaj vid poslovanja sve brže razvija i kod nas, jer firme koje ga primenjuju, šire svoje oblasti poslovanja i sigurno će u nekom budućem vremenu biti uzor ostalim firmama, koje strahuju da će ovakvo poslovanje biti promašena investicija i da će doneti samo gubitke.

Kao što intraneti pokreću uspehe mnogih web firmi, tako će trgovina između preduzeća pokretati celu oblast internet trgovine. Standardi će se uspostaviti, preduzeća koja se bave elektronskom trgovinom će rasti i učiti, a korisnici će se navići da koriste on-line naručivanje roba i usluga. Sinergistički efekat između elektronske veletrgovine i maloprodaje biće dodatni podsticaj za obe oblasti i kako njihov razvoj bude veći, navedene prognoze o elektronskoj trgovini će se možda pokazati kao konzervativne.

Ivan Rakovic

**OBSTACLES TO THE DEVELOPMENT OF E-COMMERCE
IN SERBIA AND MONTENEGRO**

Summary

The present work is aimed at exploring the obstacles to the development of e-commerce in Serbia and Montenegro. It is stated that the whole process of introducing the e-commerce in Serbia and Montenegro meets many problems such as lack of experience, lack of knowledge and underdeveloped economy.

Key words: e-commerce, market, internet

Bogdan Simatović
Tutor: dr Dejan Erić
Ekonomski fakultet u Beogradu

Treća nagrada za rad
objavljen u Zborniku
tutorskih radova

OBVEZNICE STARE ŠTEDNJE NA FINANSIJSKOM TRŽIŠTU SRBIJE

Uvod

Svaka država teži da svojim građanima obezbedi viši stepen društvenog blagostanja i bolje uslove za život, rad i napredak. Da bi u tome bila uspešna, neophodni su brojni materijalni preduslovi. Potrebno je da ljudi rade, da se privreda razvija, da postojeće kompanije rastu i da nastaju nove; potrebne su **investicije**. Investicije pokreću privredu i pružaju osnovu za opšti društveni napredak, ali kakva je uloga štednje u ovom kontekstu. **Štednja** građana u bankama osnova je za investicionu aktivnost. Putem štednje prikupljaju se i udružuju mali ulogi hiljada i miliona pojedinaca i tako se formira kritična masa kapitala koju je moguće plasirati u različite projekte i poslovne poduhvate.

SFRJ je zbog svog opredeljenja za ubrzan privredni razvoj i industrijalizaciju bila izrazito investiciono aktivna. Kapital za investicije je obezbeđivan najviše putem stranih kredita, ali i domaćom akumulacijom privrede i stanovništva.¹ Zbog stalno prisutne inflacije i čestih devalvacija dinara, najveći deo domaće štednje bio je u čvrstoj valuti (USD, DEM, CHF, FRF, GBP).

Devedesete godine donose veliku krizu političkog i ekonomskog sistema. SFRJ prestala je da postoji, a Srbija, jedna od država sukcesora, nasledila je oko 12 milijardi USD spoljnog duga i preko 3 milijarde USD neizmirene devizne štednje, tako da je danas jedna od najzaduženijih zemalja sveta.²

Emitovanjem obveznica, Republika Srbija pokušala je trajno da reši problem deviznog duga koji ima prema svojim građanima. Koliko će ceo program biti uspešan najbolje će pokazati vreme koje je pred nama, ali sigurno je da uvođenje obveznica stare devizne štednje u finansijski sistem Srbije već sada ima izuzetno veliki uticaj na vlasnike devizne štednje, investitore, banke, finansijske posrednike, građane, privredu i državu u celini. Moja ideja je bila da, putem analize dosadašnjih rezultata, ukažem na veliki značaj koji ove obveznice imaju za naš finansijski sistem.

¹ Domaća akumulacija stanovništva obuhvata i štednju koju su naši ljudi na privremenom radu u inostranstvu držali u domaćim bankama.

² Uzima se u obzir veoma skroman društveni proizvod od oko 12 milijardi USD u 2002. godini.

Šta su to obveznice i čemu služe

Obveznice su hartije od vrednosti koje svome vlasniku garantuju isplatu kamate i glavnice po unapred utvrđenom redosledu (na primer, za dugoročne obveznice isplata kamate se vrši najčešće dva puta godišnje, dok se isplata glavnice vrši na dan dospeća obveznica). One su instrumenati duga i odražavaju dužničko-poverilačke odnose. Obveznice mogu izdavati kompanije, finansijske institucije ili vlade u cilju pribavljanja potrebnog kapitala. U rečniku Matice Srpske ove reči nema, a najbližnja reč, *obavezati*, jeste svršeni glagol i koristi se u značenju *obujmiti vezom, pričvrstiti, obuhvatiti vezom, učiniti obaveznim, zadužiti, obuhvatiti ugovorom*.

Šta je prethodilo pojavi obveznica? Dok nisu postojale obveznice, ljudi kojima je kapital bio potreban pribavljali su ga direktnim zajmom. Za veće poslovne poduhvate teško je bilo naći kreditora koji bi imao dovoljno novca da odobri takav zajam, a zatim još bio spreman i da snosi rizik da posao propadne i da mu zajam ne bude vraćen. Pojavom obveznica, ovaj problem je rešen. Zajmotražiocima pribavljaju kapital prodajom obveznica hiljadama kreditora. Oni koji imaju višak novca spremniji su da ga ulože u obveznice, jer tako mogu da:

- 1) ulože manje novca u više različitih obveznica i time smanje rizik da im neće biti vraćen,
- 2) prodajom obveznica na finansijskom tržištu mogu doći do novca pre roka dospeća, ukoliko im je potreban.

Vrste obveznica

"Postoji veliki broj kriterijuma na osnovu kojih se mogu razvrstati obveznice. Neki od njih su:

Rok dospeća

- 1) kratkoročne – rok do jedne godine,
- 2) srednjeročne – rok od jedne do pet godina,
- 3) dugoročne – rok preko pet godina.

Emitent

- 1) državne – emituju ih vlade, državni organi, lokalni organi vlasti,
- 2) obveznice koje emituju kompanije, banke, finansijske i dr. institucije.

Poreklo emitenta

- 1) domaće – emituju se na domaćem tržištu,

- 2) inostrane – emituju se u inostranstvu, po propisima i u valuti zemlje gde se emituju,
- 3) evroobveznice – istovremeno se prodaju u više zemalja; na primer kompanija iz SAD emituje obveznicu u dolarima i proda je u Japanu.

Osiguranje

- 1) osigurane – određena aktiva emitenta koristi se kao formalno obezbeđenje obaveze,
- 2) neosigurane – ne postoji formalna garancija emitenta da će obaveza biti izvršena.

Način plaćanja kamate (najznačajniji kriterijum)

- 1) obveznice sa kuponima – najčešći tip koji podrazumeva plaćanje kamate dva ili četiri puta godišnje po prezentaciji kupona, a plaćanje glavnice se vrši na dan dospeća;
- 2) obveznice bez kupona (zero coupon bonds) – vlasnicima donose samo jedno plaćanje i to u visini nominalne vrednosti na dan dospeća. Prodaju se uz diskont, po ceni nižoj od nominalne i zato se još nazivaju diskontne obveznice;
- 3) konsoli – obveznice koje nikada ne dospevaju. Isplata kamate vrši se neprekidno u predviđenim intervalima vremena (1 ili 2 puta godišnje), bez krajnjeg roka dospeća. Veoma redak, ali zanimljiv je primer 'engleskih konsola', koje je Bank of England emitovala još u 18. veku a mogu se i dan danas kupiti na Londonskoj berzi."

Obveznice Savezne Republike Jugoslavije

Do 4. jula 2002. godine bila je na snazi Odluka o emisiji obveznica SR Jugoslavije za izmirenje obaveza po osnovu devizne štednje građana ("Službeni list SRJ", br. 4/2001, 6/2001 i 27/2001), kojom nije u potpunosti rešen ovaj problem. Naime, po ovoj odluci postojale su dve klase obveznica, A i B, nije postojala zakonska obaveza konverzije štednje u obveznice, postojao je problem denominacije (obaveza je bila u DEM koje su zamenjene sa EUR) i postojalo je ograničenje po jednom ulogu od 10.000 DEM. Rezultat primene ove odluke je oko 42,5 miliona EUR nominalno uručenih obveznica i oko 29,5 miliona EUR nominalno obveznica deponovanih u Centralni registar hartija od vrednosti do kraja 2002. Od toga je trgovano sa oko 20 miliona EUR deviznih obveznica preko berze i po nekim procenama isto toliko van berze.

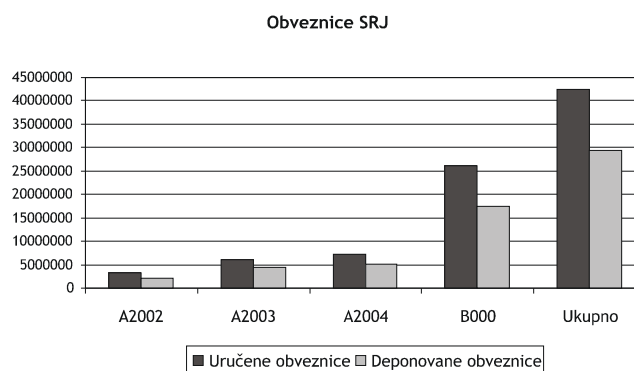
3 Erić Dejan, *Finansijska tržišta i instrumenti*, Viša poslovna škola, Naučna knjiga, Beograd, 1997, str. 117.

Tabela 1: Zbirni pregled uručenih i deponovanih obveznica SRJ do 31.12.2002. u EUR

	A2002	A2003	A2004	B000	Ukupno
Uručene obveznice	3.200.156	6.065.298	7.267.467	26.017.942	42.550.863
Deponovane obveznice	2.142.062	4.532.108	5.133.248	17.555.349	29.362.767

Izvor: Izveštaj sa Beogradske berze, www.belex.co.yu

Grafikon 1: Pregled uručenih i deponovanih obveznica SRJ do 31.12.2002. u EUR

Izvor: Izveštaj sa Beogradske berze, www.belex.co.yu

Obveznice Republike Srbije – zakonski okvir

Novi zakon kojim se reguliše izmirenje obaveza prema građanima po osnovu devizne štednje – Zakon o regulisanju javnog duga Savezne Republike Jugoslavije po osnovu devizne štednje građana ("Službeni list SRJ", br. 36/2002) – stupio je na snagu 4. jula 2002. godine. Tim zakonom propisana je **obavezna konverzija** deviznih štednih uloga građana u obveznice Republike Srbije i Republike Crne Gore – srazmerno visini devizne štednje građana čije je prebivalište na teritoriji tih republika.

Republika Srbija je za izmirenje obaveza utvrđenih tim zakonom emitovala obveznice Republike Srbije – 19. avgusta 2002. godine u ukupnom iznosu od 4,2 mlrd EUR (3,2 mlrd stanje devizne štednje na dan 31. marta 2002. godine

+ 1 mlrd pripisane i obračunate kamate do rokova dospeća po stopi od 2% godišnje).

Konverziju deviznih štednih uloga u obveznice Republike Srbije vrše banke kod kojih je položena devizna štednja, odnosno Nacionalna štedionica – banka a.d. za banke u stečaju i likvidaciji.

Banke vrše konverziju tako što na devizne štedne uloge obračunavaju i pripisuju kamatu po stopi od 2% godišnje do dana konverzije – 19. avgusta 2002. godine, taj iznos preračunavaju u EUR po srednjem kursu koji važi na dan konverzije i utvrđuju pravo na obveznice Republike Srbije serije A koje dospevaju u periodu od 2002. do 2016. godine. Vrednost izvršene konverzije evidentira se u štednim knjižicama, a deviznom štediši se o tome uručuje **potvrda** i istovremeno otvara **račun hartija od vrednosti** – kao podračun računa hartija od vrednosti banke koji se vodi u Centralnom registru. Konverzija se vrši po **pojedinačnom štednom ulogu**, a ako devizni štediša raspolaže sa više štednih uloga, potvrda se izdaje na ukupan iznos konvertovane devizne štednje u obveznice, zbirno po svim štednim ulozima.

Obveznice **glase na ime i prenosive su**, izdaju se u **nematerijalnom obliku** (elektronski zapisi), u seriji **A bez kupona**, sa rokovima dospeća svakog 31. maja u periodu od 2003. do 2016. godine, osim onih za 2002. godinu, koje su dospele 26. avgusta 2002. godine.

Obaveze po obveznicama po jednom deviznom štednom ulogu izvršavaju se sledećom dinamikom:

- obveznice serije A 2002 – u visini do 276,10 evra,
- obveznice serije A 2003 – u visini do 380 evra,
- obveznice serije A 2004 – u visini do 530 evra.

Preostali iznos obaveza prema deviznim štedišama isplaćuje se u 12 godišnjih rata koje rastu po stopi geometrijske progresije od 10% i dospevaju svakog 31. maja u periodu od 2005. do 2016. godine, a izračunavaju se **koeficijentima** utvrđenim članom 4. Zakona, s tim što iznos godišnje rate ne može biti manji od 500 evra. Banke isplatu vrše **u EUR**, odnosno na zahtev štediša u dinarima po kupovnom kursu na dan isplate.

Promet obveznica je slobodan i **osloboden poreza** na promet, provizije na platni promet, poreza na kapitalnu dobit, poreza na finansijske transakcije, kao i drugih poreza. Vlasnik obveznice u rokovima njihovog dospeća može koristiti za plaćanje poreza na promet, akciza, poreza na imovinu, poreza na dohodak građana i poreza na dobit korporacija.

Inicijalni vlasnik obveznica – štediša čija je štednja konvertovana u obveznice Republike Srbije može za sebe i članove svoje uže porodice (bračni drug, roditelji, deca, braća i sestre) koristiti obveznice i **pre rokova njihovog**

dospeća, uz diskont po kamatnoj stopi od 2% godišnje, i to za plaćanje: troškova nabavke lekova, ortopedskih pomagala i sprava u zemlji i inostranstvu, troškova lečenja u zemlji i inostranstvu, kao i troškova sahrane i prenosa posmrtnih ostataka iz inostranstva.

Takođe, vlasnik obveznica može obveznice koristiti i pre rokova njihovog dospeća za:

- 1) kupovinu akcija preduzeća u procesu svojinske transformacije,
- 2) kupovinu akcija ovlašćenih banaka,
- 3) kupovinu stanova, stambenih objekata, poslovnog prostora, zemljišta i druge imovine u državnoj svojini.

Vlasnici obveznica serija A i B, emitovanih u skladu sa ranijom Odlukom o emisiji obveznica SR Jugoslavije za izmirenje obaveza po osnovu devizne štednje građana, ostvaruju prava koja su utvrđena tim obveznicama i mogu ih zameniti u obveznice Republike Srbije.

Trgovanje obveznicama Republike Srbije (karakteristike i neke nelogičnosti)

Organizovano trgovanje obveznicama RS na Beogradskoj berzi počelo je 9. septembra 2002. godine i sve do marta 2003. trgovalo se po metodi **preovlađujuće cene**, kao i sa drugim hartijama. Ovaj metod sastoji se u tome da se u jednom trenutku (trenutak aukcije – trgovanja), na osnovu prikupljenih i ispostavljenih naloga kupovine i prodaje, utvrdi preovlađujuća cena, kao cena po kojoj je moguć najveći obim trgovanja, da bi se potom realizovali samo oni nalozi koji se mogu upariti po toj ceni. Negde od polovine marta 2003. godine obveznicama RS trguje se po metodu **kontinuiranog trgovanja**, koji je znatno bolji i predstavlja način na koji se trguje na svim razvijenijim berzama. Ta metoda trgovanja vidi kao proces (ne kao trenutak) tokom koga se nalozi kupovine i prodaje kontinuirano uparuju, tako da je teorijski moguće u svakom trenutku kupiti određenu obveznicu po određenoj ceni, naravno pod uslovom da je na strani ponude prisutan nalog prodaje koji to omogućava, i obrnuto. Cena obveznica iskazuje se kao procenat nominalne vrednosti sa dve decimale, a kupovina i prodaja na Beogradskoj berzi vrši se za EUR.

Do 29. maja 2003. preko berze je prodato obveznica za oko 70 miliona EUR i procene su da je još oko 150 miliona EUR bio vanberzanski promet.

Tabela 2: Prikaz trgovanja na dan 29.5.2003. i od početka trgovanja do tog dana

serija	poslednja cena	godišnji prinos	promena cene	cena na otvaranju	najviša dnevna cena	najniža dnevna cena	dnevni obim trg. (EUR)	09.09.2002. - 29.05.2003.		
								najviša cena	najniža cena	obim trg. (EUR)
A 2003								99,50	92,40	3.306.073
A 2004	90,00	11,02%	-	89,65	90,00	89,65	72.584	90,00	81,00	4.990.097
A 2005	78,31	12,95%	-0,02	80,00	80,00	78,20	25.340	80,00	60,00	6.207.709
A 2006	69,43	12,89%	+0,02	69,20	69,60	69,20	37.620	69,60	46,00	5.625.513
A 2007	61,50	12,89%	+0,35	60,50	61,50	60,50	36.049	61,50	41,85	5.317.660
A 2008	55,05	12,65%	+0,05	54,55	55,05	54,55	24.719	55,05	36,60	4.966.535
A 2009	48,06	12,96%	+0,06	47,71	48,06	47,71	15.106	48,06	31,80	4.861.233
A 2010	43,05	12,77%	+0,05	42,60	43,05	42,60	20.082	45,00	26,65	4.555.451
A 2011	38,55	12,64%	+0,03	38,07	38,55	38,05	20.049	38,55	22,53	4.327.619
A 2012	34,22	12,63%	-	33,85	34,22	33,85	16.659	35,00	18,89	4.485.681
A 2013	30,70	12,52%	+0,15	30,03	30,70	30,01	25.569	34,00	17,00	4.937.027
A 2014	27,30	12,51%	+0,15	27,13	27,40	27,13	22.007	34,00	16,15	4.949.512
A 2015	26,50	11,69%	+0,50	25,33	26,50	25,30	13.065	33,00	14,50	5.128.668
A 2016	26,50	10,74%	+0,40	25,05	26,50	25,05	16.144	35,20	13,25	5.454.783
ukupno:							344.993			69.113.561

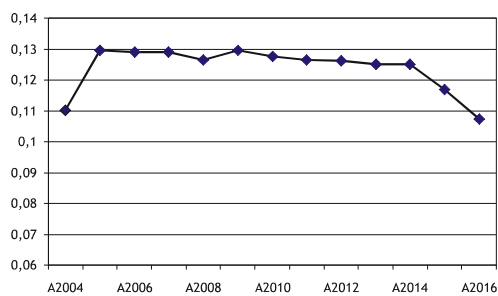
Izvor: Izveštaj sa Beogradske berze od 29.5.2003., www.belex.co.yu

Iz ove tabele vidimo da su se cene ovih hartija značajno menjale, naročito cene godišta 2012. do 2016, međutim pravu sliku dobijamo tek kada posmatramo prinose koje donose obveznice RS. Prinosi su se u ovom periodu kretali od mršavih 8% pa do čak 48% na godišnjem nivou.

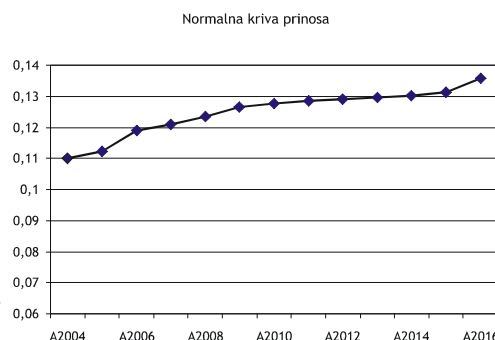
Kriva prinosa na dan 29.5.2003.

Grafikon 2: Kriva prinosa obveznica stare štednje

Izvor: Izveštaj sa Beogradske berze od 29.5.2003, www.belex.co.yu

Grafikon 3: Normalna kriva prinosa dugoročnih obveznica

Izvor: Wiley Yohn & Sons, *An Introduction to Bond Market, The Reuters Financial Training Series, Singapore, 1999, str. 57*

Kriva prinosa je deformisana. Trebalo bi da prinos bude u skladu sa rizikom i da raste sa godištima (najmanji da bude za A2003 i A2004, a najveći za A2016). To zato što naše obveznice, kao diskontne hartije, donose isplatu tek na dan dospeća, pa bi onaj koji čeka 13 godina da povрати investirani kapital morao da bude dobro nagrađen, posebno ako se uzme u obzir da je reč o obveznicama čiji je emitent Srbija, država sa velikim platno-bilansnim problemima, koja spada u red najzaduženijih zemalja u svetu i ne uživa posebno poverenje investitora. Baš suprotno, najveći prinos donosile su obveznice sa najbližim rokovima dospeća, a najniži one koje dospevaju 2014, 2015. i 2016.

Šta je bio uzrok tome?

1) Pomenuta **stopa prinosa od 48%** daje iskrivljenu sliku. Ona se dobija kao rezultat berzanske cene, a ne cene koju je investitor zaista morao da plati da bi kupio obveznicu A2003 na dan 15.5.2003. Naime, cena ove obveznice bila je 98,3 i ukoliko bi je neko zaista platio toliko, on bi za 16 dana, kada je ova obveznica dospela na naplatu, na njoj zaradio razliku od 1,7, što je 1,73%, odnosno na godišnjem nivou to daje 47,87% na uloženi kapital.

Kupac, pored berzanske cene, mora da plati:

- 1) 0,1% berzanske provizije,
- 2) 0,1% provizije Centralnom registru,
- 3) 0,8%–1,5% provizije berzanskom posredniku,
- 4) 0,25%–0,5% provizije banci preko koje vrši plaćanje,

što sve zajedno, u najboljem slučaju, iznosi dodatnih 1,25% na berzansku cenu, tako da je realna cena 99,53 i daje prinos od 0,47 što je 0,472% za 16 dana odnosno 11,35% na godišnjem nivou.

Još jedan pokazatelj da je čak i ova stopa (11,35%) nerealna je veoma mali promet ove hartije, od svega 6967 EUR toga dana. Naime retko ko je bio spreman da proda ovu obveznicu preko berze i tako izgubi za 16 dana 3% (dobi-

ja 98,3% umanjeno za one iste provizije, koje su najmanje još 1,25% na berzansku cenu, što znači 97,07% umesto svih 100% da je sačekao još 16 dana), odnosno na godišnjem nivou preko 100% ako bismo se držali logike godišnjeg prinosa i gubitka.

2) Druga nelogičnost – **opadanje prinosa sa godinama dospeća** i veoma niski prinosi obveznica A2014, A2015 i A2016, odnosno njihove nerealno visoke cene – može se objasniti time što se one ne kupuju zbog prinosa koji donose već zato što ih država priznaje, po nominalnoj vrednosti, kao sredstvo plaćanja u privatizaciji na ponovljenim aukcijskim prodajama (ako prva aukcija nije uspeła). Tako je veoma čest slučaj da su A2016, A2015 i A2014 trgovane po istoj ceni i skuplje od A2013, zato što je onome ko ih kupuje svejedno kada one dospevaju; on neće čekati njihovo dospeće da bi ih naplatio već će ih odmah iskoristiti za kupovinu nekog preduzeća.

Promet obveznicama RS ima uzlazni trend i krajem maja i početkom juna 2003. iznosio je prosečno dnevno oko 500.000 EUR preko berze i još otprilike 1.000.000 EUR vanberzanski. Razlog za znatno veći obim trgovanja van berze jeste jednostavnije i brže trgovanje, jer da bi neko prodao svoje obveznice preko berze treba da ode u banku najmanje tri puta, kod berzanskog posrednika dva puta i da čeka najmanje 10 dana da bi dobio novac, dok vanberzanski zaobilazi celu proceduru i može odmah na šalteru da bude isplaćen (ovaj metod primenjuje Nacionalna štedionica, ali tu svoju uslugu debelo naplaćuje jer isplatu vrši u dinarima, po ceni znatno nižoj od berzanske).

Koristi za finansijski sistem

Uvođenje obveznica stare devizne štednje u finansijski sistem Srbije proizvelo je sledeće rezultate:

1) Devizne štediša

- Konačno je na zakonski način rešeno kompletno dugovanje koje je država imala prema štedišama.
- Štediša mogu pre rokova dospeća prodati obveznce ako im zatreba gotovina.
- Zakonom je propisano da se obveznice mogu koristiti i pre rokova dospeća za neka plaćanja (lečenje, sahrana, kupovina državne imovine).
- Struktura štediša je takva da će se, već po isplati ovogodišnje rate od 380 EUR, broj štednih uloga smanjiti sa 2,7 miliona na 400.000, a nakon isplate sledeće od 530 EUR na svega 162.000, odnosno od polovine naredne godine 94% štednih uloga biće namireno.
- Putem obveznica biće isplaćene i štediša Dafiment banke i Jugoskandika.

2) *Finansijski posrednici*

- Mogu posredovati u kupovini i prodaji obveznica i po tom osnovu naplaćivati proviziju (otprilike 1%).
- Mogu kupovati jeftinije, a prodavati skuplje i na taj način zarađivati velike profite na osnovu razlike u ceni (zarade i do 3% na uloženi kapital u samo jednoj transakciji na razlici u ceni od samo 1 EUR za godišta A2014, A2015 i A2016).

3) *Banke*

- Naplaćuju proviziju po osnovu prometa deviznih sredstava preko njihovih računa.
- Mogu, kao što to radi Nacionalna štedionica, direktno otkupljivati obveznice po znatno nižoj ceni, prodavati ih po višoj i zarađivati na razlici.
- Mogu svoja sredstva držati plasirana u ove obveznice i to će im donositi godišnji prinos od oko 12% na devizna sredstva.

4) *Beogradska berza*

- Raste promet ovih hartija preko berze apsolutno i relativno (u januaru je bio 4,1%, a u aprilu 11,4% od ukupnog prometa), a po osnovu prometa berza naplaćuje proviziju od 0,1%.
- Obveznice RS su prva hartija kojom se kontinuirano trguje na berzi.
- Čak 67,7% svih transakcija na berzi su transakcije sa obveznicama RS.

5) *Centralni registar hartija od vrednosti (CRHoV)*

- Obveznice su pokrenule rad CRHoV i prve klirinške kuće kod nas – Beokliringa.
- CRHoV naplaćuje proviziju od 0,1% na svaku transakciju sa obveznicama.

6) *Država Srbija*

- Preuzela je na sebe obavezu da isplaćuje obveznice o rokovima dospeća. Pri planiranom rastu naše privrede 3–5%, opterećenje za budžet RS po osnovu ovih hartija biće oko 1% od društvenog proizvoda Srbije. Za isplatu ovogodišnje rate od po 380 EUR izdvojeno je 220 miliona EUR.
- Srbija je rešavanjem pitanja duga dobila na kredibilitetu u očima investitora, kreditora i sopstvenog stanovništva, ali sada taj kredibilitet mora da održava redovnim plaćanjem obveznica, što neće biti lako, jer smo, po nekim ocenama, već u dužničkoj krizi.

4 Od 350 mil. prošlogodišnjeg duga, poveriocima nije vraćeno više od 200 mil. Ta se suma prenosi na ovu godinu, u kojoj za naplatu dospeva još 460 mil USD. 2004. međunarodnim poveriocima Srbija bi trebalo da otplati 550 mil, a ta cifra bi se 2009. uvećala na 1,6 mlrd USD. Sa današnjim stopama rasta ne možemo 2009. imati planirani društveni dohodak od 16 mlrd USD, kako bi se 10% izdvajalo za servisiranje duga. I pored toga, ne postoji zemlja u svetu koja je uspela da 10% društvenog proizvoda izdvaja za izmirenje duga.

7) *Investitori*

- Mogu svoja sredstva plasirati u obveznice, što će im donositi godišnji prinos od oko 12%.
- Mogu otkupljivati obveznice po nižoj ceni, prodavati ih po višoj i zarađivati na razlici u ceni.
- Mogu kupovati obveznice da bi ih koistili u procesu privatizacije (kupe ih po 30% a koriste po nominali).

Budućnost

Obveznice stare devizne štednje jesu najkvalitetnija hartija koja se promiseće na našem finansijskom tržištu. One su zanimljive čak i za strane institucionalne investitore, osiguravajuće kompanije, investicione i penzione fondove, jer su to hartije na koje su navikli i zato što kod nas donose u proseku profit od 12% na godišnjem nivou. Institucija koja je veoma značajna za budućnost našeg finansijskog tržišta je Beokliring. To je klirinška kuća koja obavlja saldiranje novca i hartija od vrednosti u okviru izvršenih transakcija. Formirana je i počela sa radom 14.1.2003. i za sada se preko Beokliringa vrši samo saldiranje transakcija sa obveznicama. Ova institucija pokazala se kao izuzetno efikasna i u što skorijem periodu potrebno je:

- ubrzati njen rad (sada je potrebno 3 dana za saldiranje izvršenog trgovanja),
- proširiti njen rad i na transakcije sa akcijama i drugim hartijama.

Za opstanak i dalji razvoj našeg finansijskog tržišta potrebna su dva uslova:

- da nastavimo sa razvojem postojećih i stvaranjem novih institucija finansijskog tržišta,
- da država redovno isplaćuje obveznice koje je emitovala.

Ne budemo li ostvarili prvi uslov sigurno je da ozbiljni investitori neće biti spremni da ulažu u naše hartije i naše tržište se neće moći razvijati zbog nedostatka kapitala, a dovede li se u pitanje redovna isplata obveznica biće to početak urušavanja kompletnog našeg finansijskog sistema.

Literatura

1. Erić Dejan, *Finansijska tržišta i instrumenti*, Viša poslovna škola, Naučna knjiga, Beograd, 1997.
2. Pitić Goran, Petković Goran, Erić Dejan, Šoškić Dejan, Štimac Milko, *Bezanski pojmovnik*, Beogradska berza, Beograd, 1996.
3. Wiley Yohn & Sons, *An Introduction to Bond Market*, The Reuters Financial Training Series, Singapore, 1999.
4. Vasiljević Branko, Vasiljević Mirko, Erić Dejan, Šoškić Dejan, *Finansijsko tržište – regulativa, institucije, instrumenti, analiza*, Savezna komisija za HoV i finansijsko tržište, Beograd, 2001.
5. Krasulja Dragan, Ivanišević Milorad, *Poslovne finansije*, Ekonomski fakultet, Beograd, 1997.
6. Božić Nemanja, *Tržište kapitala – dugoročne hartije od vrednosti*, Beograd, 1994.
7. Bilten Beogradske berze, brojevi 86–90, Beogradska berza, Beograd, 2003.

Internet adrese

www.belex.co.yu
www.nbs.co.yu
www.pregled.co.yu
www.jubanka.co.yu
www.senzal.co.yu
www.fmsbonds.com
www.investinginbonds.com
www.publicdebt.treas.gov
www.stockbroker.co.yu

Bogdan Simatovic

**THE FOREIGN CURRENCY FROZEN SAVINGS BONDS
IN THE SERBIAN FINANCIAL SYSTEM**

Summary

In writing this paper I have tried to show what were all the consequences of issuing The Foreign Currency Frozen Savings Bonds in the Serbian financial system.

The Republic of Serbia has inherited a large foreign currency debt towards its citizens. Trying to solve this problem it has issued the bonds, which are the most quality securities existent at our market today. A relatively large yield and a possibility of using the bonds in the process of privatization influence the fact that these securities are much wanted by the investors.

If we continue with building the institutions needed for the expansion of bond trading, we will at the same build up the Serbian financial system. Therefore, it is essential that the country and the people responsible for this decision understand the importance of these securities for our market and economical stability in global.

Key words: frozen savings bonds, financial system, price, yield.

Bojan Topalovic
Tutor: prof. dr Bosko Mijatovic
Faculty of Economics, Belgrade University

Treća nagrada za rad
objavljen u Zborniku
tutorskih radova

THE HUNGARIAN PENSION SYSTEM REFORM

Types of Pension Insurance

By default, a pension is the regular income granted for life on the basis of rights obtained during years spent at work. But in a broader sense any income can be considered as a pension if it ensures a living in old age, the inactive life phase. Thus, all institutions that provide these pensions can be considered as elements of the pension system. Main types of pension insurance are:

- ~ Public PAYG¹ Insurance
- ~ Mandatory Private Funded Pension Insurance
- ~ Voluntary Private Funded Pension Insurance

PAYG Insurance is a public, mandatory, pension insurance, which is governed by a state pension fund. It is based on the equality of the current contributions and the current benefits. That means that the current generation of workers is financing benefits of the current generation of pensioners, through the contributions on gross wages. The amount of an individual pension, in PAYG, is calculated by the defined benefit method, meaning that every beneficiary receives the pension, whose amount is defined by the entry pension formula. The formula depends on years of work, lifetime earnings and other elements. That implies that the pension of an individual, with this method, is not proportional to the sum of valorized lifetime contributions. This kind of the pension system is in use in developed, as well as in transition countries, and in most of them it is facing crises. The reasons for the maturation stage of PAYG are of demographic and economic nature. Population aging (less and less young people are entering in the working population that should finance benefits of the current pensioners), longer life expectancy (longer average periods of receiving benefits by pensioners), as well as decreased economic growths are the main indications that the regular PAYG systems should be reformed.

Mandatory Private Funded Pension Insurance is governed by the independent, private pension funds, but it is strictly regulated by the state. Workers are obliged to choose one of funds and to pay determined contribution rate on their own account. That means that every worker during his working life is con-

¹ PAYG - short for Pay-As-You-Go.

tributing for his own pension. The pension funds are collecting these contributions and investing them, and the returns are added to accounts of every member. The final amount on one's account depends on contribution rate, his lifetime earnings, returns on investments and years spent at work. The good characteristics of this system are that the benefits are fully related to the contributions, so there are no incentives for evading paying contributions. It is based on private savings and, because of that it develops national savings and investments. It develops capital markets and has positive influences on labor force market.

Voluntary Private Funded Pension Insurance is functioning similarly to mandatory insurance. The main differences are that it is not as strictly regulated, and that the contribution rates are not determined as in mandatory one. The citizens who want to increase their future benefits use it, because they feel that the benefits received through mandatory pension insurance will not be enough for them.

The Hungarian Pension System Before 1998

From 1949 till 1998 in Hungary just one pillar, mandatory unfunded, public pension system was in operation. The pension system of the socialist era ensured acceptable relative incomes for pensioners, and was inexpensive to run. But, it could not cope with problems of increasing wages and especially increasing prices of the seventies and the eighties. Because of the insufficient and ad hoc adjustments, the average pensions had been steadily eroding to average wages. Despite charging one of the highest contribution rates, the Hungarian PAYG scheme arrived in the 1990s with difficulties to balance expenditures and revenues.

Basic indications that the Hungarian PAYG system was in the maturation phase at the beginning of the nineties were:

- *The system dependency² ratio* decreased rapidly from 1,95 in 1989 to 1,19 in 1996. That means that in 1996 just 1,2 workers were financing the benefit of one pensioner.
- *The average replacement ratio³* also increased and reached peak with 66,2 percent in 1990. After that it diminished to the still acceptable value of 58,9 in 1996.
- The increase in the number of pensioners and in the average benefit levels led to a steady increase in a pension expenditures-from less than 5 percent of GDP in 1970s to 10.63 percent in 1993.
- Difficulties to balance expenditures and revenues.

2 Ratio of number of pensioners to number of workers.

3 Ratio of average pension to average net wage.

- Generous early retirement and disability schemes as a buffer against unemployment.
- To balance the system with these characteristics it required charging very high contribution rate. By the early 1990s contribution rate to the PAYG amounted to around 31 percent of gross wages (an employee paid 7 and an employer paid 24 percent of contribution). The Hungarian contribution rate of the 1990s was one of the highest in the world.

But the main shortcoming of the Hungarian pre-reform pension system was the calculation of the entry pension,⁴ which was unnecessary complex. In an ideal system, the entry pension is proportional to the sum of valorized lifetime contributions. But in Hungarian system, the entry pension formula was neither proportional, nor transparent and poorly served the interests of the contributors and the beneficiaries. It has relatively favored the poorest pensioners, but has paid too little attention to the social insurance principle linking contributions to benefits. Because of that, Hungarian citizens saw less and less incentives to properly contribute to its financing, meanwhile they have expanding possibilities to avoid paying contributions.

The Future of the PAYG System in the Absence of Reform

Along with the rest of Europe, Hungary will experience rapid population aging in the next few decades, a development that submits the pension system to great pressures. Under these negative demographic and economic assumptions, and in the absence of reforms, the Hungarian PAYG system would generate growing deficits. The deficits would grow to around 2 percent of GDP in 2010, and would converge to around 6,5 percent of GDP in 2070. The result is essentially due to the assumptions of a declining rate of inflation and to adverse demographic trends. While the decline in inflation is the major cause of the early deficits, demographic factors dominate the results after the first decade (the dependency ratio grows to 120 percent). In the absence of reforms, balancing the pension system in 2070 would require increasing the contribution rate to more than 55 percent, or reducing the replacement ratio from around 60 to less than 35 percent. This would either cause even greater distortions in the labor market or great dissatisfaction and unrest among future pensioners. It is also clear that the absence of reforms would imply a massive burden on future generations, irrespective of whether the future imbalances were financed by higher contributions, lower replacements ratio, or general taxes.

⁴ Entry pension is pension given in the first calendar year of retirement and it is related to past contributions and thus to past earnings. Continued pension is given after the first calendar year of retirement ended and it is a function of the entry pension.

The Hungarian Pension Reform

Following Latin American precedents, the socialist-liberal Hungarian government legislated in 1997, and introduced on January 1, 1998, a three-pillar pension system which consisted of:

- Reformed version of the earlier PAYG as a first and still the largest pillar,
- Mandatory private pillar
- Voluntary private pillar.

The reforms to the PAYG included the following main components:

- A higher normal retirement age of 62 for both men and women (from 60 and 55, respectively). It started rising immediately but only will reach its final state in the year 2009.
- An increase in the number of years of service to be eligible for early retirement without penalties to 40 years,
- Increases in the penalties for early retirement and in the rewards for late retirement,
- Changes in the benefit formula designed to eliminate its explicit elements
- A new tax regime,
- A shift from backward net wage indexation to a "Swiss" indexation formula consisting of a combination of contemporaneous price and wage indexation (50 percent net wages, 50 percent consumer prices). Backward wage indexation was maintained during 1998 and 1999, and then it was followed by a mixed 70-30 percent (wage-prices) contemporaneous indexation formula for 2000, and finally a Swiss formula for 2001 and subsequent years.

The reform package gave workers the choice to stay in a reformed PAYG or to switch to a new, mixed pension system until end-August 1999. Workers who initially opted for the new system were able to return to the reformed PAYG until December 2002. After that date, workers are permanently affiliated either with the reformed PAYG or with the new system. New entrants in the labor force after July 1998 have been automatically enrolled in the new mixed system. As shown in Table 2, workers who decided to stay in a pure public system were paying contribution rate of 30 percent of their gross wages, and earning an accrual rate of 1.65 percent for each year of service. The workers who switched to the new system were having 22 percent of their gross wages chan-

neled to the first (PAYG) pillar, earning annual accrual rate of 1.22 for each year of service. The switching workers earned the same 1.22 percent accrual rate for every year of service before the switching date. The switching workers also contributed 8 percent of their gross wages to their second pillar accounts. This contribution rate structure followed a two year transitional period- the contribution rate was 6 percent in 1998, 7 percent in 1999 and 8 percent from 2000 onward. The overall contribution rate remained at 30 percent and the contribution to the first pillar was reduced accordingly.

The first pillar of the new multi pillar system applied the same rules as the reformed PAYG, including higher retirement age, minimum years of service, and indexation arrangements. However, the benefit formula was scaled down in proportion with the size of the contribution rates. Therefore, the annual accrual rate in the new first pillar was reduced to 1.22 percent, or roughly 74 percent of the 1.65 accrual rate which applies for those workers who remain in the reformed PAYG scheme. This corresponds to the ratio of the contribution rate to the PAYG paid by workers who switch to the multi pillar scheme to the contribution rate paid by workers who do not switch, namely 22/30. For those who switch to the new scheme, the 1.22 accrual rate applies for both past and future years of participation in the system, implying that anyone who switches is voluntary forfeiting approximately one quarter of their acquired rights in pre-switching period.

	"Old" PAYG	"Reformed" PAYG	New System	
			First Pillar	Second Pillar
Contribution rate	30%	30%	24-23-22%	6-7-8%
Annual accrual rate	Non-linear, equivalent to 2% of net wage	Linear, 1,65% of gross wage	Linear, 1,22% of gross wage	n.a..
Pension base	Gradual increase to lifetime earnings	Gradual increase to lifetime earnings	Gradual increase to lifetime earnings	--
Redistribution factor	Yes	No	No	--
Normal retirement age	60 (men);			
55 (women)	62 (both)	62 (both)	62 (both)	
Early retirement rules	Low penalty rates and minimum service years for early retirement	Higher penalty rates and minimum service years for early retirement	Higher penalty rates and minimum service years for early retirement	--
Indexation of pensions	Backward net wage indexation	Contemporaneous Swiss	Contemporaneous Swiss	--

Changes in the Reform by the New Governments

The elections of May 1998 resulted in the departure of the Government, which designed and implemented the pension reform. The new Government did not give emphasis to pension reform in its pre-election program, nor did it mention its intention to modify the ongoing reform during the campaign period, but has expressed less than full support to the reform during its tenure.

One of the first measures announced by the new Government was the decision to maintain the contribution rate to the second pillar at 6 percent in 1999, instead of increasing it to 7 and 8 percent, as originally planned. Another important measure involved changes in the transition indexation rules negotiated during the reform preparation. Instead of maintaining the backward wage indexation in 1999 (which would have resulted in nominal pension increases of 18 percent), the Government announced an ad hoc increase of 14 percent. In 2001 and 2002, however pensions were raised faster than dictated by the indexation rule. Overall contributions were reduced from 30 percent of gross wages in 1998 to 28 percent in 2001, 26 percent in 2002 and 26,5 percent in 2003. From January 2003 the distribution of contributions between two pillars were re-regulated again due to another change in government. Currently, 7 percent goes to the second pillar. The new Government, elected in 2002, also promised to raise this level to 8 percent from 2004.

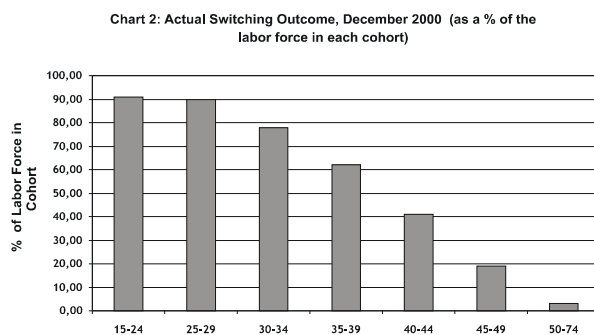
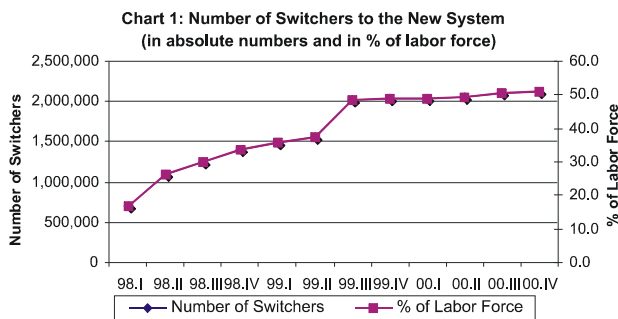
Actual Switching Outcomes

As told before, workers who participated in the old system could choose between staying in reformed PAYG and switching to new mixed system, and new entrants were obliged to step into new system. The rights earned under the old scheme were recognized by applying accrual rates of the new first pillar. Since these accrual rates were lower than those implied by the old formula, the switching workers voluntarily forego part of their accrued rights. The new system, still, was attractive to younger workers, because higher expected returns in the second pillar result in higher pensions in the new system under reasonable assumptions.

With the contribution rate to the second pillar set at 8 percent and with realistic assumptions on returns and costs (returns of 3 percent above wage growth and operating costs and charges amounting to 15 percent of contributions), workers below 38 years of age would tend to switch to the new system, whereas workers above that age would find attractive to stay in the reformed PAYG. This interest accumulation effect outweighs the reduction in accrued rights for workers under 38 years of age, but is not sufficient for workers above that age. The official projection suggested about 1.3-1.5 million mandatory pension fund members, but the actual switching outcome was much larger than that.

About 2 million workers, roughly 50 percent of the economically active population, switched to the new system. As shown in Charts 1 and 2, the number of switchers was significant in the first few months of implementation and it kept increasing throughout 1998 and 1999, and accelerated in the last two months before the final switching date. At that point, more than 80 percent of switchers consisted of workers below 40 years of age, and by December 2000 roughly 90 percent of workers in their 20s and early 30s were enrolled in the new system.

There may be a number of explanations of why workers continued switching despite the uncertainty caused by the absence of political support to the reform by the new Government. For one, people were really disappointed with the old system, its low level pensions, the lack of transparency, and some kinds of social unfairness. Also, the possibility to switch back to the reformed PAYG by the end of May 2002 has eliminated the perception of risk associated with early switching. Finally, workers switching to the new system may have probably assigned a great weight to the political risk associated with the PAYG scheme. The decision of the new Government to abandon the indexation formula negotiated and agreed for the period of transition, and established in the 1997 law, provides another example of how the parameters of a public PAYG system may be easily changed by subsequent legal amendments.

The Structure and Performance of Funded Pillars

Before the 1997 reform, Hungary had already a voluntary private pension scheme (the third pillar), which started operating in 1994. The membership increased to 1 million in 1999, largely due to generous tax incentives. The average contribution was about 5 percent of the average wage, and total assets reached 1.5 percent of GDP in 1999. Affiliates in the voluntary system tend to be middle-to-high income workers above 35 years of age and employed in larger enterprises. In process of mergers and liquidations, the number of active voluntary funds was reduced from 270 in 1994 to 169 in 1999.

The pension funds in the mandatory pillar were constructed as mutual associations, as in the third pillar. The system started operating in January 1998, with only 38 licensed funds, and that number had fallen to 25 by end-1999, as a result of mergers. Concentration in the second pillar is much higher than in the voluntary pillar- by mid-1999, the five largest funds accounted for 78 percent of all members and 73 percent of total assets. The total assets of second pillar institutions rose at a rapid pace, reaching 0.9 percent of GDP in 1999, and are expected to exceed the assets of the third pillar in less than three years. It is also important that by 1999, pension fund savings represented 5 percent of the total savings of households, while this ratio was less than 1 percent in 1996.

The Regulatory Framework

The regulatory framework is generally sound and similar for both pillars, although it is stricter for the mandatory pension funds. The law stipulates that pension funds are separate legal entities and their assets must be segregated from those of sponsoring employers or other founders. The funds are in principle governed by their members through their boards. In practice, most fund members do not exercise their voting rights or participate in general assemblies, making the pension funds similar to mutual funds, which are effectively controlled by their background institutions (banks and insurance companies). The possibility of fund members to exit poorly performing funds is expected to exert more discipline on fund managers than formal voting rights and board rules.

Pension funds are required to employ the services of certified asset managers, accountants, auditors, actuaries, and custodians. A minimum capital requirement on external asset managers is imposed, amounting to HUF 100 million⁵ for smaller pension funds and HUF 500 for pension funds with over HUF 2 billion in assets.

To ensure asset diversification and limit in the risk exposure of pension funds, investments are subject to quantitative limits by asset class as well as indi-

⁵ 100 HUF = 0,44 USD.

vidual investments. No individual investment may exceed 10 percent of the assets of the fund (fund limit) or 10 percent of the equity of the issuer (issuer limit). The ceiling on equity holdings is 30 percent of the total asset portfolio, and the ceiling on foreign assets was initially set at zero, but is scheduled to increase to 30 percent of the total portfolio by 2003.

Two types of guarantees are offered in the second pillar. First, the second pillar pension benefit cannot be lower than 25 percent of the pension benefit from the first public pillar. This guarantee is backed by a central guarantee fund to which all pension funds contribute. Second, pension funds must make up any shortfall in individual returns, if investment performance falls below the return of a portfolio of long-term government bonds by more than 15 percent.

Performance

At the end of 2000, the structure of the investments was as follows; short-term bills 44%, long-term domestic bonds 33%, domestic equities 16% and other 8%. Operating fees have absorbed between 5.5 and 7,5 percent of contributions in voluntary funds ,and between 7.5 and 11 percent in mandatory funds. Gross investment returns in 1999, amounted to 13.4 for mandatory and 12.8 percent for voluntary funds against inflation rate of 10 percent. With operating and custodial fees, the real returns on individual accounts have been positive, but not much above zero. The returns of pension funds in the period 1998-2000, were low in real terms, primarily as a result of the financial crises of those years, particularly the collapse of Russian markets.

Situation in Pension System in Serbia

As Hungary during 1990s, Serbia was also experiencing systemic changes, privatization and transformational depression during period of 2000-03. In 2001, Serbian pension system was in a similar position as Hungarian at the beginning of the reform. It was in deep crises, which were both of a short and long-term nature.

The reform of PAYG system in Serbia started in 2001, with introduction of Swiss indexation formula, an increase in retirement age from 60/55 to 63/58 for men and women respectively, reduction in disability insurance, and changes in calculation of benefit formula. These were the changes that improved the system in a short-term, but with adverse demographic trends in Serbia long-term difficulties will remain. Switching from public PAYG to private mandatory insurance is crucial for development of stable and healthy pension system.

The basic characteristics of Serbian pension system in past few years were:

- Real pensions are doubled in period 2000-2003. Before that, the pensions were very low, most often unable to ensure a decent life.
- A high average replacement ratio (ratio of average pension to average net wage) that was around 1 in 1997 and 1998, while declined to 0.9 in 2001 and 0,7 in 2003.
- A low system dependency ratio (ratio of pensioners to workers). It was decreasing over a longer period of time, so that in 2001 it reached 1.25. That means that a small number of workers finance too large number of pensioners, which results in low wages and salaries, high contributions and low pensions.
- Early retirement was customary in Serbia. The average age of individuals acquiring the right to an old-age pension was only 58 years. The people of this age are still vital and can work and pay contributions for years, instead of receiving a pension and burdening the pension fund. The retirement age is now increased to 63/58.
- Unusual pension structure, with an extremely high share of disability pensions and a high share of survivor's pensions.
- Very high contribution rates (between 25 and 30 percent over the past years), which burdened the wages and salaries of employees and the economy, and encouraged the practice of evading paying a pension contribution, have been decreased to 20.6 percent in 2003.
- Large deficits of the pension system. About 50 percent of the pension system expenditures are covered by the Serbian budget.

The current pension system is a strong obstacle to the country's economic recovery and progress because of a high share in the country's GDP and of its high contribution rates. In other words, the pension system and economic progress are interrelated and influence each other. Pension reform is necessary and must be carried out as soon as possible, because pensions pose one of the greatest economic burdens in Serbian economy.

Literature

1. Grupa autora, *Reforma sistema penzijsko-invalidskog osiguranja Srbije*, Ekonomski institut, 1997.
2. Roberto Rocha, Dimitri Vitas, *The Hungarian Pension Reform: A Preliminary Assessment of the First Years of Implementation*, 2001.
3. Andras Simonovits, *Hungarian Pension System: The Permanent Reform*, Hungarian Academy of Sciences, 2002.

4. *Some Practical Issues in the Hungarian Pension Reform*, OECD, Directorate for Education, Employment, Labor and Social Affairs, 2002.
5. Robert I. Gal, Geza Tarkali, *Pension Reform and Intergenerational Redistribution in Hungary*, The PIF International Workshop on "Pension Reform in Transition Economies", 2003.

Bojan Topalović

REFORMA PENZIONOG SISTEMA U MAĐARSKOJ

Rezime

Penzijski sistem i privredni razvoj nacionalne ekonomije su međusobno povezani i utiču jedan na drugi.

Mađarska je prva zemlja Centralno-istočne Evrope koja je izvršila kompletnu reformu penzijskog sistema. Od 1949. do 1994. godine u Mađarskoj je funkcionisalo samo javno PAYG osiguranje. Usled nepovoljnih demografskih i ekonomskih faktora, ono je već početkom devedesetih ušlo u duboku krizu. Od 1994. je uvedeno i dobrovoljno privatno osiguranje, pa su do 1998. godine dva sistema funkcionisala paralelno.

U januaru 1998. godine na snagu je stupio novi mešoviti penzijski sistem zasnovan na tri stuba:

- Reformisano javno PAYG osiguranje,
- Privatno, obavezno penzijsko osiguranje,
- Privatno, dobrovoljno penzijsko osiguranje.

Oko 2 miliona radnika (oko 50 procenata radne snage) je dobrovoljno prešlo sa starog na novi sistem.

Penzijski sistem Srbije se poslednjih godina nalazi u sličnoj situaciji kao i Mađarski u predreformskom periodu. Iskustva Mađarske i ostalih zemalja koje su sprovele ove reforme mogu biti značajna za započetu reformu sistema penzijsko-invalidskog osiguranja Srbije.

Ključne reči: penzija, PAYG osiguranje, mešoviti penzijski sistem, doprinos.

Branko Drcelic
Tutor: *prof. dr Dejan Soskic*
Faculty of Economics, Belgrade University

Treća nagrada za rad
objavljen u Zborniku
tutorskih radova

THE SECURITIES AND THE BUDGET DEFICIT

The Government Budget Deficit

"Prudent fiscal policy is the foundation of stable macro-policy. It is the basis for fighting inflation and securing long-run growth."

A budget is a description of the spending and financing plans of an individual, a company, or a government. There are three main aspects of the budget: expenditure, tax revenues or receipts and the budget deficit or surplus.

Government expenditure, the total spending by the government during a period of time, is divided into three primary categories: government purchases, transfer payments and interest payments.

Government purchases are government spending on currently produced goods and services. The examples are spending on schools, highways repairs, and government workers' salaries.

Transfer payments are payments made to individuals for which the government does not receive current goods or services in exchange. The examples of transfers include old age security payments, foreign aid, unemployment insurance benefits, and welfare payments. We also include subsidies to businesses in this category.

Interest payments are the interest paid to the holders of government bonds such as Treasury bills.

In Serbia total government expenditure was 44.5 % of GDP in 2002.

Revenue - on the revenue side of the government's budget the main components are tax receipts. There are two principal components of tax receipts: direct taxes and indirect taxes. The third main source of revenue is investment income.

The largest category of tax receipts is direct taxes, which in turn are divided into taxes paid by persons and those paid by enterprises. Direct taxes paid by persons include the personal income tax and property taxes. In Canada, for example, there are also Employment Insurance contributions, like a third type of direct tax. Direct taxes paid by enterprises include the corporate income tax.

The second category of revenue is indirect taxes, which includes the revenue from sales taxes and from customs duties.

The final category of revenue is investment income, which includes revenue from loans to farmers, and to students, for example.

Surpluses or deficits - government expenditure need not equal revenue in each period. When government revenue exceeds expenditure, there is a government budget surplus, and when expenditure exceeds revenue, there is a government budget deficit. The definition of the surplus / deficit (primary concept) is:

Surplus / Deficit = Revenue - Expenditure = tax revenue - government purchases - transfers - net interest = $T - G - TR - INT$.¹

A second surplus / deficit concept, called the primary government budget surplus / deficit, excludes net interest from government expenditure:

Primary surplus / deficit = tax revenue - expenditure + net interest = tax revenue - government purchases - transfers = $T - G - TR$.²

The primary surplus/deficit answers the question: Can the government afford its current programs? Net interest payments are ignored in the primary surplus or deficit because they represent not current program costs but costs of past expenditures financed by government borrowing.

Government deficits and debt - there is an important distinction between the government budget surplus or deficit and the government debt (also called the national debt). The government budget surplus or deficit (a flow variable) is the difference between expenditures and tax revenues in any fiscal year. The government debt (a stock variable) is the total value of government debts outstanding at any particular time. Because the excess of government expenditures over revenues equals the amount of new borrowing that the government must do - that is the amount of new government debt that it must issue - any year's deficit equals the change in the debt in that year. We can express the relationship between government debt and the budget deficit by $\Delta B = \text{nominal government budget deficit}$, where ΔB is the change in the nominal value (or face value) of government bonds outstanding.

Countries with a high GDP have relatively more resources available to pay principal and interest on the government's bonds, useful measure of government indebtedness is the quantity of government debt outstanding divided by the GDP, or the debt-GDP ratio. We can describe changes in the debt-GDP ratio over time by the following formula:

Growth rate of debt-GDP ratio = primary deficit/B + i - growth rate of nominal GDP,³ where B is the nominal quantity of government bonds outstanding and i is the nominal interest rate. Recall that the primary deficit is the total budget deficit less interest payments, measured here in nominal terms. Equation emphasizes three factors that cause the debt-GDP ratio to rise quickly:

1 Andrew B. Abel, Ben S. Bernanke, Gregor W. Smith, "Macroeconomics", Addison-Wesley Longman, 1999.

2 Ibid.

3. Ibid.

- a high primary deficit;
- a high interest rate, which increases the interest payments the government must make on its outstanding debt and thus increases the total budget deficit;
- a slow rate of GDP growth.

U.S. Government Securities

The Continental Congress began issuing debt securities in 1776, and the United States has had outstanding debt ever since. The first Secretary of the Treasury Alexander Hamilton established sound goals and principles for debt management that transformed U.S. government debt highly speculative and illiquid securities into the world's safest and most liquid investment. In his first Report on the Public Credit, Hamilton established three policy goals - achieving the lowest possible debt service cost, ensuring access to unlimited credit in times of war or emergencies and promoting efficient capital markets and five principles - maintaining risk-free status, unitary financing, promoting market liquidity, consistent and predictable issue and financing across the yield curve for federal debt management. Because of Hamilton's visionary leadership, treasuries developed a unique set of characteristics - default risk-free, a seamless yield curve,⁴ high liquidity, a deeply integrated market, and extremely low bid-ask spreads - that let Treasuries to perform many economic functions other than financing past federal budget deficits. It should come as no surprise that the U.S. government relies heavily on debt financing. Since the 1960s, revenues have seldom covered expenses, and the differences have been financed primarily by issuing debt instruments. Moreover, new debt must be issued in order to get the necessary funds to pay off old debt that comes due. Such debt refunding sometimes allows the holders of the maturing debt to exchange it directly for new debt and in the process receive beneficial treatment for tax purposes. What does the ownership structure of U.S. Treasury debt look like?

U.S. Treasury, federal agencies, trust funds and Federal Reserve banks had 35.9%⁵ of outstanding public debt at the end of 1996, but the main owners are private investors. For example, these securities are a major factor in the portfolios of commercial and other financial institutions. Holdings by foreigners have become quite large in recent years they possessed more than 21%⁶ of outstanding public debt.

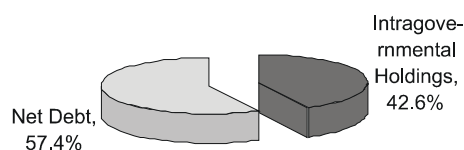
⁴ The Department of the Treasury issues Treasuries in a variety of maturities from 13 weeks to 10 years and this practice is known as financing across the yield curve. Concentrating Treasuries in any one segment of the yield curve would expose U.S. taxpayers to unnecessary interest rate-risk. To minimize such exposure to interest rate risk over the years, the Department of the Treasury purposefully issues a balanced portfolio of short-, medium-, and long-term Treasuries.

⁵ Federal Reserve Bulletin, September 1997.

⁶ Ibid.

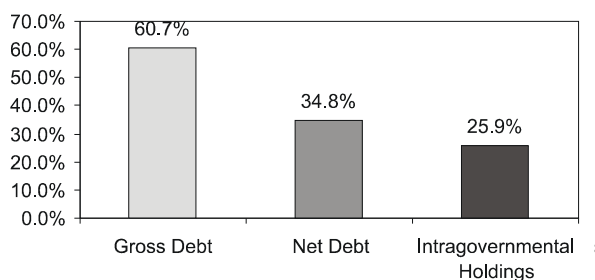
As on April 30, 2003, the U.S. government had a gross debt of \$6.46 trillion, of which \$3.71 trillion or 57.4 percent was net debt held by the public and \$2.75 trillion or 42.6 percent was held in intra-governmental accounts. There is a need to explain the difference between terms - gross debt and net debt. The gross debt of the United States is sum of (1) the face value of all Treasuries except saving bonds plus (2) the initial purchase price and accrued interest of savings bonds. The gross debt includes both Treasuries owned by the U.S. government (intra-governmental holdings) and Treasuries owned by others (net debt). Net or public debt of the United States is the sum of (1) the face value of all Treasuries, except savings bonds that are not owned by the U.S. government plus (2) the initial purchase price and accrued interest of savings bonds. Owners of net debt include the Federal Reserve System, international financial institutions, such as the International Monetary Fund or the World Bank, foreign governments, foreign currency boards, foreign central banks, financial services and other firms, mutual funds, pension funds and individuals. Economists consider net debt as the proper measure of federal debt. Increasing (or decreasing) net debt represents withdrawal of money from (or a release of money to) financial markets and may affect the broader economy. Treasuries represent legally binding commitments with other parties that cannot be abrogated. In contrast, the U.S. government is both the creditor and the debtor for Treasuries held in intra-governmental accounts. Thus, an increase (or a decrease) of Treasuries in these accounts is merely a bookkeeping entry that does not affect financial markets or the broader economy. Placing Treasuries in an intra-governmental account is similar to lending money to your own self.

**Graph 1 - Net Debt and
Intragovernmental Holdings Percent
of Gross Debt (April 2003)**

7

**Graph 2 - Gross Debt, Net Debt and
Intragovernmental Holdings as a Percent of
GDP (April 2003)**

About 51 percent⁹ of the public debt is marketable, meaning that it is represented by securities that can be sold at any time by the original purchaser through government securities dealers. Marketable issues include Treasury bills, notes and bonds. Virtually, all of marketable debt is public debt. The two principal types of non-marketable net-debt held by others are saving bonds and state and local government series bonds.¹⁰ Non-marketable debt securities include all Treasuries that cannot be traded after their initial purchase. The major non-marketable issues are held by U.S. government agencies, foreign governments, state and local governments and individuals.

Treasury bills

Treasury bills are issued on a discount basis, with maturities of up to 52 weeks and in denominations of \$1000 or more. Before August 1998, the minimum denomination was \$10000. All are issued in book-entry form,¹¹ the buyer receives a receipt at the time of purchase and the bill's face value at maturity. Although Treasury bills are sold at discount, their dollar-yield (the difference between the purchase price and the face value if the bill is held to maturity) is treated as interest income for tax purposes.

⁸ Monthly Statement of the Public Debt, April 2003. and www.house.gov

⁹ Ibid.

¹⁰ Saving bonds are sold to individual investors in small denominations and may be redeemed at any time after initial purchase. State and local government series bonds- in 1969, Congress forbade state and local governments from investing the proceeds of tax-exempt municipal bonds in higher-yielding investments and mandated state and local governments to invest such proceeds in non-marketable Treasuries, known as slugs, paying an interest rate at least 5 basis points lower than comparable marketable Treasuries.

¹¹ The book-entry program has succeeded in largely replacing paper U.S. government and agency securities with computer entries at Reserve Banks. Advantages of book-entry program are numerous but main are better safeguarded, more rapidly transferred by the nation's depository institutions and owners don't submit coupons to obtain interest payments or present certificates to redeem securities.

Offerings of 13-week and 26-week bills are usually made once each week; 52-week bills are usually offered every fourth week. All are sold by use of a multiple price auction that is held on a Monday. Bids may be entered on either a competitive or a noncompetitive basis. With a competitive bid, the investors state a price that he or she is willing to pay. With a noncompetitive bid, the investors agree to pay the average price of all bids that will be accepted by the Treasury.

Before each auction, the Treasury announces the total face value and the maturities of all bills that it plans to issue. At the auction itself, having received the bids, the Treasury proceeds to accept all noncompetitive bids. For example, if \$6 billion of 13-week bills are to be issued, perhaps \$2 billion of noncompetitive bids will have been received by the time of the auction. Because all of these bids will be accepted, the Treasury will accept only \$4 billion of competitive bids, taking the highest prices offered by competitive-bidding investors. The average price on the accepted competitive bids will be charged to the noncompetitive bidders. Once the auction is completed, these newly offered Treasury securities are referred to as "on-the-run" issues, meaning that they are the most recently issued ones. Typically, "on-the-run" issues have more liquidity than "off-the-run" issues, which are issues offered at previous auctions.

Individuals may purchase new issues of Treasury bills directly from one of the twelve Federal Reserve Banks or over the Internet or using the phone. They can also be bought indirectly via a bank or broker. Government security dealers maintain an active secondary market in bills, and it is a simple matter to buy or sell a bill before maturity.

U.S. Treasury Notes and Bonds

The U.S. Treasury commonly issues Treasury notes or Treasury bonds to finance federal government expenditures. The minimum denomination for Treasury notes or bonds is \$1000. The key difference between a note and a bond is that note maturities are usually less than 10 years, whereas bond maturities are 10 years or more. An active over-the-counter secondary market allows investors to sell Treasury notes or bonds prior to maturity.

In October 2001, the Treasury announced that it would no longer finance the U.S. budget deficit with 30-year bonds.¹² The yield from holding a Treasury bond, as with other bonds, depends on the coupon rate and on the difference between the purchase price and the selling price. Investors in Treasury notes and bonds receive semi-annual interest payments from the Treasury. Although the interest is taxed by the federal government as ordinary income, it is exempt from

¹² The explanation for this act is that government wants to reduce long-run interest rate and make financing of long-run investments easier.

state and local taxes, if any exist. The Treasury obtains long-term funding through Treasury bond offerings, which are conducted through periodic auctions. Treasury bond auctions are normally held in the middle of each quarter. The Treasury announces its plans for auctions, including the date, the amount of funding that it needs, and the maturity of the bonds to be issued. At the time of the auction, financial institutions submit bids for their own accounts or for their clients. As in a Treasury bill auction, all noncompetitive bids are accepted first, and then the competitive bids offering the highest prices are accepted until the entire offering has been fully allocated.

Acting as the fiscal agent for the Department of the Treasury, the Federal Reserve System auctions newly issued Treasuries at regular intervals. This auction process is known as the primary market. Though the Securities and Exchanges Commission licenses more than 2000 brokers and dealers to operate in the government securities market, a small number of primary dealers dominate the primary market. The Federal Reserve Bank of New York selects primary dealers as the financial services firms through which the Fed buys or sells Treasuries or other securities when conducting open market operations. Primary dealers must be active participants in both Fed open market operations and Treasury auctions. Primary dealers must provide timely debt market information to the Federal Reserve Bank of New York. Currently, there are 25 primary dealers.

To foster liquidity, the Department of the Treasury issues Treasuries at regularly scheduled auctions. After an auction is announced, but before it occurs, investors begin trading the yet-to-be issued Treasuries in the when-issued market. Transactions in when-issued market are commitments to exchange funds and securities on the auction day. The when-issued market promotes the efficient distribution of securities on the auction day, and provides investors with information about the price the Department of the Treasury is likely to receive at the upcoming auction. Treasury bonds are registered at the NYSE, but the secondary market trading occurs over-the-counter. The typically daily transaction volume in government securities (including money market securities) for the primary dealers is about \$200billion. Most of this trading volume occurs in the United States, but Treasury bonds are traded worldwide.

The cash flows of bonds are commonly transformed (stripped) by securities firms so that one security represents the principal payment only while a second security represents the interest payments. Treasury bond could be stripped into a principal-only (PO) security that will provide a par value upon maturity and an interest-only (IO) security that will provide semiannual payments.

A market for Treasury strips was originally created by securities firms in the early 1980s. Merrill Lynch created the Treasury Investment Growth Receipts (TIGRs) by purchasing Treasury securities, and then stripping them to create PO and IO securities. Other securities firms also began to create their own versions

of these stripped securities. In 1985, the Treasury created the STRIPS¹³ program, which exchanges stripped securities for underlying Treasury securities, and was intended to reduce the cost of funding the public debt by helping market activities. STRIPS are not issued by the Treasury, but are created and sold by various financial institutions. They can be created for any Treasury security. Since they are components of Treasury securities, they are backed by the U.S. government. They do not have to be held until maturity, as there is an active secondary market. A Treasury stripped of its coupon payments is known as a zero. Zeros sell at a deep discount because there are no coupon interest payments. France introduced stripped government bonds in 1991, Belgium and the Netherlands in 1992, and Germany, Spain and the UK in 1997.

In USA there are also inflation-indexed treasury bonds. In 1996, the Treasury announced that it would periodically issue this type of bond that will provide returns tied to the inflation rate. These bonds are intended for investors who wish to ensure that the returns on their investments keep up with the increase in prices over the time. The coupon rate offered on these bonds is lower than the rate on typical T-bonds, but the principal value will increase by the amount of the U.S. inflation rate (as measured by the percentage increase in the consumer price index) every six months.

The Republic of Serbia Government Bills

The first public auction of Serbian government bills was held on April 15, 2003. The key objective is to finance the budget through the borrowing from the public. The advantage of such financing of public debt lies in the transparency of the creditor selection process. The important aim of issuing government bills is to make a collateral in transactions at the inter-bank market, which would enable establishment of a money market that would offer liquid financial instruments and derivatives to the banking sector. Auction participants submitted bids using the software created by the Central Registry of Securities for the Ministry of Finance and Economy.

The nominal value of a government bill is 10.000 dinars and maturity is 91 days. Government bills are issued in dematerialized form and registered at National Bank of Serbia - Central Registry, Depository and Clearing of Securities. The amount of sold government bills depends on discount on nominal value of bills, stated by participants in auction in their bids, and decision of the minister about the lowest discount price that must be stated in accepted bids. Primary sale of bills is through auction, over the counter. Minimal individual bid that can be submitted by a Central Registry member for purchase of bills is 1.000.000 dinars. After the auction, the Ministry of Finance publishes the report on auction

13 Separate Trading of Registered Interest and Principal of Securities.

results. This report contains information about volume of issue, average discount rate and average discount price achieved on the auction and realization rate for total amount of bids.

Crowding-out Effect

The government has a budget constraint, a condition that states that all expenditures must be financed from a source. The government has three sources of funds: taxation, selling bonds to the public (borrowing funds) and financing by the creating of new money. If we assume that government has only one way to offset budget deficit by issuing additional bonds to the public, the increase in government spending financed by selling bonds to the public pushes the interest rate up by enough to "crowd out" an equal amount of private expenditure (consumption plus investment). This impact is known as the crowding-out effect. Private expenditures are discouraged because the higher interest rate causes households to substitute current consumption for future consumption - to save more. Investment declines because fewer projects appear profitable with higher borrowing costs. The core point of view about this effect is the government may be willing to pay whatever is necessary to borrow a certain amount of loanable funds supplied to the market, but the private sector may not. Schema of crowding-out effect:

Rise in government spending? rise in real interest rate (national saving fall and demand for money rise)? opportunity cost of borrowing rise? investment demand fall? aggregate demand fall

Monetizing the Debt

Can government budget deficits lead to on-going increase in the money supply (the main factor that can sustain an increase in aggregate demand, leading to continuing inflation, or it is better to say - high rates of inflation are almost invariably linked to high rates of national money growth)?

The answer is yes. The link is the printing of money to finance government spending when the government cannot (or does not want to) finance all of its spending by taxes or borrowing from the public. In the extreme case, imagine a government that wants to spend \$10 billion, but has no ability to tax or borrow from the public. One option is for this government to print \$10 billion worth of currency, and use this currency to pay. The revenue that a government¹⁴ raises by printing money is called seignorage.

¹⁴ We must know that government has no right to print money, that only central bank has that right. The government, or better to say ministry of finance, borrows money and collects taxes through Treasury, but has no right to print money.

Governments that want to finance their deficits through seignorage don't simply print new currency, but use an indirect procedure. First, the finance department or Treasury authorizes government borrowing equal to the amount of the budget deficit, and a corresponding quantity of new government bonds are printed and sold. Thus the deficit still equals the change in the outstanding government debt. However, the new government bonds aren't sold to the public. Instead, the finance department asks the central bank to purchase the \$10 billion in new bonds. The central bank pays for its purchases of new bonds by printing \$10 billion in new currency, which it gives to the finance department in exchange for the bonds. This newly issued currency enters general circulation when the government spends it. Note that the purchase of bonds by the central bank increases the monetary base by the amount of the purchase, as when the central bank purchases government bonds on the open market. There is a difference between open market operations, which are instrument of monetary policy, and purchasing of government securities, which is instrument of fiscal policy. The impacts of these two instruments of macro-policy on monetary base are quite different. They mainly rely on independence of central bank from government.

The relationship between the size of the deficit and the increase in the monetary base is:

$$\text{Deficit} = \Delta B = \Delta B_p + \Delta B_{cb} = \Delta B_p + \Delta \text{BASE}$$

This equation states that the nominal government budget deficit equals the total increase in government debt outstanding, ΔB , which can be divided into additional government debt held by the public, ΔB_p , and by the central bank, ΔB_{cb} . The increase in government debt held by the central bank in turn equals the increase in the monetary base, ΔBASE . The increase in the monetary base equals the amount of seignorage collected by the government. The increase in the money supply equals the money multiplier times the increase in the monetary base, and that is the main point of link between budget deficit and inflation.

The Monetary - Fiscal Policy Mix

One of the most remarkable features of the economy is its strongly enforced separation of fiscal and monetary policymaking powers. A number of countries have adopted this division of labor in economic policymaking.

The separation of economic policymaking powers is not without a trade-off: the independent actions of government and central bank could result in a mix of uncoordinated policies, as both fiscal and monetary forces attempt to pull the economy in opposite directions. The implications of such divergent policy mixes are not trivial, as they could potentially slow the economy's long-term growth rate, or cause unwanted surges in inflation.

There are essentially four types of possible outcomes for the mix of policies in an economy in which monetary and fiscal decisions are made independently:

1. loose fiscal policy / easy monetary policy;
2. loose fiscal policy / tight monetary policy;
3. tight fiscal policy / easy monetary policy;
4. tight fiscal policy / tight monetary policy.

From a purely theoretical perspective, the coordinated stances of loose fiscal / easy money and tight fiscal / tight money are most effective when they are applied counter-cyclically. Simultaneous expansionary policies would be most beneficial for an economy experiencing a recession: the simultaneously loose fiscal and easy money policies produce a large increase in output at the expense of little or to increase in real interest rates. Similarly, a coordinated contractionary mix would work best in reducing a positive output gap.

Policy divergence, however, can produce mixed results depending on the relative strength of one policy's affects to another. While a loose monetary, tight fiscal posture has been rarely observed empirically, a loose fiscal, tight monetary posture almost always raises the equilibrium level or real interest rates, potentially resulting in crowding out effects on investment demand and moderating any expansionary attempts of the government. James Tobin presented the classical arguments against such a policy mix, he also used a standard neoclassical growth model, Tobin shows that the continual growth of deficit spending results in a misallocation of loanable funds and consequently reduces national savings. The product of this policy mix, says Tobin is that the steady state growth rate of the economy to fall. Frederick C. Ribe and William Beeman cited the lack of empirical support for the crowding out effects of deficit spending as problematic for Tobin's story: instead, they argue, the time needed for such crowding out effects to actually cause substantial capital accumulation problems is nearly twenty years. Since fiscal policies change so frequently, depending on which party is in power, such crowding out effects are highly unlikely to ever gain a foothold on the economy. Mickey Levy seems to think that, as a result of the different goals of monetary and fiscal policies, such disjointed policy mixes are inevitable. As the central bank's goal of price stability can often run counter to the fiscal goals of low unemployment and economic growth, policy mixes should happen and are not unreasonable at all. However, the implications of a dissimilar use of monetary and fiscal policy remain in question. If monetary and fiscal policy-making do have real impacts on macroeconomic variables, their relative effects, compared with each other, should be examined constantly.

References

1. Alan Reynolds, "The Fiscal-Monetary Policy Mix", The Economist, Washington D.C., October 19, 2000.
2. Alexander D. Rothenberg, "The Monetary-Fiscal Policy Mix (Empirical Analysis and Theoretical Implications)", 2002.
3. *An Introduction to Bond Markets*, John Wiley & Sons, Singapore, 1999.
4. Andrew B. Abel, Ben S. Bernanke, Gregor W. Smith, *Macroeconomics*, Addison-Wesley Longman, 1999.
5. David Begg, Stanley Fischer, Rudiger Dornbush, *Economics*, Mc Graw Hill Book Company, London, 1991.
6. Jeff Madura, *Financial Markets and Institutions*, Thomson South Western, 2002.
7. Mirosljub Labus, *Osnovi ekonomije*, Beograd, 2002.
8. Richard T. Froyen, *Macroeconomics - Theories and Policies*, Macmillan Publishing Company, New York, 1986.
9. William F. Sharpe, Gordon J. Alexander, Jeffery V. Bailey, *Investments*, Prentice-Hall International, London, 1999.
10. Zvi Bodie, Alex Kane, Alan J. Marcus, *Investments*, Irwin Mc Graw Hill, Boston, 1999.
11. www.bloomberg.com
12. www.cato.org
13. www.cbo.gov
14. www.econlib.org
15. www.federalreserve.gov
16. www.house.gov/jec/fiscal/debt.pdf
17. www.investinginbonds.com
18. www.ny.frb.org
19. www.publicdebt.treas.gov
20. www.mfin.sr.gov.yu
21. www.ekonomist.co.yu

Branko Drčelić

HARTIJE OD VREDNOSTI I BUDŽETSKI DEFICIT

Rezime

Pravilno vođena fiskalna politika omogućava stabilnost i razvoj privrede. Svrha ovog rada je da skrene pažnju na važnost fiskalne politike i pomogne u razumevanju osnovnih pojmova iz ovog dela makroekonomske politike. Srbija se nalazi na početku uvođenja hartija od vrednosti pomoću kojih se vrši finansiranje budžetskog deficita, kao cilj kome se teži sigurno bi se mogle navesti Sjedinjene Američke Države. Svojim karakteristikama (nerizične, visoko likvidne, razvijeno tržište za trgovanje sa njima, varijetet rokova dospeća) hartije od vrednosti SAD omogućavaju niz koristi američkoj ekonomiji, a svoju su primenu našle su i u inostranstvu.

Međutim, pri korišćenju hartija od vrednosti za pokrivanje budžetskog deficita mora se voditi računa o efektu istiskivanja investicija privatnog sektora, koji svoje glavno izvoriste nalazi u mogućnosti da vlada može da plati bilo koju kamatnu stopu kako bi došla do neophodnih sredstava, što čini da mnoge investicije privatnog sektora postaju nerentabilne.

Finansiranje budžetskog deficita može se vršiti pored emisije hartija od vrednosti i dodatnim oporezivanjem i monetizacijom duga (primarnom emisijom novca).

Ispravno vođena makroekonomska politika zahteva koordinaciju akcija monetarne i fiskalne politike.

Ključne reči: budžetski deficit, državni zapisi, efekat istiskivanja, monetizacija duga.

Tamara Antic

Tutor: prof. dr Dejan Soskic

Faculty of Economics, Belgrade University

PERSPECTIVES OF INVESTMENT FUNDS IN SERBIA

Importance of Investment Funds

Investment Fund is usually a part of Investment Company which makes investments on behalf of individuals and institutions who are given shares of the company (or units, in Great Britain). Professional management team of the fund then uses the money in order to buy stocks, bonds or other assets on financial market creating a diversified investment portfolio. When the fund earns its return, earnings are distributed to the shareholders in proportion to the number of the shares owned. The total amount of risk is taken by the shareholders, which is opposite to most other financial institutions, but the golden rule of business: "Who dares-wins" is confirmed in this case meaning that investors will earn much more money this way than keeping it in banks, for example.

The fund's share price is called *net asset value* (NAV) and also *bid* or *sell* price, and it represents the total value of the fund's investments at the end of the day (prices of securities multiplied by their number, added to the other assets of the fund; and then fund's liabilities subtracted from that number), divided by the number of shares outstanding. The computation of NAV can be presented in the following way:

NAV per share = (cash and equivalent holdings + total market value of stock - liabilities) / fund shares outstanding

This is one of the most important parameters concerning investment funds because it shows the amount per share the investor would receive if he/she sold his/her shares. This brings us to another question about funds - not every fund is permitted to buy its shares from the shareholders, only *mutual or open-end funds* have this option. The other kind of investment funds, called *closed-end funds*, issues fixed number of shares and do not buy them from their investors. Mutual funds are much more popular lately, mostly because they provide better service to shareholders.

Investing is becoming a necessity nowadays. To be a successful investor who directly owns securities, you must have a lot of knowledge about investing, time and money. Most of people aren't in that position so they turn to investment funds. And it's not only because of those advantages. Investment funds remain much more attractive due to: diversification, professional management, low operating costs, and some other characteristics. As far as diversification is con-

cerned, this is probably the most important feature for the small investor, because it significantly reduces risk. Secondly, if an individual would invest by himself, he would surely do much worse than a skilled, educated professional. Operating costs are much lower, because of the largeness of portfolios (using economic logic, it's clear that those costs must be proportionally lower than the ones that individual would pay).

Another fact about investment funds which is very attractive for investors is that they are highly liquid. If an investor needs cash, one phone call would be enough for him/her to start selling his/her shares. For some investors, one of the most important things about investment funds is the possibility of lawful tax avoidance. That's the case with Tax-Free Money Market Funds, or U.S. Government Bond Funds. The regulation about investment funds is very strict, so it is highly unlikely to suffer a loss due to fraud or scandal including fund's management. Besides all this, mutual funds offer many services which are making investing process much less complicated and less expensive for an individual.

Investment Funds in Economies in Transition

As far as transition countries are concerned, investment funds have emerged in those with a mass privatization method. This method has many advantages over other privatization schemes: providing liquid assets to domestic market, speed, and avoiding the problems of setting the real present value of assets because of previous constant price changing due to high inflation and other factors. There were also some disadvantages: the potential loss of revenue, but this was not considered as a big problem; and abuse of corporate governance, which was proven to be a major disadvantage.

Investment funds in transition economies had various forms, such as "national investment funds" (NIFs) in Poland, or spontaneous and decentralized investment funds like in Slovenia and Czech Republic. All those funds are often called "privatization investment funds" (PIFs). They were supposed to provide an opportunity for portfolio diversification. Maybe the greatest difference between investment funds in Western economies and those in transition economies is that in transition economies they have played important roles in corporate governance, both positive and negative. In some cases, such as Czech Republic, state was in charge of funds (directly or indirectly), which means that the most important problem of state interference wasn't solved, but only transformed. In other cases, investment funds themselves have played a major role in the corporate governance, which was proven to be a better solution than dispersed insider ownership. No one expects that to remain a permanent solution, especially when efficient financial market is finally instituted.

Serbian Financial Market

Serbia is in a process of transition. Therefore, its financial market is also in a process of development into a market with all relevant financial instruments. So far, trading is being done mainly with short-term securities. The long-term securities market is still undeveloped. If privatization process in our country is done successfully, it will be a great impulse for faster development of this market with all its instruments. Privatization is being done in two ways - by tenders and auctions and the third method - IPO is in preparation. It's being done in a good way considering some critics, but it takes time to finish the process.

There are many market institutions and instruments that do not yet exist here. We are in lack of liquid stock market and wider dispersion of bonds; and there are no derivatives on our financial market such as: options, futures and warrants, for example.

These are very important financial instruments in western economies and it would be very helpful to our economy if they existed here. Not only would it provide much more opportunities for trading at stock market (and give investment funds when they emerge in Serbia more chances to diversify and hedge their investments), but it would be a great impulse for progress in our financial system.

There are no rating agencies here, as well. It's important that people's trust in financial system is regained, and those agencies could play an important role concerning this question. There is a specific situation with people's savings - because of losing trust to a banking system; they are keeping most of their non-spending money at home. It would be very helpful to our economy if most of these savings were turned into investments through a credible and efficient financial system. Further, one of the key problems connected to our financial market is the lack or, in some cases, inadequacy of legislative.

There are some laws that are good and applicable; but, in my opinion, we need thorough restructuring of our legal system, which would provide investors with much more chances and much less restrictions and complications when they want to invest money in our country. That's the only way for improving conditions and creating better business opportunities here.

Suggestions for Models of Investment Funds in Serbia

There is one issue that must be solved first - creating a law on investment funds. There is no legislature on this matter, so the basic condition for establishment of investment funds in Serbia is not fulfilled.

Money Market Funds

When investment funds become a reality in Serbia, it would perhaps be most realistic if they start operating in the form of Money Market Funds. Why? Money Market funds are similar to bank accounts and they invest into low risk, liquid, short-term securities. Because of their tendency to low risks, they are much safer for a small investor than some other kinds of investment funds. Their advantage is also a greater rate of return compared to savings accounts' interest rate. As I already mentioned, short-term securities market is much more developed than long-term securities market. In March 2003, the Belgrade Stock Exchange issued data about trading with short-term securities. They show that the commercial papers issued by companies, held the largest market share at 32.30%; they were followed by commercial papers issued by banks at 25.08%, and then by shares at 17.34%.¹ There was also trading with National Bank of Serbia bills and with Foreign Currency Savings bonds issued by the Republic of Serbia in the smaller amount. In the first quarter in 2003, commercial papers issued by companies reached the total amount of 5.7 billion dinars, commercial papers issued by banks 3.39 billion dinars, NBY bills 2.49, NBS bills 1.58, shares 2.9, and Foreign Currency Savings bonds had the turnover of 1.36 billion dinars.² All of these securities provide a chance for investors to make profits, and that chance would be much greater in a case that investment fund conducts the selection and investment process. Also, records show that the turnover gives a good basis for investing and it showed an increasing trend.

Bonds/Equity Funds

Bond funds and equity funds are characteristic for long-term securities market. There are many kinds of them, for example: growth funds, high yield funds, index funds, etc. These funds are very popular in countries with market economies, but I think it will take a lot of time until they appear in Serbia. My opinion is that this depends primarily on privatization process and the sound and credible regulation of our financial system. When most of our firms become privatized and more significant number of stocks and bonds established, then it will be possible to trade more with their shares and bonds; and that would create a possibility for bond or equity funds to emerge.

REITs

REITs stand for Real Estate Investment Trusts, meaning that management of this kind of closed-end investment funds invests assets directly into real estates (equity trusts) or in mortgage loans (mortgage trusts). There is also a

¹ Data taken from Bulletin - Belgrade Stock Exchange, April 2003.

² Ibid.

mixed type of REITs, combining equity trusts and mortgage trusts.

This kind of investment funds is becoming more popular in USA lately, and I think it would be a great opportunity if they showed up in Serbia. People have trust in real estates, especially in countries like ours, where they are used to non-secure financial system - therefore, one of the most secure forms of investing money is buying a real estate. However, there are several problems. Amongst them, the most prominent one concerns real estate ownership register. Unfortunately, only a smaller part of real estates in Serbia is registered; so any potential investor would not dare to invest unless this situation is solved in a legal way. There is a similar problem with pledge register as well. It would not be possible to create a real estate investment fund here unless mortgage backed securities showed up at the market. When this condition is fulfilled, REITs will be able to start investing. To do that, we need either banks specialized for collecting savings in order to issue mortgage bonds; or a special institution that would issue mortgage backed securities. Besides, one more thing needed is an institution for credit insurance (some steps have been taken to establish a Credit biro, but it has not yet come to realization).

Conclusion

The basis for investment funds to emerge in Serbia is surely a developed, liquid financial market; where it would be traded with lots of financial instruments, both those which already exist, and also many new ones. To gain a large number of transferable securities, the problem with information asymmetry must be solved first. After fulfilling this term, additional savings and demand for financial instruments would be created, which would lead to higher investments. The consequence of increasing investments would be lower capital price which would create better conditions to all participants at Serbia's financial market. When the described situation develops in Serbia, it will be realistic to expect all mentioned types of investment funds to appear and provide many new opportunities for investing.

Literature

1. Bogle, J.C. 1992. "Selecting Equity Mutual Funds". *The Journal of Portfolio Management*. vol. 18, No.2, Winter 1992.
2. Bogle, J.C. 1994. *Bogle on Mutual Funds - New Perspectives for the Intelligent Investor*. Richard 3. D. Irwin, Inc., New York.
4. Fredman, A.J. and R.Wiles 1993. *How Mutual Funds Work*. New York Institute of Finance, Englewood Cliffs, NJ.

5. Elton, E. and M. Gruber 1995. *Modern Portfolio Theory and Investment Analysis*. Wiley.
6. Fabozzi, F.J. , F.Modigliani and M.G Ferri 1994. *Foundations of Financial Markets and Institutions*. Prentice - Hall International Inc.
7. Kohn, Meir. 1994. *Financial Institutions and Markets*. McGraw - Hill, Inc.
8. Morton, James (ed.),1995. *The Financial Times Global Guide to investing*. Pitman Publishing
9. Mutual fund fact book, *Investment Company Institute*, 2002
10. Šoškić Dejan, *Hartije od vrednosti: upravljanje portfoliom i Investicioni fondovi*, Ekonomski fakultet, Beograd 2001
11. Ostojic, Negoslav P. and Norman Scott (group of authors). *Recent Lessons From Transition and Privatization: Problems of Institutions and Corporate Governance*. ECPD, Belgrade, 2000.
12. Williamson, Gordon K. *The 100 Best Mutual Funds You Can Buy*. Bobadams, Inc. 1993.
13. Keller, Howard and Harvey Sontag. *The Right Mix: How to Pick Mutual Funds for Your Portfolio*. McGraw-Hill, Inc. 1993.
14. www.ici.org
15. www.morningstar.com
16. www.fidelity.com
17. www.ft.com
18. www.belex.co.yu

Tamara Antić

PERSPEKTIVE INVESTICIONIH FONDOVA U SRBIJI

Rezime

Investicioni fond je finansijska institucija koja prikuplja sredstva individualnih investitora i emituje im akcije ili potvrde o učešću u finansijskoj aktivnosti fonda, a kasnije im, srazmerno uloženoj novcu, isplaćuje deo ostvarenih prihoda od ulaganja u hartije od vrednosti. Prednosti investicionih fondova u odnosu na druge vidove investiranja su: diversifikacija ulaganja, profesionalni menadžment, niži operativni troškovi, visoka likvidnost i dr.

U zemljama u tranziciji su pronađena različita rešenja za nastanak investicionih fondova, u zavisnosti od prevladajućih uslova u privredi tih zemalja, kao i od izbora metoda privatizacije.

Sušтина mog rada je objašnjenje mogućnosti pojave investicionih fondova u Srbiji. Moglo bi se zaključiti da će se ovde fondovi najpre pojaviti na tržištu novca. Takođe, razmotrila sam pojavu vrste fondova koji se bave ulaganjima u nekretnine (REITs), koji bi u Srbiji mogli imati dobru perspektivu, naročito zbog poverenja ljudi u ovaj vid ulaganja. Kada je u pitanju tržište kapitala, fondovi akcija i fondovi obveznica će se pojaviti kada se reši problem informacione asimetrije, uspostavi likvidnije finansijsko tržište sa više pratećih institucija i pravno reguliše ova materija.

Ključne reči: investicioni fondovi, finansijsko tržište, hartije od vrednosti.

MENADŽMENT

MANAGEMENT

Jelena Markovic
Tutor: *Bata Davidovic*
Learning Manager & Human Resources Associate
United Nation Development Programme

Druga nagrada za rad
objavljen u Zborniku
tutorskih radova

UNDP AS A LEARNING ORGANIZATION

Introduction

Plato once said that "the learning and knowledge that we have, is, at the most, but little compared with that of which we are ignorant". Tremendous, immense changes are characteristic for the "knowledge era" that we live in, and ignorance is something we no longer tolerate. Given that the globalization and information technology development have had a dramatic influence on the world economy, the environment within which organizations must perform is altered, too. New standards in the business world are being set daily, and the rapid pace of change that we all experience demands an increasing learning response from all players in business and public sector (Bennet, 1994). Since it is obvious that in this context there is a need for re-shaping and changing the infrastructure of organizations, the question is how it is possible to create a new organization that would be a part of the future. The answer lies in the concept of the learning organization. The purpose of this paper is to present how knowledge and learning are connected in terms of managing business and public ventures alike, to introduce and discuss this human resource management's phenomenon and to show how it is implemented in the United Nations Development Programme¹ (in further text UNDP).

Knowledge and learning

In 1991 Nonaka argued that the successful companies of the future would be those who are most able to adapt to change. These companies would place the concept of learning at the heart of all their activities, typically adopting infrastructures that enable learning to take place, and for this new information to be shared and accessed more easily. Before presenting the concept of the learn-

¹ UNDP is the United Nation's agency that has five practice areas: Democratic governance, Crisis prevention and recovery, Energy and environment, HIV/AIDS and ICT4D (Information and Communication technology for development). It is reputed as one of the non-crisis UN Agencies. UNDP often officiates a role of the so-called "leading Agency" in a country where the UN is present. In other words, the Agency performs many operations for the other UN agencies that are also present in the country, like handling various HR administrative issues, financial issues etc. UNDP Resident Representative is often also assigned the role of Resident Coordinator, which means that he is coordinating other UN Agencies' activities in the host country. .

ing organization, it is necessary and important to answer the question what knowledge and learning are, especially in business terms². Humans make sense of reality by categorizing it. There are many scholars that have proposed various ideas of knowledge and learning definitions. As Aristotle said, it is in human nature to aspire for knowledge. New knowledge always begins with the individual (Nonaka,1991). One of the leading researchers and theorists in the field of managing knowledge, Karl Eric Sveiby based his definition of knowledge on Michael Polanyi's and Ludwig Wittgenstein's works and determined it as "a capacity to act" (1997).

According to Sveiby, if we have knowledge, we are better able to act and make competent business decisions. For him, knowledge is a combination of many factors including factual information, experiences, skills, and value judgments. Knowledge is the principal, prime resource both for individuals and the economy. In a wider sense, it can be seen as the process through which we transform what we know into better ways to do business. It has the ability to suddenly evolve, abruptly reforms, powerfully reshapes and this is the warning to rigidity and conservatism. Knowledge is the process of organizing our lived experiences, information and ideas and from this it creates learning environments.

By abandoning the existing, and constantly facing the new and innovative, organizations have to achieve continual, constant improvements in all of their activities, processes and structures. They can accomplish this through learning. Learning should be the eternal burning desire. Learning is about taking knowledge and using it to instigate positive change. As Henry Ford said, "anyone who stops learning is old, whether at twenty or eighty; anyone who keeps learning stays young." The best odds for thriving in the competitive business world are brought to view with learning. Beverly Hyman, who has been internationally known for over a decade as the Trainer's Trainer, and whose services have been extensively used in UNDP's quest to become a learning organization, defines learning in the manual for the UNDP's Learning Managers as "a positive, predetermined change in the employee's job or organizationally related behavior".³ When we talk about the process of applying knowledge, we are referring to a systematic linear approach which moves from understanding evidence, or data, to applying certain lessons and finally to the making of a decision. Mutual for both knowledge and learning is that they represent, and are recognized, as the most important intangible assets of organizations.

2 "The language can not be described without mentioning the use to which it is put Concepts are so fluid that it is not possible to define them strictly. The only way to see that a concept is understood is by how it is used. This notion has vast implications for managers trying to capture the tacit knowledge of people into explicit terminology. We can only hope to capture a very small proportion." (Wittgenstein, Ludwig,1995. *Philosophical Investigations*. (orig.1953). London, England: Blackwell)

3 "This definition provides us with a measurable, observable reference point by which to judge whether UNDP's time, the employee's time have been spent productively." (Hyman)

What is a learning organization?

The idea of the learning organization has been around for quite some time. For more than three decades, literature on the organizational learning and learning organizations has achieved the status of close to bestsellers, and remains in that area. One of the questions that have led to creating the idea of the learning organization was how could organizations improve without first learning something new? Garvin (1993) argues that "in the absence of learning, companies - and individuals - simply repeat old practices. Change remains cosmetic, and improvements are either fortuitous or short-lived". Comparing the concept of the learning organization with the majority of other modern management approaches, it has one indisputable advantage; it involves the fundamental change of the basic postulates of what we call "the organization". According to Marquardt (2002), learning organizations are places where individuals and teams become involved in new learning processes. He believes that learning has developed into the new form of labor and many would agree with him. The concept of the learning organization opens a new portal to the world of "the future organization", environment in which knowledge and learning will be the primary goal, and where skills, constant transformation of the mindset by developing the ability to learn, will represent the basic comparative advantage of every organization.

Senge's "Fifth discipline" world

The literature is full of divergent viewpoints regarding what a learning organization is. One may argue that Peter Senge's best-selling book "The Fifth Discipline" (1990) has been thoroughly to blame for bringing 'the learning organization' idea into the mainstream of organizational thinking. That is certainly one of the academic perspectives that led to transforming UNDP into a learning organization. Senge defines learning organization as "an organization that is continually expanding its capacity to create its future".⁴ He described it as a place where people continually enlarge their ability to create the results they truly long for, new and widespread patterns of thinking are fostered, collective aspiration is set free and people are continually learning how to learn together. In order to achieve these objectives, he hinted at using five "component technologies":

1. *Personal Mastery* - Personal mastery is concerned with the individual aspirations of people, where they are now, where they would like to be, and what they need to get there. At the center of this idea is the promotion of life- long learning as a means to personal development.

⁴ "This definition provides us with a measurable, observable reference point by which to judge whether UNDP's time, the employee's time have been spent productively." (Hyman) p.14

2. *Mental Models*: Mental models is about acquiring a deeper understanding about how thoughts and ideas are created, and about empowering employees to question their current reality, and why things are done the way they are. This will then help them to innovate, and instigate change more effectively.
3. *Shared Vision*: Collective visions are important to ensure staff are dedicated, and committed to helping an organization achieve its goals. The creation of shared visions, or identities, relies on organizations presenting a coherent picture of their future both clearly and concisely.
4. *Team Learning*: A commitment to teamwork is also a key component to creating a successful learning organization. Teamwork empowers staff, boosts morale, and helps create a culture where everyone is working towards the same goal.
5. *Systems Thinking*: the Fifth discipline that synthesizes the others. It is grasping the whole rather than just part. Senge argues that without a comprehension of systems, we can neither advance nor thrive as an organization or as an individual.

Implemented, these five disciplines cited here participate in creating a learning organization. The main new feature introduced by Senge's approach was the concept that the champions of change towards becoming a learning organisation are actually the traditionally neglected levels of middle management, as those who are directly connected to both senior management and lowest organizational structures. As we can see, the creation of the learning organization requires a profound shift in how we think about work life.

UNDP as a learning organization

UNDP defines itself as knowledge and learning organization and these attributes are at the core of its mission and mandate. Through policy advice and capacity building, it seeks to create, capture and spread this knowledge and thereby assist in all aspects of country development. It has a global development network of 167 countries, where all of these partly self-sustainable units are connected through a knowledge-sharing network. This geographical diversity and vastness actually is a benefit, rather than hindrance. It might seem difficult at the beginning to deduce why an organization such as UNDP would launch a concept of the learning organization in its structural setup. The simplest answer lies in a need for more efficient project and program implementation. The aim of implementing a concept is equal as in any profit organization, where profit and competitive advantage are the main goals, and that is to create an organisational cli-

mate which would help increase job satisfaction, staff retention and assist in organisational overall functioning UNDP management structure recognized the importance of this concept and realized that implementing could be performed straightforwardly, especially because of the geographical distribution and tight connections within individual Country Offices. The process of becoming a learning organisation was rather simple, when observed from the outside.

In 1998, UNDP issued the UNDP Learning Framework that symbolizes a milestone in UNDP training and learning policy shift. It seeks to contribute to the overall efforts currently underway in UNDP to move towards a learning organization. It concentrates on individual learning in support of staff development, and as such seeks to clarify the roles individual staff, managers and the Office of Human Resources and Learning Resource Centre will play to promote individual learning. According to the UNDP Learning Framework publication, a minimum of 5% of the staff's time should be allocated for learning. Individual learning is a prerequisite for organizational learning and is strongly related to organizational learning.

UNDP effectively became a learning organization in 1999, when a new role was given to the Learning Resource Centre (LRC). Besides managing library and learning resources of UNDP, LRC also works on global coordination and on establishing the role of the Learning Manager in the country offices. The New York HQ requested that each country office assigns the role of Learning Manager to one staff member, whereby this role would be an addition to an already existing function. After this is completed, what follows is an extensive training of Learning Managers as a preparation for their new role. This is a massive undertaking, as logistics behind the process, in which 167 people from 167 countries need to be trained in a limited timeframe, are tremendous. Therefore, intensive 10-day workshops are organized where participation is between 20 to 30 representatives from country offices. As soon as someone is appointed as Learning Manager, s/he becomes a part of the Learning Manager's global network that has an important role and is an extremely useful resource for sharing knowledge and best practices. The existence of the network is of indisputable help to the Learning Manager, because of the constant flow of the information, experience of other Learning Managers, ideas where the money could be fund-raised for different courses, seminars, workshops, exchanging creative ways to devise new strategies for staff development, etc. The LRC serves as the central place in UNDP for all learning materials, resources, training activities, workshops...

Following the issue of the UNDP Learning Framework, the LRC developed an Electronic Platform for Learning. That is web-based software that enables quick and easy access for all UNDP staff and members to numerous publications, document catalogues, on-line training materials, and so on. The Elec-

tronic Platform has its own Forum, which enables members to discuss and exchange information and is also providing Training Activities calendar that displays which trainings will be offered during the year. Currently, the platform offers over 500 topics or categories in an "El-tree". "Electronic tree" is on-line "knowledge-tree" which provides links to various virtual courses, categorises materials and provides simple guides for finding the desired learning resource. Each topic or category is portrayed and linked to a specific Learning Resources Matrix, which suggest a multiplicity of resource links from books to on-line courses to coaching. Under the same platform, a communication place named "My Learning Place" gives a private learning environment in which Learning Managers discuss the issues they face in their office, provide assistance and receive coaching. Learning Managers can also help staff to take advantage of this space by creating or joining topics for discussion, storing and exchanging knowledge, taking on-line courses and accessing the Internet through a search engine. Another specific function of a Learning Manager which is closely related to the Electronic Platform for Learning is the function of coaching. Learning Managers are also trained coaches who have a specific goal to teach staff to help themselves when it comes to career development. This means that Learning Managers will not always give complete resources to staff who need them, but also advise and through dialogue find out what staff actually need, as opposed to what they would like, or think they need.

In a country office, the learning process starts with the Learning Needs Assessment, when a Learning Manager distributes a locally developed questionnaire to all staff members. They are asked to answer the questions related to their knowledge of UNDP Practice Areas and improve their knowledge of UNDP business processes. In this questionnaire, UNDP staff can express their aspirations or needs for certain knowledge that would help them do their job better and further develop their careers. When a Learning Manager gets feedback from staff members, s/he is then able to evaluate what can be done (regarding the real current needs of the Office and budget availability), and what is even more important, the Learning Manager can transform needs formulated in general terms into concrete learning and training activities. After the information has been collected and assessed in this way, the Learning Manager develops a "Whole Office Learning Plan", which represents a one to three-year plan of all training and learning activities that need to be accomplished in the specified period. The Learning Manager works on practical implementation of the plan, because when it is once adopted, s/he can monitor training budget, organize training/learning, direct staff members and give them coaching which training would be the best for them and find new sources for financing training and learning.

Conclusions

Since the implementation of the Learning Manager's network began in 1999, and still has not finished, it is hard to ultimately evaluate how much the concept is successful. Promising is that Learning Managers have already developed their learning plans, which exist in over 150 countries. Numerous companies in the profit sector allocate the initiative role to CEO (Chief Executive Officer), as s/he is the leader and everything depends on him/her, and in most cases that approach is unsuccessful. Unlike that approach, UNDP decided to introduce a new concept where the main protagonists of the learning initiative are the so-called empowered middle management. This is another, valuable, promising difference. Global gathering of Learning Managers is expected to happen at the end of this year, where strengthening the role of a Learning Manager will be discussed, and further efforts to assign greater responsibility and emphasis to this strategic function will be done.

One of the main goals of this paper is that for learning to be more than local affair, knowledge must be spread quickly and efficiently throughout the organization. And that is what UNDP has certainly achieved and continues to improve on.

Literature

1. Bartell, S. M. (2001) "Training's New Role in Learning Organizations." *Innovations in Education & Teaching International*, November 2001, 38(4), p 354.
2. Garvin, D. A. (1993) "*Building a Learning Organization*." Harvard Business Review on Knowledge Management, 1998, p.47-80.
3. Gordon-Till, J. (2002) "*Learn to share for its own sake*." Information World Review, February 2002, 177.
4. Hyman, B. (1999). *The UNDP Learning Manager: Developing Learning and Training Competencies*. New York: Beverly Hyman, Ph.D. and Associates.
5. Marquardt, M. J. (2002) "*Five Elements of Learning*." Executive Excellence, September 2002, 19(9), p 15-16.
6. Nonaka, I. (1991) "The Knowledge-Creating Company." *Harvard Business Review on Knowledge Management*, 1998, p. 21-45.
7. Pedler, M., Burgoyne, J., Boydell, T. (1996). *The learning company*. London: McGraw-Hill Companies.
8. Rowden, R. W. (1984) "*The Learning Organization and Strategic Change*." *Advanced Management Journal*, Summer 2001, 66(3).

9. Senge, P. M. (1990) *The Fifth Discipline*. New York: Double-day.
10. Sveiby, K. E. (1997). *The new organizational wealth - managing & measuring knowledge-based assets*. San Francisco:Berrett-Koehler Publishers, Inc.
11. *The Teaching Firm - Where Productive Work and Learning Converge*, Report On Research Findings and Implications (1998), Newton MA: Center for Workforce Development Education Development Center,

Jelena Marković

UNDP KAO “ORGANIZACIJA KOJA UČI”

Rezime

Ovaj rad analizira pojam “Organizacije koja uči” u modernom dobu, i to specifično u okruženju Ujedinjenih nacija i agencije Program za razvoj. U ovu temu uvodi razrada koncepata “ere znanja”, globalizacije i razvoja informacionih tehnologija, kao i diskusija o suštinskom značenju učenja u organizacionom smislu. Koncept organizacije koja uči u UNDP-u je uveden kroz ulogu “Learning Manager-a” i razvoj plana kancelarije koji se odnosi na profesionalni razvoj zaposlenih kroz sticanje znanja relevantnih za samu organizaciju.

Ključne reči: UNDP, učenje, znanje, Organizacija koja uči, Learning Manager.

Mirjana Stozinic

Tutor: *prof. dr Dragan Vukmirovic*

Faculty of Organizational Sciences, Belgrade University

COMPUTER-ASSISTED TELEPHONE INTERVIEWING: A GENERAL INTRODUCTION

Computer-assisted telephone interviewing (CATI) employs interactive computing systems to assist interviewers and their supervisors in performing the basic data-collection tasks of telephone interview surveys. In typical applications the interviewer is seated at a computer terminal or microcomputer, wearing a telephone headset. As survey questions are displayed on the computer screen, the interviewer reads them to the respondent and enters responses on the computer keyboard. In most systems, question wording and branching between items is computer controlled, based on prior entries or case input, and answers, as entered, can be checked to prompt correction of edit failures and reconciliation of apparent inconsistencies.

Current CATI systems range in size from a single personal computer serving as a standalone interviewer workstation to configuration of 100 or more interviewing and supervisory stations supported by a large mainframe.

Function of CATI

Some survey organizations view CATI primarily as a means to facilitate or expedite telephone surveys, making them easier and faster to complete. From this perspective, CATI's major benefits derive from: (a) fast and simple methods of questionnaire setup; (b) direct support of interviewers in selecting respondents, phrasing questions, and choosing the next question; (c) entry of responses in machine readable form to speed processing; and (d) simple methods of generating output files and administrative reports.

Other survey organizations stress CATI's ability to enhance and control survey data quality. They view CATI's primary function as substitution of computer processes, believed to pose most difficulties for paper and pencil interviewers. From this perspective, CATI's major benefits derive from: (a) systematic control over the scheduling of calls and callbacks; (b) tailored wording of complex questions based on prior responses; (c) computer-controlled branching between questionnaire items and sections; (d) automatic range and consistency edit checking during the interview; and (e) careful monitoring of interviewer performance to ensure that intended procedures are followed.

A third function of CATI, which may be viewed as an extension of the second, is to permit new types of surveys not possible with paper-and-pencil methods. Computer-assisted interview may: (a) randomize question sequences or question wording in complex factorial designs; (b) incorporate arithmetic calculations or logical checks not readily performed with paper methods; (c) utilize table lookup routines to match responses with a list of possible alternatives; and (d) use data from prior interviews in depended interviewing without disclosing these data to the interview in advance.

Schools of CATI questionnaire design and interviewing

Item based CATI systems display one survey question and answer space and time, perform edits after each entry, and typically erase the screen before the next item appears. Branching is computer controlled.

Screen based CATI uses the screen rather than the item as the basic unit of questionnaire design. Branching is computer controlled, and the items must be answered in sequence. Screen based CATI is especially convenient for multiple answer questions and for sets of short, non-contingent questions on the same topic.

Form based CATI takes a different approach to answer entry, movement between items, and editing. Editing is postponed until all the items on the screen are answered. This format is especially useful in surveys of establishments, where the organization's record keeping practices may govern the order in which items are answered.

CATI as facility or function

The most common use of CATI at present is in *standalone CATI facilities* conducting telephone interviews for a number of surveys. The facility receives a questionnaire, sampling specifications, and survey specific instructions, and returns a data file of completed interviews and various field performance and administrative reports. Such facilities may incorporate integrated system modules for survey sampling, call and callback scheduling, coding of verbatim answers, and tabulation of results.

The design of CATI systems: a review of current practice

A system requirements model is the basic road map that a system designer uses to develop a design.

Software architecture refers to the basic components that constitute a software system and the relationships that exist among them.

The application generator is a questionnaire compiler. It reads a file or a set of files describing the survey questionnaire. Inputs are examined for errors and a set of outputs produced. These outputs are then input to runtime module, where the computer code required to conduct an interview is generated. The run time module is executed to conduct the interview and write out the resulting data.

The most common approaches include the following:

- A questionnaire script, in which a machine readable version of the questionnaire is annotated with a variety of symbols to identify question text, response values, length of the output data item, branching to be performed, and so forth.
- A questionnaire data base, in which questions and answer text, valid values, branching instructions, and the like are stored.
- A CATI procedural language, in which the questionnaire is represented as a series of a program loops and subroutines.
- Some combination of script, data base, and a procedural language.

Two broad types of application generators are commonly used: compiler based and interpreter based.

Compiler based CATI systems generally function in two ways. Some systems have application generators capable of reading annotated questionnaire script and rewriting it in a third generation language. A second, more direct approach is sometimes used for processing questionnaires, written in a CATI procedural language. Such systems have a CATI language compiler that reads the CATI procedural language and directly produces a machine language program.

Interpreters, by contrast, translate their input into instructions that are executed immediately. The application generator reads script, procedural code, or even data base entries. This input is prepared in special formats so that it can be read by an interpreter at the time of the interview. Under this design, the application generator may write out a new program in the CATI interpretative language, or it may simply assemble all of the code and files that are needed when the interview is run.

The outputs from the application generator together make up the CATI application which can be divided into six components:

- a control program, which is generated by system,
- a set of control tables, which govern movement through the interview,
- a set of edit tables, whose purpose is to provide the system with parameters that allow it to validate responses as they are keyed,
- a library of interrupt routines that are used to execute complex skip instructions, resolve inconsistencies, and manage nonstandard interviewer movement,

- a screen library, storing completed and formatted items in text files that are moved directly into screen memory, and
- a record structure, the application that can tell the system where individual data items need to be stored.

Call scheduling with CATI: current capabilities and methods

Key components of a CATI call scheduling system are:

All call scheduling systems use a ***call outcome coding system*** to facilitate maintenance of a historical record of call made to a sample case and the outcome of each effort. At the conclusion of each call, a code is entered into the system to indicate the appropriate outcome. The system then updates the online call record maintained for the case.

The scheduler is a generic term that refers to the software that prioritizes, schedules, and delivers cases to the interviewing staff for calling.

The ***schedule construction module*** (also known as the "batch scheduler" or "general scheduler") runs in batch mode at specified intervals, ranging from every few minutes to once a day. The ***case assignment module*** delivers cases to appropriate interviewers. This module operates in real time rather than batch mode to provide immediate response to interviewer needs. When interviewer indicates readiness for a case, the case assignment module selects the case with the highest current priority, based on a preprogrammed priority system, and transmits it to the interviewer's work station. Most systems include an ***outcome evaluation module*** (or "assessor") to perform certain evaluative functions in real time at the conclusion of a call that otherwise must be performed by the schedule construction module in batch mode. Some schedulers include a ***reserve mobilization module*** that may be invoked when the interviewers begin to run out the work.

Calling protocols are the rules and algorithms that specify the calling efforts to be made on each type of case. Most protocols are incorporated into the scheduler and implemented by it.

Initial Calls. The general approach to scheduling initial calls on newly activated cases is to schedule the call in the earliest appropriate time slot. This places the case in the system promptly to weed out ineligible numbers and identify incorrect numbers at an early stage. The goal is to maximize the probability of a successful resolution of the case. The key issue is determining the most appropriate time slot for a particular type of survey.

Cold Callbacks. The standard approach to scheduling callbacks on cases for which earlier calls have produced no contact is to employ some sort of algorithm design to enhance the probability of an early contact.

The "every shift approach" simple schedules cold callback for each successive interviewer work shift. The main advantage of this approach is that it usually produces good results within in a relatively short elapsed time.

In the "scatter approach" the interviewing workweek is divided into some number of day and time slots, and algorithms are then defined so that schedule calls in a systematic pattern throughout the set of time slots.

The "contact probabilities approach" utilizes calling algorithms for cold callbacks, based upon answered "hit" rates for various time slots. Two variations of this general approach are widely used. The "statistic probabilities" approach evaluates time slots in terms of fixed probabilities, while the "conditional probabilities" approach attempts to adjust the probabilities of a hit based upon the timing of earlier no answer calls.

The most frequently used method of scheduling calls on non-contact cases is the "priority scope approach." Each non-contact case has a weight or priority score, computed each time the scheduler is run. This approach is essentially a hybrid system that combines several features of other approaches, with a variety of other factors that have intuitive or practical appeal. It can be easily adapted to the special requirements of a particular survey by simply changing the priority scope formula.

Appointments. There are three categories of appointment in general use: (1) hard (firm, specific); (2) soft (general); and (3) estimated (guessed).

Refusal. Refusal cases typically receive some level of follow-up effort before they are finalized. The most effective method of controlling refusal non-response is to minimize the incidence of initial refusals.

Other Protocols. The preceding paragraphs described current practice for several common types of cases.

The majority of cases are assigned to interviewers by the scheduler's case assignment module in accordance with a programmed *priority system*. The priority system helps ensure that interviewer labor and other resources are used efficiently. Efforts are directed to the most important or most promising cases first.

There are two basic methods of *assigning* cases to interviewer: by paper and online. Instead of using paper, the interviewer simply indicates readiness to receive a case and the scheduler's case assignment module delivers the case with the highest current priority. There are three options in allocating individual cases to specific interviewers: (1) assign the case to any available interviewer; (2) assign it to a specific interviewer; or (3) assign it to a specific type of interviewer. Option 1 is used by all organizations for non-contact cases since no information generally exists to suggest that one interviewer might be more appropriate than another. Option 2 may be used in circumstances when one specific interviewer may have a better chance of obtaining a successful outcome. Option 3 is

utilized when the nature of the case requires a callback by a specific type of interviewer.

This component performs the process by which cases are **closed out** and final codes assigned.

The most common case occurs when the interviewer obtains a final outcome, such as a completed interview, on a specific call. When an interviewer keys the call outcome code, the scheduler recognizes this as a final outcome, assigns a final outcome code, and removes the case from the pool available for assignment. The second closeout mechanism is activated when the prescribed level of efforts specified in a calling protocol is reached, such as the second conversion effort for a refusal. The third way a case can be closed out is by supervisory action. If the supervisor concludes that no further action is warranted, he or she will assign a final code. Finally, a case can be closed out by special action of the CATI system or system personnel.

The telephone **supervisor** plays a key role in the operation and control of a CATI call scheduling system. The CATI system typically provides a supervisory staff with a variety of computer utility programs that assist them in discharging their responsibilities. The Census Bureau divides these programs into four main sets: (1) those that review or control the general flow of work; (2) those that review the status or history of individual cases; (3) those that change the progress of the case or set a final code; and (4) other specialized programs.

CATI organizations produce a wide variety of computer generated **reports**:

- Queue listing
- Call recording listing
- Current status report
- Historical status report
- Interviewer performance report
- Duration report
- Exception report
- Miscellaneous diagnostic reports
- Cost control reports

Questionnaire design for CATI: design objectives and methods

There are proposed six basic objectives for CATI questionnaire design. They are to:

1. Collect survey data, including responses to questions, interviewer comments, and other relevant information

2. Meet interviewer needs by making displays quickly comprehensible, providing interviewers' access to information, and expediting movement through the questionnaire
3. Ensure program correctness so that the instrument functions as intended under all circumstances
4. Function efficiently so that the CATI instrument makes minimum demands on hardware resources while maintaining rapid response times
5. Provide usable documentation thereby ensuring that its structure, coding, and operation are understandable to others
6. Be portable to other surveys collecting similar information.

Collecting survey data

Mechanical differences between CATI and traditional interviewing procedures necessitate changes in the structure of many survey questions.

Check answer questions with single answer precoded responses are the simplest to format in CATI. When using a fill, the CATI author must ensure that: (1) the filled value is nonempty and correct when screen is reached; (2) the value is the appropriately right or left adjusted; and (3) its length, when added to the fixed text, will not overflow the line.

Multiple answers pre-coded questions are easily accommodated in screen based CATI system and item based systems and the CATI authors need only: (1) determine the maximum number of answers permitted; (2) add a code for "no further answers" which will exit a screen; and (3) establish edits to prevent the same code from being entered more than once.

Questions requiring a *numeric* response need only to determine: (1) the acceptable range for editing; (2) the variable length for storage; and (3) the appropriate missing additional steps to punctuate the value may be needed to increase readability.

The approach to *open question* responses is to record them in a separate file which stores lengthy textual material consecutively by case number and item label rather than in variables. Entries can be as long as needed.

When used effectively, CATI provides new tools that control response errors and selected forms of item non-response. Automatic branching between items controls skip errors; and built-in editing of check answer and numeric items can prevent out of range entries. Open question responses can be required to have some minimum number of characters to increase the likelihood of a full response. Further edits may check an item's consistency with prior entries, input data from records, or a response from a previous interview. These checks must be prepared by the CATI author. They involve four steps. (1) A logical or arithmetic comparison is made as a background process. If the edit fails, then step 2

is executed. (2) A display informs an interviewer of the discrepancy and supplies wording to elicit the respondent's help in resolving it. (3) The interviewer corrects the entry or a previous entry, or provides a note to explain the inconsistency. (4) The interviewer returns to the mainstream of the questionnaire. This must be possible whether the inconsistency is resolved or not.

Meeting interviewers' needs

Because a CATI display screen is small, the interviewer generally sees only small segments of the questionnaire at the time. This is called segmentation effect. That can be enhanced by:

1. Using a task oriented design that places the first thing the interviewer is to do at the top of each screen. If a question is to be read, it should appear first.
2. Standardizing formats so that question text, response categories, and answer spaces are in approximately the same place on each screen.
3. Providing uncluttered screens with adequate "with space" to improve readability and aid interviewers in locating the appropriate response categories.

Segmentation also limits the interviewer's access to information. The instrument designer can provide this type of information in a variety of ways.

1. Fills may build information directly into the question to be asked, and that is the best method of displaying information which requires limited space.
2. Putting consecutive, related questions on the same screen provides continuity and reduces segmentation effect.
3. "Reference or help" screens are separate displays an interviewer can access through a simple command or function key.
4. A fourth method is to assist the interviewer in returning to a previous question.

Program correctness, portability, and documentation

Program correctness is a critical objective of CATI questionnaire design. An instrument that does not function correctly, typically defeats other critical objectives by failing to collect needed survey data, and by hindering rather than assisting interviewers at their work. First, the instrument must function properly when an interviewer moves through it from the beginning to the end in a consis-

tently forward direction. There is, however, the more complex requirement that the instrument functions properly after backing up, changing answers, or taking any other action the system permits.

Modular design provides the building blocks for program correctness and portability for CATI instrument design. A module is a self-contained group of questions or items, which have a clearly defined function, a single lead item in standard forward movement, and the place in a modular hierarchy. Programming principles of modular design should be followed in constructing CATI instruments. The designer "formally" identifies the major functions of the program first, and then proceeds to identify the lesser functions that extend from the major ones. By using modules the designer has broken a large task down into smaller blocks that are easier to design, program, debug, document, modify, reuse, and review with clients.

The use of the design techniques discussed above will produce a modular hierarchy, at the bottom of which we find the smallest modules, called "virtual items." The manner in which virtual items are combined to form the overall modular hierarchy will have real impacts on the whether the instrument can be expected to function correctly under nonstandard movement. Items could be connected in a linear structure, tree structure or net structure.

A CATI questionnaire author has not fully completed his or her work until that instrument is adequately documented. The first reason to document is by describing how the survey specifications were met, written documentation is valuable for supervisory and client review. Second, documentation is valuable aid in testing, debugging, and changing a complex CATI instrument. Third, a good documentation, like a good design, increases the value of a CATI instrument by making its components more portable to other surveys.

Bibliography

1. Adler, M. K. "Types of Surveys" in: M. K. Adler, *Modern market Research: A Guide for Business Executives*, New York, Philosophical Library, pp. 78–92.
2. Argyle, M., *Social Interaction*, London, Methuen, 1969.
3. Beza, A., "Study Design and Telephone Survey", paper presented at the Field Directors Conference, Santa Monica, CA, 1995.
4. Bushery, J. M., Cowan, C. D., and Murphy, L. R., "Experiments in Telephone-Personal Visit Surveys" Proceedings of the Section on Survey Research Methods, American Statistical Association, 1988.
5. Cannell, C. F., *The Telephone Interview: Progress and Prospects*, Survey Research Center, Institute for Social Research, The University of Michigan, 1998.

6. Chilton Research Services, *The History and Development of CATI*, Chilton Research Services, Radnor, PA (undated).
7. Coulter, R., "A Comparison of CATI and non-CATI" staff report no85, Statistical Research Division, Statistical Report and Service, Washington, DC, 1985.
8. Dekker, F., and Doorn, P. K., "Computer Assisted Telephonic Interviewing", paper presented for the Conference of the Institute of British Geographers, United Kingdom, 1994.
9. Fink, J.C. "Quality Improvement and Time Savings attributed to CATI – Reflections on 11 years of Experience", paper presented at the 37th Annual Meeting of the American Association of Public Opinion Research, PA, 1991.
10. Groves, R. M., *Telephone Survey Methodology New York*, 1998.
11. Lavrakas, P. J. and Tyler, T. R., "Low cost Telephone Surveys", paper presented at Evaluation '93, Chicago, 1993.
12. Nicholls, W. L. *Discussion of Telephone Surveys*, American Statistical Association, 1991.
13. Palit, C. D., *Computer Assisted Survey Systems*, Madisson, W. I, 1985.
14. Shanks, J. M., *Computer Assisted Survey*, San Antonio, TX, 1995.

Mirjana Stožinić

**TELEFONSKO ISPITIVANJE KONTROLISANO OD STRANE
KOMPJUTERA: OPŠTI PRIKAZ**

Rezime

CATI (Computer Assisted Telephone Interviewing) angažuje interaktivne kompjuterske sisteme da asistiraju istraživačima i njihovim supervizorima u izvođenju osnovnih zadataka prikupljanja informacija prilikom telefonskih ispitivanja. U većini sistema je ceo process kontrolisan od strane kompjutera i ukucani odgovori mogu biti provereni i ispravljeni ukoliko se pojave nekonzistentnosti. Trenutni CATI sistemi mogu da opslužuju od jednog personalnog kompjutera koji radi kao samostalana radna stanica do konfiguracije od sto ili više istraživačkih i supervizorskih stanica.

Ključne reči: CATI, kompjuterki sistemi, telefonsko ispitivanje, supervizorske stanice.

ČOVEKOVA SREDINA

ENVIRONMENT

Ana Petrović

Tutor: prof. dr Luka Knežić

Rudarsko - geološki fakultet u Beogradu

ANALOGNOST BIOLOŠKIH I INDUSTRIJSKIH EKOSISTEMA (kao osnova daljeg privrednog razvoja)

Uvod

U 21. veku čovečanstvo se, zbog sopstvenog nemara, suočava sa nizom ozbiljnih ekoloških problema vezanih za kvalitet života i egzistenciju uopšte. Velike količine otpadnih i štetnih materija, nekontrolisano uništavanje prirodnih plodnih površina, crpljenje resursa, sve to utiče na rušenje prirodne ravnoteže i stabilnosti. Kako je situacija na tom polju poslednjih godina zaista alarmantna, potrebno je pronaći rešenje koje bi omogućilo dalji razvoj ljudskog roda u okviru zdravih prirodnih sistema, odnosno smanjenje štetnog antropogenog uticaja na sopstvenu sredinu. Jedno od rešenja, koje se u poslednje vreme dosta potencira, leži u razvoju nove ekološke discipline – enviromentologije.

Enviromentologija je nauka koja se bavi razumevanjem i prevencijom problema izazvanih interakcijom prirodnih i kulturoloških (ljudskih) sistema. Njen cilj je da u najvećoj mogućoj meri minimizira dalju degradaciju prirodne sredine. Ona pitanje regulisanja problema naše životne sredine vidi kroz stvaranje modela *industrijskog ekosistema*, koji se u potpunosti temelji na principima *bioloških ekosistema*. To, zapravo, znači stvaranje jednog kružnog sistema, u kome bi se otpadne i štetne materije bilo kakvog industrijskog porekla koristile u nekom drugom proizvodnom procesu. Nešto slično kruženju materije u prirodi.

Zato će u ovom radu, koji obrađuje pitanje analognosti bioloških i industrijskih ekosistema, prvo biti predstavljeni osnovni ekološki postulati i objašnjeno funkcionisanje prirodnih sistema, da bi onda posebna pažnja bila posvećena razvijanju modela industrijskog ekosistema i mogućnostima njegove primene u smislu smanjenja štetnog uticaja ljudskog i tehnološkog faktora na životnu sredinu.

Ekologija i organizacija prirode

Ekologija bi se najpreciznije mogla definisati kao nauka o ustrojstvu i funkcionisanju prirode, prvenstveno orijentisana na proučavanje međusobnih odnosa organizama iste vrste, njihovih odnosa sa jedinkama drugih vrsta i, ko-

načno, odnosa svih njih sa sopstvenim fizičkim okruženjem.¹Iako, zbog intenzivne povezanosti svih njenih živih i neživih elemenata brojnim suptilnim i dalekosežnim vezama, priroda na prvi pogled izgleda beznadežno složena, pokazalo se da taj utisak nije tačan i da ona ipak funkcioniše po jedinstvenom i relativno jednostavnom opštem modelu. To je, zapravo, jedan ogroman sistem, sačinjen od mnoštva podsistema različite veličine, sasvim slične strukture, organizovanih po istim modelima uzajamnog odnošenja i u kojima se neprekidno odvijaju iste aktivnosti. Pošto je narušavanje tih odnosa osnovni uzrok svih problema u vezi sa zaštitom okruženja, poznavanje ekologije suštinski je važno za njihovo razumevanje, rešavanje i sprečavanje narušavanja.

Osnovne ekološke jedinice

Osnovna jedinica u ekologiji je *vrsta*, odnosno sve jedinke određenog tipa koje su međusobno povezane relativno skorim zajedničkim poreklom i koje imaju istu ekološku ulogu, a potencijalno su sposobne da se međusobno ukrštaju. Grupa jedinki iste vrste, koje u istom vremenu žive u datom okruženju i sa njim se nalaze u interakciji, čini *populaciju*. Budući da je obično sačinjena od velikog broja pojedinačnih organizama, populacija poseduje i neke osobine koje njeni predstavnici pojedinačno nemaju, pa je pogrešno tretirati je kao prostu sumu jedinki. Sve različite populacije, koje u datom vremenu žive u istom okruženju, nalazeći se i međusobno i sa njim u interakciji, čine (ekološku) zajednicu – *biocenozu*. Individualni organizmi unutar zajednice se nalaze istovremeno u interakciji sa ostalim prisutnim pripadnicima svoje vrste i sa jedinkama ostalih prisutnih vrsta na različite načine, ali i sa svojim fizičkim okruženjem.

Ta dinamička interakcija zajednice i njenog okruženja, koja se odvija kroz kruženje materije i protok energije, dovodi nas do koncepta *ekosistema*. Ekosistem se može definisati kao (u velikoj meri) autonomna celina, sačinjena od ekološke zajednice i njenog fizičkog okruženja, unutar određenog geografskog prostora, koja poseduje određenu sposobnost samoregulacije.²

Grupe sličnih i blisko povezanih zajednica, koje se prostiru na velikim geografskim područjima i koje karakterišu specifični klimatski uslovi i oblici flore i faune, nazivaju se biomi (*biomi* su, na primer, prerijske, tundre, pustinje...).

Najveći ekosistem na Zemlji je *ekosfera*, koja obuhvata sav živi svet na njoj i deo nežive prirode u kome je taj svet prisutan i sa kojim se nalazi u interakciji. Ekosfera je jedna od četiri velike zemaljske sfere (a to su hidrosfera,

1 Pri tome, pod organizmom podrazumevam bilo kog pojedinačnog predstavnika živog sveta na Zemlji, dok okruženje predstavlja njegovo prebivalište, odnosno lokalitet određenih fizičkih, hemijskih i bioloških karakteristika u kome taj organizam živi.

2 Veličina ekološke zajednice može biti veoma različita; nju čine sve biljke i životinje u nekom akvarijumu, ali i celokupan živi svet u nekom okeanu.

atmosfera, litosfera i ekosfera), odnosno najoptimalniji uslovi za njen razvoj (a samim tim i najbujniji život) nalaze se na preseku ostale tri sfere.

Struktura ekosistema

Svaki ekosistem se sastoji od dve osnovne grupe komponenti: živih, odnosno biotičkih (*biota*), i neživih, odnosno abiotičkih (*abiota*). Njihovim brojnim interakcijama obezbeđuju se materijali i energija, neophodni za život organizama i funkcionisanje sistema u celini.

Biotičke komponente

Živa bića su u stanju da na različite načine koriste elemente zemljišta, vode i vazduha. Podela biotičkih komponenti ekosistema upravo se i zasniva na izvorima materijala (odnosno hrane) i energije koje organizmi koriste, i na načinima na koje ih koriste. Tako se one dele na proizvođače, potrošače i razlagače.

Proizvođači (autotrofi) su organizmi sposobni da sami sintetizuju složena, energijom bogata organska jedinjenja neophodna za njihov opstanak, a polazeći od vode, ugljen-dioksida i drugih neorganskih supstanci. U njih spadaju fototrofi (koji poseduju fotosintetski pigment hlorofil, pomoću koga obezbeđuju potrebnu energiju, a to su zelene biljke) i hemotrofi (potrebnu energiju obezbeđuju hemijskom oksidacijom određenih neorganskih supstanci, a to su različite vrste bakterija).

Potrošači (heterotrofi) nisu u stanju da sami stvaraju hranu, nego se hrane drugim organizmima ili njihovim delovima. Oni, direktno ili indirektno, zavise od autotrofa, a mogu se podeliti u pet grupa: biljojedi (herbivore), mesožderi (karnivore), svaštožderi (omnivore), strvožderi i detrivore.

Razlagači (dekompozeri) su heterotrofne bakterije, gljive i neki mikroorganizmi, koji razlažu mrtvu organsku materiju na nutrijente iz kojih je ona prvobitno i sintetizovana, na taj način je čineći ponovo dostupnom za proizvođače.

Abiotičke komponente

Pod abiotičkim komponentama nekog ekosistema prvenstveno se podrazumevaju energija i materija (nutrijenti), a potom i čitav niz raznih fizičkih, ograničavajućih faktora, kao što su temperatura, vlažnost, oblik, sastav i poroznost zemljišta, vetar, i tako dalje.

Energija pristiže na Zemlju uglavnom u obliku solarnog zračenja, i to kontinualno, ali neravnomerno raspoređena. Više od polovine pristigle energije biva zadržano u atmosferi ili odbijeno nazad u svemirski prostor, a od ukupne

količine koja dospe na površinu naše planete manje od 1% biva, uz pomoć autotrofa, vezano i prevedeno u hemijsku energiju ili iskorišćeno za metaboličke aktivnosti ovih organizama. Zapravo, Zemlja u energetsom smislu predstavlja jedan otvoren sistem, koji neprestano dobija i koristi elektromagnetnu solarnu, a istovremeno zrači natrag u prostor otpadnu toplotnu energiju, nastalu pri korišćenju pristigle energije. Živi organizmi, koji energiju koncentrišu u hemijskom obliku, to čine ipak privremeno, zato što posle izvesnog vremena uginu, oslobađajući tako energiju i doprinoseći povećanju ukupne entropije (stepena neuređenosti) sistema.

Materija (nutrijenti) – od nje je sačinjeno sve što na Zemlji postoji, odnosno sve od čega je izgrađena ekosfera (ako izuzmemo ono što je ugrađeno u njenu biotičku komponentu). Materija se, kao i energija, ne može ni stvoriti ni uništiti, već samo može menjati svoj oblik i prenositi se sa mesta na mesto.

Od više od sto poznatih hemijskih elemenata, samo tridesetak učestvuje u građi živih bića. Neki od njih (*makronutrijenti*) zastupljeni su u sastavu organizama u relativno velikim količinama, dok su *mikronutrijenti* zastupljeni samo u minimalnim količinama. Makronutrijenti se, dalje, mogu podeliti na glavne (koji u sastav živih bića ulaze sa relativno velikim udelima) i na *sporedne makronutrijente* (čije učešće je veoma promenljivo i uglavnom daleko manje).

Svi ovi elementi i voda, od kojih proizvođači sintetizuju složena organska jedinjenja (koja sačinjavaju živu materiju) neprestano kruže između biote i abiote unutar ekosistema.

Ograničavajući faktori – osnovni abiotički regulatori, odnosno ograničavajući faktori, koji određuju strukturu nekog ekosistema su: temperatura, prisutna količina svetlosne energije, količina atmosferskog taloga i raspoložive koncentracije fosfora, kiseonika i ugljenika. Živi organizmi, populacije i zajednice poseduju različitu tolerantnost u odnosu na svaki od pomenutih limitirajućih faktora, odnosno svakom od njih odgovara određena, uža ili šira, oblast tolerancije. Ova oblast proteže se kontinualno, počev od maksimalne količine ili stepena pri kome data vrsta može opstati, preko optimalne količine ili stepena za razvoj date vrste, pa do minimalne vrednosti datog faktora pri kojoj je opstanak te vrste još uvek moguć.

Funkcionisanje ekosistema

Da bismo razumeli kako zaista funkcioniše kruženje materije i energije u nekom ekosistemu, potrebno je da proučimo procese ishrane. Naime, u svakom ekosistemu potrošači zavise od organizama na nižem nivou (ishrane i razvoja). Ti različiti nivoi, u koje spadaju proizvođači hrane i svi naknadni nivoi, nazivaju se **trofički nivoi** (odnosno nivoi ishrane). Na taj način organizmi formiraju nešto što se zove **lanac ishrane**, koji je izgrađen po sledećem rasporedu: prvi

trofički nivo čine proizvođači, drugi čine primarni potrošači (to su uglavnom herbivore), treći nivo pripada sekundarnim potrošačima (karnivore i svaštojedi), dok četvrti čine tercijarni konzumenti (odnosno potrošači).³ Razlagači (mikropotrošači) funkcionišu na svakom trofičkom nivou, i na kopnu i u vodi, i njihova uloga je da razlažu mrtvu organsku materiju na njene osnovne komponente. Ovakvo prikazan lanac ishrane je samo uprošćena slika protoka energije i materije u nekom ekosistemu. Mnogo je češća pojava u prirodi da su različiti lanci ishrane međusobno toliko isprepletani da im više odgovara naziv mreža ishrane. I ona počinje proizvođačima, nastavlja se raznim vrstama potrošača na različitim trofičkim nivoima i završava se razlagačima (koji, u principu, funkcionišu i na svim ostalim nivoima).

Osnovni oblici narušavanja prirodne ekološke ravnoteže

Naučnici se danas mahom slažu da postoje tri glavna uzroka ekoloških i environmentoloških problema, a to su: nekontrolisani rast stanovništva, zagađivanje i neracionalno korišćenje prirodnih resursa. Ovi, međusobno povezani faktori vrše najrazorniji uticaj na biosferu, menjajući ekološke uslove tako da nepovoljno i nepovratno deluju na biotičku komponentu ekosistema. Ipak, ono što je najbitnije je da svi ti problemi najčešće nastaju kao posledica nekompatibilnosti ljudskih stavova i shvatanja sa prirodnim sistemima. Zato se ni ne mogu rešavati bez detaljnog upoznavanja interakcije prirode i ljudskih (odn. kulturoloških) sistema.

Zagađivanje

Zagađivačem se smatra supstanca koja nepovoljno utiče na fizičke, hemijske ili biološke osobine prirodne sredine, ili koja se taloži u ćelijama i tkivima živih organizama u količini koja šteti zdravlju ili opstanku tih organizama.

Zagađenje može doći i iz prirodnih i iz kulturoloških sistema; ono je neizbežna posledica svih procesa koji se odigravaju na Zemlji. Međutim, produkti prirodnog zagađivanja najčešće postaju resursi za druge organizme, na taj način održavajući prirodnu ravnotežu vode, zemlje i vazduha. Sa druge strane, sa porastom broja stanovništva i napretkom tehnologije, ljudi su počeli da stvaraju sve veće količine što otpadnih materija, što novih supstanci, a prirodi je teško da apsorbuje i preradi sve te materije. Zato su danas globalno rasprostranjeni problemi vezani za efekat staklene bašte, smanjenje ozonskog omotača, pojavu kiselih kiša, itd.

³ Kako to izgleda u prirodi pokazaće sledeći primer: prvi nivo čine biljke (recimo korovne biljke); njih jedu skakavci (primarni potrošači), koji su i sami hrana poljskim ševama (sekundarni potrošači), a ševe su hrana za jastrebove (tercijarni potrošači).

Raubovanje resursa i prirodnih sistema

Svi živi organizmi žive na račun svog okruženja. To, zapravo, znači da svi organizmi upotrebljavaju i konzumiraju prirodne sisteme. Neki resursi su obnovljivi, priroda ih može zameniti i sve dok se ne koriste brže no što se obnavljaju ne mogu se iscrpeti. U takve prirodne sisteme spadaju šume i sunčeva energija. Ali, postoje resursi koji se ne mogu obnavljati, odnosno resursi koji se obnavljaju vrlo sporo, pa se prema ljudskim merilima smatraju ograničenim. Prekomernom upotrebom ovakvih sistema dolazi do njihovog nestajanja. U neobnovljive prirodne resurse spadaju uglj, nafta, različite rude i minerali.

Napredak tehnologije nam je omogućio da crpimo i upotrebljavamo prirodu efikasnije nego ikada pre. Međutim, to je dovelo do toga da je ljudska potreba za obnovljivim resursima veća od brzine prirode da te resurse obnovi. Na primer, postoje relevantne procene koje ukazuju da je ljudska aktivnost pretvorila oko 10% Zemljine površine (pokrivene šumama i plodnom zemljom) u pustinje. U tom smislu potrebno je pomenuti i problem nestanka tropskih šuma – na osnovu satelitskih proučavanja utvrđena je i brzina njihovog nestanka: 16–20 miliona hektara godišnje.

Sličnih primera je danas i previše. Tu se zaista dokazuje neophodnost racionalnog i »pametnog« korišćenja prirodnih resursa.

Nekontrolisani rast stanovništva

Postoji definicija koja govori da se prenaseljenost javlja kada ljudi svojom brojnošću i aktivnošću ubrzano umanjuju sposobnost prirode da te ljudske živote izdržava. Ako ovako posmatramo planetu, mogli bismo reći da je ona već ozbiljno prenaseljena.

Nekontrolisani rast stanovništva donosi mnoge probleme: ekonomske, političke, medicinske, ekološke... Različite bolesti, velike količine zagađenog prostora, pa čak i glad i ratovi, sve su to direktne ili indirektne posledice prenaseljenosti. Procenjuje se da će za najviše dvadeset godina na Zemlji živeti oko deset milijardi ljudi, a to je broj koji će sigurno uticati na rušenje biološke ravnoteže. Ljudska rasa, kao uostalom i bilo koja druga vrsta, ne može opstati bez svog prirodnog okruženja, a ono je već sada dosta iscrpljeno i zagađeno.

Industrijski ekosistem – definicija i opis

Ubrzano iscrpljivanje postojećih prirodnih resursa i progresivan porast količine otpadnih materija, koje proizvodi stanovništvo, nedvosmisleno ukazuje na neophodnost transformacije tradicionalnog modela industrijske aktivnosti u jedan daleko integrisaniji model – ***industrijski ekosistem***.

Za razliku od tradicionalnog modela, u kome pojedinačni industrijski procesi praktično potpuno autonomno koriste sirovine i stvaraju proizvode za tržište i otpadne materije za odlaganje, u industrijskom ekosistemu je potrošnja sirovina i energije optimizirana, a nastajanje otpada minimizirano. Naime, otpad iz jednog proizvodnog procesa se koristi kao sirovina u drugom proizvodnom procesu. Na taj način se, odgovarajućim tehnološkim osavremenjivanjem, omogućava proizvodnja istog proizvoda, ali uz minimalne količine otpada (ili, čak, i bez njega) i uz daleko manji utrošak energije. Svaki ciklus industrijskog ekosistema počinje sa resursima i napreduje ka krajnjem proizvodu, koji se posle upotrebe može reciklirati, ulazeći tako ponovo u ciklus kao sirovina.⁴ Materijali se u idealnom industrijskom ekosistemu ne troše ništa više nego u biološkom. Na primer, komadić čelika, od koga je proizvedena konzerva, može se nakon njene upotrebe i reciklaže pojaviti u obliku nekog automobilskog dela, da bi na kraju završio kao deo armature neke građevine. To znači da proizvodni procesi u jednom industrijskom ekosistemu jednostavno transformišu materijale iz jednog oblika u drugi, pri čemu se njihova ukupna količina u procesu stalno smanjuje (zbog neizbežnih gubitaka), ali i povećava zbog potreba. Činjenica je da ovakva proizvodnja još uvek zahteva određeni utrošak energije i da je i dalje praćena nastajanjem otpada i/ili štetnih odnosno nekorisnih sporednih proizvoda, ali u daleko manjoj meri nego što je to slučaj sa današnjim, tradicionalnim industrijskim sistemom. Za funkcionisanje jednog ovako delotvornog modela posebno je značajan način na koji su pojedinačni procesi povezani unutar celokupnog sistema. Od svakog od njih se zahteva da svedu na minimum nastajanje nereciklabilnog otpada (uključujući i otpadnu toplotu), kao i korišćenje deficitarnih materijala i energetske resursa.

Primeri i iskustva uspostavljanja industrijskog ekosistema u svetu i kod nas

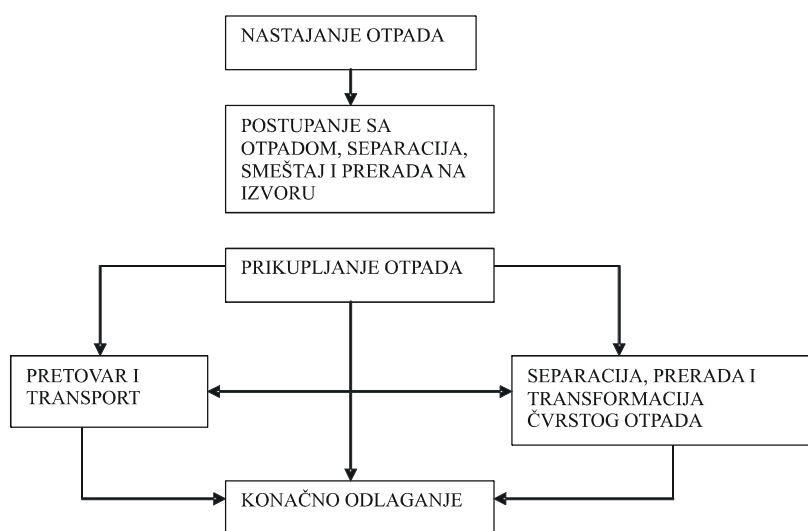
Ma koliko to čudno zvučalo, ključni problem savremenog sveta u domenu upravljanja otpadnim materijama nije nepovoljan uticaj na biosferu, već njihova progresivno rastuća količina.⁵ Ako tome dodamo i realnu opasnost da, ukoliko se produži sadašnji tempo i način eksploatacije prirodnih sirovinskih resursa, dođe i do potpunog iscrpljivanja nekih strateških sirovina, čine se sasvim opravdanim napori koje savremeni svet ulaže u rešavanje ovih problema.

4 Po načinu na koji funkcionišu, industrijski ekosistemi se mogu smatrati vrlo sličnim biološkim ekosistemima, čija se uravnoteženost i urednost zasnivaju na tzv. lancu ishrane, u kome se iz »sirovina« (neorganskih nutrijenata) i uz pomoć solarne energije »proizvodi« fitoplankton koji predstavlja hranu za herbivore, a one – za karnivore i omnivore. Krug se zatvara bakteriološkom razgradnjom mrtvih ostataka organizama do neorganskih materija, koje ponovo ulaze u proces kao »sirovina« za proizvodnju fitoplanktona. Dakle, može se zaključiti da je lanac ishrane u biološkom ekosistemu analogan lancu proizvodnje u industrijskom ekosistemu.

5 Relevantne procene ukazuje da će za dvadesetak godina deset milijardi ljudi (koliko se procenjuje da će živeti na Zemlji) godišnje proizvoditi oko 400 milijardi tona čvrstog otpada.

Iskustva razvijenijih zemalja ukazuju da jedno od najpraktičnijih rešenja leži u uspostavljanju industrijskog ekosistema, u vidu tehnoeкономskog optimalnog modela upravljanja komunalnim čvrstim otpadom.⁶ To je dinamičan model, koji se neprestano modifikuje u skladu sa napretkom nauke i tehnologije, i na taj način predstavlja osnovu za formiranje takozvanog integrisanog sistema upravljanja KČO. Ovakav sistem sastoji se od šest osnovnih funkcionalnih elemenata, od kojih svaki koordinirano (u okviru sistema) daje određeni doprinos ostvarenju glavnog cilja – smanjenju ukupne količine KČO koja se mora konačno odložiti i stepen uništavanja okruženja koji to odlaganje prati. Ti osnovni funkcionalni elementi su:

1. nastajanje otpada;
2. postupanje sa otpadom i separacija, smeštaj i prerada na izvoru;
3. prikupljanje;
4. centralizovana separacija, prerada i transformacija čvrstog otpada;
5. pretovar i transport;
6. konačno odlaganje.

Slika 1: međusobni odnos osnovnih funkcionalnih elemenata sistema upravljanja KČO

Uspostavljanje integrisanog sistema upravljanja KČO podrazumeva prethodnu temeljnu procenu svih navedenih funkcionalnih elemenata i njihovo uklapanje u skladnu celinu, pre svega u pogledu efikasnosti i ekonomičnosti.

⁶ U daljem tekstu označavaće se sa KČO.

Osnovni preduslov za efikasno funkcionisanje ovakvog sistema je da se aktivnosti u okviru njega odvijaju prema određenom hijerarhijskom redosledu, koji izgleda ovako: minimizacija otpada na izvoru; reciklaža; transformacija otpada (kompostiranje⁷ ili spaljivanje); sanitarno odlaganje. Pri tom je minimizacija na prvom hijerarhijskom mestu jer predstavlja najefikasniji način za smanjenje količine i/ili toksičnosti otpada, kao i troškova postupanja sa njim. Reciklaža je priprema i ponovno korišćenje, prerada ili proizvodnja materijala; pod transformacijom se misli na fizičku, hemijsku ili biološku konverziju otpada da bi se povećala efikasnost celog sistema i dobili reciklabilni materijali i energija u obliku toplote ili sagorivog gasa; a na kraju se uvek manja ili veća količina otpadnih materija mora konačno odložiti.

Kako sve ovo izgleda u praksi može se videti na primeru kanadskog grada Toronta. U tom gradu, početak brige o otpadnim i štetnim materijama datira od kraja 19. veka, kada su izgrađene prve dve spalionice smeća. Sistem prikupljanja, prevoza i konačnog odlaganja stalno se razvijao u skladu sa razvojem grada i potrebama građana. Krajem šezdesetih godina dvadesetog veka Toronto je imao, pored već razvijene mreže za prikupljanje i prevoz smeća, i šest pretovarnih stanica, tri spalionice i tri sanitarne deponije za konačno odlaganje. Nakon toga je zakonski zabranjena izgradnja novih spalionica, a vlada je pokrenula program minimizacije otpada na izvoru i recikliranja njegovih upotrebljivih komponenti u vidu postavljanja različito obojenih kontejnera u koje su građani posebno odvajali i odlagali komponente otpada. Danas u Torontu sistem upravljanja KČO sačinjava sedam pretovarnih stanica, dva postrojenja za obnavljanje materijalnih resursa, osam depoa za opasni otpad iz domaćinstava, jedno centralno postrojenje za kompostiranje, jedan pogon za sortiranje i dve sanitarne deponije. U poslednjih deset godina ukupna količina čvrstog otpada, koja završava na gradskim deponijama, umanjena je za preko 20%.

Zanimljiva su i dva rešenja iz domaće prakse koja se, iako urađena još 1986. i 1989. godine, po mnogim elementima uklapaju u savremen model industrijskog ekosistema.⁸

Prvi primer je idejni tehnološki projekat urađen za potrebe Hemijske industrije »Zorka« u Šapcu. Pri proizvodnji sumporne kiseline, godišnje je nastajalo oko 240 000 tona piritne izgoretine, čije je višedecenijsko nesanitarno odlaganje direktno ugrožavalo kvalitet površinskih i podzemnih voda. Deponija za odlaganje otrovnog otpada nalazila se na vrlo maloj površini unutar gradske zone. Povoljna okolnost bila je da u Fabrici acetilena »Tehnogas« u Beogradu, koja je od lokacije potencijalne deponije udaljena oko 80 kilometara (uz mogućnost transporta vodenim putem), nastaju velike količine otpadnog kar-

7 Kompostiranje je proces biološke aerobne ili anaerobne razgradnje materije.

8 Rešenja su urađena u saradnji sa Tehnološko-metalurškim fakultetom iz Beograda; primeri preuzeti iz rada prof. Luke Knežića »Industrijski ekosistem – osnova budućeg privrednog razvoja«.

bidnog kreča. Obavljeni eksperimentalni radovi ukazali su da se mešanjem pi-ritne izgoretine sa otpadnim karbidnim krečom postiže drastično smanjenje eluabilnosti⁹ praktično svih potencijalno toksičnih činilaca izgoretine i, istovremeno, obezbeđuje njena neutralizacija. Koncentracija svih štetnih sastojaka u eluatima smeše izgoretine i kreča manja je od maksimalnih dozvoljenih u vodi za piće. Tako je nađena upotreba za otpadni kreč, a utvrđen je i sanitarno pouzdan način deponovanja štetnih materija iz Hemijske industrije.

Drugo rešenje je urađeno radi saniranja stanja u pogledu zaštite životne sredine u Hemijskom kombinatu »Jugohrom« u mestu Jegunovce u Makedoniji, uključujući i deponiju otpadnog mulja, lociranu van fabričkog kruga. Posledica tridesetogodišnjeg neekološkog ponašanja u ovoj fabrici bila je ozbiljna zagađenost potoka Jegunovce, reke Bistrice, pa i samog Vardara, šestovalentnim hromom. Do dodatnog zagađenja došlo je i zbog neodgovarajuće pripreme osnovne deponije otpadnog mulja, pošto ona nije omogućavala prečišćavanje vode koja je svakodnevno odnosila u reku Vardar i do dvadeset kilograma ovog metala. U cilju saniranja ovakvog stanja primenjene su sledeće mere:

1. rekonstrukcija poda u proizvodnoj hali, kojom je sprečeno dalje prodiranje hroma u zemljište;
2. naknadna dogradnja drenažnog sistema deponije otpadnog mulja i prečišćavanje prikupljene vode;
3. zajedničko odlaganje hromatnog mulja i elektrometalurške šljake (takođe otpadnog materijala u »Jugohromu«), pošto je eksperimentalno utvrđeno da se na taj način u velikoj meri smanjuje eluabilnost hromatnog jona;
4. crpljenje podzemne vode pomoću četiri bunara, njena zamena okolnom čistom podzemnom vodom i odgovarajuće prečišćavanje;
5. zahvatanje dela toka teško zagađenog potoka Jegunovce i prečišćavanje i ove vode;
6. izgradnja postrojenja za rekuperaciju¹⁰ šestovalentnog hroma, jonskom izmenom u krugu fabrike.

Na taj način izbegnuta je ekološka katastrofa širih razmera, a samo rešenje (kao i rešenje šabačkog problema) može poslužiti kao primer nastojanja da se ovakvi problemi i kod nas rešavaju uz savremen ekološki pristup, koji nas približava uspostavljanju industrijskog ekosistema.

⁹ Eluabilnost je sklonost ka ispiranju odnosno rastvorljivosti u vodi.

¹⁰ Rekuperacija = obnavljanje, oporavljanje.

Pravni i ekonomski aspekti

Stvaranje jednog stabilnog industrijskog ekosistema je poželjno sa ekološkog stanovišta, ali ono može biti i profitabilno. Postoje, međutim, brojna ograničenja za njegovu uspešnu primenu, prvenstveno tradicionalni stavovi institucija i javnosti, koja se (u cilju savremenog pristupa) moraju korenito izmeniti. Takođe, zakonodavne vlasti moraju postati fleksibilnije, kako bi stimulisale recikliranje i druge strategije za minimizaciju otpada. Zbog suviše striktnih zahteva i složene administrativne procedure prilikom postupanja sa otpadnim materijama koje su klasifikovane kao štetne, mnoge kompanije se odlučuju da ostanu na do sada korišćenim sirovinama.

Vlasti, takođe, moraju minimizaciju otpada podstaći i ekonomskim merama. Povećane cene sanitarnog odlaganja otpada prinuđuju proizvođače da rade na ekološkoj optimizaciji svojih industrijskih procesa i na smanjenju količine nerekiclabilnog otpada. Investicioni i istraživački krediti, oslobađanja od poreza i slične mere podstiču kompanije da menjaju proizvodne procese u pravcu smanjenja količine opasnog otpada koji proizvode. Takse, postavljene na prikladan način, omogućavaju proizvođačima da društvene troškove zagađivanja uključe u svoje troškovne sisteme.

Samo ekonomski podsticaji, međutim, nisu dovoljni da model industrijskog ekosistema učine svakodnevicom. Tradicionalni proizvodni procesi koncipirani su tako da uvećavaju trenutnu korist za proizvođača i potrošača pojedinih industrijskih proizvoda, ali ne i privrede u celini. Stoga je, u cilju ostvarivanja ravnoteže između ekonomskih interesa i ekoloških potreba, potreban mnogo širi pristup.

Zaključak

Mehanizmi svih prirodnih procesa su idealni. Biološki ekosistemi funkcionišu po jednom kružnom i beskonačnom principu koji zapravo upravlja samim sobom, jer se sve njegove komponente međusobno koriste i bivaju korišćene u cilju opšteg funkcionisanja sistema. Kako su ljudi deo takve prirode, logično je da se pokuša sa prilagođavanjem različitih antropogenih (a samim tim i industrijskih) procesa biološkim sistemima, odnosno da se imitiranjem prirodnih bioloških uspostave slični veštački sistemi koji se mogu dugo održati. Verovatno je da se idealan industrijski ekosistem ne može u praksi ostvariti, ali je to utopija kojoj ipak treba težiti.

Literatura

1. Kupchella, Charles E., and Hyland, Margaret C., *Environmental science living within the system of nature*, Allyn and Bacon, Massachusetts, 1989.
2. Kaufman, Donald G., and Franz, Cecilia M., *Biosphere2000: Protecting our global environment*.
3. Frosch, Robert A., and Gallopoulos, Nicholas E., "Strategies for manufacturing", *Scientific American*, September 1989, 144–152 .
4. Knežić, Luka, "Industrijski ekosistem – osnova budućeg privrednog razvoja", Zbornik radova savetovanja Recikliranje otpadnog materijala i sekundarnih sirovina u funkciji zaštite životne sredine, ITNMS, Beograd, 1994.
5. Knežić, Luka, "Svetska iskustva sa instalisanim sistemima za upravljanje komunalnim čvrstim otpadom i preporuke za uspostavljanje novih sistema", Zbornik radova savetovanja Recikliranje otpadnog materijala i sekundarnih sirovina u funkciji zaštite životne sredine, ITNMS, Beograd, 1994.

Ana Petrovic

THE ANALOGY OF BIOLOGICAL AND INDUSTRIAL ECOSYSTEMS (as base for further economic development)

Summary

In the 21st century humankind is being confronted with major ecological and environmental problems caused by overpopulation , pollution and misuse of natural resources . If further economic development , including survival and overall progress of human society , is to be insured , radical changes of the traditional model of industrial activities must be made . One alternative is in creating the integrated model of industrial ecosystem , in which the consumption of energy and materials is optimized and the waste production is minimized . Such system , being completely based on biological principles of circulation in nature , serves products of one process as raw materials for another industrial process .

Key words: ecology, environmental science, biological ecosystem, industrial ecosystem, circulation, optimization, minimization.

ZDRAVSTVO

HEALTH

Небојша Јоцковић
Тутор: проф. др Љиљана Тасић
Фармацеутски факултет у Београду

Прва награда за рад
објављен у Зборнику
туторских радова

ПАЦИЈЕНТ/ГРАЂАНИН У СИСТЕМУ ПРИМАРНЕ ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАШТИТЕ - ЛЕКАР И ФАРМАЦЕУТ НА ИСТОМ ЗАДАТКУ

Увод

Слика здравственог система¹ није само слика здравства, већ и читавог друштва и државе уопште. Његова организација и функционирање нам говоре о социјалним односима, економским кретањима и политичким приликама, као и о оном најважнијем - односу човека, као појединца и као дела друштвене заједнице, према здрављу, његовом развоју и употреби.

Преко организације ЗС, једна држава директно утиче на здравствено стање свог друштвеног тела, а индиректно и на свој опстанак у будућности. Стога се проматрањем, проучавањем и анализирањем структуре и рада ЗС, може уочити став друштва према себи, својим квалитетима и манама, према садашњем стању као и према будућности и покољењима која следе. Сталним праћењем збивања унутар ЗС, може се оријентационо одредити какав је здравствени положај појединца у друштву и како ће то утицати на људске делатности.

Активним и правилним креирањем и спровођењем здравствене политике, добиће се здрава јединка која ће бити задовољна, корисна себи и друштву.

Актуелност реформи у здравству, као и озбиљност тренутка у коме се држава налази били су главни покретачи рада на ову тему.²

Здравствени систем - њојам и структура

"Здравствени системи се састоје од људи и поступака чија је примарна сврха да побољшају здравље."³ Под људским елементом здравственог система се не подразумевају само особе које су задужене за

1 Здравствени систем - ЗС.

2 Користим прилику да се захвалим свим колегама фармацеутима и лекарима који су, не само попуњавањем анкетних листића, већ и давањем савета и додатних информација, помогли да овај рад дође до краја, као и свим анкетираним грађанима, због којих је ово истраживање урађено.

3 Др Љиљана Тасић, *Фармацеутски менаџмент и маркетинг*, Издавачко предузеће Наука, Београд, 2002, стр. 71. - дефиниција СЗО (Светске здравствене организације).

пружање здравствених услуга - здравствени професионалци, већ и грађани који, променом здравственог стања, улазе у овај систем.

Како је ЗС комплексна и сегментирана творевина, њега чине:

1. организације које пружају здравствене услуге,
2. организације које прикупљају средства,
3. корисници услуга (пацијенти).⁴

Организације које пружају здравствене услуге

Организације које обезбеђују пружање здравствене заштите⁵ су људи и установе, тј. објекти у којима они обављају свој посао. Одговарајуће обучени здравствени професионалци предузимају бројне поступке и мере чија је примарна сврха да одрже, унапреде или поврате здравље. Ови поступци се спроводе кроз услуге формалних здравствених служби, као дела ЗС, које врше промоцију и превенцију здравља. Дакле, ужи део ЗС обавља интервенције ЗЗ, које се састоје од куративних и палијативних мера. Традиционалне јавне здравствене активности обухватају све ове мере и поступке. Здравствени сектор, као ужи и специјализованији део ЗС, може да врши и друге интервенције и мере чија је примарна сврха побољшање здравља, а налазе се са њим у индиректном контакту. Кругу ЗС, као скупу активности, припадају и поступци традиционалног (народног) лечења, затим кућног лечења болесника, било коришћењем лекова преписаних од стране самог лекара или самоиницијативним лечењем. Већи део друштва погрешно интерпретира ЗС као активности којима се баве само здравствени радници (здравствени сектор). Здравствени сектор је само део сложене форме ЗС. Како на здравље утиче више фактора, тако ће и више људских активности и делатности у оквиру привреде имати везе са очувањем здравља. Стога се ЗС може посматрати по две линије: хоризонталној и вертикалној.

Вертикална хијерархија ЗС је организација самог здравственог сектора и тела која се баве креирањем здравствене политике, као и контроле примене закона у здравству и функционисања система уопште. Са овог аспекта, ЗС се дели на примарни или периферни (апотеке, истурене апотекарске станице, домови здравља, амбуланте) ниво, секундарни односно интермедијарни (апотекарске установе, клиничко-болнички центри, установе за рехабилитацију) и централни ниво (здравствене установе специјализоване за одређене делатности, агенције за лекове). Уређеност ЗС је регулисана законима чију контролу спроводи Министарство

⁴ Ибид, стр. 85.

⁵ Здравствена заштита - 33.

здравља. ЗС сваке државе је њена лична одговорност и на њој је да да нацрт организације пружања здравствених услуга на свим нивоима. Да ли ће се системом управљати централизовано или из више различитих центара, зависи од степена интеграције самог здравственог система у државни апарат.

Сагледавањем ЗС по хоризонталној оси, уочава се његова сложеност и важност повезаности са другим гранама индустрије и услужним делатностима. Сви они координисаним комуницирањем са здравственим сектором омогућавају правремено пружање здравствених услуга траженог квалитета и остварење здравственог програма. Због свега овога се ЗС може дефинисати и као укупност елемената који суделују у обезбеђивању ЗЗ становништва.⁶

Здравствене организације могу а и не морају учествовати у активностима финансирања, инвестирања и управљања. Ако имају удела у томе, онда се њихова функција на месту пружања услуге мора ограничити, јер прожимање више функција у једној особи или организацији може утицати на објективност и валидност доношења одлука. Такав тип преклапања је непримерен и непожељан.

Организације које прикућују средства

Протоком новца у ЗС се баве ФЗО⁷ и ЗОД,⁸ и то гледајући да делују што је могуће више у корист грађана, јер на ЗС, самим тим и држави, лежи одговорност да заштити грађане од превеликих и непотребних трошкова. Фондови на различите начине прибављају новац, било од државе - прописаним буџетом - било од самих грађана, и тако прикупљена новчана средства дају на располагање највишим управљачким структурама у ЗС, које ће, у складу са својим плановима и државним интересима, даље руковати са тим капиталом, у циљу пружања квалитетних услуга. На овај начин, осигуравајуће организације могу и да контролишу приступачност лекара и пацијената једних другима.⁹

Пацијенти

Пацијенти и циљне групе свакако јесу у центру пажње и делатности ЗС. Они представљају објект коме је заштита намењена. Али нису само болесни грађани објект у том смислу. Танка је граница између

6 Др Љиљана Тасић, *Фармацеутички менаџмент и маркетинг*, стр. 78.

7 ФЗО - фондови здравственог осигурања (у власништву државе).

8 ЗСО - здравствена осигуравајућа друштва (приватно власништво).

9 Др Љиљана Тасић, *Фармацеутички менаџмент и маркетинг*, стр. 78.

статуса болесника са дијагнозом и здравог појединца, како због бројних чинилаца здравља тако и због разноликости и далекосежности активности ЗС. И обични грађани представљају објекат, преко промотивно-превентивних мера које се спроводе у циљу побољшања здравља. Прихватајући промотивне поруке и вођењем здравог начина живота, избегавањем здравствених ризика и одржавањем личне и комуналне хигијене, грађани узимају активно учешће у креирању сопственог здравља, понашајући се као копроизвођачи здравља. Међутим, коришћењем готових идејних решења ЗС, пласираних у друштво, као и директне помоћи здравствених професионалаца у неприликама, грађани се посматрају и као потрошачи (директни или индиректни) здравствених услуга.

Грађани доприносе ЗС и као осигураници, који својим личним средствима, која се прикупљају од стране специјализованих организација, обезбеђују неометано и квалитетно пружање здравствених услуга. На овај начин, они са своје стране делимично учествују и у управљању ЗС и његовом профилисању.

Поред свих ових функција, грађани обављају још једну, есенцијалну за сам ЗС.

Део грађана се из хуманих разлога опредељује за школовање за здравствени кадар. Здравствени позив је, због своје природе и рада са људима, ризичан и одговоран. Испрофилисан је на више занимања, у зависности од степена стручне спреме. Свако од тих занимања доприноси нормалном функционисању система, али су пацијентима најближи и за њихово здравље најодговорнији лекари и фармацеути.

Досадашње дефиниције и објашњења наводе нас да уочимо да је ЗС динамична творевина, отворен систем у оквиру кога његове основне компоненте, као и циљна тела којима су намењене услуге - људи - могу неометано циркулисати и, у зависности од ситуације, услова и дешавања, заузимати различите положаје и улоге у самом систему.

Функције и циљеви ЗС

Функције

Све активности здравственог система се могу представити кроз четири главне функције:

1. испорука услуга - пружање директних и индиректних услуга,
2. финансирање - обезбеђивање и распоређивање средстава за неометан рад система,
3. креирање ресурса - инвестирање у људе, предмете и објекте,

4. управљање ресурсима - најделикатнија и најодговорнија делатност, вођена начелима која су прописана националном здравственом стратегијом, са могућом политичком обојеношћу.¹⁰

Испорука услуга се врши преко здравствене технологије. "Под појмом здравствене технологије подразумева се скуп метода, техника и опреме, са људима који их користе. Она укључује мере за промоцију здравља, превенцију обољења, дијагностику, терапију и рехабилитацију оболелих или онеспособљених".¹¹ Сегменти здравственог сектора који се налазе на највишој инстанци константно би требало да прате стање у здравству и оцењују примену актуелних технологија, по следећим критеријумима:

- научна подобност,
- друштвена прихватљивост и
- економска оправданост.¹²

Свака нова технологија мора бити сврсисходна, ефикасна и безбедна, како за оног коме је намењена, тако и за онога ко је примењује.

Научна подобност се оцењује од стране високо стручних кругова, док на процену последења два критеријума утичу шире друштво и држава. Јавност, на којој ће се и примењивати технологије, гледаће да оне буду прилагодљиве потребама пацијената, доступне што већем броју грађана и да буду одговарајућег квалитета. Не сме се занемарити ни финансијски аспект услуге, па ће се поредити вредност трошкова и учинка, да би се оправдала висина цена услуга, а неисплативе биле одбијене. Држави такође не иде у прилог да свој буџет смањује у корист гломазних и неисплативих технологија и да све трошкове пребаци на себе, па се прихватљивост нових метода одређује консензусом а некад и компромисом између грађанства и државе.

Циљеви

Преко испуњавања основних функција, ЗС постиже своја три најважнија циља:

1. унапређење здравственог стања становништва,
2. одговарање очекивањима људи,
3. финансијска заштита од трошкова због болести.¹³

¹⁰ Ибид., стр. 85.

¹¹ Ч. Јовановић, *Менаџмент у здравству*, Савремена администрација, Београд, 1994.

¹² Др Љиљана Тасић, *Фармацеутички менаџмент и маркетинг*, стр. 83.

¹³ Ибид., стр. 73.

Као једна од главних последица уређености циљева и функција ЗС, јавља се пораст очекиване дужине живота. Она може да се користи као један од излазних показатеља (енгл. *outcomes*) који служе за процену ефикасности здравственог система.

Добар здравствени систем доприноси квалитетном здрављу током читавог живота. Његове карактеристике су добра и правична здравствена заштита. Добра заштита представља најбоље искоришћење постојећих ресурса да би се пружио жељени ниво здравља. Правична заштита подразумева минималну разлику између појединаца и група при пружању ЗЗ. Улагања у њу не захтевају високе новчане износе, јер се заснива највише на људском фактору. Љубазно и хумано понашање здравственог особља могу много помоћи у испуњавању нездравствених очекивања пацијената, да се према њима понашају као према особама са дигнитетом, које имају право да учествују у одлучивању о сопственом здрављу. Здравствени радници би требало да препознају потребе пацијената који им се обраћају за помоћ и договором дођу до правог решења. Оно ће за пацијента бити најприхатљивије, а за ЗС изводљиво.

Под финансијском заштитом од трошкова болести, не подразумева се само преписивање најјефтиније терапије. Некад је коришћење скупљих метода ефективније, тј. доводи до сигурног, безболног и лаког излечења, него дуготрајнија примена јефтинијих варијанти без резултата. Такође, ЗС се труди да, преко својих активности, грађанина уопште не доведе у ситуацију да се обрати за помоћ лекару, па се у последњих неколико деценија доста улаже у програме промоције здравља и превенције болести. Водећи се изреком "Боље спречити него лечити", могуће је уштедети људске, материјалне и финансијске ресурсе ЗС, чинећи живот људи пријатнијим, а тиме продуктивнијим и задовољнијим.

Сва три циља ЗС чине складну целину која се одражава на задовољство грађана и друштва уопште. Велике осцилације или дугачки периоди стагнације у постизању основних циљева ЗЗ имаће негативан ефекат на поимање ЗС у очима грађана, следиће разочарење и незадовољство.

Примарна здравствена заштита - концепт и здравствене активности

Примарна здравствена заштита¹⁴ је плод једне од генерација реформи ЗС на глобалном нивоу. Идеја о њеном настанку је спроведена у дело на конференцији СЗО у Алма Ати 1978. Намера је била да се створи "једноставан, добро организован и јединствен национални ЗС, у којем је јавни сектор играо важнију (мада не искључиву) улогу у организацији,

14 Примарна здравствена заштита / ПЗЗ

обезбеђивању и финансирању ЗЗ."¹⁵ Њена политика је била заснована на пуној сарадњи свих актера у производњи здравља, под слоганом "Здравље за све".

Чињеница да је ПЗЗ интегрални део ЗС земље, а да на креирање здравствене политике неке земље главни утицај има њена влада, организациони афинитети различитих земаља, као и кризе кроз које су оне пролазиле, деловали су на имплементацију смерница за постављање и примену ПЗЗ. Тако се ПЗЗ различито схватала и примењивала, у зависности од времена и ситуације - од првог контакта са ЗС, најједноставнијих здравствених услуга ниско специјализованог особља, интервенције усмерене против примарних узрока обољења, до здружених акција више сектора, или шире друштвене заједнице, које су за циљ имале решавање компликованијих здравствених проблема што су се дотицали читаво друштво.

"Данашњи приступ ПЗЗ укључује читав низ промотивних, превентивних, куративних и рехабилитационих мера у којима су лекови, медицинска и дијететска средства, уз адекватне технологије, витални ресурси за спровођење ових програма."¹⁶ Да би се они до краја спровели у дело, потребно је све расположиве ресурсе организовати у добро смишљене програмске пакете који ће преко извршених мера постићи зацртане циљеве националног ЗС. На овај начин би требало да се оствари "доступна, општа обухваћеност ЗЗ широких популација."¹⁷

Здравствени професионалци у ПЗЗ

ПЗЗ је место првог контакта грађанина са здравственим радницима, па представља "вратнице" ЗС. Главни стубови држачи су лекари и фармацеути, испуњавајући, свако са своје стране, обавезе за које су школовани и компетентни. Вршење њихових радних обавеза у организационом и институционалном смислу регулише држава, па постоји неколико типова организовања радних активности фармацеута и лекара, који се могу свести на два модела - јавни и приватни сектор. Јавни сектор је под директном контролом и бригом државе, где су лекари запослени у државним објектима који пружају здравствене услуге на нивоу ПЗЗ, а фармацеути у државним јавним апотекама. Приватни сектор је у потпуном власништву самосталних субјеката, где се држава укључује једино преко контролних и, у ретким случајевима, регулаторних функција.

15 Malcolm Segall, "From cooperation to competition National Health Systems and back?: Impact on professional ethics and quality of care", International Journal of Planning and Management 15, (2000), p. 62.

16 Др Љиљана Тасић, *Фармацеутички менаџмент и маркетинг*, стр. 117.

17 Ибид., стр. 76.

У нашој земљи, лекари који пружају услуге на нивоу ПЗЗ су запослени при домовима здравља,¹⁸ који су подељени на одељења опште медицине, педијатрије, гинекологије, стоматологије и патронажне службе. Фармацеути, на овом нивоу ЗС, своје услуге пружају преко јавних апотека, од којих су највеће и најзначајније оне у близини или у склопу ДЗ.

Лекари су школовани и обучени за спровођење активности као што су дијагностификовање и прописивање терапије и које представљају домене њиховог звања. "Фармацеути су законски спречени од прописивања лекова, а етички од давања дијагнозе."¹⁹ Њихова традиционална улога професионалаца који су били задужени за формулацију лековитих препарата је, захваљујући технолошком напретку, пребачена на индустрију. Једини посао који им је преостао у апотеци је било издавање медицинских производа.²⁰ Ову одговорну монотонију апотекари су у последњих неколико деценија освежили саветодавном делатношћу, која је интензивно обојена већом бригом за природу болести и одговарајуће терапије пацијента, као и директним последицама на његово здравствено стање. Ово је окосница фармацеутске заштите,²¹ која је заснована на принципима Добре апотекарске праксе. То је здравствена филозофија којој је у основи пружање квалитетних и одговорних услуга пацијенту, који се поставља у фокус апотекарске делатности. Због тога се под фармацеутском услугом не подразумева само снабдевање лековима у равни ПЗЗ, већ и давање савета и додатних информација пацијентима, праћење терапије, регистровање ефеката, обављање изводљивих тестова здравља у апотеци.

За лекаре и фармацеуте је нарочито важно да, због природе своје професије, имају развијене комуникационе вештине, које ће моћи да употребе у свакој ситуацији и на различитим нивоима комуникације. Лекар је обично прва особа којој се пацијент обрати са неким конкретним проблемом и која даје прва упутства. Фармацеут употпуњује савете лекара, бринући се да је све разумљиво и применљиво, и представља последњу особу којој се пацијент обраћа пре него што започне прописану терапију. Да би прва и последња карика у систему пружања ПЗЗ биле ваљано повезане, здравствени професионалци ће се понашати тако да једни друге користе као извор неопходних информација, као равноправни партнери који чине тим ПЗЗ. По Сегалу, најбољи покретач усмерености здравствених радника пацијентима је унутрашњи развијен, индивидуалан осећај етике, која представља "драгуљ у круни здравствене службе."²²

18 ДЗ - дом здравља

19 E. J. Kennedy, *Social and behavioral aspects of pharmacy*, Pharmacy in Society, p. 29.

20 Лекови и медицинска средства - средства за дијагностификовање, помоћни медицински материјал и опрема.

21 Фармацеутска заштита је активност фармацеута којом он, користећи сва расположива професионална средства, делује у циљу побољшања квалитета живота пацијента.

Истраживање ПЗЗ Београда на терену**Циљ**

Циљ овог рада је био, између осталог, и да се процени положај пацијента у ПЗЗ и његово задовољство пружањем ЗЗ на овом нивоу, делимично посматрањем и кроз призму здравствених професионалаца, фармацеута и лекара и њиховог погледа на посао који обављају.

Методe

Прикупљање података је обављено анкетним испитивањем, па према томе ово истраживање одговара дескриптивном типу. Теренско испитивање је обављено у четири дома здравља три београдске општине - Врачар, Раковица (ДЗ Стара Раковица и Канарево Брдо) и Нови Београд (блок 44), у периоду од 03.04. до 29.04.2003. Овим се покушало обухватити са социјалног аспекта што хетерогенија структура становништва. Анкетирани су грађани који су корисници услуга лекара опште праксе домова здравља, као и пацијенти који посећују домске апотеке. Обрађивани су као одвојени узорци. Испитивањем је прикупљено 172 листића пацијената и 68 листића лекара и фармацеута. Формирана су два анкетна листића - анекс 1, за пацијенте, и анекс 2, за лекаре и фармацеуте.

Критеријум за одбацивање листића је био четири или више незаокружених или неправилно (нејасно) заокружених одговора. Ако су листићи били важећи, а ипак на тражено питање није био дат одговор, ти случајеви су рачунати као непопуњен одговор и њихов број је дат у табелама.

		ДЗ - код лекара опште праксе				
		Врачар	Раковица	К. Брдо	Н. Бгд, 44	заједно
Анкетирани пацијенти (листићи)	важећи	40	13	18	27	98
	неважећи	0	0	1	1	2
	укупно	40	13	19	28	100

22 Malcolm Segall, "From cooperation to competition National Health Systems and back?: Impact on professional ethics and quality of care", International Journal of Planning and Management 15, (2000),

		апотека ДЗ				
		Врачар	Раковица	К. Брдо	Н. Бгд, 44	заједно
Анкетирани пацијенти (листићи)	важећи	25	14	13	16	68
	неважећи	0	0	1	3	4
	укупно	25	14	14	19	72

Табела 1а - Приказ постојања селекције анкетних листића за пацијенте у ПЗЗ Београда

		ДЗ	Врачар	Раковица	К. Брдо	Н. Бгд, 44	заједно
Анкетни листићи лекари опште праксе	важећи		19	5	7	6	37
	неважећи		0	0	0	0	0
	укупно		19	5	7	6	37

Табела 1б - Приказ селекције анкетних листића за лекаре у ПЗЗ

		ДЗ	Врачар	Раковица	К. Брдо	Н. Бгд, 44	заједно
Анкетни листићи фармацеути	важећи		11	5	7	8	31
	неважећи		0	0	0	0	0
	укупно		11	5	7	8	31

Табела 1ц - Приказ селекције анкетних листића за фармацеуте у ПЗЗ Београда

Резултати и дискусија

Пацијенти:

	више од 4 пута	2-3 пута	1 пут и мање	непопуњено	
1. посећивање лекара месечно	5	17	74	2	
%	5.1	17.35	75.51	2.04	

	веома	довољно	мало	нимало	непо-пуњено
5. задовољство објашњењима лекара	25	52	15	5	2
%	25.51	53.06	15.31	5.1	1.02
	мање од 20 мин.	20-30 мин.	више од 1 часа	више од 2 часа	непо-пуњено
6. чекање на пружање услуге код лекара	1	27	41	29	0
%	1.02	27.55	41.84	29.59	0

Табела 2а - Резултати анкете за пацијенте - ДЗ, лекар опште праксе

	више од 4 пута	2-3 пута	1 пут и мање	непо-пуњено	
1. посећивање лекара месечно	3	15	50	0	
%	4.41	21.1	74.49	0	
	веома	довољно	мало	нимало	непо-пуњено
5. задовољство објашњењима фармацеута	39	22	3	1	3
%	57.35	32.35	4.41	1.47	4.41
	до 5 мин.	5 - 15 мин.	више од 15 мин.	непо-пуњено	
6. чекање на пружање услуге код лекара	40	25	3	0	
%	58.82	36.77	4.41	0	

Табела 2б - Резултати анкете за пацијенте - апотека ДЗ

Код обе група пацијената је уочено да готово 1/3 њих посећује лекара једном месечно или ређе. Како је проценат особа старијих од 65 година већи од 33% у обједињеном узорку наших испитаника, а незанемарљив проценат особа од 55-65 година, може се претпоставити да већина њих посећује лекара опште праксе због спровођења редовне терапије и

преписивања лекова које користе. На то упућује и чињеница да највећи број пацијената болује од хипертензије и пропратних кардио-васкуларних поремећаја.²³

Четвртина испитаника је веома задовољна објашњењима лекара опште праксе, док нешто преко 50% анкетираних сматра да су довољно задовољни. У апотекама је више од половине пацијената у потпуности задовољно пруженим информацијама фармацеута, док је трећина просечно задовољна. Значајно је још напоменути и око 5% процената испитаника који нису нимало задовољни објашњењима лекара, насупротив 1% незадовољних објашњењима фармацеута.

На питање колико времена проведу у чекаоници, чекајући да их лекар прегледа, чак 40% испитаника је одговорило са више од 1 часа (а мање од два). Такође је забрињавајуће и то што трећина њих чека 2 часа или више. Исто толико испитаника проведе разумни прериод чекања од око пола сата, док само 1% срећника може да се похвали да лекарски преглед заврше за мање од 20 минута. Апотека, због природе посла, своје кориснике услужује брже, тако да нешто мање од 2/3 испитаника лекове прибави такорећи одмах, у року краћем од 5 минута, а 33.77% не чека на услуге дуже од 15 минута.

Лекари:

	мање од 300	300 - 500	више од 500		
1. Број месечно примљених пацијената	1	5	31		
%	2.7	13.5	83.8		
	велики	довољан	мали	недово- љан	
2. Степен задовољства пацијената услугама	14	23	0	0	
%	37.84	62.16	0	0	
	веома	прилично	довољно	мало	нимало
5. Задовољство послом којим се баве	8	14	7	7	1
%	21.62	37.84	18.92	18.92	2.7

²³ Подаци прикупљени током директне комуникације са пацијентима.

	превише	добро	довољно	мало
6. Колико су плаћени за свој посао	0	0	1	36
%	0	0	2.7	97.3

Табела 3а - Резултати анкете за лекаре

Пратећи одговоре лекара, може се закључити да раде много, са доста задовољним пацијентима, примајући за то ниске надокнаде. Фреквенција пацијената је велика - већина лекара (око 80%) је одговорила да прегледа месечно више од 500 пацијената.²⁴ Такође, значајна већина лекара сматра да су пацијенти ако не веома, онда "довољно" задовољни њиховим услугама. Али сви лекари нису јединствени у томе да им се посао којим се баве допада. Трећина испитаника је "прилично" задовољна, док на други и трећи понуђен одговор отпада једнак број одговора. Само око 1% је у потпуности незадовољно послом којим се бави. Готово сви су сагласни да су недовољно плаћени, док само 2% сматра да би могло преживети са својом платом.

Фармацеути:

	мање од 300	300 - 500	више од 500		
1. Број месечно издатих рецепата	2	0	29		
%	6.45	0	93.55		
	велики	довољан	мали	недовољан	
2. Степен задовољства пацијената услугама	12	19	0	0	
%	38.7	61.3	0	0	
	веома	прилично	довољно	мало	нимало
5. Задовољство послом којим се баве	4	15	6	5	1
%	12.9	48.39	19.35	16.13	3.23

²⁴ Неки лекари су, по слободној процени, изнели податак од око две до три хиљаде примљених пацијената.

	превише	добро	довољно	мало
6. Колико су плаћени за свој посао	0	0	4	27
%	0	0	12.9	87.1

Табела 36 - Резултати анкете за фармацеуте

У домским апотекама је примећена висока флукуација преписаних рецепата, па је око 93% фармацеута одговорило да издаје више од 500 рецепата месечно.²⁵ Сви фармацеути сматрају да су пацијенти задовољни услугама које им пружају. Као и међу лекарима, и овде су мишљења различита што се тиче сатисфакције послом који обављају. Чак се могу упоредити и сличне нијансе у давању одговора на ово питање, мада се уочава да је око 50% фармацеута у значајној мери задовољно својом професијом. Што се тиче плате, и овде већина сматра да су недовољно плаћени, чак и "мизерно".

Закључак и предлози мера

Сумирајући резултате табела и утиске из окружења где су испитивања обављена, могло се доћи до закључка да највећи број пацијената посећује лекара једанпут месечно и мање, чекајући најмање сат времена за преглед, док трећина пацијената у чекаоницама ДЗ Београда изгуби и преко два сата. Пацијенти су генерално задовољни третманом здравствених професионалаца, као и професионалним приступом, мада малу предност над лекарима у томе имају фармацеути, чије су услуге пацијенти окарактерисали као веома добре.

Поред дужине чекања на лекарски преглед, пацијенти су највише негодовали око политике снабдевања лековима, пошто највећи део њих користи четири и више лекова у оквиру прописане терапије, и то су највероватније они хронични болесници који свог лекара посећују једанпут месечно ради редовне контроле свог здравља и обезбеђивања редовне терапије, тј. прибављања рецепата. Здравствени професионалци своје услуге процењују као квалитетне, вероватно у складу са расположивим могућностима и ресурсима ЗС. Задовољство послом је углавном високо. Мишљење свих да су плате мале је вероватно утицало да неколико процената здравствених радника изрази незадовољство својим послом.

²⁵ По додатним информацијама љубазних колега, дошло се до податка да је просек између 2000-3000 рецепата месечно по фармацеуту, што прати високу фреквенцију посете пацијената домовима здравља.

Све ово нас наводи да уочимо да је економски аспект проблема врло значајан и да висина плате директно утиче на ниво квалитета пружених услуга. Даље смо усмерени на више инстанце ЗС које, решавањем организационих проблема, могу побољшати стање у здравству. Преоптерећеност радних капацитета, застарелост техничке опреме, недовољно плаћени и стимулисани здравствени радници и недефинисана јасна фармакополитичка ситуација отежавају пацијентима да развију поверење у ЗС, као и здравственим професионалцима да одрже неопходан и заслужен ауторитет и кредибилитет.

Само активним и искреним ангажовањем свих учесника у стварању и потрошњи здравља може се доћи до општег добра за све.

Ово истраживање је скроман допринос анализи и приказу стања задовољства грађана Београда ПЗЗ, као и задовољства главних носилаца ПЗЗ у Београду, тј. лекара опште праксе у ДЗ и фармацеута Апотекарске установе Београд у домским апотекама.

Литература

1. Др Љиљана Тасић, *Фармацеуџски менаџмент и маркетинг*, Издавачко предузеће Наука, Београд, 2002.
2. Маја Велковић, *Промоџивни и ѿревенџивни рад фармацеуџа у јавном здравџву, ѿриказан на ѿпримеру ѿроџрама одвикавања од ѿушења*, дипломски рад, Фармацеуџски факултет, Београд, 2001
3. Malcolm Segall, "From cooperation to competition National Health Systems an back: Impact on professional ethics and quality of care", *International Journal of Planning and Management* 15, p. 61-79, 2000.
4. E. J. Kennedy, *Social and behavioral aspects of pharmacy*, *Pharmacy in Society*, p.12-35.
5. M. M. Moody, L. Hutchinson, E. J. Kennedy, *Communication skills for the pharmacist*, *Pharmacy in Society*, p. 37-48.
6. D. Stewart, *Drug information*, *Pharmacy in Society*, p. 403-408.
7. M. M. Moody, *Counselling*, *Pharmacy in Society*, p. 409-417.
8. M. M. Moody, *Health promotion and health education*, *Pharmacy in Society*, p. 418-431.
9. A. J. Winifield, J. A. Cromarty, R. M. E. Richards and E. J. Kennedy, "The contribution of pharmacy to today's health care provision", in: A. J. Winifield, R. M. E. Richards edition *Pharmaceutical Practice*, second edition, Churchill Livingstone, Edinburg, 1998, pp. 3-11.

10. E. J. Kennedy, "Social and behavioural aspects of pharmacy", in: A. J. Winifield, R. M. E. Richards edition Pharmaceutical Practice, second edition, Churchill Livingstone, Edinburg, 1998, pp. 11-35.
11. *Guidelines for a professional community pharmacy in Finland*, The Association of Finnish Pharmacies, Publication no. 33, Helsinki 1997.
12. *The Community Pharmacy - Expert on Self-Care*, The Association of Finnish Pharmacies, Publication no. 39, Helsinki 1998.
13. *The Pharmacy and Health Promotion*, The Association of Finnish Pharmacies, Publication no. 45, Helsinki 1999.

Nebojsa Jockovic

**PATIENT/CITIZEN IN THE PRIMARY HEALTH CARE SYSTEM:
PHYSICIAN AND PHARMACIST ON THE SAME MISSION**

Summary

Primary health care system in S&M is not properly organized, and place and role of patient/citizen and his interaction with health professionals are still not sufficiently explored. The significance of the triangle patient- physician-pharmacist in quality health system, with the emphasis on the patient, is little understood in Serbia. This modest survey shows important results- critical points are bad or inefficient organization, relative satisfaction of the patients with the relationship of the health professionals, as well as great dissatisfaction of the physicians and pharmacists with material and social status. The special contribution of this paper is clear recognition of the pharmacists as the health professionals on the side of the citizens, but insufficient on the side of the physicians.

Keywords: primary health care system, patient/citizen, satisfaction of the patients, satisfaction of the physicians and pharmacists.

Jelena Vojinović

Tutor: prof. dr Ljiljana Tasić

Farmaceutski fakultet u Beogradu

FARMACEUT I NJEGOVA MISIJA U DRUŠTVU

Uvod

Reč farmacija potiče od grčke reči “pharmakeia”, tj. “pharmaki”, što znači “onaj koji daje sigurnost, štiti, isceljuje”.

Veština, odnosno, vremenom nastala nauka lečenja i pripremanje lekova, jedinstvena medikofarmaceutska struka je u srednjem veku, tačnije 1240. godine, čuvenim Salernskim ediktom, nastalim u Salernskoj medicinskoj školi, podeljena na dve zasebne grane – medicinu i farmaciju. Tako su se razdvojile medicina i farmacija, tj. oni koji leče i oni koji pripremaju lekove, a ta podela je bila neophodna jer se shvatilo da svo saznanje i sve veštine ne može posedovati jedna osoba.

Ovo je omogućilo razvoj obe struke, otvaranjem posebnih fakulteta, otvaranjem posebno ordinacija i posebno apoteka, laboratorija i na taj način razvijanje svake grane u svom domenu (medicina – interna, hirurgija...; farmaceuti – uče sve oblasti vezane za lek, pripremu, izradu, kontrolu...). Posledično, svaka struka je stekla svoje polje delovanja i sa tim i svoju odgovornost.

Ono što je ostalo zajedničko za obe zdravstvene struke je njihov etički aspekt, tj. briga o bolesniku, humanost i posvećenost zdravstvenoj nezi svojih pacijenata, što je i sadržano u osnovnom i dugo vremena jedino postojećem etičkom zakonu – Hipokratovoj zakletvi.

Zdravlje i bolest kao socijalni koncepti Definicija zdravlja kao društvenog koncepta

Zdravlje je obično definisano kao odsustvo bolesti.

Ova definicija je uska i ne obuhvata društveni uticaj na zdravlje. SZO¹ definiše zdravlje kao stanje potpunog fizičkog, mentalnog i društvenog blagostanja.

Prema socijalnom modelu bolesti, ona predstavlja “epidemiološki trougao”, tj. interakciju između uzročnika bolesti, bolesnika i okoline.

Ovo razumevanje zdravlja kao društvenog koncepta pomaže da se proceni koja osoba će najverovatnije potražiti pomoć od farmaceuta, a takođe i da se primeni efektivna strategija u promociji zdravlja i edukacije.

¹ Svetska zdravstvena organizacija

Odgovori na bolest

Kada ljudi oseće simptome bolesti oni mogu da se ponašaju na više načina: da ignorišu simptome, konsultuju prijatelje i porodicu, da koriste samolečenje ili odu kod lekara. Ima više faktora koji utiču na to da li će osoba potražiti profesionalnu pomoć ili ne. Pacijent će, odlučujući da li da koristi profesionalne zdravstvene usluge, uporediti relativne troškove i dobitak takve akcije. Farmaceuti su konsultovani kada se pacijent odluči za samolečenje ili kada odluči da ne ode kod lekara.

Odluka da se potraži pomoć od lekara ili farmaceuta nije uvek skopčana sa ozbiljnošću simptoma. Oni simptomi koji nisu prijavljeni zdravstvenim profesionalcima su opisani kao "ledeni breg simptoma".

Faktori koji utiču na pojedinca da potraži pomoć lekara, tj. farmaceuta su:

- motivacija za zdravlje, tj. briga o njemu,
- osetljivost,
- cost/benefit odnos.

Uloga lekara i farmaceuta u zdravstvenoj zaštiti

Poseta lekaru rezultuje terapijom koja će pacijentu smanjiti simptome. Drugi razlog posete lekaru je taj što on ima društveni i legalni autoritet da ozvaniči bolesnički status, tj. da odobri bolovanje. Tako lekar postaje društveni kontrolor, pomažući u održavanju društvenog rada.

Farmaceut ima veliki potencijalni uticaj na "ledeni breg simptoma", jer je najčešće on taj kome se najpre pacijent obrati. On može pomoći u tretmanu malih simptoma s kojima pacijent može da izađe na kraj samomedikacijom. Prema tome, farmaceut je izvor saveta o zdravlju i o terapiji i takva njegova uloga se mora prezentovati kroz javnu kampanju.

Farmaceut je lako dostupan, tj. nije potrebno zakazivati da bi se došlo do saveta o lečenju, kao što je to slučaj sa lekarom.

Compliance

Compliance, tj. pacijentovo poštovanje terapije koju mu je odredio lekar podrazumeva adekvatno uzimanje lekova, ali i promene režima ishrane i načina života. Nepoštovanje uputstava lekara i farmaceuta, tj. propisane terapije, tzv. non-compliance dovodi do izostanka efekta terapije. Takođe, non-compliance, gledajući sa ekonomskog aspekta, dovodi do nepotrebnog trošenja novca.

Farmaceut ima značajnu ulogu u ohrabrivanju pacijenta da se pridržava terapije i to kroz adekvatnu komunikaciju sa njim i interpretaciju pacijentovih

zapažanja o toku svoje bolesti, tj. njenog tretmana.

Loš "compliance" je posledica više faktora, a loša komunikacija sa pacijentom u vezi sa režimom terapije je jedan od važnijih.

Reprofesionalizacija farmacije

Farmacija je, kako je već rečeno, primenjena nauka koja se bavi:

- izradom,
- ispitivanjem,
- snabdevanjem lekovima i ostalim sredstvima za zaštitu zdravlja,
- laboratorijskim ispitivanjima:
 - medicinsko-biohemijskim,
 - sanitarnim,
 - hemijsko-toksikološkim,
- naučno-istraživačkim radom,
- edukovanjem stručnih kadrova,
- ostalim stručnim delatnostima.

U užem smislu, ona predstavlja zdravstvenu profesiju koja ima odgovornost za obezbeđivanje sigurne, efektivne i racionalne upotrebe lekova. Kao takva, ona igra vitalnu ulogu u obezbeđivanju zdravstvene nege širom sveta.

Tokom 20. veka, farmacija je pretrpela značajne promene. Naučna dostignuća i razvoj tehnologije doveli su do usložnjavanja u izradi i efektivnosti lekova. Počele su da se koriste mnogo kompleksnije supstance, potencijalno toksičnije, i u svakom pogledu postala je neophodna njihova sofisticirana upotreba i primena. Ovo je dovelo do razvoja farmaceutske industrije.

Prednosti ovog razvoja događaja predstavljaju:

- proizvodnja pouzdanih, sigurnih i kvalitetnih lekova,
- unapređivanje formulacija i modifikacija lekovitih formi u cilju kvalitetnije i prikladnije upotrebe.

Međutim, gledajući sa aspekta uloge farmaceuta i apoteke, smanjena je primena apotekarskih proizvodnih veština. Gubljenje tradicionalne uloge farmaceuta dovelo je do one pojave koja se zove *reprofesionalizacija*, započeta 1960. godine. Farmacija je postala profesija u tranziciji i njen status zdravstvene profesije je postao nesiguran. Ako farmaceutu nisu potrebna znanja i veštine u izradi lekova, a takođe ni u davanju saveta o bolestima i tretmanu istih, koja je njegova uloga?

Pravac koji je uloga farmaceuta počela da zauzima je orijentacija na pacijenta i klinički koncept zdravstvene nege. Otvoreni su novi horizonti ove profesije koji daju doprinos zdravstvenoj nezi, kao što su:

- promocija zdravlja,
- efektivne usluge u izdavanju lekova, što uključuje *savetovanje o terapiji*, i druge specijalističke usluge, kao npr. zdravstvene usluge namenjene pacijentima *uputstva za adekvatnu upotrebu lekova* ili *saveti o prevenciji bolesti*.

Definisana je farmaceutska nega kao filozofija farmaceutske prakse.

Farmaceutska nega predstavlja proces kroz koji farmaceut saraduje sa pacijentom i drugim profesionalcima u izdavanju lekova, implementaciji i monitoringu akcionog plana koji će proizvesti specifične terapeutske rezultate za pacijente.² Ti rezultati su: lečenje bolesti, eliminacija (redukcija) simptoma pacijenta, zaustavljanje i usporavanje bolesti ili prevencija bolesti i simptoma.

Proces reprofesionalizacije je doveo do uspostavljanja novih uloga, tj. širenja granica delovanja i odgovornosti i sticanja veština iz susednih medicinskih disciplina, kao i novih bihevioralnih i IT³ veština. Zbog kontinuirane dinamike i razvoja nauke i znanja, granice kompetencija i odgovornosti će morati stalno da se definišu i unapređuju.

Uloga farmaceutske delatnosti danas

Farmaceutska delatnost je deo zdravstvenog sistema jedne zemlje, čiji je glavni zadatak obezbeđivanje dobre zdravstvene zaštite za svoje građane na pravičan način i pojedinačno za sve.

U okviru zdravstvenog sistema postoji hijerarhijska podela na tri nivoa: centralni, intermedijarni i periferni, tj. primarni nivo. Primarni nivo predstavlja mesto na kome se pruža primarna zdravstvena zaštita (PZZ), tj. tu se ostvaruje prvi kontakt između pojedinca i zdravstvenog sistema. Primenjeno na farmaceutsku zdravstvenu delatnost, primarni nivo predstavlja apoteka. Na intermedijarnom ili sekundarnom nivou se pruža određena specijalizovana zdravstveni zaštita i tu spadaju apotekarske ustanove sa specijalizovanim službama i bolničke apoteke. Centralni nivo obavlja još specifičniju zdravstvenu zaštitu, kao npr. Institut za kontrolu lekova Srbije.

Uloga farmaceutske delatnosti u ostvarivanju ciljeva zdravstvenog sistema se sagledava u:

² Bakst Alan, *Hospital Formulary*, Database: Business Source Premier, jan 95, vol 30, issue 1.

³ Informacione tehnologije

- *promociji zdravlja,*
- *stavljanju akcenta na prevenciju bolesti kroz savetovanje o zdravlju, zdravom načinu života, preventivnim dijagnostičkim merama,*
- *savetovanju pacijenata o terapiji i lekovima, tj. njihovoj racionalnoj i adekvatnoj upotrebi da bi se ostvario dobar “compliance”,*
- *obezbeđivanju informacija o leku zdravstvenim radnicima unutar zdravstvenog sistema, sa ciljem već spomenutog njegovog racionalnog korišćenja,*
- *učešću farmaceuta u ekspertskim radnim grupama na ažuriranju esencijalnih lista lekova i nacionalnih, tj. lokalnih terapeutskih formulara, čime se obezbeđuje optimizacija i racionalizacija terapije,*
- *učešću u postmarketinškom praćenju dejstva lekova, tzv. farmakovigilansi (pharmacovigilance), zajedno sa predstavnicima farmaceutske industrije, veletrgovina i zdravstvenih ustanova, tj. vladinih organizacija, sa ciljem procene sigurnosti lekova na tržištu, tj. njihovog rizika i koristi za pacijenta i unapređenja proizvodnje, pri čemu se moraju zagarantovati visoki etički i profesionalni standardi,*
- *delovanju farmaceuta u logističkoj podršci ZS, tj. u snabdevanju lekovima i materijalnim sredstvima kroz farmaceutsku proizvodnju i veleprodaju kao i službama za zdravstveno snabdevanje u okviru zdravstvenih ustanova, gde je farmaceut nosilac stručnih i upravljačkih procesa u zdravstvenom i privrednom okruženju.*

Na osnovu svih navedenih funkcija koje obavljaju farmaceuti u okviru zdravstvenog sistema, može se zaključiti da farmaceutska delatnost ima niz specifičnosti koje je izdvajaju, kao, na primer, aktivnosti na proizvodnji i prometu lekova koje zadiru u privredne delatnosti društva, sa odlikama delatnosti od posebnog društvenog interesa. Ona se ostvaruje u okviru šire društvene zajednice i ima kao cilj unapređenje zdravlja kako pojedinaca tako i celokupnog stanovništva (deo sistemske brige o čoveku).

Uloga farmaceutske delatnosti kao dela zdravstvenog sistema u svetlu racionalne upotrebe lekova

Da bi jedna država efikasno sprovodila svoju zdravstvenu politiku, neophodno je da se rukovodi principima racionalne upotrebe lekova, odnosno svojih resursa, i to kako materijalnih i finansijskih, tako i kadrovskih. Da bi se razumeo pojam *racionalne upotrebe lekova i resursa*, potrebno je objasniti proces farmaceutske nege i suštinu farmakoekonomije kao njenog sastavnog dela.

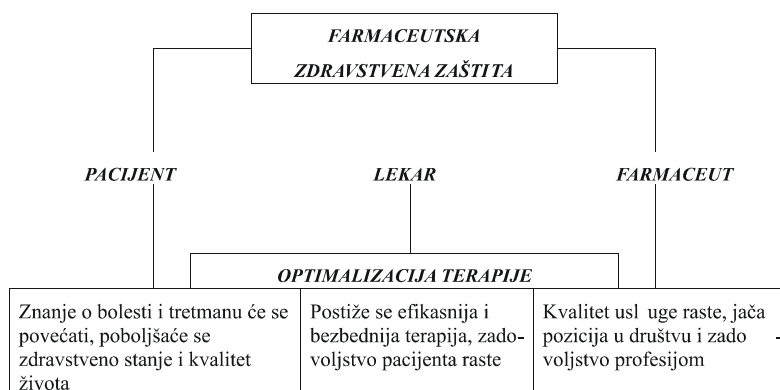
Farmaceutska nega je proces u kome farmaceut saraduje sa pacijentom i drugim zdravstvenim profesionalcima u izdavanju lekova, implementaciji i

monitoringu terapije i memadžmentu bolesti, učestvovanju u kliničkoj praksi, konsultovanju u programima za upotrebu lekova i istraživanju o ishodima usluge zdravstvene nege, a sve sa ciljem da se dostigne zadovoljavajući rezultat i poboljša kvalitet života pacijenta.

Farmakoekonomija je ekonomska evaluacija koja obuhvata opis i analizu troškova i rezultata terapije lekovima u zdravstvenom sistemu i društvu. Ona ne razmatra samo troškove lekova već sve troškove povezane sa terapijom, kao i efekte terapije.⁴

Cilj farmakoekonomije, u vezi sa farmaceutskom negom, jeste da optimizira efekat terapije tj. da se dostigne željeni terapeutski rezultat korišćenjem zdravstvenih resursa (kadrovi, lekovi, laboratorijski testovi,...) na najbolji mogući troškovno-efektivni način, tj. po najnižoj ukupnoj ceni.

Država tj. njen zdravstveni sistem, sa svim učesnicima u njemu, ima zadatak da sprovede balansiranu procenu troškova i korisnosti lekova i da maksimalizuju vrednost lekova i terapije, omogućavajući i kontrolišući da pacijenti dobijaju pravu negu u pravo vreme i na pravom mestu, kao i da korišćenje leka od strane pacijenta bude adekvatno, da se izvrši monitoring i proceni ishod terapije, da se sprovedu smernice za datu terapiju i dostignu zadovoljavajući efekti. Da bi se to postiglo, neophodni su čvršći partnerski odnosi među zdravstvenim profesionalcima, zasnovani na pravilnom razumevanju troškova i korisnost terapije u smislu njene optimalizacije (Shema 1).

⁴ Bakst Alan, "Pharmcoeconomics and the formulary decision-making process", Hospital Formulary, jan. 95, vol 30, issue 1, p. 42, database: Business Source Premier.

Novi profil farmaceuta

Sedam zvezda farmaceuta. Da bi se farmaceut osposobio za uspešno obavljanje svih delatnosti u apotekama (ali i u drugim segmentima gde rade farmaceuti), on mora posedovati specifična znanja, moći, veštine i biti u okruženju koje će da potpomogne obavljanju njegove uloge. Uloga farmaceuta, naročito u budućnosti, može se opisati sa “sedam zvezda farmaceuta”, kako je naznačeno programom Svetske zdravstvene organizacije (SZO) 1997. godine i prihvaćeno na FIP⁵ Kongresu 1998. godine.

Farmaceut je:

1. ***Davalac usluge zaštite (farmaceutske nege)*** – farmaceut pruža kvalitetnu uslugu (servis) farmaceutske zaštite i interreaguje lako sa pacijentima kao i sa svima iz sistema zdravstvene zaštite.
2. ***Donosilac odluka*** – u radu farmaceuta neophodno je efikasno cost/benefit korišćenje resursa i akciono delovanje.
3. ***Komunikator*** – farmaceut je u poziciji između lekara i pacijenta, pa prema tome mora da bude dobro obavešten i poverljiv dok interreaguje sa ostalim profesionalcima iz zdravstva i javnosti.
4. ***Menadžer*** – farmaceut upravlja resursima (ljudskim, fizičkim i finansijskim) i informacijama o lekovima.
5. ***Lider*** – kao lider u dobro vođenom timu, tj. organizaciji, farmaceut mora da pokaže efikasnost u radu i da odgovori na izazove iz okruženja, kao i da poseduje viziju delovanja i ohrabruje saradnike.
6. ***Uči ceo život (long life learning)*** – neophodna je kontinuirana edukacija kroz čitavu profesionalnu karijeru farmaceuta.
7. ***Učitelj*** – farmaceut mora da ima i pedagošku funkciju i da prenosi znanja na druge.

Edukacija farmaceuta

Pored stručnih medicinsko-farmaceutskih znanja, farmaceut, kao pravi profesionalac u svojoj struci, mora posedovati i znanje iz farmakoepidemiologije i farmakoekonomije, kako bi mogao obavljati funkcije planiranja, organizovanja, monitoringa i koordinacije u svim segmentima farmaceutskih delatnosti, tj. aktivnosti menadžmenta lekova. Ove naučne discipline kojima bi farmaceut trebalo da vlada su neophodne radi sprovođenja racionalne terapije lekovima, terapije koja sagledava cost/benefit odnos.

Kao saradnik lekara i drugih zdravstvenih radnika u sprovođenju zdravstvene nege, a takođe i u kontaktu sa pacijentima, mora posedovati znanja

5 International Pharmaceutical Federation

iz komunikacija, timskog rada, informacionih tehnologija, a sve sa ciljem stalnog unapređivanja terapije i sticanja novih znanja o njoj, jer je pacijent za sve zdravstvene radnike u žiži interesovanja, a njemu je neophodna stalna posvećenost.

Ovakvo obrazovanje farmaceuta daje mu kredibilitet jedinog pravog školovanog stručnjaka za lek koji mora ravnopravno da učestvuje u zdravstvenim timovima i čiji je najvažniji zadatak sprovođenje efikasne i bezbedne terapije. Stoga, svi poslovi vezani za lekove (izdavanje, čuvanje, magistralna izrada...), kao i nadzor nad zdravstvenim organizacijama koje se time bave, moraju biti povereni samo farmaceutima. Osim toga, kod donošenja propisa koji regulišu farmaceutsku delatnost, neophodno je da nadležna ministarstva konsultuju odgovarajuće stručne i obrazovne institucije (Farmaceutska komora, Farmaceutski fakultet), da se ne bi narušio kvalitet stručnog rada.

Farmaceuti u zdravstvenom sistemu

Zastupljenost farmaceuta u zdravstvenom sistemu

Farmaceuti su prisutni u mnogo različitih oblasti zdravstvene i privredne delatnosti, ali tri glavna, tj. najviše zastupljena mesta rada farmaceuta su:

- javna apoteka,
- bolnička apoteka,
- farmaceutska industrija.

Farmaceuti su zastupljeni i u laboratorijama različitih zdravstvenih ustanova (klinika, bolnica, kliničko-bolničkih centara, instituta, Zavoda za zaštitu zdravlja), u naučno-obrazovnim institucijama, u veletrgovinama i predstavništvima farmaceutskih kompanija, što predstavlja sektor biznisa u zdravstvenoj nezi, zatim u vladinim institucijama, u institucijama zdravstvenog osiguranja kao savetnici, u konsalting firmama, itd.

Drugim rečima, farmaceutski sektor čine:

- regulatorno telo (Savezni sekretarijat za rad, zdravstveno i socijalno staranje, odnosno pojedine službe u sektoru zdravstva),
- domaća farmaceutska industrija (lekovi i medicinska sredstva),
- predstavnici i zastupnici stranih proizvođača,
- veledrogerije i uvoznici,
- apoteke (javne i bolničke),
- obrazovne i naučnoistraživačke ustanove.

Pa ipak, javnost će najčešće sresti farmaceuta u javnim i bolničkim apotekama, i to su glavne pozicije njegovog delovanja. Prema podacima američkog Zavoda za statistiku rada (Bureau of Labor Statistics) iz 1998. godine, oko 60% farmaceuta je zaposleno u javnim apotekama, kao i u posebnim odeljenjima za prodaju lekova i medicinskih sredstava u supermarketima. Oko 30% farmaceuta je zaposleno u bolnicama, ustanovama dugoročne zdravstvene nege i sličnim zdravstvenim ustanovama. Prema istraživanju vođenom 2000. godine od strane Pharmacy Manpower Project, 24% aktivnih farmaceuta je trenutno zaposleno u bolnicama, 3,8% u ustanovama dugoročne zdravstvene nege, a 2,4% u kućnoj nezi.⁶

Slična situacija je i u Evropi. Kod nas, prema istraživanjima koje je 1993. godine uradio Savezni zavod za zaštitu i unapređenje zdravlja i objavio u publikaciji *Kadrovi u zdravstvenoj delatnosti u SRJ*, zna se da je u vanbolničkoj zdravstvenoj zaštiti radilo 97%, a u bolničkoj samo 3% farmaceuta.

Inače, na osnovu podataka objavljenih u ovoj publikaciji, zaključuje se da je prosečan jugoslovenski farmaceut žena stara između 35 i 55 godina, da radi u vanbolničkoj ustanovi i ako već nije završila specijalizaciju, onda je očekuje.

Farmaceut u javnoj apoteci

Apoteka je glavno mesto delovanja farmaceuta u ZS⁷ i to govori o značaju uloge farmaceuta u okviru PZZ.⁸ Kao osnovna jedinica u oblasti farmaceutске delatnosti, a uklopljena u sistem zdravstvene zaštite svake zemlje, apoteka:

1. vrši medicinsko snabdevanje građana, zdravstvenih ustanova i drugih organizacija lekovima i medicinskim sredstvima i daje uputstvo za njihovu pravilnu upotrebu, na osnovu planova nabavke lekova i materijalnih sredstava za redovne i vanredne potrebe,
2. izrađuje magistralne lekove i galenske preparate,
3. prati savremena stručna i naučna dostignuća u oblasti farmakopeje i pruža građanima informacije o pravilnoj upotrebi lekova i higijensko-dijetetskih sredstava.⁹

Prema tome, uloga apoteke je sprovođenje farmaceutске zdravstvene zaštite radi obezbeđenja kvalitetnih, efikasnih i bezbednih lekova za zdravstvenu zaštitu populacije. Prema zahtevima DFP:¹⁰

6 Report to Congress: The Pharmacist Workforce, dec 2000, chapter 2, p. 14, www.bhpr.hrsa.gov/health-workforce/pharmacist.html

7 Zdravstveni sistem.

8 Primarna zdravstvena zaštita.

9 Prema članu 27 Zakona o zdravstvenoj zaštiti.

10 Dobra farmaceutska praksa.

- osnovna dužnost farmaceuta u svim apotekama je dobrobit bolesnika;
- suština farmaceutske delatnosti je snabdevanje lekovima i drugim proizvodima od značaja za ZZ,¹¹ uz obezbeđenje kvaliteta lekova, kao i pružanje informacija i saveta bolesnicima pri izdavanju lekova, uz praćenje efekata njihove upotrebe;
- integralni deo farmaceutskog doprinosa ZZ je unapređenje racionalnog i ekonomičnog propisivanja i pravilne upotrebe lekova;
- suština svakog elementa farmaceutske usluge treba da bude relevantna za svakog pojedinog korisnika, a jasno definisana i efikasnom komunikacijom prezentirana svima koji su uključeni.

Iz svega navedenog, može se zaključiti da farmaceut u javnoj apoteci:

- ima ulogu *eksperta u farmaceutskoj nezi, farmakoterapiji i promociji zdravlja*,
- ima ulogu *profesionalnog komunikatora sa pacijentima i drugim zdravstvenim radnicima*, a takođe i donosioca odluka, tj. menadžera resursima i informacijama o lekovima,
- omogućava i sprovodi dobar kvalitet proizvoda, usluge i komunikacije,
- dokumentuje svoje akcije i prosleđuje informacije i efekte akcije profesionalnim kolegama.

Farmaceut u kliničkoj praksi

Klinička praksa farmaceuta može se ispoljiti u sledećim zdravstvenim profilima:

- ***klinički farmaceut*** (Clinical Pharmacist) – član zdravstvenog tima u menadžmentu terapije bolesnika na klinici,
- ***bolnički farmaceut*** (Hospital Pharmacist) – nosilac aktivnosti u menadžmentu nabavke i distribucije lekova i informacija na klinici,
- ***farmaceuti-medicinski biohemičar*** – prati tok bolesti, terapije i prognozu ishoda na osnovu biohemijsko-laboratorijske analize.

Klinički farmaceut

Krajem 20. veka nastala je nova disciplina farmacije – klinička farmacija. Ona predstavlja proces u kom farmaceut saraduje sa pacijentom i drugim zdravstvenim profesionalcima u menadžmentu bolesti i monitoringu terapije. Na taj način se postiže optimalizacija primene leka na pacijentima.

¹¹ Zdravstvena zaštita

Aktivnosti kliničkog farmaceuta su:

- *Konsultativne delatnosti*
 - analiziranje terapije,
 - savetovanje drugih zdravstvenih profesionalaca u vezi sa određivanjem početne terapije i režima doziranja, kao i korekcije terapije,
 - obezbeđivanje farmaceutske nege pacijentima kako u bolničkom tako i u okruženju javne apoteke.
- *Selekcija lekova*
 - dostavljanje liste lekova i priručnika o upotrebi lekova, u saradnji sa bolničkim lekarima i stručnim telima koja se bave racionalizacijom terapije.
- *Informisanje o lekovima*
 - pronalaženje informacija i kritičko analiziranje i ocenjivanje naučne literature,
 - organizovanje informacionog servisa kako za zdravstvene profesionalce, tako i za pacijente.
- *Obrazovne delatnosti*, namenjene pacijentima, o rizicima i korisnosti terapije, zdravstvenim resursima, kao i farmaceutima – radi obučavanja, informisanja i usavršavanja.
- *Istraživačke delatnosti*
 - saradnja sa fakultetima i institutima u kreiranju i sprovođenju istraživačkih projekata u oblasti farmakokinetike i farmakoterapije u kliničkim uslovima,
 - primena rezultata u unapređenju farmakoterapije i planiranje i izvođenje farmakoepidemioloških studija.

Farmaceuti su, prema tome, postali deo interdisciplinarnih timova u kojima su više uključeni u brigu o pacijentu i aktivnosti koje su bazirane na populaciji i na taj način pružaju usluge koje su deo systemske, tj. društvene brige o čoveku. Pa, ipak, klinička farmacija još uvek nema zasluženo mesto u savremenom zdravstvenom sistemu Srbije. Da bi se to promenilo, uvedene su post-diplomske studije koje edukuju i osposobljavaju farmaceute za rad na klinici. Takođe, u cilju bržeg prihvatanja kliničke farmacije kao neophodnog segmenta u radu farmaceuta, neophodno je da se vrši promocija.

Bolnički farmaceut

Bolnički farmaceut, kao nosilac poslovnih aktivnosti, ima nekoliko zadataka:

- planiranje potreba za lekovima i drugim medicinskim sredstvima,
- proces nabavke,
- prijem i skladištenje,
- distribucija unutar ustanove po trebovanjima sa odeljenja ili po individualnim terapijskim profilima bolesnika,
- finansijska administracija,
- informacioni poslovi – analiza potrošnje i upravljanje čitavim nizom informacijama o lekovima.

Zajednički poslovi kliničkog i bolničkog farmaceuta, kako se vidi iz prethodnog, su informacioni poslovi, poslovi monitoringa i kontrole. Danas se teži da se ova dva profila kliničke prakse farmaceuta jače integrišu.

Farmaceut – medicinski biohemičar

On radi na klinikama, institutima, zavodima za zaštitu zdravlja, u bolnicama, odnosno svuda gde postoje laboratorije u kojima se odvija farmaceutička delatnost. Medicinski biohemičar je obavezan da ordinirajućem lekaru ili pacijentu da tačne i pravovremene nalaze o koncentraciji parametara u biološkom materijalu. Na ovaj način, farmaceutička klinička praksa je sastavni deo preventive i obrade stanja pacijenta od dijagnostike i praćenja toka lečenja do prognoze bolesti. Osnovni principi rada i profesionalni ciljevi su:

- praćenje razvoja kliničko-biohemijske dijagnostike,
- informisanje i usavršavanje,
- uvođenje savremenih i efikasnih metoda ispitivanja,
- pružanje kvalitetne i pravovremene usluge.

Farmaceutička industrija i njen uticaj na javno zdravlje

Farmaceutička industrija ostvaruje svoje aktivnosti u okvirima privrede u kojoj ekonomsko tržište diktira zahteve. To dejstvuje na istraživački razvoj farmaceutičke industrije, kao i na velepromet i distribuciju lekova. Međutim, farmaceutička industrija je i delatnost od posebnog društvenog interesa, jer predstavlja logističku podršku u snabdevanju zdravstvenog sistema lekovima, medicinskim sredstvima i sličnim proizvodima neophodnim za zdravlje, tj. ona je deo zdravstvenog sistema.

Farmaceutička industrija je igrala i igra glavnu ulogu u zdravstvenoj nezi, snabdevajući pacijene širom sveta stalno novim i efikasnijim lekovima. Lekovi su doprineli značajnom unapređenju kvaliteta života, kao i obezbeđivanju većeg broja terapijskih mogućnosti za pacijente. Lekovi su, gledano sa

ekonomske strane, dramatično redukovali zdravstvene troškove, omogućavajući pacijentima da budu lečeni bez neophodnosti podvrgavanja hospitalizaciji i skupim intervencijama.

Farmaceutska industrija u svetu i kod nas

Vodeće svetske farmaceutske kompanije su Glaxo Smithkline, koji ima 7,5% udela na globalnom tržištu, ispred Pfizer-a sa 6,5% udela u globalnom farmaceutskom tržištu.¹² Iza njih slede Merck, AstraZeneca, Aventis, Novartis, Roche, itd. Upravo su u toku velike integracije farmaceutskih firmi po pitanju saradnje u IR,¹³ sa orijentacijom na određene terapeutske domene kao što su kardiovaskularna oboljenja, kancer, psihijatrijski poremećaji. Kompanije troše velike sume novca na istraživanja u domenu bioinformatike, genomike i proteomike, jer su to naučne discipline koje će omogućiti nastanak novih lekova. Novi lekovi nisu više mali, jednostavni molekuli, otkriveni srećnim slučajem i sintetizovani u laboratorijama nakon dugog istraživačkog rada. Pristup naučnika u IR novih lekova je identifikacija "biološke mete" (ciljno mesto, ciljna terapija) na kojoj lekovi ispoljavaju svoje dejstvo i na osnovu toga se vrši sinteza novih lekova. Nova tehnologija će, prema nekim projekcijama, transformisati pronalazak i razvoj lekova u nešto slično liniji proizvodnje.

U našoj zemlji, dve vodeće farmaceutske kompanije su Hemofarm i Galenika. Hemofarm je koncern akcionara, tj. čine ga matična kuća i 11 zavisnih preduzeća: Panfarma, Hemomed, Hemovet, Hemomont itd. Preduzeća imaju široku paletu proizvoda, uveden sistem kvaliteta (ISO 9000), dobru poslovnu politiku i menadžment, ali i značajnu humanitarnu i društvenu misiju (donacije, sponzorstva i sl.).¹⁴ Galenika je u vlasništvu države i ima većinski udeo na domaćem tržištu lekova, sa velikim potencijalom u rastu i razvoju, što se ogleda u jakom sopstvenom IR centru.

Farmaceutska industrija kao deo zdravstvenog sistema

Kao deo zdravstvenog sistema, farmaceutska industrija je pod uplivom države, tj. njene politike lekova u okviru strategije zdravlja na nacionalnom nivou. Ukratko, to znači da mora postojati konsenzus proizvođača lekova, društvene zajednice i zdravstva o dostupnosti ovih proizvoda krajnjem korisniku u obimu, vrsti, količini, kvalitetu, ceni i dinamici, kako bi se zadovoljile osnovne potrebe zdravstvene zaštite stanovništva.¹⁵

12 David Pilling, "An industry in the throes of consolidation", p. 94, FIP 2000.

13 Istraživanje i razvoj.

14 Dragana Minić, "Novi svet zdravlja", INPHARM, avgust `95, broj 2.

15 Ljiljana Tasić, *Farmaceutski menadžment i marketing*, str. 159.

Prema tome, farmaceutska industrija ne može delovati na slobodnom ekonomskom tržištu rukovođena samo ciljevima profita i biznisa, jer je država ta koja vrši kontrolu cena u saradnji sa fondovima zdravstvenog osiguranja i ostalim trećim licima,¹⁶ kao i kontrolu kvaliteta efikasnosti i bezbednosti lekova (izuzetak od toga su SAD, koje predstavljaju jedino svetsko tržište gde su farmaceutske kompanije oslobođene od kontrole cena, kao i druge industrije).

Farmaceutske kompanije ostvaruju svoju promociju, tj. promociju i korišćenje svojih lekova od strane pacijenata preko zdravstvenih radnika: farmaceuta u distributivnoj mreži i grupe stručnjaka za medicinske informacije, i, naravno, lekara. Međutim, kako pacijenti igraju sve veću ulogu u donošenju odluka o terapiji, kao i zbog veće dostupnosti interneta tj. on-line prezentacije, došlo je i do jačanja direktne veze kompanija – pacijent.

U tim kompanijama neophodno je uspostavljanje i održavanje visokih standarda etičkog i profesionalnog ponašanja, kako bi krajnji efekat bio snabdevanje stanovništva kvalitetnim i sigurnim proizvodima. Vrlo važna stavka u procesu snabdevanja populacije lekovima je i bliža saradnja kompanije sa farmaceutima, da se osigura da pacijenti dobiju kvalitetne lekove sa adekvatno objašnjanim načinom njihovog korišćenja.

Profesionalni zadaci farmaceuta u farmaceutskoj industriji

Farmaceuti su prisutni u farmaceutskoj industriji najčešće u proizvodnji i pripremi proizvodnje, komercijalnim i marketing, ali i istraživačko-razvojnim poslovima. Oni obavljaju stručne i uže stručne – specijalizovane poslove i veoma su važna karika u brojnim timovima, službama i sektorima za kvalitetno funkcionisanje proizvodnje lekova. Prema tome, osnovni profesionalni zadaci farmaceuta su u oblasti:

- proizvodnje,
- usluga.

Zato su, pored stručnih znanja, neophodna i znanja i veštine menadžmenta. Ne smeju se nikako zaboraviti visoki etički zahtevi i norme u radu farmaceuta u svim domenima njihovog delovanja.

Pozicija farmaceuta u zdravstvenom sistemu Srbije

Sa ciljem sagledavanja kadrovskih resursa u okviru farmaceutske delatnosti Srbije, uradili smo istraživanje koje je obuhvatilo obim i pozicije diplomiranih

¹⁶ Treće lice može biti fond za zdravstveno osiguranje, zdravstveno osiguravajuće društvo, socijalni fond, penzioni fond, radna organizacija i sl.

ranog farmaceuta u ZS, tj. u različitim nivoima i domenima ZS Srbije, kao i pozicije farmaceuta u okviru privrednog sektora.

Metode istraživanja su:

- intervju prema upitniku, koji je sproveden telefonom, direktnim kontaktom sa odgovornim osobama institucija i ustanova koje su obuhvaćene istraživanjem,
- analitičko istraživanje dostupnih podataka iz literature, kao i internet pretraživanje.

Upitnik i analiza podataka su obuhvatili pitanja o broju diplomiranih farmaceuta, specijalističkim oblastima, veličini institucije/preduzeća u kojima oni rade, nivo institucija u okviru zdravstvenog ili privrednog sistema Srbije, demografske podatke, itd.

Rezultati istraživanja

Iz priloženih tabela i podataka se može videti da je najveći procenat diplomiranih farmaceuta zastupljen u primarnoj zdravstvenoj zaštiti (PZZ), odnosno u javnim apotekama, što najbolje svedoči o tome da je najvažnija uloga farmaceuta u direktnom kontaktu sa pacijentima, tj. u njihovom obezbeđivanju lekovima, savetovanju o upotrebi i nadzoru tokom lečenja u okviru PZZ.

Veliki broj farmaceuta radi i u bolničkim apotekama, institutima i zavodima za zaštitu zdravlja, koji predstavljaju sekundarne i više nivoe zdravstvene zaštite stanovništva sa svim svojim specifičnim odlikama i uslugama koje nude ove institucije i farmaceuti u njima (Tabela 1).

Po broju zastupljenosti farmaceuta (u odnosu na ukupan broj farmaceuta u Srbiji), na drugom mestu je privredna farmaceutska delatnost (proizvodnja, marketing i veleprodaja). U ovom sektoru, farmaceuti u najvećoj meri rade na poslovima proizvodnje i distribucije lekova, ali i u sektorima istraživanja i razvoja, zajedno sa stručnjacima iz drugih biomedicinskih oblasti kao i društvenih nauka (pravo, ekonomija, menadžment i sl.) (Tabela 2).

Diplomirani farmaceuti su zastupljeni u određenom broju u preduzećima za promet na veliko lekovima i medicinskim sredstvima (veleapoteke, veleprodaje) koja distribuiraju ove proizvode zdravstvenim ustanovama primarnog (apoteke i domovi zdravlja) i sekundarnog nivoa (zdravstveni, bolnički centri). Ilustracija jednog takvog našeg preduzeća je Velefarm a.d. koji, sa svojih 9 sektora i 10 poslovnih centara lociranih po regionima u Srbiji, podmiruje oko 50% ukupnih potreba tržišta Srbije i to kako zdravstvenih tako i veterinarskih ustanova¹⁷ (Tabela 2).

¹⁷ Podatak pronađen u promotivnom materijalu Velefarma.

Procenjuje se da negde oko 100 farmaceuta radi u predstavništvima stranih farmaceutskih kompanija na poslovima marketinga, što predstavlja sektor privrednih aktivnosti farmaceutske delatnosti tesno povezan sa ZS.¹⁸ Farmaceuti na tim poslovima saraduju sa drugim zdravstvenim profesionalcima – lekarima i stomatolozima u poslovima registracije, promocije i postmarketinškog praćenja lekova (Tabela 2).

Što se tiče istraživanja o stručnosti farmaceutske kadra, sprovedenog na osnovu podataka koje je 2001. godine na teritoriji Srbije sakupio Republički zavod za zaštitu zdravlja, možemo uočiti da je, u proseku, oko 20% farmaceuta specijalizovano za određene farmaceutske discipline, pri čemu je najviše zastupljena specijalistička grana medicinska biohemija, farmaceutska tehnologija i farmakoinformatika (Tabela 3). Ovaj podatak ukazuje da je oko petina farmaceuta zaposlenih u zdravstvu okrenuta daljem usavršavanju i unapređivanju struke.

Podaci iz Republičkog zavoda za statistiku o broju stanovnika po farmaceutu govore o tome da postoji velika razlika u broju stanovnika (gustina naseljenosti), posmatrajući podatke od okruga do okruga u Srbiji, a potom možemo uočiti i veliku razliku u distribuciji raspoloživog farmaceutske kadra u javnim apotekama (državnog sektora) u odnosu na broj stanovnika određenog okruga. Tako se ova raspodela kreće od 2220 stanovnika/farmaceutu, koliko je u Beogradskom, do 20415 stanovnika/farmaceutu, koliko je u Topličkom okrugu (Tabela 4). Nažalost, ovaj statistički registar ne vodi evidenciju o farmaceutima zaposlenim u privatnim apotekama, koji objektivno čine deo PZZ Srbije, jer one još uvek nisu obuhvaćene sistemskim rešenjima zdravstva Srbije (naime u postojećem Zakonu o ZZ, Ministarstvo zdravlja izdaje dozvole za otvaranje apoteke i sprovodi "neku vrstu nadzora"; ali ove apoteke nisu uključene u sistem ugovornih odnosa sa Fondom zdravstvenog osiguranja tj. u sistem refundacije troškova lekova).¹⁹

Prosek za Srbiju je 5766 stanovnika po farmaceutu što ukazuje na činjenicu da je prosečan farmaceut radno preopterećen i da zdravstveni sistem, barem što se tiče broja farmaceuta zaposlenih u državnim apotekama, ne zadovoljava potrebe populacije. To je još jedan od problema sa kojim se susreće farmaceutski sektor u Srbiji.

18 Podatak dobijen od ljubaznih kolega iz predstavništva La Roche-a.

19 Komentar prof. Ljiljane Tasić.

Tabela 1 Broj diplomiranih farmaceuta u zdravstvenim ustanovama u Srbiji (podaci iz Farmaceutске komore Srbije)

Tip ustanove	Broj farmaceuta
Državne apoteke	1774
Privatne apoteke **	1229
Javne apoteke *	258
Bolničke apoteke *	751
Domske apoteke	117
Instituti i zavodi	142
Ukupan broj:	3010

* Prema podacima iz Farmaceutске komore broj privatnih apoteka je 1400, bolničkih je 43, a javnih apoteka 496.

** Prema podacima Saveza privatnih apotekara Srbije (SPAS), broj privatnih apoteka u Srbiji je 2000, a od toga je 500 apoteka u Beogradu

Tabela 2 Broj diplomiranih farmaceuta u privrednim organizacijama

A. Broj diplomiranih farmaceuta zaposlenih u industriji u odnosu na ukupan broj zaposlenih			B. Broj diplomiranih farmaceuta u veletrgovinama		
Hemofarm	200/2000	(10%)	Velefarm	105/500	(20%)
Galenika	170/2700	(6,3%)	C. Broj diplomiranih farmaceuta u stranim predstavništvima		
Jugoremedija	25/446	(5,6%)	La Roche	7/23	(30,4%)
Zdravlje	20/2020	(1%)	Aventis Pasteur	2/5	(40%)
Slavijamed	6/20	(30%)	Organon	3/5	(60%)
Fampharma	8/50	(16%)	Novartis	5/10	(50%)
Bestpharm	6/20	(30%)	Phizer	7/20	(35%)
			Schering	2/20	(10%)

Tabela 3

Centralna Srbija		Kosovo	
farmaceuti bez specijalizacije	1116	medicinska biohemija	1
farmaceuti na specijalizaciji	40	toksikološka hemija	1
farmaceuti specijalisti	20	ukupan broj za regiju	2
farmaceutska tehnologija	45	Vojvodina	
farmakoinformatika	49	farmaceuti bez specijalizacije	1116
ispitivanje lekova	22	farmaceuti na specijalizaciji	40
klinička farmacija	5	farmaceuti specijalisti	20
kozmetologija	3	farmaceutska tehnologija	45
lekovito bilje	2	farmakoinformatika	49
medicinska biohemija	118	ispitivanje lekova	22
sanitarna hemija	8	klinička farmacija	5
socijalna medicina	3	kozmetologija	3
toksikološka hemija	9	lekovito bilje	2
ukupan broj za regiju *	1440	medicinska biohemija	118
* broj dipl.farmaceuta na specijalizaciji tj. onih koji su već specijalizanti je	324	sanitarna biohemija	8
što u procentima iznosi:	22.5%	ukupan broj za regiju *	1440
ukupan broj za Srbiju **	1830	* broj specijalizanata je	324
**procentat specijalizanata za Srbiju	20.57%	što u procentima iznosi:	22.5%

(podaci sa Instituta za zaštitu zdravlja Srbije, 2001. godina)

Tabela 4 Broj stanovnika po farmaceutu u okruzima Srbije

Okrug	Broj stanovnika	Broj farmaceuta	Br. stanovnika po farm.
Severno-Bački	200140	36	5559
Srednje-Banatski	208456	57	3657
Severno-Banatski	165881	34	4879
Južno-Banatski	313937	69	4550
Zapadno-Bački	214011	35	6115
Južno-Bački	593666	106	5601
Sremski	335901	51	6586
Beogradski	1576124	710	2220
Mačvanski	329625	75	4395
Kolubarski	192204	30	6407
Podunavski	210290	37	5683
Braničevski	220503	48	4177
Šumadijski	298778	57	5242
Pomoravski	227435	31	7337
Borski	146551	18	8142
Zaječarski	137561	29	4743
Zlatiborski	313396	64	4897
Moravički	224772	61	3685
Raški	291230	67	4347
Rasinski	259441	60	4324
Nišavski	381757	75	5090
Toplički	102075	5	20415
Pirotski	105654	22	4802
Jablanički	240923	28	8604

(podaci iz Republičkog zavoda za statistiku, 2001.godina)

* prosek za Srbiju je 5766 stanovnika po farmaceutu

Zaključak

Tokom 20. veka, farmacija je pretrpela velike promene. Farmaceuti, kao stručnjaci za lekove, danas rade sa mnogo moćnijim i sofisticiranijim lekovima, što od njih zahteva drugačiji i kompleksniji vid obrazovanja tj. znanja i veština. Isto tako, uloga farmaceuta u novom milenijumu je okrenuta korisniku farmaceutske zdravstvene zaštite, bilo da se radi o izdavanju leka pacijentu, bilo da je u pitanju stručna pomoć farmaceuta u izboru adekvatne farmakoterapije, ili o aktivnom učešću farmaceuta u prevenciji bolesti i promociji zdravlja.

Unapređivanje i očuvanje zdravlja stanovništva i sprečavanje bolesti kao i obezbeđenje pouzdane, kvalitetne i efikasne farmakoterapije je aktivnost koja obavezuje farmaceute da, kao članovi zdravstvenog tima, deluju profesionalno, da bi društvu dokazali koristi koje ono ima od njihovog rada. Ovakva uloga u procesu zdravstvene zaštite nosi visoku odgovornost i obavezu da se neprekidno inovira znanje i prate savremena kretanja u oblasti farmakoterapije, ali i menadžmenta i komunikacija.

Sama definicija farmaceuta, tj. njegova društvena misija se može sagledati u ciljevima DFP koji su utvrđeni u dokumentu "*Profesionalni ciljevi DFP*". Tu se navodi da su "*farmaceuti kao zdravstveni stručnjaci profesionalno odgovorni da obezbede kvalitetne, efikasne i bezbedne lekove prema zahtevima racionalne farmakoterapijske doktrine i prema potrebama populacije*".

I farmaceutska industrija, promovišući nove lekove, ima značajnu misiju – da leči ljude, a to daleko prevazilazi običnu trgovinu i biznis. Reč je o humanitarnoj misiji sa jakom socijalnom dimenzijom. S druge strane, farmaceutska industrija i zdravstvo moraju biti zainteresovani da učestvuju u definisanju profila svojih budućih stručnjaka – farmaceuta i time da doprinesu stvaranju jednog kreativnog i odgovornog društva. U našem radu smo obuhvatili analizu kadrovskih resursa farmaceutske zdravstvene delanosti Srbije, kao osnovnom i vitalnom resursu koji je nosilac brige o zdravlju građana Srbije. Analiza je pokazala da raspoložemo dovoljnim brojem kadrova, ali nedovoljno obučanim za potrebe savremenih profesionalnih aktivnosti u izmenjenom društvenom i ekonomskom okruženju. Iskazana želja za usavršavajem, prepoznavanje problema u reformama zdravstva, kao i započete inicijative u ovom pravcu, ukazuju nam da će farmaceutska profesija moći da ispuni svoju društvenu misiju u budućnosti. Da bi se ova misija farmaceuta u društvu ostvarila (kao i ostalih zdravstvenih radnika) – a ona je ravnomerno i jednako podizanje nivoa zdravlja svih građana – neophodna je saradnja svih društvenih sektora sa zdravstvenim sektorom. Za ostvarenje ove misije je, takođe, potrebna saradnja unutar zdravstvenog sistema, kao i njegova reorganizacija zasnovana na inoviranim zakonskim propisima, zaštita struke, kompetencija i uticaja svih profesionalaca, kao i primena i održanje svih ovih načela i zakonskih normi u praksi.

Naravno da su za to neophodni i ekonomski preduslovi, ali oni sami po sebi nisu dovoljni. I sami farmaceuti moraju imati udela u reformama i postavljanju sopstvene struke na pravu poziciju. Za to je neophodno utvrđivanje standarda rada, kompetencija, ali i odgovornosti profesije. Proces evaluacije struke je takođe nužan. Da bi se podržao razvoj i usavršavanje profesije, potrebna je kontinuirana edukacija i priznanje farmaceutske struke, što bi se postiglo efektivnom promocijom iste.

Literatura

1. Lj. Tasić, *Farmaceutski menadžment i marketing*, Beograd, 2002.
2. D. Stupar, *Istorija farmacije*, skripta za studente farmacije
3. Arhiv za farmaciju 2, str. 159–176, 1999.
4. Arhiv za farmaciju 4, str. 680–681, 2002.
5. INPHARM, časopis Farmaceutskog fakulteta, brojevi : 1(maj `95), str. 4; 2 (avgust`95), str.18–19; 3 (dec.`95), str. 9, 50–51; 13 (juni `98), str. 35.
6. Foundation for Managed care Pharmacy, "*The Value of Pharmaceuticals and Managed Pharmaceutical Care*", 2001, p. 5–8.
7. A. J. Winfield, J. A. Cromarty, R. M. E. Richards and E. J. Kennedy, "*The contribution of pharmacy to today`s health care provision*", *Pharmacy in Society*, p. 2–10.
8. E. J. Kennedy, "*Social and behaviorial aspects of pharmacy*", *Pharmacy in Society*, p. 13–18, 24–33.
9. Bakst Alan, "*Pharmacoeconomics and the formulary decision-making process*", *Hospital Formulary*, jan 1995, vol 30, issue 1, p. 42, database: Business Source Premier.
10. Report to congress: "The pharmacist workforce", dec. 2000, www.bhpr.hrsa.gov/healthworkforce/pharmacist.html
11. "FIP facts – pharmacy in the 21st century", published by International Systems and Communications Limited (ISC) and International Pharmaceutical Federation (FIP), 2000.
12. "FIP facts – pharmacy in the 21st century", published by International Systems and Communications Limited (ISC) and International Pharmaceutical Federation (FIP), 2002.
13. "*Guidelines for a professional community pharmacy in Finland*", The Association of Finnish Pharmacies, Publication no 33, Helsinki 1997.
14. "*The Community Pharmacy – Expert on Self-Care*", The Association of Finnish Pharmacies, Publication no 39, Helsinki 1998.
15. "*The Pharmacy and Health Promotion*", The Association of Finnish Pharmacies, Publication no 45, Helsinki 1999.

16. www.pharmweb.com, maj 2003
17. www.who.com, maj 2003
18. www.fda.gov/ maj 2003
19. www.industrialpharmacy.org maj 2003
20. www.rzss.sr.gov.yu , maj 2003

Jelena Vojinovic

PHARMACIST AND HIS MISSION IN SOCIETY

Summary

The definition of pharmacy would be that it is the health profession that has the responsibility for ensuring the safe, effective and rational use of medical products. As such it plays a vital role in the providing and delivery of health care worldwide. During the 20th centuries, pharmacy has undergone major changes. Pharmacists, as specialists for medical products, now deal with more potent and sophisticated drugs, requiring a different, more complex type of knowledge than was previously the case. Secondly, the role of pharmacist has extended.

He has become patients-oriented for meeting their needs in the process of treatment by choosing adequate pharmacotherapy, giving advices about medicines and healthcare issues, promoting health and preventing illness. The pharmaceutical industry, as a part of the health system, has been playing a major role in the healthcare field by providing innovative and effective drugs to patients and contributing to the advancement of health and welfare of people worldwide.

My research of human resources (pharmacists) in the pharmaceutical healthcare sector of Serbia has shown that pharmacist has two main areas of work which are community and hospital practice. Additionally, pharmacists are employed in the pharmaceutical industry, wholesaling companies, in academia and so on. The Serbian pharmaceutical health sector has enough human resources and tendency to improve knowledge and skills by education and training and to be active participant in the reform of healthcare system. It indicates that pharmacy with its health professionals is aiming to realize its society mission which is equal, uniform and effective advancement of health of all people. For this reason, it is very important for pharmacists to claim their rights on professional and responsible manner. Thus high standards of work must be set and achieved. Support for this is increased continuing education and recognition achieved by effective promotion of the profession.

Key words: pharmacy, pharmacist, counseling of patient, health promotion, pharmaceutical industry, pharmacists of healthcare system of Serbia, education, reform, society mission.

BIOGRAFIJE

BIOGRAPHIES

MARIJA JANKOVIĆ

Rođena sam u Nišu, 7. februara 1979 godine, gde sam završila osnovnu školu i gimnaziju. Trenutno sam apsolvent Grupe za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Između ostalog, zanimaju me filozofija nauke, filozofija vremena, logika, matematika i prirodne nauke.

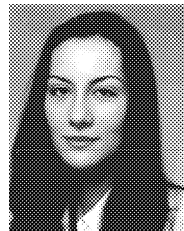

MARIJA JANKOVIC

I was born in Nish, on February 7th, 1979, where I completed my primary and secondary education. I am a senior student at the Faculty of Philosophy in Belgrade, Department of Philosophy. My primary interests are philosophy of science, philosophy of time, logic, mathematics and natural sciences.

MARIJA MILOŠEVIĆ

Rođena 04.10.1978. godine u Beogradu, gde je i završila osnovnu i srednju školu. Trenutno je apsolvent na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na Odeljenju za filozofiju.

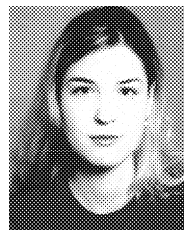

MARIJA MILOSEVIC

Born on October 04th, 1978. in Belgrade, where she finished primary and secondary school. At the moment she is a senior student at the Faculty of Philosophy, Department of Philosophy.

MILICA TRIFUNOVIĆ

Rođena 31. 12. 1980. godine u Beogradu, gde je i završila osnovnu i srednju školu. Trenutno je apsolvent na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na Odeljenju za filozofiju.

MILICA TRIFUNOVIC

Born on December 31st, 1980. in Belgrade, where she finished primary and secondary school. At the moment she is a senior student at the Faculty of Philosophy, Department of Philosophy.

SVETISLAV KOSTIĆ

Rođen 06. 06. 1979. godine u Beogradu, gde je i završio osnovnu i srednju školu. Trenutno je apsolvent na Pravnom fakultetu u Beogradu.

SVETISLAV KOSTIC

Born on June 06th, 1979. in Belgrade, where he finished primary and secondary school. At the moment he is a senior student at the Faculty of Law in Belgrade.

TATJANA ĆOSOVIĆ

Tatjana Ćosović rođena je 1980. godine u Sarajevu. Engleski jezik i književnost diplomirala je na Filološkom fakultetu u Beogradu 2004. Član je Jugoslovenske asocijacije za kanadske studije i polaznik škole za usmeno prevođenje.

TATJANA COSOVIC

Tatjana Ćosović was born in 1980 in Sarajevo (Bosnia and Herzegovina). In 2004 she graduated from the Faculty of Philology of Belgrade University, the Department of the English Language and Literature. She is a member of The Yugoslav Association for Canadian studies, and a student of an interpreting school.

VLADIMIR DULOVIĆ

Rođen 1977. u Beogradu, gradu koji od tada nikada nije napuštao duže od mesec dana i u kojem, i pored svega, namerava da ostane. Maturirao 1996. u IX beogradskoj gimnaziji. Upisao studije istorije na Beogradskom univerzitetu da bi narednih nekoliko godina jednom rukom (levom) studirao a drugom (desnom) rušio režim. Kako je Miloševićev pad shvatio ozbiljno, prepustio se podužem slavljenju, putovanjima, a potom se odlučio da povlađuje svojim raznolikim interesovanjima, te je tako dospo i do BOŠ-a. Kako je nezasito uživao u svojim studentskim danima, sa žal-

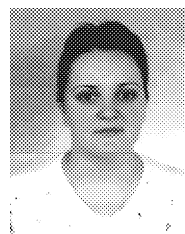
jenjem primećuje da je trenutno post-apsolvent i da sprema svoj diplomski. Sticajem životnih okolnosti žižna tačka njegovog interesovanja postao je i ostao Beograd, u svim aspektima svoga postojanja, tema kojom se bavi i u ovom zborniku a koju namerava da istražuje i nadalje.

VLADIMIR DULOVIC

Born in 1977 in Belgrade, the town he never dared, thought of or managed to leave for more than a month and a place where he intends to stay. Graduated in 9th Belgrade High School in the year 1996. Enlisted the studies of world & national history but due to the circumstances, spent more time fighting the regime than learning. After the fall of Miloshevich he decided to indulge himself in celebrating, traveling round Europe and broadening his already wide field of interests (as a result he bumped as well into BOS). Nowadays he is all too aware that the gargantuan enjoyment of his student's life is soon to end, as he is an advanced university student in process of preparing his final paper. Focal point of his interests are social, topographic and all other aspects of Belgrade history, the subject he treats also in this Collection of Essays and to which he intends to dedicate also his future inquiries.

MILINA PETROVIĆ

Rođena 1979. godine u Lazarevcu, gde je i završila osnovnu školu i gimnaziju. Školske 1998/99. godine upisala je Filozofski fakultet u Beogradu, Odeljenje za psihologiju. Bila je stipendistkinja norveške vlade.

Od 2000. godine je demonstratorica na predmetu Razvojna psihologija I, kao i saradnica Laboratorije za razvojnu psihologiju, od 2001. godine je demonstratorica na predmetu Pedagoška psihologija I, a od 2002. godine i na predmetima Pedagoška psihologija II i Mentalno testiranje dece. Tokom studija učestvovala je u nekoliko istraživačkih projekata. Trenutno je absolventkinja psihologije, sa prosečnom ocenom 9.60.

MILINA PETROVIC

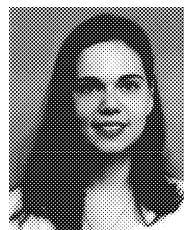
Milina Petrovic was born in 1979 in Lazarevac, where she finished her primary and secondary education. She enrolled in the Faculty of Philosophy, Department of Psychology in 1998. She was a beneficiary of the Norwegian government.

Since 2000 she is working as a teaching assistant at the Developmental

Psychology program, and as research assistant in the Laboratory of Developmental Psychology, since 2001 as a teaching assistant at the Educational Psychology I, and since 2002 as a teaching assistant at the Educational Psychology II and Mental testing programs. During her studies she participated in several research projects. She is currently in her senior year of studies, and her average grade is 9.60 (out of 10)

IVA NENIĆ

Rođena 09.10.1979. Gimnaziju i srednju muzičku školu završila u Beogradu. Apsolventkinja Etnomuzikologije (Fakultet muzičke umetnosti) i studentkinja Grupe za opštu književnost i teoriju književnosti (Filološki fakultet). Oblasti interesovanja: semiologija, antropologija muzike, teorije roda, telo u umetnosti, utopijska/fantastična književnost, post – pop i kiber kultura. Trenutno se zanima iznalaženjem sopstvenog jezičkog prostora i strategija pisanja. Vokalnom reinterpetacijom tradicionalne muzike, fuzijom i muzičkim eksperimentom bavi se u okviru sastava Arhai. Globetrotter.

i-mejl: narcija@yahoo.com

IVA NENIC

Iva was born 09th October 1979. She graduated grammar school and secondary school of music in Belgrade. At the moment she studies the Faculty of music (ethnomusicology, senior student) and the Faculty of philology (group for comparative literature). Fields of interest: semiology, anthropology of music, gender theories, Body in art, utopian/fantastic literature, post – pop and cyber culture. She is currently developing her own language–space and textual strategies. Her other interests are vocal reinterpretation of traditional music, fusion and musical experiment, carried out in the ensemble Arhai. Globetrotter.

E-mail: narcija@yahoo.com

ZLATA TERZIĆ

Rođena 05. 07. 1979. godine u Loznici. Trenutno je apsolvent na Filološkom fakultetu u Beogradu.

ZLATA TERZIC

Born on July 05th, 1979. in Loznica. At the moment she is a senior student at the Faculty of Philology.

JELENA SMILJANIĆ

Tada pogleda Bog sve što je stvorio, i gle, sve dobro beše.
Postanje, 1, 31

Takav je Bog. Ja sam obična devojka.

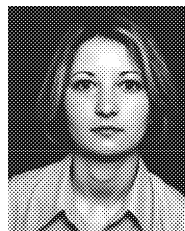
JELENA SMILJANIĆ

God saw all that He had made, and behold, it was very good.
Genesis, 1, 31

That's God. I'm an ordinary girl.

SVETLANA CVETIĆANIN

Svetlana Cvetićanin je rođena 27.05.1979. godine u Beogradu. Tu je završila osnovnu i srednju školu. Trenutno je apsolvent na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, Odsek za psihologiju. Školske 2002/2003. bila je polaznik desete generacije studenata Glavnog programa Beogradske otvorene škole. Tokom studija uradila više istraživačkih radova, učestvovala na Saboru psihologa i radila kao demonstrator na predmetu Pedagoška psihologija I. Istraživačke projekte je radila i van fakulteta. Najviše je zainteresovana za rad u oblasti marketinga i komunikacija sa javnošću.

SVETLANA CVETICANIN

Svetlana Cveticanin was born in Belgrade on 27th May 1979. She attended an elementary school and a grammar school in Belgrade. At present, she is a last-year student of the Department of Psychology at the Faculty of Philosophy. She has been a tenth-generation student of Core Programme at Belgrade Open School in the academic year 2002/2003. During her studying, she has done a few researches, has participated at the Meeting of Psychologists of Serbia, and has been a teaching assistant in Educational Psychology course. She has also

done researches not related to the Faculty activities. Her main interests are the work in marketing, and the public relations.

JELENA MLADENović

Jelena Mladenović je rođena 2. novembra 1979. godine u Beogradu. Trenutno je apsolvant Arhitektonskog fakulteta u Beogradu.

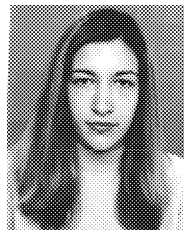

JELENA MLADENOVIC

Born on November 02nd, 1979. in Belgrade. At the moment she is a senior student at the Faculty of Architecture in Belgrade.

LJUBICA NAUMović

Rođena sam 8.04.1980. u Beogradu. Juna 1999. maturirala sam u Devetoj beogradskoj gimnaziji i upisala se na Filološki fakultet u Beogradu – Odsek za italijanski jezik i književnost. Apsolvant sam od oktobra 2003, a trenutno (februara 2004.) pohađam šestomesečni kurs za profesore italijanskog jezika u inostranstvu na univerzitetu Dante Alighijeri u Ređo Kalabriji. U toku studija učestvovala sam na projektu prevođenja knjige italijanskog novinara Enija Remondinija “Televizija ide u rat”, a oktobra 2003. radila sam kao saradnik na Drugom festivalu italijanskog filma u Beogradu. Planiram da nastavim svoje školovanje specijalizirajući se u oblasti metodike nastave stranog jezika. U slobodno vreme bavim se planinarenjem.

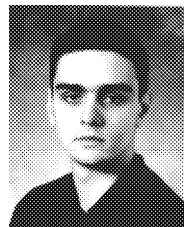

LJUBICA NAUMOVIC

I was born on 8 April 1980, in Belgrade. I left Belgrade Ninth Grammar School in June, 1999 and enrolled at the Faculty of Philology in Belgrade – Italian Language and Literature Department. I have been a last year student since October 2003 and currently (February 2004) I am attending a six-month Course for Professors of Italian Language abroad at University “Dante Alighieri” in Reggio Calabria, Italy. In the course of my studies, I took part in the project of translating a book written by the Italian journalist Enio Remondini: “Television goes to war”. In October 2003, I worked as an associate at the Second Festival of Italian Film in Belgrade. I plan to continue my studies and specialize in foreign language teaching methodic. I like to go mountain climbing in my free time.

RASTKO RADOIČIĆ

Rastko Radoičić rođen je u Beogradu 1979. Godine 1998. maturirao je u Trećoj beogradskoj gimnaziji i upisao Farmaceutski fakultet koji, sa uspehom, i dalje studira. Od 1997. do 2001. radio je kao spiker, novinar i voditelj na radiju Indeks.

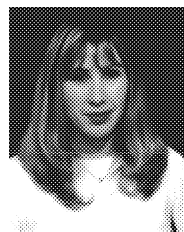

RASTKO RADOICIC

Rastko Radoicic was born in Belgrade in 1979. He graduated in 1998, and enrolled at Faculty of pharmacy at Belgrade University. From 1997 to 2001 he worked as journalist and news anchor at Index radio.

MILICA MILOŠEVIĆ

Milica Milošević rođena je 26. juna 1979. u Beogradu. Završila je Petu beogradsku gimnaziju, a u februaru 2004. diplomirala je Engleski jezik i književnost na Filološkom fakultetu u Beogradu. U 2002–2003. bila je student Glavnog programa Beogradske otvorene škole. U junu 2003. bila je na Letnjoj školi ekonomske politike G17 instituta.
E-mail: mi5mi2003@yahoo.co.uk

MILICA MILOSEVIC

Milica Milosevic was born on June 26th 1979. in Belgrade where she finished grammar school. In February 2004. she graduated from the Faculty of Philology in Belgrade – Department for English language and literature. She was a student of the Core programme of the Belgrade Open School in 2002/2003. In July of 2003. she attended Economic policy summer school organized by the G17 Institute.

E-mail: mi5mi2003@yahoo.co.uk

MARIJA STOJANOVIĆ

Rođena sam 31. 10. 1980. godine u Beogradu. Završila sam IX beogradsku gimnaziju, trenutno sam apsolvent na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, Smer spoljna i unutrašnja trgovina. S obzirom na to da su moja interesovanja široka, bav-

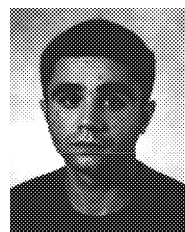
ila sam se raznim stvarima tokom studiranja. U okviru Marketing radionice na fakultetu, bila sam PR kampanje za zaštitu četinara u Srbiji, zatim sam radila kao novinar, reporter na radiju. Pohađala sam Glavni program na BOŠ-u 2002/2003. godine i Letnju skolu ekonomske politike u organizaciji G17 instituta, za koji povremeno radim istraživanja tržišta. Takođe sam bila finalista biznis plan takmičenja u organizaciji SEED-a. Govorim engleski, nemački i italijanski jezik, zanima me umetnost, pisanje, marketing i veštine komunikacije. Planiram da uskoro završim fakultet i upišem postdiplomske studije u inostranstvu.

MARIJA STOJANOVIĆ

I was born on 31st of October, 1980 in Belgrade. I finished 9th Belgrade grammar school, and at the moment I am a senior student at the Faculty of Economics, University of Belgrade, field of study Foreign and Home trade. Having in mind my broad interests, I have dealt with wide range of things during my studies. I was PR of the campaign for the protection of coniferous trees in Serbia, by the Marketing Workshop on my faculty; I also worked as a journalist and a radio reporter. In the year 2002/2003 I attended Core program at Belgrade Open School, and Summer school of economic policy organized by G17 Institute, where I work as a market researcher periodically. I was also finalist of Business plan competition organized by SEED. I speak English, German and Italian. I am interested in art, writing, marketing and communicational skills. I plan to finish my studies soon, and to enter postgraduate studies abroad.

MILAN SEKULOSKI

Rođen 25.01.1979. u Nišu. Završio Mornaričku vojnu akademiju; sada je student na postdiplomskim studijama: "Odnosi s javnošću i multimedijalne komunikacije" na FON-u. Trenutno zaposlen kao potporučnik na raketnoj fregati 31, baziranoj u Tivtu, Crna Gora. Nada se da će pomoći boljoj komunikaciji civilnih i vojnih struktura društva.

MILAN SEKULOSKI

Born on January the 25th 1979. in Nis. Finished Military Naval Academy; now a post graduate student of the faculty of organisational sciences, the direction: "Public relations and multimedia communications". At present appointed for a second lieutenant on a rocket frigate 31, based in Tivat, Montenegro.

Hopes to improve communication between military and civil structures of our society.

MARKO SAVKOVIĆ

Rođen 07. 06. 1980. godine u Beogradu, gde je završio osnovnu i srednju školu. Trenutno je apsolvent na Fakultetu političkih nauka u Beogradu.

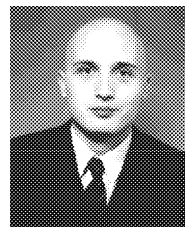

MARKO SAVKOVIC

Born on June 7th, 1980. in Belgrade, where he finished primary and secondary school. At the moment he is a senior student at the Faculty of Political Science in Belgrade.

DUŠAN MIHAJLOVIĆ

Rođen sam 08.09.1979. godine u Beogradu. U Novom Beogradu sam završio osnovnu školu i Devetu beogradsku gimnaziju. Apsolvent sam Fakulteta političkih nauka (Smer: međunarodni odnosi). Aktivista sam Građanskog saveza Srbije, Građanskog omladinskog saveza i liberalno orijentisane NVO LiNet (Liberal Network). Pored politike, posebno me interesuju novinarstvo, književnost i fudbal. Navijam za beogradski Partizan i Newcastle United FC.

DUSAN MIHAJLOVIC

I was born on 8th of September 1979, in Belgrade. I finished my elementary and high school in New Belgrade. Currently, I'm doing my degree at the Faculty of Political science (Foreign affairs department). I'm activist of Civic Alliance of Serbia, Civic Youth Alliance and liberal oriented NGO LiNet (Liberal Network). Besides politics, I'm particularly interested in journalism, literature and football. I support Partizan Belgrade and Newcastle United FC.

TAMARA POPIĆ

Rođena je 27.3.1981 godine u Zadru, Hrvatska. Osnovnu i srednju školu završila je u Rijeci, Banja Luci i Beogradu. Trenutno je apsolvent na Filozofskom fakultetu u Beogradu, Odsek filozofija, sa prosečnom ocenom 9,6/10.

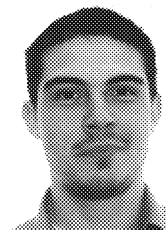

TAMARA POPIC

She was born on the 27th of March, 1981. in Zadar, Croatia. She has finished elementary and high school in Rijeka, Banja Luka and Belgrade. Currently, she is a senior student at the Faculty of Philosophy in Belgrade, Department for Philosophy. Her grade average is 9,6/10.

DRAŠKO STIJOVIĆ

Draško Stijović je rođen 1980. godine u Beogradu. Završio je Osnovnu školu: "Đuro Strugar" i Klasičnu gimnaziju u Beogradu. Trenutno je apsolvent na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, na Smeru finansije, bankarstvo i osiguranje. Pored toga, završio je Osnovnu muzičku školu: "Stanislav Binički" u Beogradu i stekao zvanje teniskog sudije 1998. Usavršavao je engleski jezik u Letnjoj školi u Kembridžu, Engleska, 1998. Takođe, polaznik je X generacije Beogradske otvorene škole.

Napisao je više seminarskih radova na fakultetu, a trenutno radi na projektu: "Korporativno upravljanje u Srbiji" sa grupom studenata BOŠ-a.

DRASKO STIJOVIC

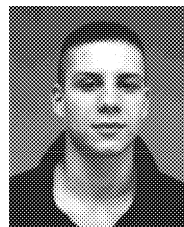
Drasko Stijovic was born in 1980 in Belgrade. He finished Elementary School: "Djuro Strugar" and Classical High School in Belgrade. Presently he is advanced university student at the Economics Faculty in Belgrade, major in finance, banking and insurance. He is certified tennis Chair Umpire since 1998, and has finished Music Elementary School: "Stanislav Binicki", in Belgrade. He attended Summer School in Cambridge, UK 1998. He is also student of 10th generation of Belgrade Open School.

He wrote a number of essays at Faculty, and currently is working on a project: "Corporate Governance in Serbia" with a group of BOS students.

ALEKSANDAR ZARIĆ

Završio je Šestu beogradsku gimnaziju sa prosekom ocena 5, upisao i završio Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu sa prosekom ocena 9,81, program: „EU i Balkan“ Beogradske otvorene škole, pohađao Letnju školu ekonomske politike G17 instituta, Glavni program Beogradske otvorene škole, a potom upisao magistarske studije na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu. U periodu od godine 2001. do 2003. napisao je ukupno pet eseja u okviru Beogradske otvorene škole.

E-mail: aleksandarzaric@yahoo.com

ALEKSANDAR ZARIC

He finished VI Belgrade high school with grade point 5 (scale 2-5); enrolled Faculty of Law at the University of Belgrade, and earned University degree in Law, with grade point 9,81 (scale 6-10); finished Belgrade Open School, Program European Union and Balkans; Economic Policy Summer School, Belgrade Organized by G17 Institute in Belgrade, courses: banking, privatisation, macroeconomy and international trade; Belgrade Open School, Main program; and then enrolled The Master of Laws (LLM.) degree program, course Company Law, at University of Belgrade, Faculty of Law. In period from year 2001 to 2003 he wrote five essays within the Belgrade Open School.

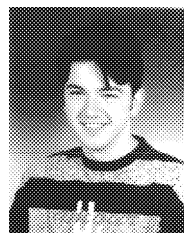
E-mail: aleksandarzaric@yahoo.com

IVAN RAKOVIĆ

Rođen 17. 08. 1977. godine u Zaječaru. Trenutno je apsolvent na Saobraćajnom fakultetu u Beogradu.

IVAN RAKOVIC

Born on August 17th, 1977. in Zajecar. At the moment he is a senior student at the Faculty of Traffic and Transportation.

BOGDAN SIMATOVIĆ

Rođen 14. 08. 1979. godine u Beogradu, gde je i završio osnovnu i srednju školu. Trenutno je apsolvent na Ekonomskom fakultetu u Beogradu.

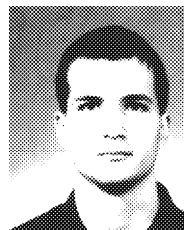

BOGDAN SIMATOVIC

Born on August 14th, 1979. in Belgrade, where he finished primary and secondary school. At the moment he is a senior student at the Faculty of Economics.

BOJAN TOPALOVIĆ

Rođen 04. 10. 1979. godine u Užicu. Trenutno je apsolvent na Ekonomskom fakultetu u Beogradu.

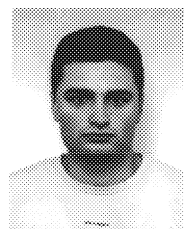

BOJAN TOPALOVIC

Born on October 04th, 1979. in Uzice. At the moment he is a senior student at the Faculty of Economics in Belgrade.

BRANKO DRČELIĆ

Rođen 11. novembra 1979. godine u Priboju na Limu. U rodnom mestu završio osnovnu i srednju školu. Ekonomski fakultet u Beogradu upisao 1998. godine, a uspešno ga završio 2003. godine, Smer finansije, bankarstvo i osiguranje.

BRANKO DRCELIC

Branko Drcelic was born on 11th November 1979. in Priboj na Limu. He finished Elementary and Secondary school in his hometown. The university studies in Belgrade, Faculty of Economics, he started in 1998. and graduated 2003.

TAMARA ANTIĆ

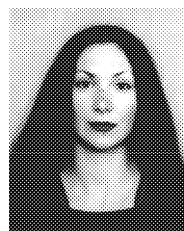
Rođena sam 8. februara 1980. godine u Beogradu, gde sam završila osnovnu školu i Petu beogradsku gimnaziju, kao i nižu baletsku školu. Trenutno privodim kraju Ekonomski fakultet, Smer finansije, bankarstvo i osiguranje, sa prosečnom ocenom 9,51. Tokom studija, završila sam Letnju školu ekonomske politike Instituta G17 i učestvovala na Letnjoj praksi u Narodnoj banci Srbije. Dobitnik sam nekoliko stipendija: Fondacije "Madlena Jankovic", ambasade Kraljevine Norveške, Republičke fondacije za razvoj naučnog i umetničkog podmlatka. Planiram da upišem postdiplomske studije u zemlji ili inostranstvu i da se u praktičnom smislu usavršim u oblasti bankarstva i finansija.

TAMARA ANTIC

I was born on February 8, 1980, in Belgrade, where I finished my primary and secondary education, and also the primary level of Ballet school. I am a senior student at the Faculty of Economics, University of Belgrade; orientation: financing, banking and insurance. My grade average is 9.51 (maximum being 10.00). I finished Economic Policy Summer School, organized by the G17 Institute; and I worked at the National Bank of Serbia as a part of the Summer Practice Program for the best students. I was granted scholarships by "Madlena Jankovic" Foundation, by Norwegian Royal Embassy, and by Serbian Foundation for Development of Scientific and Artistic Youth. In the next academic year, I intend to enroll postgraduate studies in Serbia and Montenegro or abroad as well as to gain some practical experience in the area of banking and financing.

JELENA MARKOVIĆ

Rođena sam 17. jula 1977. u Valjevu, a osnovnu školu i gimnaziju sam završila u Beogradu. Apsolvent sam na slavističkom Filološkom fakultetu, Grupa za češki jezik i književnost. Radila sam kao novinar, asistent regionalnog direktora Wave2 Foruma i kao prevodilac u advokatskoj kancelariji. Prošle godine sam bila na tromesečnom internship-u u UNDP-u, gde sam pomagala u odeljenju za ljudske resurse. Tokom tog perioda sam direktno asistirala Learning Manager-u lokalne kancelarije, gde sam imala prilike da se upoznam sa konceptom Organizacije koja uči i kako je isti primenjen u UNDP-u. Ta obuka me je i inspirisala da napišem ovaj rad.

JELENA MARKOVIC

I was born on July 17th 1977 in Valjevo and finished primary and grammar school in Belgrade. I am a senior student at Slavic department of Philological Faculty, Czech language and literature. I worked as a journalist, assistant of the regional director of Wave2 Forum and as translator in a law firm.

Last year I did my three-months internship in UNDP, where I was helping in the HR department of Serbia and Montenegro country office. During that period I assisted directly to the Learning Manager of the country office, where I had a chance to get familiar with the concept of the "learning organization" and how it is applied in UNDP. The internship inspired me to write this work.

MIRJANA STOŽINIĆ

Rođena 02.01.1980. godine u Beogradu, gde je i završila osnovnu i srednju školu. Trenutno je apsolvent na Fakultetu organizacionih nauka u Beogradu.

MIRJANA STOZINIC

Born on January 02nd, 1980. in Belgrade, where she finished primary and secondary school. At the moment she is a senior student at the Faculty of Organizational Sciences in Belgrade.

ANA PETROVIĆ

Rođena 4.4.1979. godine u Beogradu. Završila VI beogradsku gimnaziju. Trenutno apsolvent na Rudarsko-geološkom fakultetu u Beogradu, na Smeru za regionalnu geologiju. Stipendista Kraljevskog fonda Karadorđevića i Kraljevine Norveške.

ANA PETROVIC

I was born on April 4th, 1979, in Belgrade, where I finished primary and grammar school. Today I am a senior student at the Faculty of Mining and Geology in Belgrade, at the department for regional geology. During studies I've received several scholarships, including Royal Norwegian scholarship and The Royal Family of Karadjordjevic scholarship.

NEBOJŠA JOCKOVIĆ

Rođen 06. 11. 1979. u Novom Sadu. Osnovnu i srednju školu završio u Beogradu. Apsolvent Farmaceutskog fakulteta.

NEBOJSA JOCKOVIC

Born on 6th of November 1979 in Novi Sad. Finished primary and secondary school in Belgrade. Senior student at the Faculty of Pharmacy.

JELENA VOJINOVIĆ

Rođena 13. 01. 1978. godine u Beogradu, gde je završila osnovnu i srednju školu. Trenutno je apsolvent na Farmaceutskom fakultetu u Beogradu.

JELENA VOJINOVIC

Born on January 13th, 1978. in Belgrade, where she finished primary and secondary school. At the moment she is a senior student at the Faculty of Pharmacy in Belgrade.

**Tutori u Beogradskoj otvorenoj školi
u akademskoj godini 2002/2003
(po abecednom redu)**

1. dr Danilo Basta, Pravni fakultet u Beogradu
2. mr Bata Davidović, UNDPK kancelarija u Beogradu
3. dr Svetlana Čizmić, Filozofski fakultet u Beogradu
4. dr Dejan Erić, Ekonomski fakultet u Beogradu
5. Graham Stuart Lindsay, Civic Education Project
6. pukovnik dr. Vladimir Grujić, Vojna akademija u Beogradu
7. dr Gordana Ilić-Popov, Pravni fakultet u Beogradu
8. dr Nebojša Janićijević, Ekonomski fakultet u Beogradu
9. dr Ljubica Joksimović, Ekonomski fakultet u Beogradu
10. dr Zorka Kašić, Defektološki fakultet u Beogradu
11. prof. dr Luka Knežić, Biološki fakultet u Beogradu
12. dr. Predrag J. Marković, Institut za savremenu istoriju u Beogradu
13. dr Boško Mijatović, Ekonomski institut u Beogradu
14. dr Jovan Mirić, Filozofski fakultet u Beogradu
15. dr Radmila Nakarada, Fakultet političkih nauka u Beogradu
16. dr Goran Petković, Ekonomski fakultet u Beogradu
17. dr Jelena Perović, Ekonomski fakultet u Beogradu

18. dr Petar Pjanović, Institut za književnost i jezik u Beogradu
19. dr Slobodan Samardžić, Fakultet političkih nauka u Beogradu
20. dr Svetozar Sindelić, Filozofski fakultet u Beogradu
21. dr Dejan Šoškić, Ekonomski fakultet u Beogradu
22. dr Đuro Šušnjić, Filozofski fakultet u Beogradu
23. dr Miško Šuvaković, Fakultet muzičkih umetnosti u Beogradu
24. dr Ljiljana Tasić, Farmaceutski fakultet u Beogradu
25. dr Jovan Teokarević, Fakultet političkih nauka u Beogradu
26. prof. dr Mirjana Vasović, Fakultet političkih nauka u Beogradu
27. dr Dragan Vukmirović, Fakultet organizacionih nauka u Beogradu
28. dr Ljubomir Žiropađa, Filološki fakultet u Beogradu
29. dr Dragoljub Živojinović, Filozofski fakultet u Beogradu

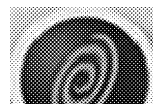
**Tutors in the Belgrade Open School in the
Academic Year of 2002/2003
(in Alphabetical Order)**

1. dr Danilo Basta, Law School of the University of Belgrade
2. mr Bata Davidović, UNDPR Office in Belgrade
3. dr Svetlana Čizmić, Faculty of Philosophy of the University of Belgrade
4. prof. dr Dejan Erić, Faculty of Economics of the University of Belgrade
5. Graham Stuart Lindsay, Civic Education Project
6. pukovnik dr. Vladimir Grujić, Military Academy in Belgrade
7. dr Gordana Ilić-Popov, Law School of the University of Belgrade
8. dr Nebojša Janićijević, Faculty of Economics of the University of Belgrade
9. dr Ljubica Joksimović, Faculty of Economics of the University of Belgrade
10. dr Zorka Kašić, Faculty of Defectology of the University of Belgrade
11. prof. dr Luka Knežić, Faculty of Biology of the University of Belgrade
12. dr. Predrag J. Marković, Institute for Contemporary History in Belgrade
13. dr Boško Mijatović, Institute of Economics in Belgrade
14. dr Jovan Mirić, Faculty of Philosophy of the University of Belgrade
15. dr Radmila Nakarada, Political Sciences Faculty of the University of Belgrade
16. dr Goran Petković, Faculty of Economics of the University of Belgrade
17. dr Jelena Perović, Faculty of Economics of the University of Belgrade

18. dr Petar Pjanović, Institute for Literature and Language in Belgrade
19. dr Slobodan Samardžić, Political Sciences Faculty of the University of Belgrade
20. dr Svetozar Sindelić, Faculty of Philosophy of the University of Belgrade
21. dr Dejan Šoškić, Faculty of Economics of the University of Belgrade
22. dr Đuro Šušnjić, Faculty of Philosophy of the University of Belgrade
23. dr Miško Šuvaković, Faculty of Music of the University of Arts in Belgrade
24. dr Ljiljana Tasić, Faculty of Pharmacy of the University of Belgrade
25. dr Jovan Teokarević, Political Sciences Faculty of the University of Belgrade
26. prof. dr Mirjana Vasović, Political Sciences Faculty of the University of Belgrade
27. dr Dragan Vukmirović, Faculty of Organisational Sciences of the University of Belgrade
28. dr Ljubomir Žiropađa, Faculty of Philology of the University of Belgrade
29. dr Dragoljub Živojinović, Faculty of Philosophy of the University of Belgrade

Pokrovitelji Beogradske otvorene škole
Supporters of the Belgrade Open School

Institut za otvoreno društvo
Program pomoći visokom obrazovanju
OPEN SOCIETY INSTITUTE (HESP)

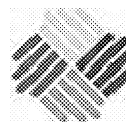
Fond za otvoreno društvo Srbija
FUND FOR AN OPEN SOCIETY Serbia

Fondacija Fridrih Ebert
FRIEDRICH EBERT STIFTUNG

Švedska agencija zamedunarodni razvoj
SIDA - SWEDISH INTERNATIONAL
DEVELOPMENT AGENCY

Ulof Palme Centar
OLOF PALME CENTER

CEP
CIVIC EDUCATION PROJECT

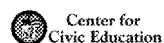
Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju
ORGANIZATION FOR SECURITY
AND CO-OPERATION IN EUROPE

Paks kristi - Holandija
PAX CHRISTI NEDERLAND

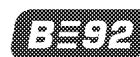

Centar za građansko obrazovanje
CENTER FOR CIVIC EDUCATION

Medijski pokrovitelji

Radio televizija B 92

Ostali pokrovitelji

Dosije

Narodno pozorište
National Theatre

Biser Pančevo

Publisher

Belgrade Open School
Belgrade, Masarikova 5, Palace Beograd, 16th floor
Phone: (+381 11) 30 65 800, 30 61 372
Fax: (+381 11) 36 13 112
E-mail: bos@bos.org.yu
<http://www.bos.org.yu>

On behalf of the publisher

Vesna Djukic

Editor

Vladimir Pavicevic

Expert Council

Prof Mirjana Vasovic (President), Faculty of Political Science, Belgrade
Refik Secibovic, PhD, Faculty of Economics, Belgrade
Galjina Ognjanov, PhD, Faculty of Economics, Belgrade
Slobodan Markovic, MPhil, Belgrade Open School
Jovan Protic, MA, Belgrade Open School
Vladimir Pavicevic, MA, Belgrade Open School
Marinko Vucinic, Belgrade Open School

Proofreader

Miroslav Maksimovic

Technical Editor and layout

Aleksandar Kostadinovic

Prepress

Belgrade Open School

Print

DOSIJE

Print run

100

ISBN 86-83411-22-2

